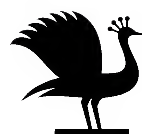
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13959

Ratne Memorial Book

Raṭnah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

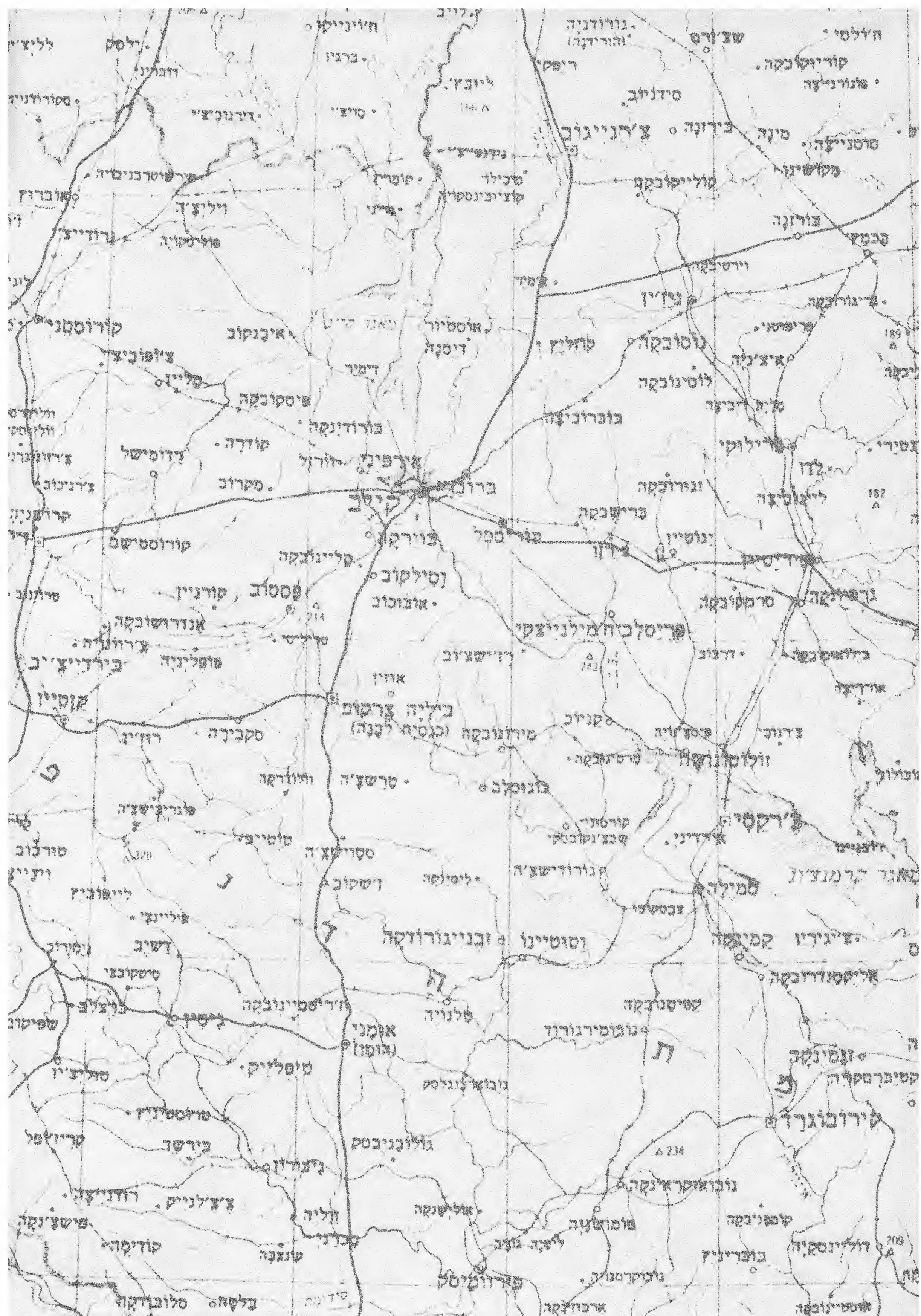

Original publication data

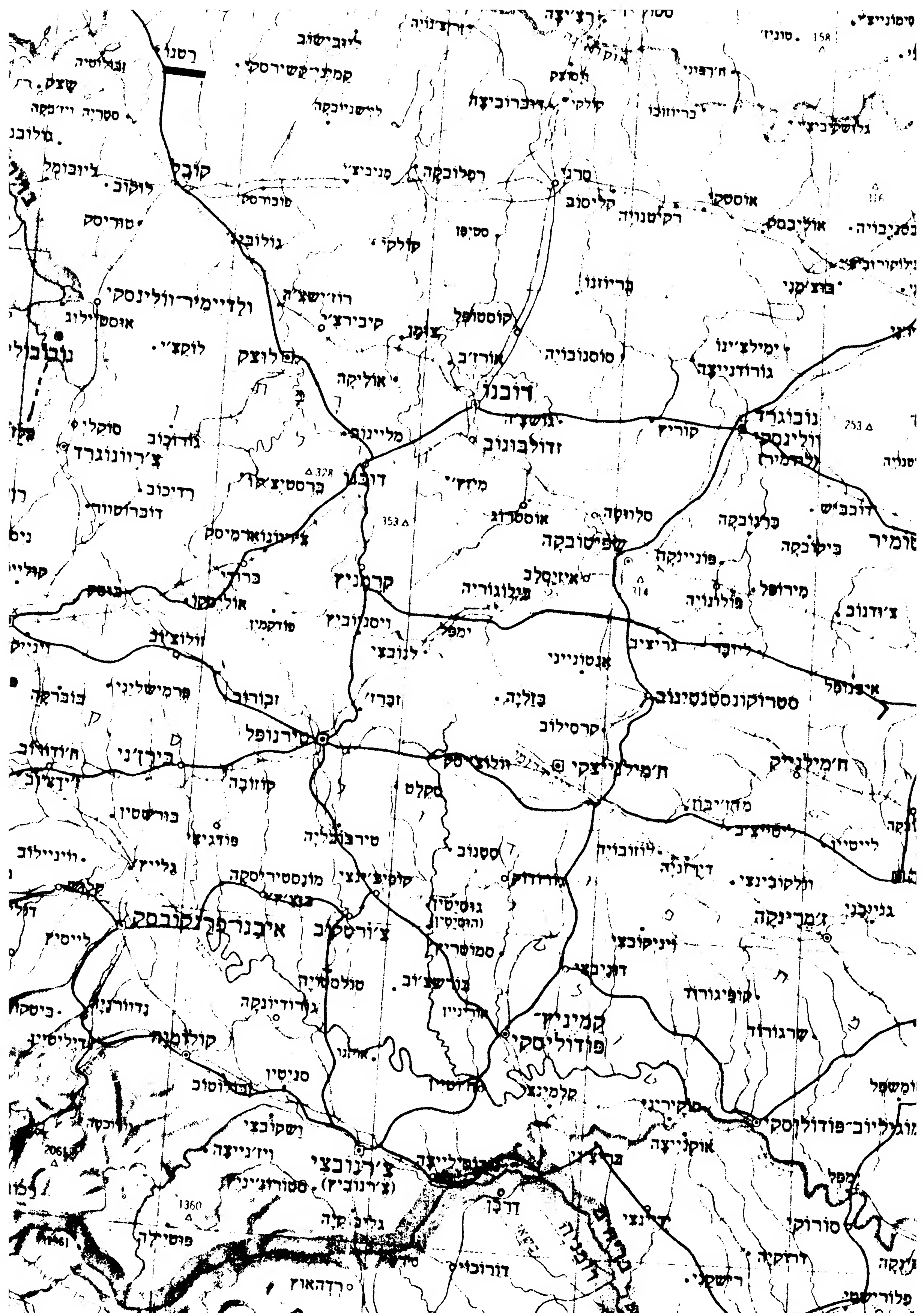
TITLE	Raṭnah : sipurah shel ḳehilah Yehudit she-hushmedah / ha-ʼorekh, Naḥman Tamir ; yo. r. ha-maʻarekhet, Mosheh Derug.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yotsʼe Raṭnah be-Yiśraʼel, 1983.
DESCRIPT	331 p. : ill., ports., maps ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Ratne. Ratne (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Ratne.
ADD'L NAME	Derug, Mosheh. Tamir, Nachman, 1913-

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

גורודניה
(הורידנה)
שצ'ורס
ח'ולמי
קוריוקובקה
סידניב
צ'רניגוב
מינה
סוסניצה
קולייקובקה
בורזנה
בכמץ'
נז'ין
קורוסטני
איבנקוב
אוסטיור
דימיר
טסובקה
לוסינובקה
ליבדיה
בוברוביצה
פרילוקי
בורודיאנקה
אירפין
ברובר
קייב
מקרוב
קודרה
קורוסטישב
בוירקה
בוריספל
יגוטיין
פרייסלב
פרייסלב חמילנייצקי
ריושצ'וב
וסילקוב
פסטוב
קורניין
אובוכוב
אנדרושובקה
ברדיצ'ב
פופלניה
רוז'ין
סקבירה
ביליה צרקוב
(כנסיה לבנה)
מירונובקה
קניוב
זולוטונושה
בוגוסלב
טרשצ'ה
קורסון
שבצ'נקובסקי
צ'רקסי
סמילה
קמינקה
זבנייגורודקה
וסוטינו
ליפובץ
דשיב
אלכסנדרובקה
חריסטינובקה
אומני
(הומן)
ליסנקה
טלנוייה
נובומירגורוד
זנמינקה
גאיסין
ברצלב
טפליק
קירובוגרד
גולובניבסק
נובואוקראינקה
פומושנה
בוברינץ
דולינסקיה
פרוומיסק
בלטה
סלובודקה
קודימה
234
209
189
182
214

רסנו
ליובישוב
קמין-קשירסקי
לישניבקה
קובל
לוקוב
טוריסק
גולובי
ולדימיר-וולינסקי
אוסטילוג
לוקצ׳
לוצק
אוליקה
רוז׳ישצ׳ה
קיבירצ׳
צומן
קוסטופל
סרני
קליסוב
רקיטנו
אוסטקי
סטפן
פריוזנו
קוסטופל
אורז׳וב
סוסנוביה
ימילצ׳ינו
גורודנייצה
רובנו
גושצ׳ה
זדולבונוב
מלינוב
קוריץ
נובוגרד וולינסקי
מיזוץ׳
אוסטרוג
סלווטה
שפיטובקה
דובנו
ברסטצ׳קו
גורוכוב
צ׳רוונוגרד
רדיכוב
ברודי
קרמניץ
ויסנוביץ
פודקמין
לנובצי
זבוריב
זבראז׳
איזיסלב
פולונויה
מירופל
ביליבקה
צ׳ודנוב
אנטונייני
גריציב
סטרוקונסטנטינוב
בזליה
קרסילוב
ת׳מילניצקי
ח׳מילניק
וולוצ׳יסק
טרנופל
קוזובה
פרמישליאני
בוברקה
ח׳ודורוב
בירז׳ני
סקלט
פודגייצי
טרבוליה
מונסטריסקה
גליץ׳
סטנוב
גורודוק
ליטין
ויניצה
זבונקובה
צ׳ורטקוב
איבנו-פרנקובסק
בוצ׳אץ׳
גוסיאטין
סמוטריץ
דונייבצי
בורשצ׳וב
טלומצ׳
קולומיה
סניאטין
קמניץ-פודולסקי
שרגורוד
ז׳מרינקה
ברשד
מוגיליוב-פודולסקי
סוקיריני
אוקניצה
זאסטבנה
צ׳רנובצי
(צ׳רנוביץ)
סטורוז׳יניץ
גליבוקה
פוטילה
ויז׳ניצה
דורוחוי
רדהאוץ
דרבן
סורוקי
רישקני
פלורשטי

רטנה

סיפורה של קהילה יהודית שהושמדה

העורך: נחמן תמיר

יו"ר המערכת: משה דרוג

חברי המערכת:
משה גוטמן ז"ל, שמואל גולדמן, זאב גרבוב, יעקב גרבוב,
שמחה לביא, שלמה פרלמוטר, פרל קרש־ורניק

בהוצאת אירגון יוצאי רטנה בישראל תל־אביב, 1983

דצמבר 1983
דפוס מלן, תל־אביב

התוכן

7 משה דרוג – בפתח הספר

קורות ומקורות הקהילה היהודית

12 רטנה הקדומה במקורות היסטוריים
16 פישל הלד – ראשית הישוב היהודי ברטנה
19 יודל קונישטר – היהודים ברטנה בשבעים השנים האחרונות
43 לייבל ווהל – בי"ס עברי בפרוס מלחמת העולם הראשונה

בין שתי מלחָמות

61 מגילת הפורענות – הבלחובצים
63 ש. גולדמן – בעיניו של ילד
65 ל. באיון – ה"בלחובצים" באים לעיירה
67 בנימין פוקס – בימי בולאק בלחוביץ'
69 ש. גולדמן – שנאתי לך ארץ אוקראינה
72 יודל מלכה'ס – ראשוני הציונים
75 משה הוניק – מפלגות ואירגונים בעיירה
84 יעקב ראג – הצופים הראשונים
86 א.י. גינזבורג – מכתב לחבר
91 שמחה לביא – העידן החדש
91 אריה אברך – על הגבולין
94 ל. באיון – בימי תסיסה רעיונית
94 ש. גולדמן – ראשית "החלוץ הצעיר"
97 בתיה חייט – להימלט מגיא צלמוות
98 אברהם גרבוב – ששה שנועדו
98 שמואליק – דרכי לתנועה
100 אברהם גרבוב – רגעים; בוקר בעיירתי
102 שאול גרינשטיין – אביב בדרכים
103 ש. גולדמן – בבית היוצר לחלוציות
105 זאב גרבוב – קן "השומר הצעיר"
105 דבורה ויהודית – על הייחוד ב"קן" שלנו
113 דב מרין – "ברית טרומפלדור" והרביזיוניסטים
116 חיים גרבוב – אגודת הפועלים
120 א. ברג – בעלי המלאכה ואיגודם

פרקי זכרונות והווי

125 איסר קמינסקי – זכרונות מהעבר הקרוב
127 חיה פרוסמן – אימת השריפות
132 ברל קהאן – כיצד מלמדים?; בסימן דלות
134 דוד פינקילשטיין – כתבות בעתון "המליץ"
137 זאב גרבוב – על מורים ומחנכים ב"תרבות"
141 נח כהן – נח קצקר המורה והמחנך
141 ישראל הוניק – המאבק על הספריה
147 לייב אוליצקי – לא תעשה לך כל פסל
149 זאב גרבוב – עוללות
151 חיים הזז – על העיירה
152 מרדכי גפן – רשמי ביקור בשנת 1937
155 זאב גרבוב – השליחות

תקופת השואה

161 בימי השלטון הסובייטי
161 שלמה פרלמוטר – גחלי רתמים
166 אברהם ברג – פרק מיומני
166 שלמה ורניק – אלה אזכרה
170 בן ציון קמיניצקי – זכרונות עגומים
173 יעקב גרבוב – איך התלקחו הניצוצות?
176 יעקב גרבוב – היו גם כאלה
180 יהודה כגן – מיומנו של אוד מוצל מאש
182 אלי זסק – נקמתי!
187 יעקב גרבוב – דרכו של פרטיזן
187 ש. פרלמוטר – יום אחד ברטנה
199 שמחה לביא – עם סתימת הגולל (שיר)
202 פרל קרש – זכרונות מימי השואה
202 שלמה פרלמוטר – הימים הראשונים לשלטון הנאצים
210 ישראל חייט – דפים מיומן
215 טובה גנדלסמן (בוקסר) – בזכותם של יוצאי רטנה
215 ישראל חייט – חבלי חירות
221 שלמה ורניק – הבריחה הגורלית
221 אלחנן שטיינגרטן – עם אחי במחנה הפרטיזנים
226 שלמה פרלמוטר – בשיר על שפתיהם
226 אליהו ליברמן – סיפורו של ניצול

229 דבורה דורנר – סיפור של ניצולה
231 שלמה פרלמוטר – נקם ושילם
231 מיכאל גלידר – הבוגד
236 ישראל הוניק – ליד האלבום הפתוח
236 שלמה – כתום הסיפור
239 ש. פרלמוטר – על קידוש השם והכינור
242 ש. פרלמוטר – איך נרצחו יהודי רטנה
243 זאב גרבוב – רטנה, עיירת־הולדתי (שיר)
244 ש. פרלמוטר – 2 מתוך 130
249 לאחר ארבעים שנה – רב־שיח של ניצולי השואה
262 **נזכור** – רשימת קדושי רטנה

יוצאי רטנה בישראל ובתפוצות

271 סיפורו של מרדכי גפן
276 סיפורו של משה דרוג
281 סיפורו של שמואל גולדמן
287 סיפורו של שמחה לביא (לקר)
287 שמחה לביא – נופי־ילדות
290 סיפורו של אליהו פיינטוך
292 סיפורה של צ׳רנה גבעוני
293 ש. לביא – אירגון יוצאי רטנה בישראל
293 אביבה – אני מודה לכם, אבא ואמא
300 זאב גרבוב – רטנאים לעולם רטנאים הם
305 איסר קמינסקי וזאב גרבוב – על יוצאי רטנה בארגנטינה
310 יוצאי רטנה בארצות־הברית
311 ל. שפירא – מורשת רטנה במדינת קובה
313 רשימה מלאה של יוצאי רטנה בישראל
317 אנשי רטנה שנפטרו בישראל
318 משה קליגר – אחינו אברהם
321 אריה פיאלקוב – לדמותו של אריה אברך ז״ל
321 א. אברך – מולדתי (שיר)
323 מ. גפן ומ. גוטמן – פנינה ברוסטין־דרוג ז״ל
324 שמואל גולדמן – משה גרינשטיין ז״ל
325 ישראל שטיינגרטן ז״ל
327 שמואל גולדמן – מרדכי ינובר ז״ל
328 ארנון – דוד גרבוב ז״ל
330 ש. לביא ומ. גפן – משה גוטמן ז״ל
331 נחמה מריל – פנינה דרז׳נר ז״ל
331 מ. גפן – מרים שושני ז״ל

תודתנו נתונה לבני עירנו **אליק קוטלר** (בלובשטיין) ממונטריאול (קנדה) **ומשה הוניק** מבואנוס־איירס (ארגנטינה) על עזרתם הנדיבה להוצאת הקובץ הזה.

בפתח הספר

ספר זה נועד בעיקר לכם – בנינו ונכדינו. אנחנו, ילידי רטנה המבוגרים שחיים בישראל, יכולנו אולי להסתפק בספר על רטנה שהופיע בארגנטינה ביידיש – שפה שזכורה לנו היטב – ובו כלול סיפורה של רטנה עיירתנו מראשיתה עד סופה המר. אם ראינו צורך להוסיף לספרות הענפה של המרטירולוגיה היהודית גם ספר זה – הרי זה משום שרצינו שגם אתם תעשו היכרות עם העיירה הזו ועל ידי כך תחשפו את השורשים שלנו, שהם גם השרשים שלכם, ותכירו את המעיין ממנו שאבנו בימי ילדותנו ונעורינו.

היה־היתה רטנה. גם אם לא הצלחתם לאתר את העיירה הזו במפות הגיאוגרפיות או באטלס שלכם – היה היתה. ״עיירה שכוחת־אל ואדם״, כפי שנוהגים לכתוב, בווהלין של פולין, עם אוכלוסיה של כארבעת אלפים איש, רובם יהודים ומיעוטם אוקראינים, בתיה מעץ וגגותיה מרעפים וקש. לאורך הרחובות – מדרכות עץ סדוקות, ולאחר כל גשם – בוץ עד צואר. מיליונרים גדולים לא הסתופפו בחצרותיה והדלות בצבצה מכל פינה. גם אנשי־רוח גדולים לא התגוללו ברחובותיה ותעשיינים ידועי־שם אף הם הוקירו רגלם ממנה. עיירה יהודית קטנה, כאותן עיירות שאותן היטיבו לתאר מנדלי ושלום אש ושלום עליכם, ואשר עליהן למדתם בבית־הספר.

וראו זה פלא, רטנה זו שלנו היתה גם עיירה עשירה, תוססת, דינאמית, שופעת יצירה, ערכים יהודיים, תורה וחכמה, הגות ועלילה. כל מה שהיה בערי פולין הגדולות, אלו שתופסות מקום נכבד באטלסים ובמפות הגיאוגרפיות, היה גם בעיירתנו הקטנה. הדלתות בבתי־העץ הקטנים היו פתוחות לרווחה לכל נצרך, לא היה אפילו צורך להקיש או לצלצל בדלת לפני הכניסה, וגם הלבבות היו פתוחים. עזרה הדדית של יהודי ליהודי היתה בבחינת מושכל ראשון, ובעיקר ״מתן בסתר״, מבלי שהנצרך ידע מיהו שסייע לו בשעת מצוקה ומבלי שידעו על כך גם אחרים. אורח־חיים יהודי התגבש בעיירה זו ואותותיו ניכרו היטב בבית היהודי וברחובה של העיירה. את מהותו של אורח־חיים זה אנו מנסים לגולל לפניכם בספר זה.

גם מבחינת הפעילות החברתית־פוליטית לא נפלה עיירתנו הקטנה מכל ערי פולין הגדולות. כל מה שהיה שם – היה גם אצלנו: ציונים מכל הסוגים והמפלגות ואנטי־ציונים, עברים קנאים ויידישיסטים קיצוניים, פועלי־ציון ימין ושמאל וקומוניסטים, ציונים כלליים ורביזיוניסטים, אנשי ״אגודת ישראל״ ואנשי ״מזרחי״, ״השומר הצעיר״ ו״החלוץ הצעיר״, ״ברית טרומפלדור״ והנוער הציוני.

בעצם לא חסר היה כמעט דבר מכל מה שיש לנו בתחום זה כיום הזה בישראל.
נוכח ״השפע״ הזה לא תתפלאו ודאי אם נגיד לכם כי היתה תסיסה חברתית רבה ברחובותיה הקטנים ובבתיה הצרים של רטנה עיירתנו. אסיפות־עם סוערות, ויכוחים ״עד לב השמים״, קריאות־ביניים פולמוסיות ובתוככי משפחה אחת – שבע מפלגות, כשכל אחד מבני המשפחה משוכנע כמובן, כי רק דרכו היא הדרך הנכונה להצלת העם היהודי, הנוער היהודי וכו׳ וכו׳...
והיו בה, ברטנה שלנו, גם חסידים ומתנגדים, אך יד החסידים היתה תמיד על העליונה, אם כי גם הם היו מפוצלים בין ״חצרות״ ו״שושלות״ שונות, שכן היו ברטנה חסידי טריסק וחסידי קרלין סטולין, חסידי ניסכיז־סטפן וחסידי ליבישיי, ולכל אחת מה״שושלות״ האלו בית כנסת משלה, נוסח משלה בתפילה, ניגונים משלה.
ואם תשאלו: איך ״הסתדרו״ והתחלקו כל אלה בין 450 משפחות יהודיות? – חידה היא ותהי לחידה.
ועיקר לא שכחנו – ארץ ישראל אשר ברטנה. תאמינו או לא – בחללה של רטנה הקטנה והמרוחקת רבבות מילין מארץ ישראל היתה מורגשת נשימתה ורוח אפה של ארץ ישראל, הווייתה וחווייתה. יהודי רטנה היו גאים עם כל הישג ציוני, עם כל דונם שנגאל בארץ, עם כל ישוב שנוסד. הם ישבו ליד גדות הפריפיט, ולבם בין הכנרת והירדן, מסביב הדהדו שירים אוקראיניים ונפשם השתפכה בשירי ציון, ״שקצים״ ו״שיקסות״ מחוללים קוזצ׳וק רוסי ביערות וליד האגמים מסביב, ואילו צעירי ישראל יוצאים במחול ה״הורה״ הארצישראלית הסוערת מתוך ערגה כמוסה ויקוד־נפש ושאיפה שאינה מרפה מהם אף רגע – להגיע לשם, לבנות ביתם שם. כל עליה של צעיר לארץ ישראל מוציאה את כל תושבי העיירה לרחובות כשדמעות בעיניהם וכמיהה עזה בלבם להצטרף אליו; וכל גזירה על המפעל הציוני, כל ״ספר לבן״ שמתפרסם בפלשתינה־א״י מעוררים גלים של מחאה נמרצת ברחובות ובבתי הכנסת, בסניפי תנועות הנוער ובתוככי הבתים הקטנים; וכל שליח שבא ״מהמ־רכז״, ולא כל שכן שליח מארץ ישראל עצמה, מביא חג לעיירה, מרנין לב ונפש ומתסיס את העיירה הקטנה הזאת שאף פעם לא קפאה על שמריה.
ולא שכחנו כמובן את בית הספר ״תרבות״, שאף הוא היה מעין בית ספר ארצישראלי, ממש כמו בית ספר זה בו למדתם אתם, שמוריו חינכו במסירות־לב לקראת ארץ ישראל, והוא־הוא ש״אשם״ במידה רבה בכך, שאנחנו, הוריכם וסביכם, עלינו לארץ ישראל ו״ממילא״ הגעתם גם אתם לכאן...
אנו מקווים שעכשיו תבינו מה המריץ אותנו להוציא לאור ספר זה בשבילכם, מה הניע אותנו להציב ציון או מצבה לזכרה של עיירה קטנה אשר איננה על המפה.
ידענו גם ידענו, כי הרבה דברים בספר זה ייראו לכם תמוהים ומוזרים, כפי שייראו לכם גם הרבה שמות וכינויים המובאים בספר. רשאים אתם לדלג על כל מה שלא ייראה לכם, על כל מה שלא ייקלט אצלכם. ברם על פרק אחד בספר זה אינכם רשאים לדלג, על הפרק האחרון – השואה. אנא, בנים ונכדים של יוצאי רטנה בישראל, אל תפסחו על פרק זה שבדמנו כתבנו אותו, בדם יקירינו שנספו בשואה הגדולה הזאת. לא פעם שאלתם אותנו ופעמים רבות רציתם לשאול ונמנעתם: איך קרה הדבר האיום ונורא הזה? איך הלכו ״כצאן לטבח יובל״? בסתר לבכם חשבתם בודאי: היהודים הגלותיים האלה... רפי־גוף ורפי־נפש... מדוע לא קמו כאיש אחד לעמוד על נפשם, להתגונן? היכן היתה גבורתם, תושייתם? היכן היה ערך זה של

"קידוש השם" אשר עליו התחנכו וחינכו? כך ובדומה לכך דיברתם עם חבריכם, וכך הרהרתם לאחר ששמעתם מה ששמעתם או קראתם מה שקראתם על השואה הגדולה. ובכן, בפרק זה, האחרון בפרקי הספר שהוצאנו למענכם, אנו מנסים להשיב תשובה לשאלות ששאלתם או שהצנעתם. בלי כחל ושרק, מבלי להעלים דבר, מספרים לכם בפרק זה אלה שעברו את השואה הגדולה הזו, אלה שניצלו, אחד מעיר ושנים ממשפחה, אלה שמצאו מחבוא אצל אכרים בכפרים ואלה שלחמו ביערות עם הפרטיזנים באויב הנאצי, אלה שהיו בגיא־ההריגה – כיצד אירע הדבר, כיצד קרה כל מה שקרה. לא לשם התגוננות מסופרים הדברים, לא כדי להמתיק את הגלולה המרה – והיא אמנם מרה– לא כדי להפריך עלילות, אלא כדו"ח עובדתי, שכן הם רואים צורך לדווח לכם על כל אשר היה שם. על יסוד הדו"ח הזה תגיעו לסיכומים ומסקנות, ואותם העבירו גם לצאצאיכם, ויהיו הסיכומים והמסקנות כאשר יהיו.

בדחילו ורחימו, בנים ובנות, נכדים ונכדות, אנו מוסרים לידיכם את הספר הזה. חשפנו לפניכם את "השרשים". זהו "כרטיס ביקור" של העיירה רטנה, אשר לא הצלחתם לאתר אותה במפות ובאטלסים שלכם.

לצורכי הספר הזה נעזרנו במידה רבה בחומר שהובא בקובץ "ראטנע" שהופיע באידיש בארגנטינה בשנת 1954, ולא מעט רשימות ומאמרים שנתפרסמו בקובץ ההוא, הובאו בספר שלפנינו בתרגום עברי. תודתנו הנאמנה נתונה ליוזמים ולעורכים של הקובץ ביידיש.

משה דרוג

קורות ומקורות הקהילה היהודית

רטנה הקדומה
במקורות היסטוריים

אינני מתיימרים לחקור ביסודיות את תולדותיה של רטנה מיום היווסדה, וספק אם יש למישהו מהקוראים עניין במחקר כזה. מה שמעניין אותנו ואתכם הוא – היהודים ברטנה וכל אשר עבר עליהם בעיירה זו. לצערנו מועטים מאד המקורות בנושא זה, ואין לנו אלא להסתמך על רשימות קצרות באנציקלופדיות שונות או ספרים שהופיעו בפולין בזמנים שונים. נראה לנו, כי הידיעות המהימנות ביותר על ראשיתה של רטנה מצויות בספרם של מיכאל בלינסקי וטיטיאוש ליפינסקי שראה אור בשנת 1885 בוורשה. וכך מסופר בספר זה על רטנה:

״רטנה היא עיר מפוזרת שבתיה בנויים מעץ ושהוקמה בין הביצות. על גבעה ליד העיירה וסמוך לנהר הפריפיט מתנוסס ארמון מוקף בביצות גדולות ובנהר ט ו ר שמימיו זורמים שם. רטנה מרוחקת כעשרים פרסה (מייל) מהעיר חלם וארבעה־עשר מייל מלובומיל.
במחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה נכבשה רטנה והאיזור שבסביבתה על ידי הנסיך הליטאי גרימין. היה זה לאחר שמלכות הליץ׳ התפוררה ומדינת פולין נחלשה כתוצאה מהמלחמות עם הצלבנים. לאחר מכן שלטו כאן יורשיו של הנסיך גדימין: לוברט, נסיך ווהלין (הנסיך מולדימיר) ומושל מחוז חלם. המלך קזימיז׳ הגדול, לאחר שגבר על הליטאים שהיו עסוקים אף הם במלחמות עם הצלבנים, ערך חוזה־שלום עם הנסיך הליטאי הגדול אולגרד, ובהתאם לחוזה הזה עברו מחוז רטנה וכל האדמות שבסביבה לידי ממשלת פולין, וכך נוצר פלך (סטרוסטווה) רטנה.
לפי מיפקד אוכלוסין שנערך בשנת 1569 היו באותה שנה ברטנה 278 בתים. המס שהוטל על כל בית היה שלושה גרושים (אגורות) וכן גם 6 גרושים דמי בית־מרחץ. פרט לאלה היו באותה שנה 25 מגרשים פנויים וכן גם 33 אנשים שגרו בדירות שכורות ושילמו מס של 1 גרוש ועוד גרוש וחצי מס בית־מרחץ. דמי הרחצה לא נועדו לפריץ שישב בטירה אלא הם היוו את משכורתו של הממונה על בית־המרחץ מבלביר, שבנוסף לכך קיבל גם 6 פלורינים מהארמון (הפריץ). הואיל והמפקחים (רביזורים) כתבו, כי הממונה מבלביר מקבל רק 4 פלורינים, קבענו כך.
בבקורת הקודמת נרשם כי נמצאו ברטנה 24 כרי־מרעה וגנים, אך אנחנו גילינו בבקורת שלנו רק 19 מסוג זה. התשלום עבור מלח לא הוצא למרות שבשנה זו ייצרו לא פחות מ־1000 פוד מלח, ששויו של כל אחד הוא 10 גרושים. מצויים כאן 7 קצבים, שכל אחד מהם משלם מס של 15 גרושים.״

בספרו של ההיסטוריון א.א. הרכבי ״חדשים גם ישנים״ חלק א׳ עמוד 10 יש איזכור ראשון על יהודים מרטנה באמצע המאה ה־15, וכך נאמר שם:
״העדות הששית (לגירוש ליטא) היא להרופא הקראי ר׳ אברהם בן יאשיהו מטרוקי, כי בספר הרפואות שלו הנמצא בפה בכ״י (כתבי־יד באוצר הספרדי הקיסרי בסט. פטרסבורג) כתב את הרשימה הזאת:

״גירוש אבותינו (ר״ל הקראים) שנתגרשו מארץ ליטא ושל היהודים (ר״ל הרבנים) שהיו במלכות ליטא בשנת הרנ״ה. ושם המלך שגרשם אלכסנדר. וקיבלם אחיו אלברכט מלך פולין, והיו שם בעיר ר ט נ ה עד שנת הרס״ג (1503). ואותה שנה השיב אותם אולברכט אחרי מות אחיו הנ״ל״.

לדברים אלה מוסיף הרכבי: ״והנה בדברים אלה נמצאו איזה שיבושים, כי המלך אלברכט מפולין מת בשנת רס״ו, גם לא היה לאלברכט שום ממשלה בליטא, אולם צדק הקראי במשך זמן הגירוש, שהיה משנת הרנ״ח עד הרס״ג״.
מה שמסתבר מהרישומים האלה הוא, כי רטנה שימשה מקום מגורים לקראים שגורשו מליטא במשך כשמונה שנים. ואכן יש סמוכין לכך, שהרי בעיר לוצק שבווהלין גרו קראים עד התקופה המאוחרת ביותר.
בערך על אותה תקופה של ראשיתה של רטנה אנו מוצאים ידיעות בשנתון של ווהלין (Roozwik Wolynsus) שהופיע ברובנה בשנת 1931 בעמודים 3—4: חוזה השלום בין הנסיך הליטאי לוברט והמלך הפולני קזימיז׳ הגדול משנת 1366: המלך קזימיז׳ קיבל לפי חוזה זה את בלז, חלם ולודמיר (ולדימיר) ושורת ישובים שמשתרעים ממערב לנהר טוריה (טור): הורודלו, לובו־מיל, טריסק, רטנה, קמין קשירסקי ואבלוצ׳ין.
בעמוד 9 נאמר: זיגמונט, בנו של קיסטוט, נסיך ליטא, העביר לפולין בחוזה מיום 15 באוקטובר 1432 את ישובי הגבול בווהלין כמו רטנה ואחרים.
בעמוד 10: ״הנסיך הליטאי סנגושקו מנסה לקחת בכוח הזרוע מפולין את ערי ווהלין רטנה ולובומיל בשנת 1440״.
בעמוד 13: ״גם בשנת 1443 ניסו הליטאים לנתק את רטנה מפולין, ונסיון דומה נערך גם בשנת 1454״.

ידיעות מדוייקות ומהימנות ראשונות על יהודים ברטנה אנו מוצאים בלוסטרציה (מיפקד) שנערך בסטרוסטווה של רטנה משנת 1565:
״בין האזרחים ובעלי הבתים ברטנה נמצאים גם היהודים האלה: שמרקה, שכנא, לייבקה, זליג שמולביץ׳, זלמן, יאקוש, יידל, יוסק אברמוביץ׳, מורדיש, משה, אהרון לבקוביץ׳, עמנואל לבקוביץ׳. יש גם בית־כנסת יהודי. היהודים משלמים מס של 3 גרושים עבור כל בית וכן גם את מס הרחיצה — 3 גרושים לכל בית. ליהודי זלמן יש גם כר־מרעה והוא משלם עבורו מס של 3 גרושים לשנה.

את הזכות למכור יין־שרף חכר יהודי והוא משלם עבור זה 120 זלוטים בשנה. היהודים משלמים לארמון (כלומר לפריץ) מדי שנה מס מלכותי בגובה של 15 זלוטים שמכונה ״סכוש״.

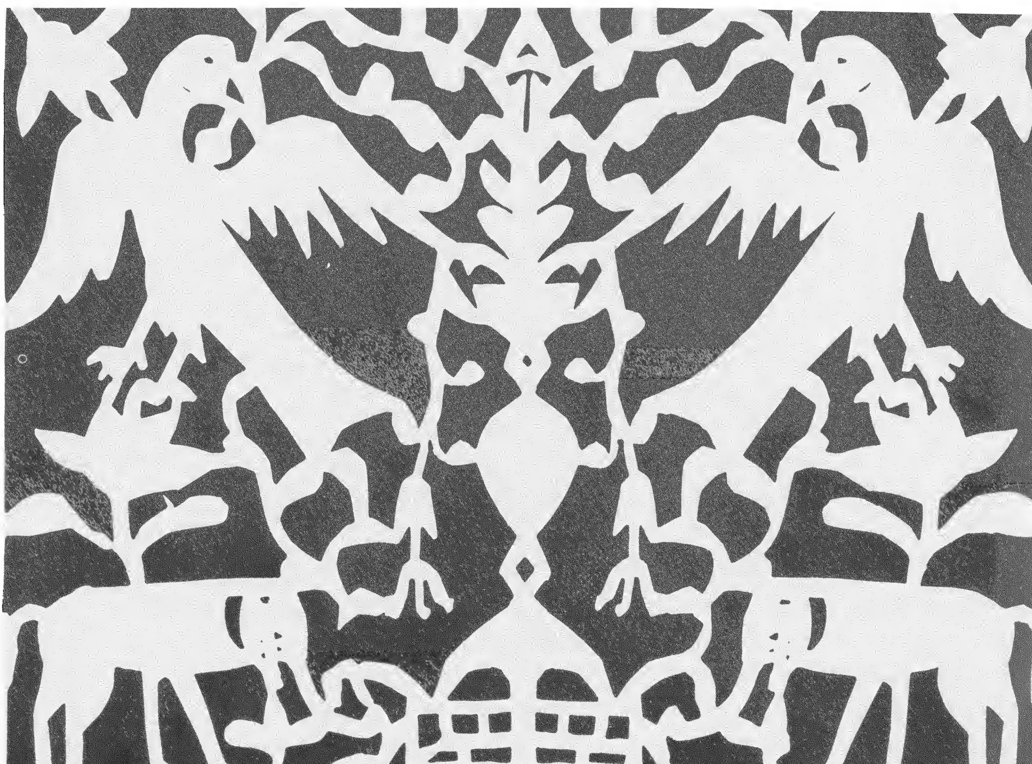
במקור אחר – ״יוריסקה אנציקלופדיה״ מצא ד״ר פיליפ פרידמן, שחיפש ידיעות על רטנה בכל המקורות, לפי בקשת מערכת ספר רטנה שהופיע ביידיש בארגנטינה, את השורות האלו:
רטנה – עיר במחוז חלם בימי הרפובליקה הפולנית. לפי הלוסטר־ציה של רטנה מהסטרוסטה משנת 1565 (שהבאנו לעיל) נמצאו אז ברטנה 12 יהודים בעלי בתים וגם בית־כנסת. במקורות עבריים נמצאת ידיעה, כי היהודים הקראים שגורשו מליטא בשנת 1495 התישבו ברטנה וגרו בה עד שחזרו לליטא בשנת 1503.
מאתיים שנה לאחר מכן, בשנת 1756 נערך מיפקד כללי של האוכלוסין בווהלין, וברטנה מצויים כבר לפי אותו מיפקד 210 יהודים, ואילו בשנת 1847 היו כבר בקהילה היהודית ברטנה 1065 נפשות. 50 שנה לאחר מכן, בשנת 1897, היו ברטנה 3098 תושבים (לפי מיפקד אוכלוסין כללי) וביניהם 2219 יהודים.

במילון גיאוגראפי שהופיע בוורשה בשנת 1888 אנו מוצאים בעמודים 43–542 את ההגדרה הזו על רטנה:
״רטנה – עיירה ליד נהר פריפיט, במקום שם נשפך נהר טור לפריפיט, בפלך רטנה (הפלך השלישי) מחוז קובל, בגמינה הורני־קי. העיירה משתרעת במרחק ששה וחצי ויורסט מהורניקי, 19 ויורסט מזבלוציה, 48 וירוסט צפונית־מערבית מקובל, 357 ויו־רסט מז׳יטומיר, ליד הכביש הישן קייב־בריסק ליטובסק. בשנת 1870 היו ברטנה 458 בתים ו־2099 תושבים, 61% מהם יהודים. 3 כנסיות פרבוסלביות, אחת קתולית, בית כנסת אחד, 20 חנויות ושלושה ירידים. ברטנה נמצא מקום מושבם של יחידת משטרה וחוקר בית־דין (״אינקווירנט״). מאחורי העיירה יש גשר על נהר הפריפיט. הכנסיה הקתולית ניבנתה מאבן בשנת 1784, אך לפניה היה כבר מנזר אחר, שהוקם עוד לפני שנת 1504. העדה הקתולית מונה כעת 351 נפשות.״

לפי הרשום באנציקלופדיה של גוטנברג שייכת רטנה לפולין החל משנת 1366 והיא הפכה לעיר בשנת 1440. בשנת 1921 היו ברטנה 2410 תושבים וביניהם 1554 יהודים – 64.5%.
תיאור משמעותי יותר על רטנה ותושביה אנו מוצאים בספרו של י.ט.ל. לובומירסקי
ולהלן קיצור הדברים במחקר זה ככל שנוגע לרטנה:
העיר רטנה משתרעת בין מימי הנהרות שמקיפים אותה מכל העברים. האדמה היא בוצית עד כדי כך שהיא שוקעת מכובד בתי האבן שעליה. הארמון שבסביבת העיר הוקם בימי המלך הפולני זיגמונט אוגוסט, על גבעה שנוצרה באופן מלאכותי. לאחר כמה עשרות שנים לא נשאר זכר מהארמון. סטפן צ׳רניצקי (הטמן

פולני, המפקד העליון של הצבא בימי המלך ין קזימיז' במאה ה־17) ציווה לתקוע לתוך הביצות הרבה עמודי־עץ כדי לבנות עליהם בתי־אבן, אך כבר במאה ה־18 שקעו בתי־אבן אלה בתוך הביצות, אשר מהן בלטו בתי־עץ ישנים. המים הגיעו עד למפתני הבתים. קבצן יהודי יושב ליד מפתן בית ופורש חכתו... לעומת זה בחור נוצרי, אמיץ־לב יותר, מפשיל מכנסיו כלפי מעלה, טובל ברכיו הרזות במים ודג במו־ידיו דגיגונים במקווי המים שמסביב".

מסתבר איפוא שבמקורות היסטוריים לא הוקדשה שימת־לב מיוחדת לעיירה רטנה, ולמרות טירחתו של ד"ר פיליפ פרידמן ללקט מהם ככל האפשר, קשה על יסוד הידיעות המקוטעות, ואשר לעתים גם סותרות זו את זו, לשרטט דיוקן שלם ומהימן של העיירה החל מהמאה ה־15 ועד ימינו.

פישל הלד

יהודים ברטנה

בשנת 1938 הופיעה בקובל חוברת שנדפסה בדפוס מ. וויינברג בשם "זכרונות ורשימות מהעיר רטנה" ומחברה הוא פישל הלד מרטנה. בהקדמה לחוברת זו מאת אהרן־יעקב גינזבורג נאמר, כי פישל הלד הוא היחידי ברטנה שזוכר אירועים ואנשים. את זכרונותיו כתב בעברית ותרגמו אותם ליידיש. הננו מביאים להלן קטעים מחוברת זו.

רטנה נוסדה בימי שלטון הנסיכים הפולנים לבית סנגושקו, בערך לפני 500 שנה. העיר השתרעה על שדות שהם היום נחלת הכנסיה הרוסית, ליד נהר וויז'בקה. בימי המלחמה בין פולין ושבדיה בשנים 1706—1707 נחרבה העיר ותושביה הושמדו. הניצולים שהצליחו לברוח חזרו והקימו את רטנה החדשה. באותו זמן הוקם בית העלמין הישן ובו הובאו לקבורה בקבר־אחים כל אלה שנהרגו בזמן המלחמה. גבעה קטנה בצדו המזרחי של בית־העלמין הישן – היא השריד היחידי מקבר־אחים זה. מבין היחידים שנשארו בחיים בין תושבי העיר העתיקה היה אחד ר' יעקב רטנר שנודע כצדיק. לא נשאר שום דבר בכתב עליו ואנו יודעים עליו רק מה שסיפרו לנו הורינו. לכותב השורות האלו נזדמן פעם לראות ב"לוח־רסקין" שורה אחת ובה נאמר: "ר' יעקב מרטנה מת בקרוֹקה (קרקוב) בשנת...", אך איני יכול להיזכר איזו שנה צויינה כשנת פטירתו.
המנהיגים של העיר החדשה היו מבין תושבי העיר העתיקה שנשארו בחיים לאחר המלחמה הנ"ל, וביניהם הנכבדים והחשובים ר' חיים מחניבקר ובנו הירש. תודות לטירחתם וממונם הוקם אז בית־הכנסת הישן, שניבנה בעת ועונה אחת עם בנין המנזר הקתולי בשנת 1784, בסיועה ובהשגחת של מושלת המחוז (ווייבודזינה) סוסנובסקה, ששלטה אז על רטנה והסביבה מטעמה של ממשלת פולין. לאחר מותה קברו אותה בתחומי המנזר. כך נהגו גם לגבי בתה. קבריהן של השתיים נמצאים עד היום במנזר הזה.
בעלית הגג של בית־המדרש ישב ולמד זמן רב ר' לייב שרה'ס המסתורי. ר' חיים מחניבקר ובנו היו ידועים בנדבנותם ומסירותם לצורכי הכלל. ר' צבי (הירש), בנו של חיים, היו לו לפי המסופר שבעה בנים ובת אחת, ואילו לבנו השני, הצעיר, פנחס פולמר, היו שבעה בנות ובן אחד, ומהם הסתעפה אחר כך משפחת **אברך** הידועה שהתפשטה על פני ערים רבות בפולין וברוסיה. את שם המשפחה "אברך" קיבלו בימי "הרביזיה הרוסית הראשונה", שהיתה מעין מיפקד של כל היהודים ברוסיה ובפולין, שכן לפני

״הרביזיה״ הזאת נחשבו כל היהודים כנעלמים. וכך איתרע מזלו של יוסל, חתנו של ר׳ צבי מחניבקר, להיקרא בשם **אברך** לפי **הפסוק בחומש ״ויקרא לפניו אברך״, כשהדברים מכוונים ליוסף** הצדיק. מני אז נשאר שם משפחה זה ליוצאי חלציה המרובים, וביניהם יהודים רבים, חסידים ומתנגדים, עשירים ועניים, משכי־לים ותלמידי־חכמים, כפי שמצויים בכל משפחה.

בני משפחת מחניבקר הנ״ל הביאו כמלמד לילדיהם את מי שנודע אחר כך בשם ״המגיד מרטנה״, ר׳ צבי בר׳ דב, שישב בחצרם במחניבקה, ליד הכפר בוזאק, המרוחק 20 קילומטר מרטנה, והרביץ תורה לילדיהם. המלמד הזה היה שקוע יום ולילה בעבודת השם וזקני העיר ידעו לספר על מופת שלו שאירע בימים הראשונים לכהונתו. מעשה שאירע במחניבקה כאשר אשה אחת הקשתה ללדת. מצבה היה חמור ביותר והכל אמרו נואש לחייה, ורק תודות למלמד זה שהתפלל בכוונה גדולה לשלומה של האשה לאחר שטבל במקוה, ילדה האשה והכל עבר בשלום.

מהשנים המאוחרות בחייו של המגיד מרטנה סופר על מעשה נורא שאירע בבית המדרש בשמחת־תורה בעיצומה של תפילת ״אתה הראית״ לפני ״ההקפות״. מה אירע בדיוק – לא זכור למחבר, אך היה זה ודאי עוד מופת, כי מני אז יצא שמו כ״בעל מופת״ והוכתר בשם ״המגיד מרטנה״.

לא היו לו למגיד חסידים משלו, כדרכם של הצדיקים, אך כותב השורות האלו שמע מפי חסיד קוברינאי ותיק, כי הרבי ר׳ משה מקוברין היה מזכיר תכופות את המגיד מרטנה ואף מביא דברים בשמו או מספר דברים עליו. שניהם השתייכו כנראה לחבורה אחת והיו נוסעים לקדוש ר׳ שלמה מלודמיר. עד היום רווחים ברטנה מנהגים של המגיד, כגון אמירת ״ברכו״ בלילות שבת לאחר התפילה ומנהגים אחרים, שבעצם אלה הם מנהגיהם של חסידי קרלין. ועוד ידוע, כי נזדמן לו למגיד בימי נעוריו לראות בעיר ברודי את הבעל־שם־טוב בעצמו, אך מחמת הצטופפות ההמונים סביבו הצליח לראות את ערפו של הבעש״ט ולא את פניו.

לא היו לו למגיד בנים ואת בנותיו השיא לבעלי־בתים מרטנה. עד היום הזה מצויים בין יהודי רטנה כאלה שמתיימרים להיות ניניו של המגיד מרטנה, ועל אלה נמנים: ר׳ מאיר קרש שהיה מכונה ר׳ מאיר בירקר, ישראל־ליפא ברגל, דוד גרינשטיין ואחרים.

המגיד נפטר בט׳ ניסן תקע״ח לפ״ק ונטמן בבית־העלמין הישן. לאהלו נוהרים המונים גם בימינו. בסמוך לאהלו מצויים קבריהם של נכבדי רטנה, בעלי היחוס והמעלות. בימי חודש אלול באים הרבה יהודים, גברים ונשים, לפקוד את קברו, להתפלל וגם להניח ״פתקים״ עם בקשות.

השער של החוברת על רטנה
מאת פ. הלד

הרב מניסכיז׳

לאחר פטירתו של הרב הקדוש ר׳ יעקב־אריה, שהיה מכונה גם ״הרב מקובל״, עלה על כס הרבנות ברטנה הרב הקדוש ר׳ יצחק מניסכיז׳. בימי הרבנות שלו לא ניסה יהודי ברטנה לעשות דבר

מבלי לקבל עצתו או הסכמתו של הרב. כך בענייני פרקמטיה וכך בענייני שידוכים ובכל ענייני העיר. ראו אותו כ"חוזה", הרואה למרחקים, וייחסו לו הרבה "מופתים", והגיעו הדברים עד כדי כך, שמקובל היה בציבור, כי אם העיז מישהו לעשות דבר נגד רצונו של הרב מניסכיז' – לא היה מוציא את שנתו. והמאמין – יאמין.

סיפרו, כי הוא היה בעל צורה נאה ויצאו לו מוניטין בכל תפוצות ישראל, ובשנות חייו האחרונות נהרו אליו רבנים וצדיקים מכל פולין. רטנה היתה עיר־הכתר שלו. מדי שנה היה שוהה ברטנה כמה שבועות. היתה לו ברטנה דירה שלו וכן גם "מקוה" שלו בחצר של ה"שטיבל" מטריסק. במשך זמן רב היו סבורים, שבמקום זה היה ה"מקוה" של הקדוש ר' יעקב מרטנה ועקרות ממקומות שונים היו באות לטבול ב"מקוה" זו, ורק לאחר זמן נודע, כי לא זה היה מקומה של ה"מקוה" של המגיד מרטנה והרבי מניסכיז' בעצמו אישר זאת.

את מסעו האחרון לרטנה ערך הרב בשנת תרכ"ג לפ"ק, חמש שנים לפני פטירתו. מסתבר שרטנה היתה לו יקרה מאד ובעלי הבתים קיבלו אותו בכבוד גדול. בין כל יתר הסיפורים המסופרים עליו מספרים גם, כי באחת השבתות נתכנסו ב"חצרו" בניסכיז' בעלי בתים מרטנה ומקמין־קשירסק. אלה שמקמין־קשירסק הביאו לשולחן יין בבקבוקים, ואילו הרטנאים הגישו את היין שלהם בכדי־חמר. באותה הזדמנות התבטא הרב: "דער ראטנער קריג איז בא מיר טייערער ווי דער קאמענער שלום" (והחידוד הוא בכך ש"קריג" פירושו ביידיש הוא גם **כד** וגם **מלחמה**, ובמלה שלום התכוון לאחד הנכבדים מקמין־קשירסק ששמו היה שלום...) ועוד מספרים, כי כשנשאל אי־פעם על המחלוקת שלו עם המגיד מטריסק, השיב שמחלוקת זו היא סגולה לאריכות־ימים...

שמו של הרב מניסכיז' רשום בראש הפנקס של חברת ש"ס ברטנה, שכן בשנת תר"ט השכין שלום בין שתי החברות שקדמו לחברה זו. פנקס זה מצוי עד היום ברטנה ומתנוססת בו חתימת ידו של הרב מניסכיז'. בהקדמה לפנקס רשם במו־ידו, כי הוא חבר "בזה ובבא".

הוא נפטר בניסכיז' בשנת תרכ"ח לפ"ק בכ"א בשבט בהיותו בן שבעים וחמש, ויש אומרים כי בן שמונים היה כשנפטר. לאחר פטירתו יצא לאור ספר שלו בשם "תולדות יצחק" שהוא פירוש על התורה בדרך הקבלה.

ביום הפטירה שלו מדליקים הרבה נרות ברטנה ונערכת סעודה. יש אנשים שמצויים בידיהם ספרי "תהלים" קטנים, שלפי המסופר הרב מניסכיז' עצמו היה מוכר אותם במו־ידיו. "תהלים" זוטא כזה הוא דבר יקר־המציאות ומי שמחזיק בו – שומר עליו כעל בבת־עין ולא יוציאנו מידיו בעד כל הון דעלמא.

יודל קונישטר

היהודים ברטנה בשבעים השנים האחרונות

רטנה שוכנת על פרשת־דרכים גדולה בין ווהלין, ליטא ופולין, בקירבת הביצות הגדולות של פינסק. מימצאים רבים על חיי היהודים ברטנה לא נשארו, ולפיכך אנו מסתמכים בעיקר על זכרונותיו של ר׳ פישל הלד, שנראו לנו מהימנים.

לפני שלוש מאות שנה היתה רטנה קרובה יותר לנהר יז׳ובקה, שנמצא דרומית לרטנה של ימינו, אך אותה רטנה נחרבה כליל בימי המלחמה בין פולין ושבדיה בראשית המאה השמונה־עשרה. לא נשאר אלא רחוב אחד – שריד מהעיירה הישנה, והוא כונה רחוב ״העיר הישנה״. בשטח הגדול שמשתרע למרחקים מאחורי בית־המרחץ, ומכוסה מים רדודים המצמיחים קני־סוף, אפשר היה לראות, בשנים שחונות בולי־עץ שחורים מציצים מתוך האדמה השחורה – זכר לבתי העיירה הישנה שעלו באש בימי המלחמה ההיא.

משחזרו הניצולים מהמלחמה טבעי היה שיתחילו לבנות את ביתם מחדש לא הרחק מהעיירה שנחרבה, על נהר פריפיט, ולא ייפלא שהבוץ ברחובותיה היה מרובה ולא פסק מעולם.

מניין בא השם ר ט נ ה? יש השערה שהוא בא מהמלה הרוסית ״ראטן״ שפירושה מלחמה, מעין רמז על המלחמות הרבות שניטשו בסביבות רטנה.

זקני העיר מספרים שבימיהם היתה העיירה גדולה יותר, והיו בה הרבה מפעלי־חרושת, מבשלות שיכר ויין־שרף, בתי־מלאכה לעי־בוד עורות, טחנות־רוח וטחנות־קמח שהופעלו על ידי סוסים. נהוג היה בימים ההם לא לקנות קמח לאפייה, אלא כל אחד היה טוחן את החיטה או השעורה בטחנות הרבות שהיו מצויות בעיירה, ורק העניים היו טוחנים את הגרעינים בביתם, בריחיים־של־יד.

באותם ימים היתה התחבורה בדרך היבשה בחזקת סכנה, בין אם מחמת גשמים ובין אם מחמת שלגים, וגם סכנת שודדים על אם הדרך היתה גדולה. פרט לכל הסכנות האלו היו יהודים מתחבטים בייסורים מרובים בדרכם לקובל או בריסק, השכנות הגדולות של רטנה, דרך שנמשכה שעות רבות. נוחה יותר היתה התחבורה בדרכי המים, שהרי נהר פריפיט של רטנה התחבר עם נהרות אחרים שהובילו למרכזים העירוניים הגדולים. היו זמנים ואניות גדולות היו מביאות לרטנה סחורות ומיצרכי־מזון מפינסק, ונוסף על כך היה קיים קשר יום־יומי עם הישובים הקטנים שלאורך גדת־הנהר, ועם כפרים כמו רצ׳יצה, סאדרוביץ׳ ואחרים.

קופסה לאתרוג (מהמאה ה־17)

רטנה, שהיתה שכוחה במשך שנים בצידי דרכים, בלב ביצות ואגמים, מצאה את עצמה לפתע על דרך־המלך, כאשר הכביש, שנסלל בשנים 1840–1850, בין קייב לוורשה, עבר בתוך העיירה. גם הממשל התחיל לפקוח עין על הנעשה בעיירה, ואפילו לדאוג לצרכיה. וכך, למרבה תמהונם של יהודי העיירה, הונחו מדרכות עץ לאורך החנויות שבכיכר השוק וכן ברחובות הסמוכים ואפשר היה מעתה לעבור מבית לבית בנעלים יבשות, אם כי הביצה הוסיפה להדיף את ריחותיה מן הרחוב עצמו.
הכביש הקל על מעבר סחורות וצורכי־מזון מקובל ובריסק אל העיירה וכן גם על מעבר תוצרת הכפרים הסמוכים – שנרכשה על־ידי היהודים מרטנה – אל הערים הגדולות. בעלי־העגלות היו, כמובן, המוציאים והמביאים; הם הביאו את הסחורות ממרחקים בעגלותיהם הגדולות והעמוסות לעייפה לשוק המרובע, בו התרכ־זו רוב החנויות של העיירה. ואם בימות־החמה, כאשר הדרכים יבשות, קשה היה לעגלות כבדות אלה להגיע עד השוק, לא כל שכן בימי־הגשמים, כאשר האדמה הפכה למדמנה, ועוד יותר בימי קרה וכפור, כאשר הבוץ התקשה ונעשה רגבים קשים וחדשים. אין להתפלא, אם כן, שבעלי־העגלות היו מתעמרים בסוסים המסכנים, חובטים בהם ומקללים אותם קללות נמרצות, ובאין ברירה, נאלצו לבסוף לפרק חלק ממשא העגלה ולחזור ולהטעינה בשנית.

רחובות העיירה

השוק המרובע היה המרכז, ליבה של העיירה. כל החנויות של תבואה, מכולת, סידקית, אריגים ובתי מרזח היו מרוכזות סביבו. כמעט כל רחובות העיירה יצאו מכיכר השוק. מצד ימין יצא רחוב זבלטה, או הולייאנקה בפי העם, שבו נסעו לתחנת הרכבת זבלטה; מול השוק היה רחוב האטליזים, ששמו מעיד כבר על טיבו; מצד שמאל הוביל רחוב בתי־הכנסת אל כל בתי־הכנסת של העיירה, ובראש כולם אל בית־הכנסת הגדול; מרחוב בתי־הכנסת התפתל רחוב העיר הישנה, שהוליך אל חורבות רטנה העתיקה; שמאלה ממנו התמשך הרחוב הארוך שהגיע עד הכביש הראשי, ושוב לצידו של רחוב בית־הכנסת, היה רחוב קטן, שכונה משום מה, רחוב מצריים. איך הגיעה מצריים לרטנה? – רק לאלוהים פתרונים; ועוד היה רחוב הטחנה ורחוב סלשצ'ה, שבסופו היתה כיכר מגודלת עשב ירוק ובמרכזה צלב עץ גדול.
בעיירה היו מספרים, שבכיכר זו עמדה לפנים כנסיה. יום אחד עברה שם לוויה של איש קדוש, יהודי, שהיה ירא שמיים ומופלג במצוות. לפתע התעורר הבר־מינן ומלמל משהו בשפתיו המתות, ובאותו רגע ממש שקעה הכנסיה תחתיה והיתה כלא היתה. כיוון שהגויים פחדו לבנות את הכנסיה מחדש, הקימו במקומה את הצלב.

הירידים

העיירה משכה את פרנסתה מן הירידים של ימי שני בשבוע, שנערכו בשוק הגדול וברחובות הסמוכים לו.

בימי היריד היו האכרים הולכים ובאים כבר משחר יום; היו באים מן הכפרים שמסביב בעגלות עמוסות תוצרת הכפר, כשכמה מהן מושכות אחריהן פרה או עגל קשורים בחבל. משהתרכזו בכיכר השוק היו האיכרים מתירים את הסוסים, זוקפים את היצולים ויושבים בעגלותיהם לחזק את הלב בארוחת־בוקר. לאחר שמכר האיכר את הבהמה ואשתו מכרה את גרגירי היער המצומקים, ירקות הגינה ושערות החזיר, יצאו למסע קניות בחנויות העיירה. בימי הקור של חורף, היו יוצאים בפרוות ומגפיים לשתות בבתי־המרזח.

קונים לתוצרת הכפר לא חסרו, והם באו גם מן העיירות של הסביבה. היריד המה וגעש; גויים ויהודים התמקחו בקולי קולות, בשבועות וחרמות, תקעו כף או נפרדו בכעס גדול, סוסים צהלו, פרות געו. לעיתים פרצו גם תגרות־ידיים על דבר של־מה־בכך, על לחמניה ששויה פרוטה, שאיכר גנב מֵעֲרֵבָה של יהודיה עניה, אך השוטרים שהופיעו מייד, היו משתלטים על המצב ומובילים את הגוי לכלא.

ר' נחמן אהרן קליין, שהיה סוחר בסיטונות, היה קונה את התוצרת החקלאית ושולח אותה לוורשה ולגרמניה. בסתיו היה נפוץ המסחר בגרגירי־יער אדומים, ששימשו לתעשיית ריבה ובייחוד לתעשיית צבעים. כשנפטר ר' אהרן קליין, ובניו, שהיו סוחרים גדולים בפני עצמם, התפזרו בעולם, ירשו את מקומם ר' זכריה הוניק, ר' לוי יצחק בנדר, עזריאל שליטן ועוד.

הירידים הגדולים נערכו בשלהי־קייץ, כאשר רוחות קרירות מנשבות, והאיכרים, שכבר אספו את התבואה לגורן, מתחילים להכין עצמם לימי החורף – קונים מגפיים ופרוות לגברים ואריגים לשמלות חמות לנשים.

סוחרי רטנה

אין לך דבר שאפשר לעשות בו פרקמטיא, שלא סחרו בו יהודי רטנה, – והרי לפניכם סוגים של סחורות וסוחרים למשפחותיהם, וסוחרי־התבואה תחילה.

איכרי הכפרים שמסביב לרטנה היו עניים ברובם, אלה משום שאדמתם היתה זיבורית ואלה משום שלא היתה להם אדמה כלל. לא עברו חודשים מספר מאז הקציר וכבר נאלצו האיכרים לקנות גרעיני־חיטה – לקמח, ושאר מצרכי מזון. גם תושבי העיירה הפולנים היו קונים טובים לקמח ולתוצרתו. וכך התפתח בעיירה מסחר נמרץ בתבואה. ר' יעקב למדן, חסיד של הרב מסטפן, היה בעל בית־מסחר גדול לתבואה. גם בעלי־בתים נכבדים אחרים כמו, ר' יהודה מאיר ריכטר, ר' מוטל קליין, ר' אליהו ינוביץ', ר' איצל יעקב אייזיקס, ר' אברהם פוקס, ר' יעקב פרוסמן, ר' הירשל חמלריר, ר' חיים מרקוזה וחיסיה ינקל, אשת

הסנדלר, כולם היו בעלי בתי־מסחר לתבואות ומכרו קמח בסיטו־נות וליחידים.
את התבואה והקמח היו מייבאים מקובל, בריסק ולוצק, ולעיתים גם מערים רחוקות יותר. כמה מסוחרי־התבואה סחרו גם במלח, שהיו מביאים דרך זבלטה.
חנויות מכולת לעשרות היו בעיירה, ובכולן מכרו באשראי, כלומר, רושמים היו בספר עבה את החוב, "ולכשירחיב", ועל־פי רוב היה זה לאחר היריד, היו פורעים אותו.
חנויות סדקית ומכולת רבות היו ברטנה ולא חסרה גם חנות כל־בו. בעלת החנות היתה פרל צ׳רנה׳ס, אשה נמוכת־קומה ואשת־מסחר ממולחת, שרוב לקוחותיה היו יהודים. אפשר היה להשיג אצלה כל שאדם חפץ, מסליל חוטים ועד סודר של משי, מקמצוץ סוכר ואגוזים ועד טבלת שוקולד, ואפילו כלי־כסף למתנות אפשר היה למצוא שם. ילדים לא היו לה, ובעלה השני, ברלה הליטאי, היה מלמד־דרדקי.
אריגים משובחים לגברים ונשים מכרו ר׳ שלמה מיכל אברך, ר׳ אשר שפירא, ושואל פרלמוטר, או כפי שקראו לו, "שואל זעירא". שנים אחדות לפני החורבן, היו גם ר׳ אשר לקר, ר׳ שמואל שמחה אוליצקי, מלכה־יהודית ריכטר ופסח מרין בעלי חנויות לאריגים.
גם חנויות לכלי־ברזל היו ברטנה. הגדול בסוחרי־הברזל היה אברהם הוכמן, שהיה צעיר בעל־הכרה ועסק הרבה בצורכי־ציבור; בשנים האחרונות היה חבר בוועדת בית־הספר. ר׳ בן־ציון שטיינ־גרטן, למדן גדול ויהודי ירא־שמיים, היה אף הוא סוחר־ברזל חשוב. במסחר זה עסקו גם ר׳ שלמה מיכל קאהן, ישראל ויינשטוק, ר׳ לייבל ואקס ובניו, ר׳ ברל הלד וגיסו, בנו של ר׳ פישל הלד. בעיירה התנהל גם מסחר ער בבקר. ראשי הסוחרים בבקר היו מבין בעלי־הבתים והעסקנים של העיירה, כמו ר׳ ליבר קרש ור׳ מושקה רידר. סוחרים קטנים יותר היו: ר׳ ברל לארבר, או כפי שכונה, הבכיין, מוטיה "בעבניק", מוניש זמל ואחיו זעליק.

הם היו קונים את הבקר בבסרביה, את הבקר השמן וכבד־הבשר היו מוכרים לוואַרשה ואת הרזה היו מוציאים למרעה בתקופת הקייץ, ואילו בחורף היו מפטמים אותו בפסולת שיבולת־שועל מתעשיית הבירה. הם היו גם סוחרים בירידים, מוכרים בקר לאיכרים או מחליפים בבהמות אחרות. יהודים אחרים, וביניהם בעלי־בתים אמידים, היו סוחרי־סוסים, כמו ר׳ פליק חייט, ששני בניו התיישבו בארגנטינה, ברל לייבש׳ס ועוד.

מסחר העורות היה בידי ר׳ דוד גרינשטיין ובנו יצחק, שהיו מספקים את סחורתם באשראי לסנדלרי העיירה. הוא ור׳ ברל ברגל היו קונים את העורות של שוורים וסוסים מן הקצבים המקומיים או מיהודים שרכלו בכפרים ומוכרים אותם לסוחרים זרים או מוסרים אותם לעיבוד לבורסקי שבעיירה.

רטנה והכפרים שמסביב, ששכנו על מים רבים, היו עשירים בדגה, וכפרים רבים כמו גלוך, הירניק, טור, קרמנה ואחרים גידלו דגים בבריכות. גדולי הסוחרים בדגי־בריכות היו: ר׳ מוטל גאלוז מהכפר טור הסמוך לעיירה ובניו, ר׳ בנימין, מנדל ונפתלי, ר׳ יעקב אברוך, ר׳ מנשה ליקובר ובניו, ר׳ אהרון ור׳ חיים וכן ר׳ מוטל קליין. הם חכרו את הבריכות מן הממשלה בשמם של גויים, שכן על־פי החוק הרוסי אסור היה ליהודים לחכור בריכות. את הדגים הגדולים היו שולחים למכירה לוורשה ואת הקטנים היו מוכרים בשוק המקומי, שיהיו ליהודים דגים לשבת.

גם הדייגים, שהעלו את הדגים ברשתות מן הברכות, היו יהודים כמו, ר׳ יעקב בר מרחוב בית־הכנסת, ר׳ חיים מנילס, ר׳ זיסיה מרין, ר׳ הרשל צופוק, ר׳ הרשל וגצל קנישצ׳ר.

בביצים סחרו דווקא נשים כמו שיינדלה הטוחנת, מלכה קנישצ׳ר, רבקה כהן, רחל קורנבלום וכדי לצאת חובת גברים, גם ולוול נסיס (גלייזר) ועוד. משלוחי ביצים יצאו לקובל, בריסק ואפילו לוורשה ארוזים בארגזים גדולים, 1440 ביצים לארגז. את טיב הביצים היו בוחנים לאור נר – הטובות לייצוא ואת הנגועות מכרו לשוק המקומי, לצורכי מריחת החלה וכדומה.

כיוון שהארץ היתה ענייה התפתח גם המסחר בלכש, שממנו קלעו הטנות, מין סנדלים, שהאיכרים היו נועלים על רגליהם העטופות בד מטוויית־יד. במסחר זה שלחו ידם ר׳ גצל קנישצ׳ר ור׳ איצל כהן.

סירי־חרס היו גם־כן עוברים לסוחר; אחד הסוחרים היה אברמל, שהתגורר בסימטא ללא שם בסמוך לנהר הפריפט, הוא היה יהודי גבה־קומה, חסיד של הרבי מטריסק וחתנו של המלמד מנחם.

גם הרוכלים מצאו את פרנסתם בכפרים; הם היו עוברים בעגלותיהם מכפר לכפר ומוכרים לאיכרים סחורות־סידקית ומקבלים תמורתם תוצרת חקלאית. רוכלים כאלה, שנדדו כל השבוע על פני הכפרים וחזרו רק בימי ששי היו: שפה לנגר ובנו פייבל, אביגדור קלודנר ובניו אשר ונוח ברג ואחרים.

הגבירים המקומיים היו סוחרי־היערות. סוחר כזה היה ר׳ בן־ציון שטיינגרטן, שהיה יהודי למדן ויחד עם זה בקי בהוויות העולם.

ר' אהרון־משה מלניק

ה"קנטוניסט" ר' שמואל בר' פנחס ברג

סוחרי־יערות אחרים היו: ר' יעקב שפירא, ר' יצחק מרסיק, ר' שמאי גולדמן ומן המשכילים הראשונים, היו ר' מוטל טיקטינר ור' איצל רייכשטל.

בימות החורף, לאחר רדת השלגים, היו מעמיסים את קורות העץ, שנכרתו במשך הקייץ, על מזחלות שלג ומסיעים אותן לחוף נהר הפריפט. משבא האביב, ומי־הנהר פרצו את מעטה הקרח, היו קושרים את הקורות רפסודות־רפסודות ומשיטים אותן לדנציג. בין הקבלנים והפקידים בעסקי־היער היו: ר' פייסה גרבוב, ר' לוי סובל, ר' אהרן פפיר, ר' לייבל טיקטינר, ר' אברהם דרוג ור' יהודה לייב ורניק. גם ברטנה עצמה קנו יהודים חבילות עצי־הסקה, הן לחימום הבתים בחורף, והן להסקת תנורים לאפיית־לחם. במסחר זה עסקו ר' מוטל רייכר, יואל ויינר ואחרים.

ר' ינקל מנדלסון או כפי שכונה ינקל רחלקס, שהיה תלמיד־חכם גדול וחסיד של הרבי מרדזין, ור' אברהם פוקס היו מביאים מיצרכי־מכולת ומוכרים אותם לחנוונים עניים באשראי.

תעשיות ותעשיינים

בסוף המאה התשע־עשרה עמדו ברחוב הטחנה שעל־יד נהר הפריפט שלוש טחנות־סוסים, מאלה נשארה לאחרונה רק טחנה אחת, זו של ר' נוסקה איידס ויורשו ר' הרשל איידס. היו גם כמה טחנות־רוח שבעליהן היו ר' בצלאל ובנו נוטה. טחנת־רוח נוספת עמדה בכביש הראשי וזו היתה שייכת לי. מלניקר. האיכרים ברובם נהגו לטחון את גרעיני החיטה והשעורה בטחנות־הרוח והמים שבכפרים, אך היו גם כאלה, שהעדיפו את הטחנות של העיירה משום שהיו מהירות יותר ואף מאורגנות יותר. בשנים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה התארגנה חברה בשותפות של ר' בנימין קמפר, ר' יעקב שפירא וחתניו, שמאי גולדמן, משה איילבוים ובוזה טניס, ר' יעקב ליברמן ור' יעקב פרוסמן, שהקימו

טחנת־קיטור בעיירה. מאז היו רובם של האיכרים טוחנים תבואותיהם בעיירה.
בעיירה היו גם בתי־חרושת לשמן־מאכל ולתעשיית הצבעים. אחד היה שייך לר׳ ניסל קאהן, ולפני כן לפסיה ריטה חיט, שהתגוררה ברחוב קריוו, והשני, שכבר עבד על מנוע חשמלי, היה שייך למוטל קליין.
ברטנה פעלו כמה מאפיות. עוד בתחילת המאה העשרים היו אופים בכל בית, בערב־שבת, לחם לכל השבוע וחלה לשבת. אך אפילו אז פעלו כבר שתי מאפיות בעיירה, אחת של ריטה האופה והשניה של ישעיה לייב בקר, שאפו לחמניות, כעכים וחלות קטנות לצורכיהם של חולים ושל גבירים, שהפרוטה מצוייה בכיסם.
לאחר מלחמת־העולם, כאשר עלתה רמת־החיים ואנשים התרגלו לאכול לחם לבן גם בימות־החול, ובעלות־בית התחילו להתפנק ומעטו לאפות לחם בבית, נוספו עוד שתי מאפיות, זו של ר׳ דוד פריגל וזו של שפה סופר, שאפו לחם־חי וחלות והביאו רווח נאה לבעליהן.
ברטנה היו בית־בורסקי שבו עיבדו עורות לנעליים; אך כיוון שבית כזה מדיף ריח רע – הרחיקו אותו אל מעבר לנהר. שתי משפחות, שארות־בשר, החזיקו בבית הבורסקי: המשפחה של ר׳ יוסי אקסלרוד וילדיו והמשפחה של ר׳ משה מלניק וילדיו. שני ראשי המשפחות היו למדנים גדולים ובכל שעה של פנאי היו פורשים מעסקיהם ולומדים תורה. ברם, כאשר היתה העונה בעיצומה, הניחו את תלמודם ונחלצו לעבודה יחד עם העובדים השכירים, וגם ילדיהם לא עמדו מן הצד. את העורות המעובדים מכרו בשוק המקומי ובשוקי הסביבה.
״עבר־הנהר״ הצמיח כמה טיפוסים תמהוניים. אחד מהם היה מאיר אקסלרוד, בנו של ר׳ יוסי. מאיר זה עשה לילות כימים בשטיבל של סטולין ופיו לא פסק מלימוד הגמרא תוך כדי מריטת שערות מזקנקנו הבלונדיני. יום אחד התחילו אנשים להתלחש שספרים פסולים, ספרי־טריפה, נושרים מחיקו. ״הציץ ונפגע״ אמרו הבריות; ואכן, לאחר זמן־מה התחילו להתפרסם ב״המליץ״ כתבות משלו על הנעשה והנשמע בק״ק רטנה, וכך נודע כ״משכיל״, בין הראשונים בעיירה.
גיטל מלניק, אף היא מעבר לנהר, היתה הנשיאה הראשונה של ״וויצו״ בעיירה, היא היתה עסקנית רבת־פעלים ועשתה רבות לטובת בית־הספר של ״תרבות״.
ברחוב האטליזים היה לר׳ חיים בית־מלאכה לחרטות־עץ. הוא היה מייצר חלקי־רהיטים וכלים שונים לבית ולמטבח, אבל עיקר הכנסתו בא לו מייצור קופסות־עץ, שהיו מבוקשות על־ידי האיכרים כדי לשמור בהן חמאה ושומן־חזיר במסעותיהם.
בעיירה היתה גם חרושת־בית של מסרקות עשויים עצם. עסקו בזה ר׳ ברל מלמד, שכונה גם ״ברל עושה המסרקות״, וקוציק, בנו של שמואל קוציק. את המסרקות מכרו בשוק המקומי ובירידים.

ר׳ ב״צ שטיינגרטן,
מנכבדי העיירה

את בית־החרושת למי־סודה ייסד ר׳ חיים־יוסף חמלייר שהוריש אותו לאחר מותו לחתנו, ר׳ שמעון יקובסון. את מי־הסודה היו יוצקים למיכלי־נחושת גדולים או למיכלי זכוכית קטנים ומשווקים אותם בעיירה ומחוצה לה. בקייץ אפשר היה לקבל כוס מי־סודה קרים, עם או בלי מיץ, בקיוסקים העשויים לדבר.

שני בתי־חרושת לרעפי־עץ היו בעיירה. אחד היה שייך למוטל רייכר, שכונה – צ׳רקס, והשני – לאהרון כ״ץ, שכונה סירוצ׳קה. לר׳ אהרון כ״ץ היה כשרון יוצא מן הכלל לחשבון, ואין ספק שבתנאים אחרים היה ר׳ אהרן מתפרסם כמתמטיקאי דגול; ואף כי ״כתבא־רבא״ לא היה, מחשב היה חישובים מורכבים ומסובכים ביותר בעל־פה ותוך כדי דיבור, על רגל אחת ממש.

מלאכות ובעלי־מלאכה

רטנה היתה עשירה גם בבעלי־מלאכה בכל המקצועות שבעולם. חייטים לנשים וגברים היו לפחות חמישה־עשר. המעולים שבהם היו: אברהם טוקר, לייבל חייט, וישראל־ינקל חייט לבגדי־גברים, משה ינקל ואחיו יהושע חייט ואבא פוקס לבגדי־נשים. נוסף לאלה היו גם חייטים ותופרות ממדרגה שניה, כולם יהודים הגונים וישרים. במשך רוב ימות־השנה היו החייטים בטלים מעבודה אלא אם הזדמנה חתונה בעיירה, לעומת זאת רבתה העבודה לקראת פסח. בעונה זו היו ההזמנות רבות, גם של יהודים וגם של נוצרים, והחייטים עבדו יומם ולילה כדי להכין את הבגדים לחג. ראוי לציין, כי בשנים 1922/23, כבר פתחו ר׳ יעקב שפירא ובניו, ר׳ אליהו ינוביץ׳ ויודל קונישצ׳ר חנויות לבגדים מוכנים, שפגעו קשות בפרנסתם של החייטים.

גם סנדלרים רבים היו ברטנה והמומחים שביניהם היו: ר׳ יעקב

באיון ובניו, ישראל איצי ושמואל, שתפרו נעליים למהדרין, אך גם חיים הסנדלר (פלדמן) ואחיו, והסנדלר "האמריקני" סנדיוק, תפרו נעליים טובות. רובם של הסנדלרים היו יהודים יראי־שמיים וישרי־לב.

אך כמו שלחייטים קמו מתחרים כך גם קרה לסנדלרים; לאחר מלחמת־העולם פתחו משה גיזבורג ויעקב טריאנוב כמה חנויות נעליים שפגעו בפרנסתם.

האחים זוסיה ואליעזר גלר וכן יוסל הרצען, שהיה, אם אין זכרוני מַטעני, חתנו של משה השמש, היו הרצענים בעיירה, והם מכרו את תוצרתם (אוכפים, רתמות, רצועות ושאר אביזרים של סוסים) בירידים.

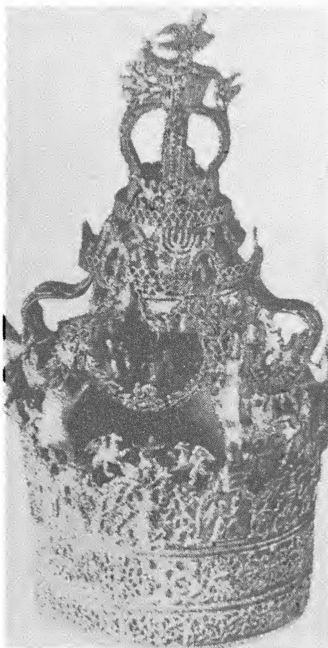
הכובענים היו: ר' ברל פיינטיך וילדיו, מנדל בלט, ינקל קנפר, מאיר חייט ופייבל ריטס. תעשיית הכובעים עבדה כחרושת לכל דבר והיתה נמכרת בירידים. לעומת זה היה בכל העיירה רק תפר אחד, ינק אפלבוים, שהיה תופר את גפות המגפיים בשביל הסנדלרים.

נגרי־רהיטים מעולים היו יצחק הירש בֵּרג ושלושת בניו: פנחס, אברהם ואלי־בר; הנגרים האחרים אברהם וייסבלט, ישראל דוד וחיים שיינס עשו דלתות, חלונות ומשקופים. הבנאים — קוציק מרחוב העיר הישנה, אליהו ויינר ובניו, רוטשילד ובניו, שגרו בכביש הראשי, והטייחים איצל העיוור, וולף־לייב טרנבליט ואחרים, שכן בתקופת החורף ישבו בטלים מעבודה.

לא חסרה פרנסה לאלה שיכלו לעבוד בתוך בתי־מלאכה, כגון מייצרי רעפי־העץ, ר' אליהו כ"ץ, אברהם ובנו משה רייכר (צ'רקס); הפחחים של העיירה, ר' יצחק הירש רוג ואשר דרוק, שהיו מייצרים בבית מלאכתם כלי־בית שונים ומלבינים את הקלחות, שבהן היו מבשלים את הדגים לפסח וצובעים בקייץ את גגות הפח; חרשי־העגלות, חיים וייסבלט ובן־ציון סטלמך.

בעיירה היו כעשרה קצבים, והחשובים שבהם היו: חסיה טייטל־בוים, ר' הירש חייט ובניו, ר' וולף, ר' חיים יוסף ור' אברהם־יצחק ("ונצעק", כפי שהיו קוראים לו), ר' ברל "בעל־בשר" מרחוב האטליזים, ר' ברל טרנבליט, יוסלה רייצס, ר' יוסף מרנץ, אברהם גלר קוקטיק וינקל חייט. בקייץ היתה פרנסתם מועטת, במיוחד ב"שלושת השבועות", שבהם נאסרה אכילת בשר, אך כשבא יום ששי, היו ידיהם מלאות עבודה.

עבודה קשה, עבודת־פרך ממש, עבדו הנַסָרים; מנסרות טרם היו בעיירה ובסביבה, אך הבריות נצרכו לקרשים וללוחות לבניין הבתים. לכן היו ר' מטס "בלייאבה", ר' איצל הנַסָר ור' הירש־בר בלוושטיין מנסרים את גזעי־העצים במשורים גדולים ומכינים עץ לבנייה. וכך היו עושים: את הגזע לנסירה היו מניחים על פיגומים, אחר הנַסָרים היה עומד על גזע־העץ ודוחף את המשור כלפי מטה והשניים שהיו עומדים למטה, היו מושכים אותו אליהם, וכך חוזר חלילה. על אף עבודתם הקשה הספיקה משכורתם רק ללחם צר. לעומת זה שפר חלקם של הנפחים, אף כי גם הם הרוויחו לחמם

כתר עתיק לספר־תורה

גרמנים בבית־העלמין הישן בימי מלחמת העולם הראשונה

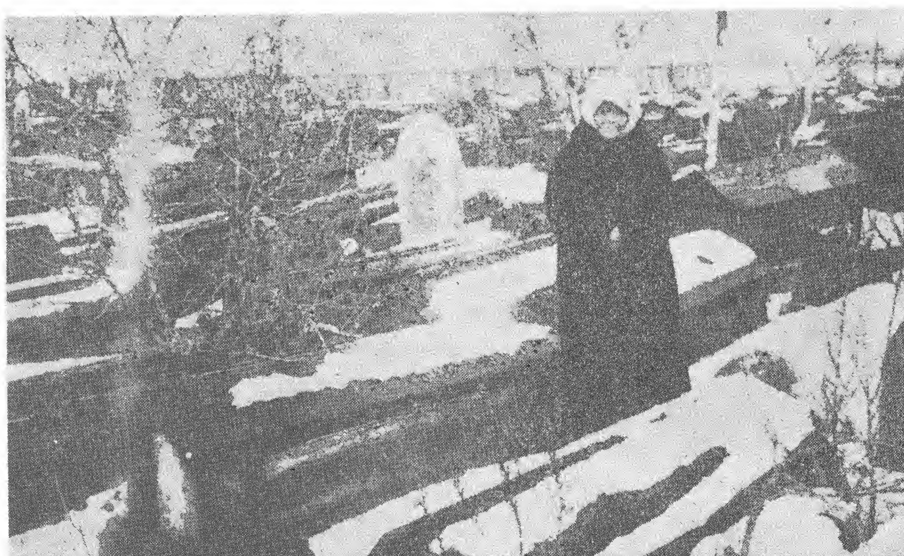
בזיעת אפם; כאלה היו ר' בנימין ור' חיים־הירש מרדר מרחוב המפחה, יואל שתום־העיין, בנו נתן, ר' מאיר ור' לייבקה הוכמן ובנו.

"עמודי התווך" של הכלכלה ברטנה היו בעלי העגלות, שהיו המקשרים בין רטנה ושתי הערים הגדולות, שכנותיה הקרובות — קובל ובריסק. הם היו מעבירים בעגלותיהם דברי מזון ומיצרכים אחרים, ולעיתים שימשו גם כסוכנים של חנוונים עניים; קונים היו במזומנים מיצרכים שונים ומוכרים באשראי לחנוונים דחוקים בכסף.

בעיירה היו כחמישה־עשר בעלי־עגלות שהתחלקו לשתי חבורות לפי הערים שנסעו אליהן; בחבורה שנסעה לבריסק היו: הודל קוטלר, אשה אלמנה, ששכרה עגלון לעבודתה, בנה, ר' אליהו קוטלר, ר' מאיר מילשטיין ובנו אשר ור' מאיר טולר. הם נסעו לבריסק רק פעם אחת בשבוע, שכן היה המסע ארוך ומתיש. ואילו ר' יעקב־לייב סלוף ובניו, מאיר מסטישטר, זרח הוכשטיין, אליהו קאהן ויצחק־הירש קוטלר, שהיה חייט בעבר, נסעו לקובל, פעמיים בשבוע, לפחות. את רוב המיצרכים הביאו מקובל, בגלל קירבתה לעיירה, אך כמובן, שהיו מיצרכים שכדאי היה להביא אותם מבריסק דווקא. לשתי החבורות היו עגלות גדולות ומחו־פות.

בעלי העגלות היו יהודים יראי־שמיים. הם היו מתפללים עם המניין הראשון עם שחר, וכשהיו פנויים מעבודה היו נוהגים לבוא למנחה־מעריב, כדי לשמוע דברי־מוסר מבעל־דרשן או דברי תורה בלשון העם.

ארבעה סבלים היו ברטנה: ינקל חודש, מי שהיה עגלון לפנים,

בית־העלמין החדש

יוסל־מאיר זאביצק, אברהם בזדר והירש בנדיק. אין צריך לומר שעל אף עבודתם הקשה של הסבלים שהיו מדשדשים בביצותיה של רטנה ומשאם על שכמם, היתה הכנסתם זעומה ולא תמיד היה להם לחם לביתם.
ונסיים בכלי־זמר של העיירה, שכולם היו ממשפחה אחת. הראשון והמבוגר שבהם היה רבי אביגדור, שהגיע לשיבה טובה ומת בהיותו בן מאה שנה, הוא ניגן על בס באומנות גדולה אך לא ידע צורת תו. לעומתו, חתנו, ר׳ מיכל שפילמן, שבא מן העיירה ליבֶשוי, היה בקי בתווים ואחד מטובי המוסיקאים. הוא אירגן תזמורת משלו, שבה היו חברים חותנו רבי אביגדור, בנו, רבי הירשל ונכדיו: ר׳ גצל ור׳ יואל. הם היו מנגנים בחתונות של יהודים ובנשפים של נוצרים. בנשפים של הנוצרים היו מנגנים וכיפותיהם על ראשם, ולא היו טועמים דבר מן התקרובת מלבד אגוזים ופירות. בחתונות של יהודים לא הסתכלו בנשים. עם מותו של מיכל שפילמן עמד בראש התזמורת נכדו איצל, וחבריה היו הבנים של ה״כלי־זמר״ הזקנים, וביניהם היה גם אהרון יהושע קונישצ׳ר ואחרים.

כלי־קודש

חבורה לעצמה בעיירה היו היהודים שהשתייכו על ״כלי־קודש״: רבנים, שוחטים, שמשים, סופרים ומלמדים.

עד כמה שזכרוני מגיע, מאז סוף המאה התשע־עשרה וראשית המאה העשרים היו שני רבנים ברטנה, אב ובנו, ר׳ ינקלה ור׳ יוסף לייבלה. הראשון, היה למדן גדול, בעל־מידות וירא־שמיים, ויחד עם זאת בקי בהוויות העולם ובמיוחד בענייני מסחר. ואילו בנו, שהיה אף הוא גדול בתורה, חריף, ועוקר הרים ממש. היה איש תם וישר, מנותק מכל ענייני ההבל של העולם הזה, ונחשב כצדיק גדול וכבעל־מופת. הוא נפטר מן העולם בשנת תרס״ג (1903). האב ובנו טמונים ב״אהל״ מיוחד בבית־הקברות החדש, סמוך לכניסה. אנשים, שבאו לבית־הקברות, היו סרים בראשונה ל״אהל״ ואף משאירים שם ״פתקאות״ עם בקשות לבריאות ופרנסה.

לאחר פטירתו של הרב, ר׳ יוסף לייבלה, קמה מחלוקת בעיירה וכיוון שלא יכלו לבוא לידי הסכמה כיהנו בעיירה שני רבנים. האחד נשלח אלינו על־ידי המגיד מטריסק, ר׳ יעקב לייבלה ז״ל, והשני, ר׳ שלמה־טוביה פרידלנדר ז״ל היה יהודי ליטאי, שהוזמן להיות הדיין של העיירה. לימים, עזב הרב הטריסקאי את העיירה ור׳ שלמה נשאר מורה־הוראה יחיד ושירת את העיירה באמונה עד לחורבנה.

ר׳ שלמה־טוביה היה למדן מפורסם, בקי בספרות הרבנית ויחד עם זאת – דרשן שהפליא כל־שומעיו – באי בית המדרש הגדול. הוא היה זורק באוויר שפע של אימרות וסוגיות מן הש״ס, מביא אותן לידי עימות, מסתייע ברמב״ם ושאר מפרשים כדי להשלים ביניהם, וסופו של דבר, שהיה מיישב את כל התמיהות והבעיות. שכר קבוע לא נקבע לו, אלא היה חי מן השכר שקיבל עבור פסיקותיו בדין תורה ומתשלומים עבור מכירת חמץ, שבעלי־בתים היו משלמים לו ברוחב־לב, ומחופה וקידושין שהיה עורך וכן ממכירת שמרים. רק בשנת 1929 קבעה לו הקהילה שכר שנתי.

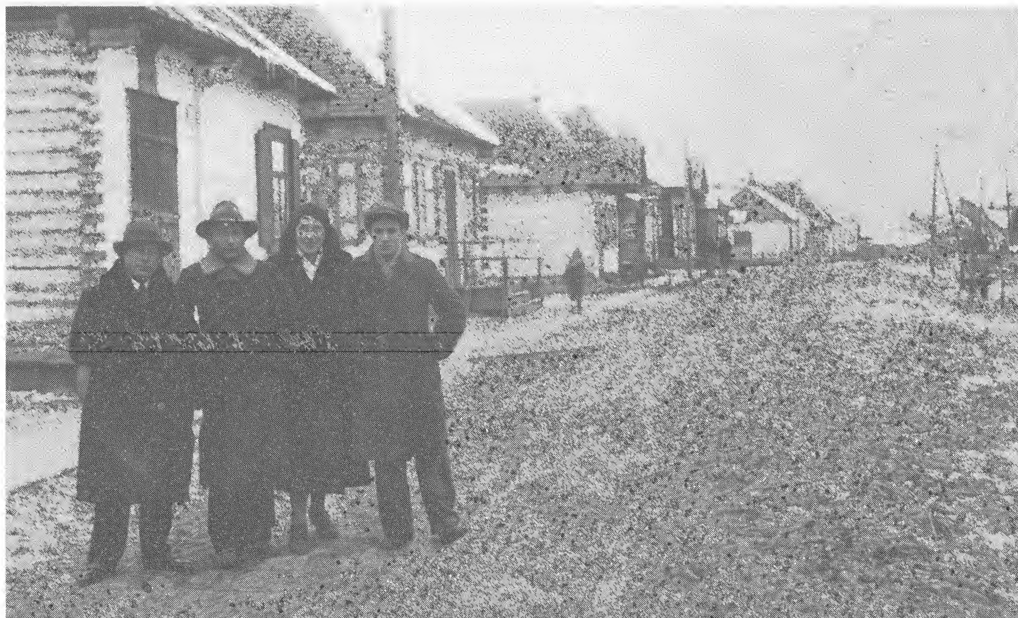
בעיירה היו שני שוחטים, שחילקו ביניהם את השחיטה, לכל אחד שבוע משלו, אך כאשר פרץ ריב בין שתי חצרות הרביים, זו של המגיד מטריסק וזו של הרבי מניסכיז׳, שלח כל אחד מהם חסיד משלו שיהיה שוחט בעיירה. הרבי מנסכיז׳ שלח את הלמדן הידוע ויראה־השמיים, ר׳ שלמה יואל־כהן ז״ל, שהיה יהודי הדור־מראה ובעל־תפילה נאה. המגיד מטריסק בחר לשוחט מטעמו בחסיד מרטנה גופא, ר׳ אייזיק גלר שמו, גם הוא למדן מובהק, כתבא־רבא ומדקדק במצוות. עוד בחייו קיבל ממנו בנו ר׳ אברהם, את השחיטה. גם הוא היה תלמיד חכם כאביו ונוסף לכך היה גם בעל־תפילה. הוא חלה ביום כיפור, לפני העמוד, ומת בחוליו. היה זה בשנת תרנ״ג (1893), בזמן שהחולירע השתוללה בעיירה. את מקומו ירש אחיו, יהושע ז״ל, ולאחר מותו ירש אותו חותנו, ר׳ אלתר, שהיה שו״ב ברטנה עד חורבנה.

ומצד הרבי מנסכיז, תפס את מקומו של ר׳ שלמה יואל לאחר מותו, בנו, ר׳ אברהם, שמת מות־קדושים, בערב ראש־השנה של שנת תר״פ (1920) בידי המרצחים הבלחובצים. עם מותו עברה החזקה לידי בנו, ר׳ מרדכי כהן שכיהן במשרתו עד בוא החורבן. הוא ומשפחתו נספו על־ידי הנאצים.
שני השמשים של העיירה היו יהודים ישרים ויראי־שמים: ר׳ משה שמש וחיים טופולבסקי. שכרם, אף שהיה קבוע על־ידי הקהילה, היה זעום:

גם סופרים היו שניים — אהרציק הלר, בנו של ר׳ אייזיק, היה גם בעל־תפילה שקולו נאה. השני היה ר׳ הילצה, חסיד של המגיד מטריסק. בשנים האחרונות שימש כסופר ר׳ אביגדור הורנשטיין, שנולד במצייב והתחתן עם בת רטנה.
מלמדים היו כחמישה־עשר; החל במלמדי־דרדקי — זליג הזקוף וזליג הצולע ומנחם המלמד ור׳ נחמיה וגמור במורי־הגמרא, כמו ר׳ יצחק ישראלס (כהן), ר׳ אליעזר הלישנקר, ר׳ יעקב פרוסמן, ר׳ נחמן הוכשטיין ועוד. הגדול במלמדים היה ר׳ נתן דוד הלישנקר ז״ל.

מהגרים

מצוקת הפרנסה היתה גדולה ובמיוחד קשים היו חודשי־הקייץ, כאשר האיכרים היו שקועים בעבודת־השדה ולא הראו פניהם בעיירה. באותם חודשים שבתו כל מקח וממכר. אנשים לא הרוויחו פרוטה; בעל־המלאכה ישב בטל, בעלי־חנויות ישבו על

סתיו ברחוב קריווה

מדרגות החנויות ופיהקו, מצפים לקונה כאילו היו מצפים למשיח. לא היה ענף כלכלי שלא נפגע קשות. ימי משבר כאלה הולידו בלב כל־אחד מחשבות על הגירה אל מעבר לים. בעלי־המלאכה והסוחרים הקטנים נפגעו יותר מכולם ולא יפלא שרבים מהם לקחו את מקל הנדודים ויצאו לחפש את אושרם באמריקה – ארץ הזהב, בקנדה, אנגליה, ובמיוחד בארץ ההגירה החדשה – ארגנטינה.

המהגרים הראשונים לאמריקה הצפונית היו ר' שמעיה מרדכי לייבס, שנסע הלוך ושוב כשש־שבע פעמים, ברל ושמוליק קונישצ'ר, המשפחות קנובל ולורבר, ר' ולוול הלר, ברל חנצ'ס (קאהן), שהיה מחלוצי ההשכלה ברטנה, ועוד. הראשונים להגירה ללונדון היו שמואליק ולייבה רויטברג, אחיה של רבקה טוקר, ר' דוד אלבוים וינקל אוסובסקי, בנו של קלמן הקצב ומאיר־לייב וידריץ'.

הבעלים יצאו ראשונים לחוץ־לארץ, כחלוצים העוברים לפני המחנה, ושם, במרחקים, על אף אי־ידיעת השפה ומנהגי־המקום, הצליחו, בכל־זאת, למצוא עבודה ולשלוח קצת מזומנים ליקיריהם מדי חודש בחודשו. בעיירה נוצר מעמד חדש – "האמריקניות", אלו נשותיהם של המהגרים, שאפילו נסעו לאנגליה או לארגנטינה, כרכו אותם יהודי העיירה עם אמריקה. בכל יום שני וחמישי בשבוע, ימי חלוקת המכתבים בדואר המקומי, עמדו "האמריקניות" על משמרתן לפני דלתות הדואר, בציפיה למכתב מן הבעל, ואולי אף לחבילה עם חותם־השעווה האדום. הן לא עייפו מלכתת רגליהן לבית הדואר עד שבא היום המאושר והגיעו כרטיסי האוניה וכסף להוצאות־הדרך.

כל־אימת שיצאה משפחה למרחקים – היתה העיירה כולה עורכת לה "לוויה חיה" עד לעגלה המחופה, שחיכתה להם בכביש הראשי. דבר הלמד מעניינו, שגם רגשות קנאה לא חסרו בלב אלה שנשארו במקום.

בית־הכנסת הגדול

גאונה ותפארתה של רטנה היו על בית־הכנסת הגדול, ששמעו יצא בכל הסביבה, ואפילו לערים הגדולות הגיע. בניין בית־הכנסת, על שני אגפיו, השתרע על רובע שלם והתרומם, בארבע קומותיו, מבין בתי־הכנסת והשטיבל"ך שמסביבו, כענק בין ננסים. בקומתו העליונה היו קבועים חלונות רבים וגג הפח שלו היה צבוע ירוק. כל אדם שעמד לפניו חש שלפני בית־מקדש־מעט, הוא עומד. מחצר בית־הכנסת הוליכו מדרגות ארוכות ורחבות לתוך הפולוש, שבשני צדדיו היו שני בתי־כנסת קטנים, בהם היו משכימים לתפילה וכונו משום כך "השכמות"; באחד התפללו חסידי הרבי מסטובכוב, ובשני – חסידי הרבי מליבֶשוי. מייד עם פתיחתו של השער הראשי, המקושת, שמעליו התנוססה קריאתו של אברהם אבינו: "מה נורא המקום הזה!". באותיות נוצצות, נתגלה מראה יקר־מציאות של ציורי־אומנות וגִלופי־עץ

מדהימים ביופיים. אל בית־הכנסת גופו ירדו בכמה מדרגות שהוליכו לבימה שבמרכזו. מעל לבימה היתה תלויה נברשת עצומה בת 386 קנים בצורת פרחים חיים, והכל מגולף בעץ להפליא. הנברשת היתה צבועה כחול־לבן, ובשבת של פרשת ״בהעלותך״ וכן גם ביום־השנה לדוד המלך, הוא יום שני של שבועות, היו מדליקים את כל נרותיה. בקיר המזרח התרומם ארון־הקודש, עשוי כולו קישוטים מקישוטים שונים, כולם מגול־פים בעץ הפלא ופלא. אל ארון־הקודש עלו במדרגות ומעליו, עד לתקרה ממש, היו מצויירים שלושת הכתרים – כתר־תורה וכתר־מלכות, שהיו מקושטים בקישוטים מושכי־עיין, ומעליהם התנוסס כתר־כהונה עם שתי ידיו של אהרון הכוהן, הפרושות בברכת־כוהנים. התקרה האליפסית, היפה, היתה ספונת־עץ ומצו־יירת לכל אורכה ורוחבה בציורים נפלאים של כלי־נגינה עתיקים, מאלה המוזכרים בתהלים: ״הללויה בתקע שופר, הללויה בתוף וכינור, הללויה במינים ועוגב...״. מתחת להם היו מצויירים המזלות של שנים־עשר ירחי השנה. הקירות, שהיו עשויים עץ קשה, היו צבועים לבן. מצידו האחד של ארון־הקודש תוארה תמונת שור־הבר עם קרניו הגדולות והיפות, ומצידו השני – הלווייתן עם שני סנפירים. בקירבת הבימה עמדו שני ארגזים רבועים וגדולים, מלאים חול, שבהם היו תוקעים את נרות השעווה הגדולים ביום־כיפור ובראש־השנה ומסביב לארגזי־החול היו קבועים המושבים למתפללים. בקיר הדרום היתה תלויה במשך כל השנה שקית לבנה ובתוכה מצה, שהוחלפה אחת לשנה לפני פסח, כ״עירוב חצרות״.

בבית־הכנסת היו שתי ״עזרות־נשים״, האחת, למעלה, פתוחה

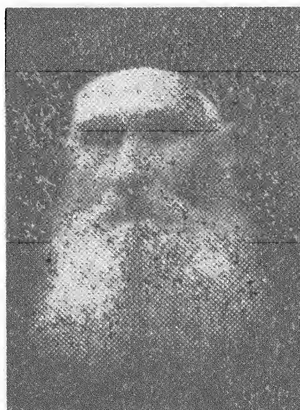
שייט על נהר הפריפיט

היתה אל החלל הגדול של בית־הכנסת והשניה – למטה, השקיפה על הגברים דרך חלונות ארוכים וצרים. מתחת למדרגות, שהיו קבועות בצידו של בית־הכנסת והוליכו אל בית־המדרש ואל ״עזרת־נשים״, היתה **הגניזה:** אוצר מלא של ״שמות״ וקרעי־ספרים, שהובאו לשם על־ידי כל התושבים.
לבית־הכנסת היה חזן לכל השנה, הוא ר׳ משה לאבוש. במשך השנה, מתפלל היה בשבת ״מברכים״, ובימי־חג – היה מתפלל ״מוסף״, אבל ב״ימים נוראים״ התפלל את כל התפילות בלווית מקהלה גדולה. הוא ידע לקרוא תווים ואף הלחין כמה וכמה ניגונים משלו, שחסידים מפזמים עד היום. שכרו היה שלושה רובל לשבוע שהיה מקבל ממכירת שמרים, שהפקיד מטעם, ר׳ שמואל מרדר, החזיק כמונופול. ב״ימים נוראים״ התפללו בבית־הכנסת כמה מאות אנשים ונשים, אבל בימים קרים של חורף נאלצים היו לשכור מניין, כדי שלא להפסיק ממסורת התפילה בציבור, שכן משום כבוד המקום, לא היה תנור בבית־הכנסת והקור היה גדול. בחג השבועות היו מקשטים את הבימה בענפי עצים רבים עד שנראתה כחורש ירוק.
את כל החופות היו מובילים בנגינה אל בית־הכנסת, וגם, להבדיל את ״המיטה״ של המת. האבלים היו מקיפים את בית־הכנסת פעם ופעמים ומסיימים ב״אל מלא רחמים״.
לפני מלחמת־העולם הראשונה, בצאת היום של שמחת־תורה, כאשר ה״עולם״ היה מתפכח מן הקידוש שנתן הגבאי בביתו, ודאגת הפרנסה התחילה מכרסמת בלבבות, בבחינת ״מה נאכל?״, היו מתאספים על־יד בית־הכנסת כמה מצעירי העיירה שעוד היו בגילופין, ומוטל מטס, החתן של טראטץ׳, היה עולה לראש הסולם, שנשען אל כותל בית־הכנסת, ומכריז משם על מחירים זולים של כל המיצרכים כמו, תפוחי־אדמה, לחם, כרוב, עצי־הסקה ומזון לבהמות. הקהל, שעמד למטה, היה עונה לכל הכרזה, כמו ״קופיקה בשביל פוד תפוחי־אדמה״, ב״אמן״ נלהב.
בית־הכנסת נשרף כאשר הצבא הרוסי נסוג בשנת 1915. גבאי בית־הכנסת, ר׳ יעקב־לייב קמפר, יהודי ישר וירא־שמיים, ש״הב־רוך הוא וברוך שמו״ שלו היה מצלצל וממלא את חלל בית־הכנסת, השליך את נפשו מנגד והציל מן השריפה את כל חמישה־עשר ספרי־התורה.

בית־המדרש הגדול

בית־המדרש היה מקום התפילה של כולם, ואפילו החסידים היו מתפללים שם בימי־חול, בבוקר השכם ובשעת מנחה. התפילות התחילו עוד לפני שהאיר היום, לאור מנורות־גז, והיו מסתיימות בשעת צהריים. ה״עמוד״ לא נותר ריק אפילו לרגע. משנסתיים מניין אחד ב״עלינו״ היה כבר מניין שני מתחיל ב״הודו״ רם ומצטלצל. מעולם לא חסרו אנשים למניין, אפשר היה תמיד לצפות, שמישהו יכנס ברגע האחרון, ואם לא, הרי תמיד נמצאו לומדים מסביב לשולחנות הארוכים, זקנים וצעירים. למנחה

ומעריב היה בית־המדרש מתמלא יהודים שבאו לשמוע לדברי מגיד, או שליח של ישיבה, שאם הזדמן לעיירה, סופו שהיה מגיע לבית־המדרש לשאת את דרשתו.

ר׳ יחיאל וילקומירסקי

בשבת בבוקר היו באים לשם לאמירת תהילים. שמש העיירה היה עובר על פני הבתים בטרם־שחר, דופק על התריסים בפטישו ומעורר את היהודים בקולו הלבבי והמתרונן: ״קומו ועורו לעבו־דת הבורא!״. נוסף לכל חובותיו בבית המדרש גופו, היה השמש גם קורא לתפילה בערבי־שבת. הוא היה מתייצב בקצה אחד של השוק ואחר־כך בקצהו השני, ומכריז בקול גדול: ״שבת!״. הוא היה גם מקפיד עם החנוונים שיסגרו את חנויותיהם. ולעיתים, כאשר הסַפָּר היה מתאחר, ומחזיק מספריים ותער לאחר כניסת השבת, היה כבר פוקד אותו, כעבור שבוע, הרב בכבודו ובעצמו, שבא, ומקלו בידו, וגוזר עליו לסגור את המספרה בזמן. חובתו של השמש היתה גם לשמור על ערוב־השבת, שנמתח לאורך העיירה כולה בין שני הרחובות הארוכים – רחוב קריווה ורחוב סלשצ׳ה – ועד הכביש הראשי. בכל יום ששי אחר־הצהריים היה השמש מטייל לכל אורך הרחובות, ובוחן את העמודים, שעליהם היה מותח את חוט־הערוב, שמא נקרע החוט או נפל אחד העמודים, והיה מתקן מה שצריך תיקון, כדי שיהודים יוכלו לשאת בשבת את ה״סליחות״ וסידוריהם אל בית־הכנסת.

לעיתים, כאשר נקרע העירוב בעצם יום השבת על ידי אחד מן השקצים, היה השמש מודיע על כך מייד. יהודים שבביתם לא היו כבר ילדים קטנים היו הולכים אז לבית־הכנסת וטליתותיהם על גבם. וכשנודע ליהודי שהעירוב נקרע, והוא היה באותה שעה ממש בדרכו לבית־הכנסת, היה נעצר על מקומו ומחכה לילד קטן שיעבור בדרך, כדי שישא עבורו את הטלית לבית־הכנסת.

ר׳ משה ויורשו ר׳ חיים היו שמשים מסורים בלב ונפש לבית־מדרשם, יהודים שכמותם כבר אין למצוא בימינו. ר׳ משה היה חובש, בין ביום ובין בלילה, מטפחת אדומה על עיין אחת, אך חריצותו לא נפגעה משום כך. משבא ישובניק או אדם חשוב להתפלל בבית־המדרש באחד מימי שני וחמישי, היה דואג לחלק לו כמה פסוקים ארוכים וטובים בתורה. לאחר התפילה נהג לגשת אליו, לכבד אותו בקמצוץ טבק ולהחליף אתו כמה מלים על מזג־האוויר, והיה זה מעין רמז ״דק כקורה״ שהספיק כדי שהאיש יבין שיש להעניק לו תרומה כלשהי.

בית־המדרש התקיים מן התרומות שהרימו המתפללים בערב יום־כיפור ומן הנדבות שנאספו ב״קערות״. אך כאשר לא הספיקו התרומות אפילו כדי הסקת התנור בימי הכפור הגדולים, היה השמש עולה לבימה, לאחר קריאת התורה בשבת, ומצווה על המתפללים להשאיר את הטליתות בבית־המדרש, כדי לפדות אותן בכסף מלא ביום ראשון עם בוקר.

השטיבל של נסכיז׳ (של סטפן לאחר־זמן)

בימיה הראשונים של העיירה שלט בה הרבי מנסכיז׳ שלטון בלי

ליד הבית של משפחת דרוג (הגג מכוסה רעפי־עץ)

גשר קטן על הפריפיט

מצרים. אף אחד לא העז לעשות קטנה או גדולה ללא רשות מפורשת ממנו. לאחר שנים גברה המחלוקת בין שתי החצרות של נסכיז' וטריסק, והדברים הגיעו עד כדי כך, שכל רבי היה שולח שוחטים משלו וקצבים משלו, וכל צד נמנע מלאכול מן השחיטה של הצד השני. לאחר פטירתו של הרבי מנסכיז', שלא השאיר בן יורש, עברה החצר לאחיינו, ר' מאיר־חיימקה, וכיוון שהוא התגורר בעיירה סטפן, כונו חסידיו מאז, חסידים של סטפן.

חסידי־סטפן היו ציבור מגוון של עניים ועשירים, למדנים ועמי־ארצות. הם היו חסידים "קרים" והיו לכך כמה סיבות. ראשית, זכרו החסידים את הרבי הצדיק מנסכיז' ומופתיו הרבים, כפי שחסידים ואנשי־מעשה העידו עליו, ושנית, משום שר' מאיר־חיים לא אמר מעולם תורה על־יד השולחן, שלא כמנהג. לא יפלא לכן, שארבעה חסידים חטאו בלשון־הרע על הרבי, וכשנודע הדבר גורשו מקהל החסידים. אלא שאחד מהם, ר' יעקב־שמואל רידר, מי שהיה גבאי ובעל־תפילה בשטיבל, התחרט והוחזר על כנו, אך לא לפני שעשה תשובה ובא לפני הרבי לאור נרות דולקים ובפוזמקאות לרגליו וננזף קשות. שלושת האחרים לא חזרו בהם, אך כל אחד מהם קיבל את עונשו בחייו, כפי שסיפרו בעיירה.

השטיבל של טריסק

כמעט כל המלמדים, השוחטים והסופרים של העיירה נמנו על חסידי טריסק. הם הצטיינו בנוסח התפילה שלהם, שהיה לבבי, מלא תחנונים, התרגשות והתפעלות וחדר לעמקי־לבבות. הרבי הזקן, ר' יעקב־לייבלה, היה בעצמו בעל־תפילה נפלא והיה עורך שולחן כהלכה בשטיבל של טריסק גופא ודורש בתורה בכל "שלוש סעודות".

וכך התנהלו הדברים בשלווה ונחת עד שנפל ריב בין שתי החצרות. ומעשה שהיה כך היה: שתי החצרות התחתנו ביניהן למזל טוב. ר' משל'ה, בנו של הרבי מטריסק, נשא לאשה את חוה, אחותו של הרבי מסטולין. אך חוה, שהיתה אשה יפת תואר וחצרו של אחיה היתה חצר "דמוקרטית" ומעורה בהוויות העולם, לא שבעה נחת בחצרו של הרבי מטריסק. לא עבר זמן רב והיא חזרה לבית אחיה. מטבע הדברים, שהתחילו לדבר על גט, הדיינים נכנסו לעבי הקורה, וודאי שהיו מגיעים להסכם, אלא שבעוד המשא־ומתן בעיצומו, התערבו בדיון חסידי שתי החצרות ותהי המהומה גדולה, ובעיקר הרעישו עולמות חסידי־טריסק, שהרי לא לחינם נודעו כחסידים חמים. לא יפלא, איפוא, שהמחלוקת גברה וכל העיירה היתה כמרקחה – קרובים קמו נגד קרובים, בנים נגד אבותיהם, ועד לתגרות ידיים הגיעו. דבר טוב אחד נמצא בחסידי־טריסק, שהיו ערבים זה לזה בחומר וברוח, ואם נכשל אחד משלהם, חלילה, היו עומדים לצידו בחירוף־נפש.

השטיבל של סטולין (קרלין)

השטיבל של סטולין עמד בקירבת בית־המדרש ובו התפללו

הגבירים של העיירה, משפחות שפירא ואברך, אוליצקי, לקר ודומיהם. נוסח התפילה שלהם היה שמרני יותר, וכמו נוסח התפילה היו גם הם עצמם שמרנים, ולחמו בשצף־קצף בכל מחשבה ותנועה חדשה. היה מעשה ואחד מן החסידים, עילוי ולמדן חריף, חתנו של ישראל־זוסיה ינוביץ׳, ששמע את שירו של י. כהן, שהספיד את הרצל ב״הצפירה״ במילים: ״ד״ר הרצל מת, האם יש אלוהים בארץ?!״, ויצא נגד הרצל בחימה שפוכה ובחרפות. חסד גדול עשה להם הקב״ה, שזימן להם חסיד אחד, יהודי יקר ועדין־נפש, ואשר לקר שמו, שקידש ממש שם שמיים ברבים, והכריז על אמונתו הציונית ברבים. לימים, נבחר אפילו להיות המורשה של הקהק״ל בעיירה.

הרבי מסטולין לא היה אומר תורה על יד השולחן, כמנהג אדמו״רים, וכשהזדמן לעיתים רחוקות לעיירה, היה מספר לחסידיו על מסעותיו בשוויצריה ובהרי האלפים, על נופים שראה ושאר דברים שבגשמיות, אלא שחסידיו היו מפרשים הכל על דרך המסתורין וראו בדבריו כוונות טמירות.

אהבה גדולה אהב הרבי את הנגינה והיה מנעים זמירות מאין כמוהו, אפילו תזמורת הקים בחצרו, והוא עצמו ובני משפחתו היו מראשי המנגנים בה. והנה הגיע שמע התזמורת של איצל שפילמן לאוזניו וביחוד הפליא אותו ר׳ אביגדור, שהגיע למאה והוא עדיין מנגן על הבס הקטן שלו, ולא נתקררה דעתו עד שהזמין אותו לחצרו. ר׳ אביגדור התקבל בכבוד מלכים, ועד שהם יושבים לשולחן מלא כל־טוב והחסידים סביבם, שח לו, ר׳ אביגדור, שאת הבס קנה אצל חייל רוסי לפני כשבעים שנה, וכטוב לבו נתן את הבס במתנה לרבי. סוף דבר ששלחו את הבס לתיקון לוורשה ולגודל תמהונם התברר, שהעריכו אותו שם במחיר רב.

השטיבל של ריז׳ין

שמם של חסידים אלה בא להם משם העיר ריז׳ן שבאוסטריה, ששמה הוסב אחר־כך לסדיגור, שבה ישב הרבי. חסידי ריז׳ין מעטים היו, כמניין יהודים בסך־הכל. השטיבל שלהם עמד מן הצד, נבדל מכל שאר השטיבל׳ך, מעבר ל״נילוס״, שלא היה אלא שלולית גדולה של מי גשמים. לשלולית קראו ״נילוס״ על שם הרחוב הסמוך, הלוא הוא רחוב מצריים. בשמחת־תורה כאשר השלולית היתה בעיצומה, היו הילדים משיטים בה קרשים ועליהם נרות דולקים.

חסידי ריז׳ין מזכירים לי תמיד שני יהודים יקרים וחסידים מסורים. האחד, ר׳ אהרון־שמואל הזקן, היה יהודי נאה, שזקנו הלבן כחלב ירד על פי מידותיו, ומקטרתו שבפיו, לא כבתה כל שעות היום. יושב היה בתוך ענני העשן של מקטרתו וכאילו אין לו ולא כלום עם העולם הזה והבליו. כאשר היה מספר על הצדיקים ונפלאותיהם, היו השומעים מרגישים בחוש, שהוא מרחף בעולמות עליונים, עולה מעל לרקיעים ורואה אחד מששים של גן־עדן. וכמו שהיה מספר בהתלהבות – כך דרכו גם בתלמודו

תפילת ״תשליך״ ליד הפריפיט

נוף בשלכת

ליבר קרש, מראשי הקהילה

– עד להתפשטות הגשמיות.

השני היה ר׳ ישראל־ליפא. הוא היה יהודי סוחר וטרוד כל הימים בענייני פרנסה, אך בליבו בערה ללא חשך השלהבת החסידית. מזמן לזמן היה נוסע אל הרבי וחוזר משם כאילו נולד מחדש, מרוענן ולהבת־אמונתו בוערת בכל עוז. מייד לאחר שובו, היה מספר לכל אדם בהתפעלות גדולה על כל הניסים והנפלאות שראה שם.

השטיבל של ליבישיי

חסידי ליבישיי וסטוביכוב היו כולם בעלי־מלאכה, חייטים, סנדלרים וכדומה. תחילה היו מתפללים בשתי ה״השכמות״, שבפלוש של בית־הכנסת הגדול, אך לאחר־זמן בנו להם החייטים, שפרנסתם היתה כנראה מצויה יותר, ״שטיבל״ משלהם לצידו של השטיבל של ריז׳ין. בשנים קדמוניות לא היו לבעלי־המלאכה לא רבי ולא שטיבל משלהם. נוהגים היו לבוא לרבי שהזדמן לעיירה, הרבי מטריסק או הרבי מריז׳ין, מביאים פדיון ומגישים לו פתקאות עם בקשות לבריאות, פרנסה וילדים. במרוצת הימים התברר להם שבעלי־הבתים מתייחסים אליהם כאל אנשים נחו־תים, ומקפחים אותם בכל הכיבודים של בית־הכנסת, בעליות, ובהקפות בשמחת־תורה. לא רחק היום והם הבינו לאשורו את מאמר חז״ל, ״קנה לך רב״, הקימו מניינים לעצמם והיו ככל הבריות. מעתה ואילך חילקו את הכיבודים לפי־רוחם. היו להם ״בעלי קריאה״ משלהם ובעלי־תפילה משלהם, כמו ר׳ אברהם טוקר החייט ור׳ יצחק־הירש ברג הנגר שעברו לפני התיבה בקול נעים ולבבי, וכשבאה שבת, ובימים־טובים, היו בעלי־המלאכה לובשים את הכובעים הגבוהים, רחבי התיתורה, חוגרים את האבנטים הרחבים למותניהם ולא היו שונים במאומה מבעלי־הבתים. בכלל היו בעלי־המלאכה יהודים נאים ויראי־שמיים באמת. חיים הסנדלר, למשל, היה דומה לרבי, כשיצא לרחובה של העיירה בהדר תלבושתו ובזקנו השחור והמלא. ומי זכה ראשון לברכתו של הרבי מליבשיי במוצאי־שבת קודש לאחר ההבדלה, אם לא חיים־יידל החייט? היה זה יהודי הגון וישר, שגידל בנים לתפארת: יחיאל, אברהם, גצי, ובמיוחד איצי טוקר הגיבור, שנפל יחד עם טרומפלדור על הגנת תל־חי. וייזכר לטוב הסנדלר ״האמריקני״, ר׳ יהודה־לייב סנדיוק, יהודי אדוק במצוות וישר־דרך, שנזהר כל חייו לא לקחת אגורה אחת מיותרת עבור עבודתו.

בית־המדרש שעל הכביש הראשי

בבית־המדרש שעל הכביש הראשי התפללו יהודים, שגרו שם או ברחוב קוואל. בית־המדרש עמד על גבעה והיה מלא אור. על־ידו היתה גם מקווה, כדי שאנשים לא יצטרכו לכתת רגליהם עד למקווה של העיירה. הגבאי, שהיה גם המלמד, היה ר׳ ישראל מרנץ.

החסידות וה"חברות" למיניהן

רטנה היתה עיירה שכולה חסידים; הם נשאו את עיניהם לצדיקים והאמינו, שבכוחם לשנות מעשי־בראשית, בבחינת "הצדיק גוזר והקדוש־ברוך־הוא מקיים". בליבם בערה אש־התמיד של ביטחון בה' וברבי. בתי־המדרש והשטיבל'ך היו מלאים כל שעות היום מתפללים ולומדים. זקנים, צעירים ואף ילדים, ישבו אל השולחנות הארוכים לפני הגמרות הפתוחות וספרי־קודש אחרים, וכולם מלווים תלמודם באותה נעימה מתוקה ונוגה כאחת. לצופה בהם היתה הרגשה, שאכן עומדות רגליו בבית היוצר לנשמת האומה. גם יהודים טרודים ובהולים בדאגות פרנסה נערו מעליהם את אבק החולין ונכנסו, מי לשעה קלה ומי לשעה ארוכה, להתייחד עם דף גמרא או עם ספר מוסר ולהתעלות לעולמות עליונים.

חיי העיירה שטפו בשלווה, ואף כי לעיתים היו נדלקים מוקדי־מחלוקת בין חצרות של אדמו"רים וכיתות החסידים השונות, ולא חסרו גם דברי ריב על נוסח התפילה וכדומה, הרי היו כל המחלוקות לשם שמיים.

כמו בכל ישוב יהודי היו גם ברטנה איגודים חופשיים לטיפול בנושאים חברתיים ודתיים, שנקראו "חברות".

חברת ש"ס חילקה בין חבריה את הגמרות שברשותה, וכתום השנה, כאשר גמרו לעבור על הש"ס, ערכו לחברים סעודת־מצווה של בשר, דגים ויי"ש, ב"שטיבל" של טריסק או ב"שטיבל" של סטפן. אותו יום היה יום חג בעיירה, אפילו יהודים פשוטים, שלא היו בקיאים באותיות הקטנות, שילמו מיסי־חבר והשתתפו בסעודה ובשמחה, שרו שירים חסידיים ושמעו דברי־תורה, מעשיות על צדיקים והמופתים שלהם. מנשה הזקן, יהודי נמוך־קומה וכחוש, היה ממונה על הארון המלא ספרי־קודש, שעמד בפינה של בית־המדרש, ועל פנקס החברה הישן, שנשמר שם מאז יסוד החברה.

"חברת תהילים" נוסדה על־ידי בעלי־הבתים ר' דוד הסנדלר ור' ברל פיינטיך הפרוון.

ה"חברה קדישא" דאגה לטהרת המת ולהלווייתו למנוחת־עולמים. גבאי החברה היה ר' דוד גרינשטיין. על יד חברה זו התקיימה החברה **לביקור חולים,** שהיתה שולחת את חבריה לביקור חולים עניים ובודדים, לשהות עמם לילה ולדאוג לכל מחסורם.

חברת **"חונן דל"** לא היתה חברה ממוסדת. חבריה, שהיו תלמידי בית־המדרש, דאגו ליהודים עניים, שהיו מזדמנים לעיירה – ומתי לא הזדמנו כאלה – לארוחה אצל בעלי־הבתים, שביקשו לעשות מצווה. שני בעלי־בתים היו בעיירה, שלא דחו מעולם עני משולחנם: ר' **דוד גרינשטיין,** בעל־בית חשוב ובעל חנות לממכר עורות, וגבאי בית־הכנסת הגדול, ור' **ליבר קרש,** סוחר־בקר, חסיד של הרבי מטריסק, יהודי חכם והגון, שלאחר ימים שימש כנשיא הקהילה של רטנה.

לעניי העיירה דאגו הנשים: במיוחד הצטיינה מלכה הרטנאית, שהיתה חוזרת על פתחי בעלי הבתים, חגורת־סינר, בכל יום ששי אחר־הצהריים, ואוספת עבור ענייה לחם, בשר ודגים. בימות־החול היו הנשים עוברות בין בעלי־הבתים ומטפחת אדומה בידן, ויהודים נענו ונתנו, איש איש כפי שידבנו ליבו.
גם לספרים נמצאו דואגים, הלוא הם **"חברת תיקון ספרים"**, שחבריה חובשי בית־המדרש, היו מתרימים את בעלי־הבתים לצורך קניית ספרים חדשים ותיקון הישנים.

★ ★ ★

ליהודים ברטנה לא היה דבר עם העולם שמסביב. עובדים היו ומשתכרים בדוחק לפרנסתם, מקבלים הכל באהבה ומודים שלוש פעמים ביום לריבונו־של־עולם על החיים שנתן להם, ואם נזקקו לשידוך לבת בוגרת, לילד או לבריאות לחולה, היו נוסעים לרבי או שוחרים לפיתחו **עם הפדיון** בידיהם בבואו לעיירה. רופא או בית־מרקחת לא היו בעיירה, ואת מקומם מילאו החובשים שכנא ופישל החובש, שתרופתם לכל המחלות היתה אבקה מרירה, נתונה בתוך מעטפה של נייר, וכוסות־רוח. לעיתים גם הקיזו דם. וכאשר היה יהודי עשיר מביא רופא מקובל או מבריסק, היו כל החולים, שיכלו לעמוד על רגליהם, מתקהלים ליד ביתו ומתחננים לפני הרופא לבדוק גם אותם ולרשום להם תרופה. רק בשנים הראשונות למאה שלנו הובא רופא לבית החולים המחוזי, הוא הא' ליכוצבסקי ואשתו המיילדת, ומאוחר יותר הגיעה אל אותו בית־חולים הרופאה היהודיה קרסנופולסקי. באותן שנים פעל במקום גם חובש נוצרי, דוריצ'ה שמו, איש מיוחד במינו, בן־איכרים שלמד את אומנותו בשרותו הצבאי. עניים היה מרפא חינם ומהנה אותם במצרכים שונים מאחוזתו הקטנה. לאחר שנים נפתח גם בית־מרקחת בעיירה. הרוקח היה פולני בשם קובלסקי, שקבע את מושבו בביתו של אברהם־אליעזר רוזמן, ברחוב קריוו. וכך, בצעדי צב, פסעה הציביליזציה ובאה לרטנה, ששכנה בלב יערותיה ואגמיה, רחוקה ממאורעות העולם הגדול.

ה"חדרים" בעיירה

הנוהג היה שמלמד־דרדקי לימד את תלמידיו בביתו, בית בן חדר אחד, ששימש לכל הצרכים; בחדר עמדה עריסת התינוק, שכדרך התינוקות פעמים בוכה ופעמים ישן, אשתו עסקה בצורכי־הבית, קילפה בולבוסין או מרטה נוצות, והכניסה את התבשילים בתנור, ועל־יד החלון היחידי עמד השולחן, שאליו הסבו התלמידים על ספסלים קשים, והמלמד בראשם.
בזמני היו שני מלמדי־דרדקי בעיירה, ר' מוטל הארוך ור' איצי־זלמן. התלמידים היו באמת "תינוקות של בית־רבן", שכן ילד בן שלוש נחשב בימים ההם בשל ללימודים, אך כיוון שהיו פעוטים, נעזר המלמד בעוזרים, שתפקידם היה להביא אותם, ולעיתים אף לשאת אותם על כתפיהם, במיוחד בערבי החורף הקרים והמושל־גים, אל החדר ובחזרה לבתיהם. הם גם עזרו למלמד בעבודת

יהושע פוגץ', מראשוני המשכילים ברטנה, לצידו של אביו ד. פוגץ'

ההוראה עצמה.

ר' איצי־זלמן היה מורה מטבע ברייתו; אופיו הרך והחביב, אורך־רוחו וכשרונו הפדגוגי עשו אותו מלמד־דרדקי אהוב על ההורים ורצוי לתלמידיו. כאשר הביאו אליו ילד כבן שלוש, כשהוא נפחד ונרעש, היה ר' איצי מלטף ומגפף אותו, מושיב אותו על ברכיו ושואל אותו לשמו ולשם הוריו, ועד שהילד נרגע הראה לו את לוח הא"ב הממוסגר ומצביע ביד־העץ, העשוייה לדבר, על הא', קו ולו שני ראשים, או אסל ושני דליים, ותוך כדי־כך, מתחילות סוכריות להתגלגל לחיקו של הילד מראש הלוח. הילד צוהל והרבי מסביר, שהסוכריות הן מתנה של המלאך הטוב, ואם יתמיד בלימודיו מובטחות לו סוכריות לרוב.

בימות החורף שהו התלמידים ב"חדר" עד הערב, ואילו בקייץ השתחררו בשעות בין הערביים, אבל לא לפני שהתפללו "מנחה". בחדרו של זליג הצולע למדו תפילה וחומש. הוא היה יהודי קפדן ורגזן, שהרצועה לא משה מידו ולו רק כמזכרת עונש, כי למעשה לא השתמש בה, אלא כדי להכות בשולחן, כאשר כעסו גבר עליו. אני זוכר ימים של קייץ, כאשר ישבתי בחדר המחניק עם עוד עשרה ילדים, עייפים ונסוכי־עצלות כמוני, חוזרים אחרי הרבי על תלמודנו לזמזומם המיישן של הזבובים, אחד מקרא ואחד תרגום ליידיש. מלמדים אחרים כמו ר' זליק הישר, להבדיל מזליק הצולע, שהיה גם הבעל־תפילה השני בבית־הכנסת הגדול, ר' נחום ור' ישראל המלמד, כל אחד לפי אופיו ומנהגו, הרביצו תורה בילדי רטנה. את ר' ישראל כינו הילדים "ברווז" על שום צווארו הארוך. בימי חמישי, יום הדין של תלמידי החדר, היה מעמיד כל ילד, שנכשל במבחן, בפינה ומטאטא בידו, וחבריו היו מברכים אותו בברכה "מזל טוב" בעוברם על פניו בדרכם הביתה. הוא לימד גם את חוכמת הכתיבה, בראשונה בקיסם של פחם על לוח לבן ואחר־כך, כשהיו בקיאים במלאכה, הטיל עליהם להעתיק מכתבים מסחריים, שבראשם "ב"ה" גדול ומסולסל.

פעם אחת בשנה, כאשר היינו מגיעים לפרשת "תצווה", המספרת על בגדי־הכוהן הגדול, היה רבנו חמור־המבט מתרכך ועושה מעשי קונדס: גוזר מנייר את החושן, האפוד והציץ, ממלא את כל המשבצות שבחושן בסמלי שנים־עשר השבטים, חובש את הציץ לראשו והאפוד והחושן על חזהו, כדי שנראה בעינינו את לבושו של הכוהן הגדול.

ר' נתן היה הגדול במלמדים והמשובח שבהם. הוא לימד תלמוד ומפרשים לשלושה־ארבעה תלמידים בלבד. כאשר היה מרוצה מתשובתו של אחד מתלמידיו נוהג היה להכות באצבע צרדה בראשו, וכל תלמיד שזכה לכך חש כאילו נגע בו שרביט המלך. כל בוקר, היה אחד מתלמידיו בא שעה אחת קודם לבית הרבי, מעמיד את המיחם ומפורר כמה חתיכות מ"כובע" הסוכר להמ־תקת התה. בעבור זה זכה התלמיד לשתות כוס תה עם רבו ולהתפלל במחיצתו את תפילת שחרית.

בעיירה היו גם כמה "חדרים" לבנות, שבהם למדו להתפלל מן

לייבל ווהל (ניו־יורק)

בי"ס עברי בפרוס מלחמת העולם הראשונה

הגעתי לרטנה בשנת 1913 מעיירתי הקטנה ליבשוב סמוך לחג הפסח. מטרתי היתה להקים בעיירה זו "חדר מתוקן" אשר בו ילמדו לימודי־קודש וכן גם עברית ודקדוק. ירדתי מהרכבת בתחנה הקרובה ביותר לרטנה, זבלוטיה, אך לא מצאתי אף אחד מבעלי העגלות שהיו מובילים את הנוסעים מתחנת הרכבת לעיירה, אך הצלחתי למצוא את עגלת־הדואר שהיתה מובילה את הקורוספונדנציה מרטנה ולרטנה, ומוביל הדואר הסכים להסיע אותי לעיירה. הוא הביא אותי עד ביתה של נכה גינזבורג, שהיתה בעלת חנות וכן גם כמה חדרים ששימשו כאכסנייה לאורחים נוצרים שנזדמנו לכאן מהסביבה. בנה של נכה זאת, מוטל גינזבורג, היה הראשון שנכנס איתי בשיחה. היה זה בחור עליז ונחמד, ומשנודע לו, כי אני מורה והגעתי לכאן כדי לפתוח בית־ספר עברי, התלהב מאד, אך ראה צורך להזהיר אותי, כי צפוייה לי כאן עבודה קשה, כי ההורים כאן רגילים למסור את ילדיהם למלמדים למשך יום שלם, והחידוש שאני מתכוון להנהיג – הוראה למשך 5־6 שעות ביום – לא יתקבל ברצון. פרט לזה – הוסיף להסביר לי מוטל – צפוייה לי מלחמה עם המלמדים והמורים שמצויים בעיירה, שהרי אני אמור לקפח את פרנסתם. הסברתי לו, כי אזדקק למורה אחד או שניים לביה"ס שאני מתכנן, ואולי גם למלמד אחד, ונוסף על כך מתכוון

הסידור וחוכמת הכתיבה. אחד מן המלמדים ב״חדרים״ אלה היה ר׳ משה דוד, שהיה ידוע בכינויו, ״שמע קולנו״, איש תם ושתקן כאבן היה, ואולי משום כך לא זכה באהדת הבנות. שונה ממנו בתכלית היה ר׳ יהושע־זלמן, שהיה אוהב שמחה ואוהב דיבור. הוא שימש דואר חי לעיירה, וכיוון שלא לימד בחדר משלו, אלא נתן שעורים לבנות בבתיהן, היה מפיץ כל חדשה וכל שמועה מבית לבית. ועוד תכונה היתה לו – אהב לשיר ולרקוד, והיה נכנס לבתי־תלמידותיו כשהוא מזמר משירי הזמן ומרקד בכל עוז.

התחלות של התארגנות עצמאית בעיירה

ברטנה בחרו את ראש העיר באספת אזרחים, שהתקיימה בבית־המדרש. לאספה באו גם נציגי השלטון המקומי, שנשארו בכובעי־הם מפני קדושת המקום. הבחירות היו פומביות ומועמד זכה והפסיד על־פי הקריאות: ״מסכימים״ או ״לא מסכימים״, שהשמיעו כמה גרונות של שיכורים, שנשכרו לצורך זה מראש. ובכל זאת היה בהן כבר רמז לקידמה.

שלטונות העיר הנפיקו דרכונים וגבו את מיסי המדינה וגם את המיסים המיוחדים לקהילה, כמו מיסים על בשר כשר ונרות לברכה. זכות השחיטה הכשרה, מה שקוראים ״טקסא״, נמסרה בחכירה. שנים רבות היה חוכר ה״טקסא״ ר׳ ישראל ברגל. לא פעם עיקלו את כלי־המיטה או חפצי־בית אחרים אצל יהודי עני, שלא יכול לשלם את מיסיו. מי שהיתה לו תלונה או בקשה – היה בא אל ר׳ פישל הלד, שהיה מזכיר לענייני יהודים בשלטון המקומי, שהעסיק גם שוטר יהודי. בין שאר תפקידיו היה על השוטר להביא את תביעות המס ולהזמין את המפגרים בתשלום אל משרדי השלטון. לייזר השוטר, יהודי גבה־קומה, שלא הניח מעולם את מקלו העבה מידו, הטיל את מוראו על כל ילדי־העיירה. עם מותו ירש את מקומו פייבל, שהיה יהודי נעים־הליכות, דיבר יידיש מתובלת מילים רוסיות וגלגל את הריש כדרך הרוסים, הרגל שקנה לו בשנות חייו הארוכות בצבא הרוסי. הוא היה אחד מאלה שנחטף בילדותו לעבודת הצבא ועמד בכל הנסיונות הקשים בגוף ובנפש, ולאחר עשרים וחמש שנים השת־חרר והגיע לעיירת מולדתו.

ר׳ שמואל טולר, יהודי גבה־קומה וכבד בשר, נבחר כמה פעמים למשרת ראש־העיר. בראשית המאה שלנו נבחר למשרה זו ר׳ שמואל מרדר, שקיבל תמורת עמלו את מונופול השמרים.

המהפכה הרוסית ב־1905 והתפשטות ההשכלה והלאומיות

לאחר מפלתה של רוסיה במלחמה עם יפן התגברו פעולות המחתרת הסוציאליסטית לכל גווניה, פרצו שביתות גדולות בתעשיה ובתחבורה וגברו מעשי הטרור. התביעה לחופש הביטוי אילצה את הצאר להיכנע לדרישת כל חלקי־הציבור לכינוס ה״דומה״, ונדמה היה שימי המשיח הגיעו – אך לא לאורך ימים. הריאקציה גברה, דם רב נשפך ברחבי רוסיה, רדיפות ומאסרים

אני לגבות לא פחות מ־15 רובל ל״זמן״ (עונת הלימודים) בעד כל ילד, ורק בני עשירים יוכלו לעמוד בכך.
מוטל עשה לי היכרות עם מורה צעיר בעיירה, יודל קונישטר, שמצא חן בעיני ממבט ראשון, שכן ראיתי כי הוא טיפוס של איש משכיל ואינטליגנטי ששרשיו טמונים בבית־המדרש, כפי שהיה רגיל בימים ההם. סיפרתי למורה זה על תוכניותי והצעתי לו מיד להיות שותף שלי. מלכתחילה היסס המורה הזה מתוך חשש לכשלון, אך לאחר שהרחבתי את הדיבור על פרטי התוכנית והוכחתי לו, כי זו לא תזיק לאיש – הסכים להצעת השותפות. לאחר מכן הביא אותי מוטל לביתו של ר׳ אברהם־אליעזר רוזמן, שהיה בעל אכסנייה לאורחים מן החוץ, ושם התאכסנתי. הצעד הראשון שלי היה – כתיבת מודעות על בית־הספר המתוכנן והדבקתן בכל בתי־הכנסת שבעיירה. כמצופה עוררו המודעות הדים רבים והעיירה היתה כמרקחה. בהתקפה הראשונה פתחו כמובן המלמדים, שהכריזו ברבים כי הגיע ״ליטבק״ לעיירה שעלול להוציא לשמד, חלילה, את הילדים. לאושרי העיז בעל האכסניה שלי ר׳ אברהם־אליעזר שהוא עצמו אחד מחסידי סטולין, להעיד, כי הוא ראה במו־עיניו איך שאני מניח תפילין ואוכל בכיסוי־ראש – ועדות זו ריככה את ההתקפה עלי, ולא כל שכן כאשר ראו אותי בשבת מתפלל ב״שטיבל״...
ביום ראשון יצאתי יחד עם יודל קונישטר לסיבוב בעיירה כדי לרשום תלמידים לביה״ס החדש. במשך יומיים רשמנו 40 ילדים, וזו היתה לכל הדעות הצלחה גדולה. שכרנו גם חדר גדול ונאה ואף הזמנו אצל אחד הנגרים ריהוט מתאים לבי״ס. מרוצה מאד מההישג שלי, חזרתי לעיירה שלי לחג הפסח, אך הייתי מופתע מאד כאשר בדיוק בערב פסח קיבלתי מברק ממוטל גינזבורג, שעלי לבוא מיד לרטנה. התחלתי לחשוש לגורלו של כל המיבצע שלי, וביום ראשון של חוה״מ פסח הייתי כבר ברטנה. עד־מהרה הוברר לי, כי המלמדים בעיירה הצליחו לשכנע את יודל

הפכו דבר יום ביומו וגם עד בריזק הגיעו. אנו ידענו על המאורעות בבריסק מפי פליטים, תושבי רטנה לפנים, שהגיעו אלינו משם, כדי למצוא מחבוא לשעה. חברי ה״בונד״ המעטים, שכינסו אסיפות במקומות־סתר ועשו תעמולה לרעיונותיהם, נעלמו פתאום מן העיירה. וכבר היה המלמד התמהוני, מלמד הבנות, יהושע־זלמן, מהלך מבית לבית במגפיו הגדולים ובקפוטה החסידית שלו, מוחא־כפיים, מרקד ושר: ״פוניה (רוסיה) פוניה הגנב״ או ״רק אתמול היה סנדלר וראו, היום הוא כבר שר!״.

גם בעיירה חלו שינויים. החלוצים העוברים לפני המחנה היו כמה בחורים נלבבים ומשכילים כמו: יהושע פוגטש, זלמן בורשטיין, אברמצ׳ה טלסון, אידל מטס, ובפרט דוד פינקלשטיין, שהיה בקי גדול בלשון העברית ופרסם מאמרים ספרותיים וסיפורים ב״הצפירה״ וב״המליץ״. לצעירים אלה הצטרפו שני יהודים נכבדים, אב ובנו, משוגעים לדבר, הלוא הם ר׳ וולף־לייב קאהן ובנו שלמה־מיכל. הם חתמו על העיתונות העברית וכן על העיתון ״דער פריינט״ (הידיד), שהופיע אז בפטרבורג, והתחילו ללמד עברית לנערים ונערות ולהטיף לחיבת־ציון. באותם ימים הגיעו לעיירה ידיעות על הביל״ויים, שמרדו בשיגרת החיים הגלותיים ועלו לארץ־ישראל.

הצעירים ניסו לייסד חדר־מתוקן בעיירה, להביא מרצה ציוני, שיסביר את בעיות העם היהודי בציבור, אלא שכל הנסיונות האלה התנפצו אל מול ההתנגדות של החסידים הקיצוניים, ובראשם חסידי־סטולין, שסגרו את החדר־המתוקן וגרשו את המרצה בחרפה.

אבל התהליכים ההיסטוריים לא נעצרו. הימים היו ימים טרופים, מהפכת 1905 טובעה בדם של יהודים, המהפכנים ואוהדיהם מכל שכבות האוכלוסיה נכלאו בבתי־סוהר ונשלחו לגלות לאלפיהם, והצעירים היהודים, שהתמסרו בלב ונפש לרעיונות המהפכה התאכזבו ונואשו ואף נתפשו בחלקם לתורות ניהיליסטיות. אך היו גם כאלה, ששבו אל מקור מחצבתם, אל היהדות ואל חלום הגאולה הציוני. כמה מצעירים אלה הגיעו לרטנה והתסיסו את העיירה. ואזכיר כאן את הבולטים שבהם: האקסטרן זסלבסקי, בחור תמהוני, שמח וטוב־לב, שזקנו מגודל והופעתו מרושלת, היה עושה נפשות לצמחונות; לוין מבריסק, שלשונו לא נחה אף לרגע והיה שחקן שח מעולה; פרלשטיין מגרודנה, ידען ובקי בסתרי הלשון העברית; אברמצ׳ה טלסון, שהיה מורה מעולה לספרות ולשון עברית, ואליהם הצטרפו כמה תלמידות גימנסיה, שהפסיקו לימודיהן בגלל צוק העיתים, רוזה גורביץ, מילרד ורוזה בלק מבריסק, פניה זילברשטיין ומניה אהרונסון.

צעירים אלה, מהם אנשי מעשה נלבבים ומהם תמהונים חביבים, התסיסו את החיים בעיירה. הם חדרו לבתים של בעלי־בתים חשובים ולימדו את ילדיהם עברית ורוסית, מסביבם נוצרו חוגים שבהם היו צעירי רטנה מתאספים לשיחות, בירורים ומסיבות. הם אפילו העזו להופיע עם קופסות הקהק״ל לפני בית־הכנסת הגדול,

קונישטר, שיסתלק מהשותפות אתי, ואף נתנו לו להבין כי הם מתכוונים ״להתחשבן״ עם ה״ליטבק״ הזה (כלומר — אתי) בדרך כזאת שתאלף אותו בינה ויזהיר גם אחרים שלא לנסות לפתוח בית־ספר מודרני ברטנה. לקחתי בחשבון את מצבו ״העדין״ של השותף שלי והצעתי לו לעמוד מן הצד ולא להיות מעורב בכל העניין, ואני עצמי כבר אנהל את המערכה.

לעזרתי התגייסו מוטל גינזבורג ואחד מחשובי בעלי־הבתים בעיירה — ר׳ בנימין קמפר. יחד איתם ביקרתי שוב את הורי הילדים שנרשמו לביה״ס ודיברנו על ליבם שלא יתחרטו. מאמצינו המשותפים הצליחו. פתחתי את בית הספר, קיבלתי לעבודה גם את המלמד ר׳ נטע שפירא, הבאתי מבריסק מורה מיוחד לשפה הרוסית והתחלנו ללמד.

התוצאות לא אחרו לבוא. במשך זמן קצר הגיעו הרבה הורים נוספים כדי לרשום את ילדיהם והתכוננתי לשכור שני חדרים נוספים לצורכי ביה״ס. ניהלתי גם משא ומתן עם שני מלמדים שיקבלו על עצמם את הוראת לימודי־הקודש, אך מסיבות טכניות שונות נאלצתי לוותר על תוכנית ההרחבה הגדולה והסתפקתי בקבלת 25 תלמידים נוספים בלבד. לצוות המורים צרפתי גם את המורה הותיק בעיירה ר׳ אברהם טליסון ואת גיסו, מלמד מבריסק. את המורה הרוסית החלפתי ובמקומה קיבלתי את נינה גווירצמן, שנישאה אח״כ למ. גינזבורג.

העיירה היתה קטנה בימים ההם, אך היו כבר בה צעירים עם הכרה לאומית שהיו פעילים למען הקרנות, עסקו בהפצת הרעיון הציוני, באירגון חוגי־נוער, ויכוחים על ספרים וכד׳. בביתו של הרוקח מוגילנסקי, שהיה ציוני ואיש אינטליגנטי, וכן גם בביתי, היו מתאספים הצעירים האלה לשיחות בעניני דיומא, נושאים ספרותיים ועוד. ייסדנו גם תזמורת, ונגני כינור ומנדולינות לא חסרו ברטנה, והבנות היו שרות את ה״להיטים״ של הימים ההם.

זכורים לי שמותיהם של רבים מהצעירים האלה: הניך קרש, לייבל

בחתונות ובבריתות, ויהודים, כיוון שהתרגלו לראותם, תרמו גם לקופסות אלה.
תגבורת חשובה למשכילי העיירה היו שני רוקחים, שהתיישבו בעיירה. הראשון היה אורימלנד, משכיל צעיר, שפתח בית־מרקחת בביתו של ולוול גלייזר; השני, בלסטיצקי, פתח בית־מרקחת בביתו של יהושע חייט. בלסטיצקי לא השתייך כלל למחנה הציוני בבואו אלינו. הוא היה חסיד, שהיה מעורה בתרבות הרוסית, והיידיש שבפיו היתה ספרותית ועשירה, אלא שבהש־פעת הסביבה הפך ציוני נלהב. אליהם התווספו רופאת השיניים גולדינה, שבאה מווילנה ונישאה לבלסטיצקי, והרוקח מוגליינסקי שקנה את בית־המרקחת של אורימלנד. צעירי רטנה היו מתווע־דים בבתים אלה, שהפכו למרכז של חיי רוח נמרצים.
בעיירה היתה גם ספרייה עשירה למדי. המייסד של הספרייה היה אברהם איידס, צעיר משכיל, שנהרג לאחר שנים, בידי הפולנים. באותם ימים התחילה לפעול הוצאת "שטיבל", שהציעה את ספריה בתנאים נוחים ביותר. אברהם איידס היה מהראשונים שהזמינו מספרי ההוצאה להנאתו, אך במרוצת הימים, התחיל להשאיל מספריו לכל דורש, וכך הניח יסוד לספרייה. צמאון הקריאה של הנוער לא ידע שובעה, ולא הסתפקו עוד בעיתוני "הצפירה" ו"המליץ", שהיו נפוצים בעיירה. לאחר שנים מכר את הספריה לאיצל שפילמן, שהיתה לו חנות למכשירי כתיבה וספרי־לימוד. שפילמן הוסיף וקנה ספרים לחנות בעברית וברו־סית, עד שהיתה לספריה ראויה לשמה. אבל עוד לפני שקמה הספריה וגם אחר־כך היו מבקרים בה מוכרי־ספרים. הם היו מביאים ספרי־קודש למכירה, ופורשים אותם על שולחן צדדי בבית־המדרש הגדול: סידורים, חומשים, ספרי תהילים, מחזורים, קינות וכדומה, ובין ספרי־הקודש, מוסתרים מעיניהם של קנאים, גם "ספרי־טריפה", ספרי־מעשיות ורומנים ביידיש, שהיו להם קונים רבים. בחורות ואפילו נשים נשואות, רכשו אותם כדי להתייחד אתם בשבת וביום־טוב ולטייל בדמיונן בטירות מכוש־פות עם נסיכים ונסיכות. אפילו חובשי־בית־המדרש נדרשו לספרונים אלה, והיו מסתירים אותם מתחת לגמרא וקוראים בהם בגנבה. גם משה־דוד, המלמד של הבנות, קנה אותם והיה משאילם לתלמידותיו.

שנות משבר כלכלי, הגירה ומלחמת העולם הראשונה

המהומות ברחבי רוסיה, התעמולה האנטישמית והפוגרומים, המצב הכלכלי שהלך והחמיר, ולבסוף גם משפט בייליס, העכירו את האווירה. תנועה עצומה של הגירה הקיפה את יהודי רוסיה, אלפי משפחות עזבו את גיא־ההריגה ויצאו לארצות המערב, לארצות־הברית ולקנדה. הדים לכל ההתרחשויות האלה הגיעו גם אלינו, ורבים וטובים מיהודי העיירה ארזו את חפציהם המעטים ויצאו לדרך. מספר התושבים הלך ופחת, ועם צאתם נפגעה הפעילות הכלכלית והרוחנית בעיירה.

ר' מאיר־שמואל מרדה,
ה"סטרוסטה" היהודי הותיק

שפירא, אברהם ומרדכי איידס, מוטל גינזבורג, ברל הלד, ברוך הינדיך, יהודה פינקלשטיין, האחיות בריינדל ורייזל כהן, גיטל הינדיך, פרל קמינסקי ואחרים. התחלתי להרגיש כבן־בית בעיירה שנעשתה קרובה לי, ולא־כל־שכן לאחר שהמזל האיר לי פנים, הכרתי את גיטל בת שלום השוחט, התאהבתי בה והתחתנתי איתה. חיי־אושר היו מזומנים לי אילולא פרצה מלחמת העולם הראשונה זמן קצר לאחר הנשואים שלי.
חרות בזכרוני היטב היום הראשון למלחמה זו. היה זה בשבת, ערב תשעה באב. צו הגיוס שפורסם עורר אימה ופחד. בעלים נפרדו מנשיהם, כלות מחתניהם וילדים מאבותיהם שנשלחו לחזית. המצב בעיירה החמיר מאד. האנשים איבדו את האמון ההדדי. ההפסד הראשון שלי היה – השעורים הפרטיים שהיו לי, ותוך זמן קצר פחת והלך גם מיספר התלמידים בביה"ס. ככל שהחזית התקרבה יותר לעיירה – כן החמיר המצב. אפשר היה לשמוע את רעמי התותחים והחיילים הרוסיים התחילו לחפור שוחות סביב העיירה – סימן מובהק שהגרמנים קרבים ובאים. ביה"ס נסגר, הפחד לאשר צופן יום המחר, היה משותף לכל תושבי העיירה. קניתי לי סוס ועגלה קטנה, הושבתי בה את אשתי ואת ילדי הקטן ונסענו חזרה לעיירה שלי – לובשוב.
מעתה התחילה פרשת הנדודים שלנו. לא כאן המקום לתאר פרשה

ואז באה המהלומה שאיש לא ציפה לה – רצח הנסיך האוסטרי בסרייבו – והמלחמה.

המלחמה הוכרזה בשבת, תשעה באב 1914. בעיירה הודבקו מודעות הקוראות לגיוס, ובפעם הראשונה בתולדות העיירה, חייבים היו יהודים לפתוח את חנויותיהם בשבת בפקודת השלטו־נות. בפקודה אחרת נצטוו כל היהודים למסור את כל כלי־הנחושת שברשותם לרשות. נשים בכו בכי תמרורים, כאשר נאלצו להיפרד מן הכלים, שעברו בירושה מאם לבתה.

כעבור חודשים מעטים, כאשר חללים רבים נפלו כבר בשדות הקרב, הוצאה פקודה לחפור שוחות ולהקים גדרות תייל.

בינתיים שפכו הרוסים את חמת מפלתם על היהודים, את וילקומירסקי ושמעון שינדלמכר הגלו לפינסק, כבני ערובה, כביכול, את ר' חיים המלמד חטפו באמצע הרחוב ושלחו אותו לאי־שם ברוסיה. רק אחרי המלחמה קיבלה משפחתו מכתב מאת רב בטשקנט, שמתוכו התברר להם שאביהם מת שם בודד וחסר־כל. אלא שרדיפות אלה היו רק כעקיצות יתוש לעומת מנת היסורים שזומנה לעיירה עם נסיגת הרוסים.

עם הרוסים הנסוגים יצאו איכרי הסביבה מזרחה, הם ומשפחותי־הם ועגלותיהם וכל המשק החי – אווזים, בהמות וחזירים. קולות הגעגוע, הגעייה והנחירה מילאו את העיירה חרדה. ועד שהזרם החי הזה גועש ושוטף דרך רטנה הצית הצבא הרוסי את העיירה מארבע פינותיה. הלהבות אפפו במהרה את כל בתי היהודים, אנשים מילטו את עצמם כל עוד נפשם בם. הם לא הרחיקו־לכת כמו האיכרים, אלא עשו להם מחנה מחוץ לעיירה, על כר־דשא. שם שכבו למעצבה, מבכים את חייהם וגורלם המר, ותוך בכי ומספד, כואבים ודוויים גם נרדמו עד שהתעוררו לקול צעקות נוראות. משהתאוששו קמעה, התברר להם שחיילים גרמנים, שהגיעו בינתיים, ניסו לאנוס נשים בשנתן ואף החרימו עגלות מייגעת זו. כל הדרכים היו חסומות בפליטי־מלחמה. כשהגענו כבר לליובישוב לא הספקנו לנוח שם, כי הגרמנים הגיעו ופקדו לפנות את התושבים, כי הקרבות בסביבה עומדים להתלקח. לקחתי שוב את מקל־הנדודים והתחלנו לנוע בכיוון לעיירה מציוב, שם גרה משפחת גיסי יהושע הינדיך. שם נודע לי, כי העיירה האהובה שלי רטנה נהרסה כליל ורק רחוב אחד נשאר לפליטה. אנשים מרטנה הגיעו למציוב כדי לקנות קמח ומיצרכי מזון. בשביל האוכלוסיה הרעבה. כיוון שלא היה לי מה לעשות ורציתי לראות שוב את רטנה – הובלתי גם אני לשם מיצרכי־מזון. נדהמתי כשהגעתי לשם. תילי חרבות והעשן עוד מיתמר ומכסה את פני השמים. ביתם של ידידי הטובים ר'' אברהם השו''ב ואשתו דובה, לא עלה באש, ואני כיוונתי צעדיי לשם. בביתם נזדמנה לי חוויה נעימה. היה זה בשעת ארוחת הצהריים כשנכנס איזה אברך ושאל את בעל הבית אם הוא יכול לקבל אוכל כלשהו תמורת תשלום. הסתכלתי בפניו ומיד נשמעו שתי צעקות: ''קצקר!'' ''ווהל!''. הכרנו זה את זה. היינו חברים עוד בפינסק כאשר שנינו למדנו יחד. קצקר נשאר ברטנה כמורה עד ימי השואה, ואילו אני ובני־משפחתי נסענו לארצות־הברית.

השוק של העיירה

וסוסים. וכך, באישון לילה, הפכו המושיעים הגרמנים למלסטמים ולאנסים והאכזבה היתה גדולה ומרה.

בימי הכיבוש הגרמני

עם בוקר חזרו היהודים לעיירה השרופה והתפלצו למראה החורבן הנורא; פה ושם עוד פרצו להבות מערמות הרמץ, וכמה ארובות שבלטו מתוך מפולת הבתים העידו בדממה על האסון. הפליטים השתכנו בכמה מן הבתים שנשארו לפליטה, מספר משפחות בכל בית. גדולה היתה הצפיפות, אך גדול ממנה היה הפחד מן המחר. זה היה ביום ששי, ולמחרת כבר באו "האורחים" הגרמנים וביקשו ברוב נימוס, כשהרובה המכודן במצב הכן, לקחת גרזינים ואתים ולצאת לעבודה לתיקון הגשרים, שהרוסים הרסו בנסיגתם.

בכלל, לא חסרה עבודה אצל הגרמנים. היום גשרים, מחר שבילים ודרכים. חומרים לעבודה, לבנים וטיט, נמצאו בכל מקום. בייחוד רבה היתה המלאכה במסילת הברזל מרטנה לקמיין־קאשירסק. מסילה זו נסללה בחיפזון, סוללת העפר לא הוכנה כראוי והאדנים היו רופפים. היהודים נקראו, לכן, מפעם לפעם, למלא אדמה מתחת לאדנים. "מלאו! מלאו!" צעקו הגרמנים, וליתר עידוד גם היכו במקל על גבם.

מזמן לזמן היו הגרמנים עורכים מצוד על היהודים. הנה, פעם בשבת לפנות ערב, עברה שמועה בעיירה, שהגרמנים עומדים לגייס יהודים לעבודה בתחנת הרכבת במלוריטה; התחילה מרוצה בעיירה, יהודים חיפשו מסתור, מי בעלית־גג, מי במרתפים, ויש שהסתתרו בבניין הבורסקי, שמעבר לנהר. בעקבותיהם רצו הגרמנים בכלי־נשקם, רצים וצועקים "עצרו! יכה אתכם הרעם! עצרו!" היהודים הוצאו כמובן ממקומות מחבואם והובאו לתחנת הרכבת, ושם הוטל עליהם להעמיס קורות עץ על קרונות המשא. לא תשלום ולא מזון קיבלו עבור עבודתם. קבוצות, קבוצות ישבו היהודים לאחר העבודה ובישלו להם נזיד על מדורת זרדים, יהודים שמעולם לא החזיקו סיר בידיהם, אבל לאכול מוכרחים לאחר עבודה קשה, במיוחד אנשים שלא התנסו מימיהם בעבודת ידיים.

פעם אחרת הכריזו הגרמנים על מבצע ניקיון וסחבו יהודים אל בית המרחץ — פחד טיפוס־הבהרות נפל עליהם והם חשדו שכל היהודים מכוננים. היהודים ראו גם בכך גזרה, ועשו הכל כדי להתחמק ממנה.

אך צורכי החיים חזקים מכל, וכבר יש כמה יהודים, זריזים וממולחים, שמשיגים תעודות־מסע ועוברים את הגבול לאוסט־ריה, מרחרחים פה ושם ומביאים סחורה לעיירה. השמועה, שיש שבר מעבר לגבול עושה לה כנפיים, ומתרבים היהודים שמקבלים תעודות מן המפקדה. הגרמנים לא מסרבים הרבה, במיוחד שיש שכר לפעולתם, השוחד עושה את שלו גם אצלם; פרוות־שועל, ביצים, חמאה. הם אינם בוחלים בשום מתת. ראש העיר, אליהו ינוביץ, אף ממסד את העסק ונותן למפקד אחוזים קבועים

מרווחיו. דומה שכל יהודי העיירה שולחים את ידם במסחר ההברחה, אפילו מלמדים ובעלי־מלאכה עוסקים במקח ובממכר. סחרו בסוסים, בבקר ובצאן, ויש שגם הרחיקו לנסוע, ועד דוסטוב שעל הדון הגיעו, והביאו משם קרונות שלמים של טבק וסחורות אחרות. אחרים באו מקרוב ומרחוק, והעיירה היתה כמרקחה.
כשתמה המלחמה הוברר שלא כל יהודי רטנה הסתגלו לתנאי המלחמה. ומשפחות רבות שלא נחנו בסגולות של מבריחים, רעבו ללחם ממש. להם היה ה"דז'וינט" בבחינת מלאך מושיע.
מטעם ה"דז'וינט" הופיעו בעיירה עגלות עמוסות שקי קמח ושאר מזונות כגון: שמן, סוכר, חלב־משומר וכדומה, ולאחר זמן, גם דברי־לבוש שונים. בבית־המדרש, פתח ה"דז'וינט" מטבח לנצרכים ועל פתחו אפשר היה לראות יהודים חסרי־כל עומדים ופנכותיהם בידיהם. האשה האצילה והמסורה ביילה איציקזון טיפלה והשגיחה על המטבח. את מפעל העזרה וההצלה ניהל ר' בן־ציון שטיינגרטן ועזרו על־ידו ישראל וינשטוק, מוטל גינזבורג, יוסף זסק, פסח שטיינברג, נוח כהן, יצחק קוזק, ולייזר רייסקי ואליהם הצטרפו אחר־כך גם בנימין קמפר, יצחק־הירש רוג, ר' יעקב מנדלסון ויוסקה ביון.
יהודים, שהיגרו לפני המלחמה לאמריקה, חשו גם הם לעזרת קרוביהם באמצעות שליחים שונים. שליח כזה היה יעקב פלר־צקר, שבא מאמריקה לאסוף את בנו, שנשאר בעיירה. הוא הביא אתו ששת אלפים דולר לחלוקה בין תושבי העיירה על־פי רשימה שהיתה בידו. אני, הרושם זכרונות אלה, נבחרתי כ"נאמן" על חלוקה זו, אלא שר' יעקב פלוצקר לא יכול היה להגיע לעיירה בגלל הקרבות, שהתחוללו אז באזור בין הפולנים והבולשוויקים, והתעכב בבריסק. את המצב הצילו שתי נשים שהתנדבו לנסוע אליו. היו אלה אחותי, עלצי־פייגה, ופלטה־לאה חייט. הן לקחו איתן את הילד ובשובן הביאו את כסף־התרומות לעיירה.
עם שוך הקרבות, הועברו יתומים רבים לאמריקה ולקנדה ושם אומצו על־ידי משפחות יהודים אמידות. גם מרטנה יצאו לשם כמה יתומים. אך רבים מהם נשארו בעיירה. למענם התפתחה פעילות רבה. הוועדה למען היתומים במחוז קובל, בראשות ד"ר צ'רנוביץ' וגב' רייצה לוין, פתחה בית־ספר למענם בביתו של וילקומירסקי, שבו לימד המורה נוח כהן. לא הרחק מן העיירה נוסדה גם מושבה ליתומים. חברי הוועדה ברטנה היו: משה רייכר, מנדל בלט, ינקל ליברמן, יצחק־הירש הלד ולייבל ביון.
לאחר המהפכה ברוסיה, עבר השלטון למפלגה הסוציאל־דמוקרטית בהנהגתו של קרנסקי. היתה זו תקופה הרת־עולם, אך יחד עם זאת גם תקופה של תוהו ובוהו וערבוב גבולות ותחומים. רטנה וסביבותיה נתפשו בידי כנופיות אוקראינים ובראשם ההטמן סקורופדסקי. חייליו לא נכנסו אומנם לעיירה עצמה, אך האווירה היתה מלאה פחדים וכולם חשו באימה באופק.
בעיירה התארגנה חבורה של צעירים להגנה עצמית. הם היו מתאספים ברחוב הולייאנקה במגרש שעל־יד ביתו של חמלייר,

והתאמנו בשימוש בנשק. לימים, כאשר התחלפו השלטונות וגברה סכנת הפורעים יצאו הבחורים לשמירה ועשו כמיטב יכולתם להגן על הנפש והרכוש.
בתקופה זו, של טשטוש התחומים בין שלטון לשלטון, גברו שוב ההברחות והמסחר הבלתי־חוקי פרץ בעיירה. יהודים בהולים ומבוהלים סחרו בכל הבא ליד ואספו ערמות של קארבוואנצים אוקראיניים, שהפכו פיסות נייר צבעוניות חסרות ערך לאחר שפילסודסקי, בראש גיסותיו, היכה את האוקראינים שוק על ירך.

מוסדות מוניציפליים וחברתיים

כבר בשנת 1912 נוסד בעיירה בנק למסחר. אחד המייסדים, שבביתו גם השתכן הבנק, היה ברל רייסקי, השני היה משה איילבוים. הון הבנק היה מורכב ממניות, שנמכרו לסוחרים, וממענק והלוואה של הבנק הממשלתי. הבנק שימש גורם חשוב בחיי המסחר והמלאכה בעיירה ובא לעזרתם של חנוונים זעירים.
בתקופת מלחמת העולם הפסיק הבנק את פעילותו ורק בשנת 1921, תחת השלטון הפולני, נוסד בנק חדש בראטנה, הפעם היה זה "הבנק העממי", אחד משלוש מאות בנקים קואופרטיביים, שמרכזם היה בוורשה ורישתם היתה פרושה על פני פולין הקונגרסאית.
הנשיא הראשון של הבנק היה בעל־הבית החשוב מוטל טיקטינר, ואחריו שימש באיצטלה זו, משה איילבוים. למנהל הבנק התמנה יצחק־הירש הלד, צעיר משכיל ואוהב ציון באמת, שכיהן בתפקידו עד החורבן. המתימטיקאי יעקב־חיים מרקוזה היה הגזבר, ואיצל קרש וישראל חייט (ניצל מן השואה והגיע לארץ), היו המזכירים. הסוחרים ובעלי־המלאכה, חברי הבנק, שכל אחד מהם היה חייב לרכוש מנייה בערך של 100 זלוטי, שלחו את נציגיהם למועצה. נציגים אלה היו קובעים את גודל ההלוואות, ועל כך התנהלו ביניהם ויכוחים סוערים. כאן המקום להזכיר כמה מהם: א. ברג, מ. בלט, י. קנפר, אבא פוקס, ישראל־יעקב חייט, מ. שוסטר וגם כותב השורות האלה.
בשנים 1924־5 התחילה לפעול גם הזרוע האזרחית – העיריה. ראש העיר התמנה על־ידי השלטונות, אך שאר חברי מועצת־העיר נבחרו על־יד האזרחים, יהודים, אוקראינים ופולנים; שכן על אף הרדיפות הכלכליות והפוליטיות נשמרה בפולין הזכות לייצוג דמוקרטי. וכיוון שהיהודים היוו רוב בעיירה נשמרה להם סגנות ראש העיר והזכות לבחור חמישה נציגים למועצה. באותה תקופה כיהן מנדל קליין במשרת הסגן והנציגים שלנו היו: ישראל־איצי ביון, יצחק מרסיק, יצחק גרבוב וולף ברנר. הנבחרים שלנו ראו בתפקידם שליחות לאומית והוכיחו תמיד מסירות, נאמנות ויכולת רבה בהגנה על האינטרסים של אזרחי העיירה היהודים.
בשנים 1939־36, כאשר היתה התעמולה האנטישמית בשיאה, הוצרו גם זכויות היהודים בראטנה, הזכות לסגנות נלקחה מהם וכן הוקטן הייצוג היהודי מחמישה לשלושה, אך גם אז הצליחו היהודים, אומנם לאחר מאבק ממושך, לקבל את הייצוג בבית־נבחרים של מחוז קובל, שמנה 32 חברים. נציגנו, יצחק־הירש הלד, היה היהודי היחידי בבית זה, אך קולו נשמע ברמה, נאומיו בפולנית עשו רושם רב ופורסמו בעיתונים "קאָוולער שטימע" ו־"גלאָס קובלַה" (קול קובל).

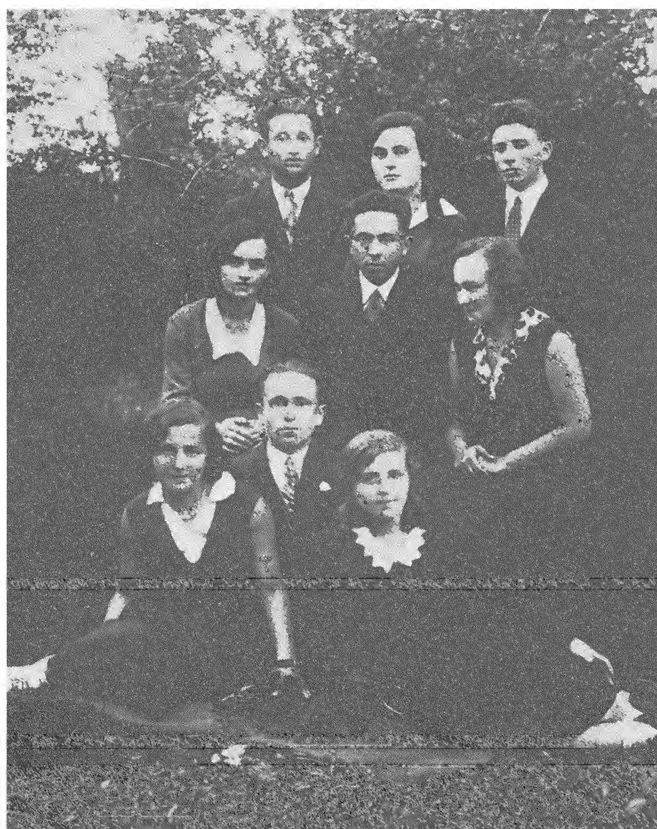
עם ההתפתחויות החדשות שחלו בחיי היהודים נוצרו גם בעיות יהודיות יחודיות בתחומי הדת, החברה והכלכלה, שתבעו פתרו־נות חדשים. לצורך זה נוסדה הקהילה בשנת 1929. הנהלת הקהילה נבחרה אחת לשלוש שנים והורכבה משמונה חברים ונשיא. לתפקיד הנשיא נבחר בן־ציון שטיינגרטן וחבריה היו: ר׳ יצחק כהן, ליבר קרש, יצחק גרבוב, ועוד. הנשיא בקדנציה השניה היה ליבר קרש.

הקהילה הוכרה על־ידי השלטונות ואף ניתנה לה רשות להיעזר במשטרה. רבים מחברי הקהילה נמנו על חברי היודנראט בתקופת השואה.

לצורכי הקהילה גבו היטל מיוחד מכל היהודים בעיירה ובסביב־תה, שכלל גם את העיירה ויז׳בה. מזכיר הקהילה, אהרן־ינקל גינזברג, היה סובב ועובר על פני כל היישובים, להסדיר את ענייניהם ולגבות את ההיטל.

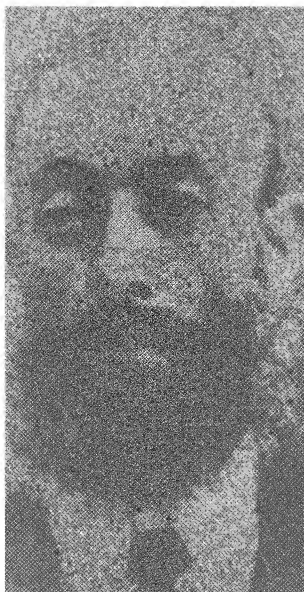
תחית התרבות והתנועה הלאומית בעיירה

על אף הרדיפות הפוליטיות, החברתיות והכלכליות, על אף

שורה תחתונה (מימין לשמאל): ר. פוקס־שפירא (נספתה), י. וזייט, פ. יונוביץ׳; שורה שניה: לא מזוהה, נטע רויזקס (נספה) פ. דרוג ז״ל; שורה עליונה: א. י. גינזבורג (נספה), פ. מרין ל. שפירא

העלבונות והנגישות, שהיהודים היו להם קורבן בכל אתר ואתר בפולניה, פרחו דווקא אז חיי התרבות והרוח בכל שדרות העם היהודי; היהודים חשו כאילו עוברת עליהם תקופה של סער ופרץ, כאילו נפתחו להם פתאום מעינות טמירים, ששפעו ועברו על גדותיהם. בקרב העם צמחו כוחות צעירים ורעננים, שהזרימו דם חדש בעורקי התרבות והיצירה הרוחנית. גם לעיירה הגיעו גלי ההתחדשות ונתנו אותותיהם בכל שטחי החיים.
אבן־היסוד לתחיה זו היו בתי־הספר. עוד לפני המלחמה, בשנות 1912־3, הונח היסוד לחינוך המודרני בעיירה. מורים היו מלמדים את תלמידיהם בבית אחד התלמידים או בבית המורה. התלמי־דים ישבו על ספסלים מסביב לשולחן גדול והיו שומעים לשעור המורה, שהיה נמשך שעה או שעתיים. השעור כלל הכתבה של מכתבים, מסחריים או ידידותיים, ורוסית על קצה המזלג – הא״ב הרוסי, כתיבת מען וכדומה. בימי חמישי היה השעור מוקדש לחשבון, בעיקר ארבע הפעולות.
באותן שנים הגיע לרטנה מליבשוי, שבליטא, צעיר בשם ל. ואל, מורה מקצועי, ששכר חדר מלא־אור, הכין שולחנות לתלמידים ואף תלה לוח על הקיר. בית־הספר שלו היה, לכל הדעות, ראשון לבתי־הספר העבריים. תלמידיו היו מעטים, אבל היתה זו התחלה מבטיחה. שנה לאחר מכן נפתח בעיירה בית־ספר של ממש לעברית, יידיש ורוסית. המורים היו: אברמצה טלסון, כותב שורות אלה והסטודנטית נינה גווירצמן.
ב־1916 הגיע למקומנו מפינסק נוח קצקר, שהיה מורה מעולה ללשון העברית וספרותה ומרצה מחונן. אתו התחילה תקופה חדשה בהוראה ובפעילות התרבותית.
לאחר מלחמת העולם, עוד בימי השלטון האוקראיני, העביר את בית־הספר ששכן ב״שטיבל״ של חסידי טריסק, לבית גדול משלו ברחוב הוליינקה. בבית זה היה קצקר מופיע לפני אנשי העיירה בשבת וביום־טוב בהרצאות מלהיבות ושופעות ידע על נושאים שונים. כתוצאה מפעילותו התחזקה הפעילות הציונית ורעיון הקהק״ל חדר כמעט לכל בית. באותה תקופה, היה זה לאחר הצהרת בלפור, הגיע לעיירה נציג הקהק״ל מוורשה, שקרא לישיבה לשם הקמת ״קרן היסוד״. אפילו מתנגדים מושבעים לציונות כמו, ר׳ בן־ציון שטיינגרטן, דוד־אהרן שפירא, יעקב פרסמן וליבר קרש באו לאספה זו, וכמובן, שהציונים היו המחות־נים הראשיים. האספה התקיימה בביתה של הגב׳ דובה כהן.
כאשר בית־המדרש נבנה מחורבנו, עבר בית־הספר אל היציע של הבית. מספר תלמידיו גדל וכן גדל מספר המורים לארבעה: קצקר, ויסקובסקי, הרצמן וכהן. הפולנים הפריעו לעבודת בית־הספר וכמעט שהצליחו לסגור אותו לחלוטין. רק במאמצים גדולים הצליחו כמה מצעירי העיירה לקבל רשיון לפתיחת בית־ספר אינטגרלי בשם ״תרבות״, שבו לימדו עברית ופולנית. בית הספר של ״תרבות״ נפתח בשנת 1926 ולאחרונה היו בו כ־200 תלמידים בשבע מחלקות. המורים קצקר, בוקסר וזגורסקי

אברהם טלסון,
מהמורים והמשכילים הראשונים

לימדו עברית, והמנהלת, ריבה, לימדה פולנית. מזכיר בית־הספר, שבמסירותו הרבה תרם הרבה להתפתחות המוסד, היה אליעזר הלד.

הספריה וארגוני הצעירים

הספריה של שפילמן נשרפה בימי החרדה של השנה הראשונה למלחמה. לאחר המלחמה נוסדה ביוזמת המורים ספריה מצומ־צמת למען התלמידים. בשנות העשרים יסדו נוח כהן, יעקב רוג וולוול רייסקי את עדת הצופים בעיירה. נוסף לפעילות הספורטי־בית הלאומית הרגילה החליטו הצופים לייסד ספרייה משלהם. הצופים עברו מבית לבית, ואספו תרומות־ספרים מבעלי הבתים, וכן ערכו מיבצעים שונים, כמו מכירת פרחים ביריד וכדומה. אליעזר רייסקי, שנסע לרגל עסקיו לוורשה, הביא משם כמה עשרות ספרים ביידיש ובעברית; וכך, בעבודה של מתנדבים רבים, הונח יסוד לספריה מרכזית. הספריה שוכנה בביתו של יעקב אברך ברחוב קריוו, ושם גם הרצו מורי העיירה על נושאים שונים לפני הקוראים הצעירים. לימים התחברה ספרית התלמידים עם הספ־ריה המרכזית ומספר קוראיה גדל. עסקני הספריה, שלמה אברך וברל איידס, נגרים במקצועם, השיגו קרשים מבעלי־בתים שונים, ובנו ארון לספרים ושולחנות וספסלים לקוראים, שבאו לעיין בספרים. במשך הזמן גדלה הספריה וביתו של אברך היה צר מהכילה. הספריה עברה לחדר גדול בביתו של אליעזר פוקס, שברחוב הולייאנקה לא רחוק מהגשר. שם התקיימו ויכוחים, שיחות והרצאות, ואף הובאו מרצים מערים אחרות. על־יד

בין ערמות קש וחציר

הספריה התקיים גם חוג לדרמה, שהציג כמה וכמה הצגות מעניינות.

בשנות העשרים המאוחרות כבר התקיימו בעיירה מועדונים לצעירים מטעם מפלגות שונות על מצעיהן המגוונים. בערבים התאספו הצעירים במועדונים לשמוע להרצאות ולנאומים ולהשתתף בוויכוחים, והעיירה המתה ממש ככוורת. לעיתים נערכו ויכוחים בין המועדונים, שבלהט הוויכוח הגיעו עד לתגרות־ידיים. מעניינת במיוחד היתה המלחמה על ההגמוניה בין שני המועדונים של ה״ביתרים״ וה״שומרים״. שני המועדונים של מפלגות אלה נלחמו בכל מאודן על נפש הנוער. המדים, חרבות־העץ והדר הליכותיהם הצבאיות של ה״ביתרים״ משכו ושבו את לב הנוער, ושירם־סיסמתם: ״בכוח הזרוע וכלי־זין מולדת נשחרר!״ נישא על כל שפתיים. למגינת ליבם של הבית״רים, פנו להם הבנות עורף; ליבן לא הלך אחר הגינונים הצבאיים, והן העדיפו את ה״שומר״. וכך זכו ה״שומרים ״ במירב ובמיטב הנוער.

זכורה השערוריה שפרצה בעיירה לרגל טיול לכמה ימים אל סביבות העיירה, שאורגן על־ידי ״השומר״. ההורים, במיוחד הורי הבנות, התנגדו והרימו קול־מחאה נגד השומר ומדריכיו. הייתכן, טענו, שבנות תבלינה עם בנים ימים ולילות ללא השגחה של מבוגרים? מאבק בין הורים וילדים ניטש בכל בית, לבסוף ניצחו הילדים ויצאו לטיול למרות האיסור.

בבחירות לקונגרס הציוני היה נוער ״השומר״ פעיל ביותר, אומנם לבחור לא יכלו מפאת גילם, אך הם עשו הכל, כדי שהוריהם יקנו שקלים ויבחרו בהתאם לתפישתם הפוליטית.

גם ״ויצו״ הקימה מועדון ותרמה רבות לעידוד הפעילות החברתית. הנשיאה הראשונה היתה האשה החשובה גיטל קרש, צביה קצקר היתה המזכירה, ורחל איילבוים – הגזברית, והחברות מן השורה היו: בריינדל גסקו, מרידה פרלמוטר, סוסקה זסק, שיינדל זסק, רחל הלד וגיטל קנישטר. המועדון של ״ויצו״ תרם רבות לעבודת הארגונים הציוניים והגיש תמיכה חשובה, גם כספית, לבית־הספר ״תרבות״. המורים של בית־ספר ״תרבות״ רוזמן, קצקר ולוין נשאו הרצאות על תפקידיה של ״ויצו״. הישיבות התקיימו בכל שבת באולם הגדול והמואר של בית־הספר ״תרבות״. הפעילות במועדון היתה רבה וכל מי שבא במחיצת הנשים היקרות האלה חש בדופק החזק של לאומיות ואנושיות חמה, שפעם בהן. רבים מן הנוער הציוני יצאו לחוות הכשרה. לצעירים שעלו לארץ־ישראל ערכו נשפים מפוארים וליוו אותם בברכות מאליפות.

התאור של החיים בעיירה לא יהיה שלם, אם לא נזכיר את הקבוצה הקטנה של צעירים, שנפרדה מהאירגונים הציוניים. צעירים אלה, שתעו במבוך של אידיאות, הצטרפו לבסוף לשמאל הקיצוני, ששלל את הקיום הייחודי של העם היהודי וטען, שהמהפכה הקומוניסטית תביא ממילא את הפתרון לבעייה היהודית. קבוצה זו גם פתחה בית־ספר שישרת את רעיונותיהם,

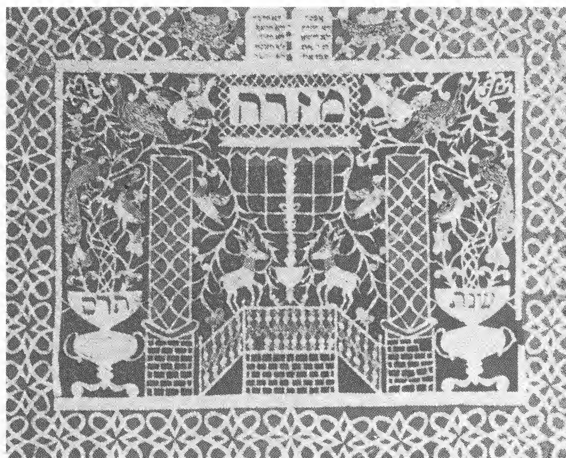
אבל בגלל הרוח הציונית ששלטה ברטנה, וכן בגלל יחסה השלילי של הממשלה, לא האריך ימים.

ערב המלחמה העולמית וחורבן העיירה

בשנים האחרונות חל פיתוח מזורז בעיירה; דרך חדשה נסללה על פני הביצות, שבהן היו תושביה מבוססים בסתיו ובאביב. בעל־הבית החשוב, מוטל קליין, הביא דינמו חשמלי בעל עוצמה רבה, שסיפק חשמל לכל העיירה, ורבים מבעלי־הבתים האירו את בתיהם באור חשמלי. גם העיריה הציבה כמה מנורות חשמל ברחובות.

אך המצב הכלכלי בעיירה החמיר, ומספרם של הנזקקים לעזרה הלך ורב. גורמים שונים נרתמו לפעולות הצלה, ״הבנק העממי״ עשה רבות להמשך הפעילות הכלכלית, תרומות רבות חולקו בין התושבים וקופת גמילות־חסדים חילקה הלוואות ללא ריבית לעניים.אבל תנאים אלה שררו לא רק ברטנה, מצב היהודים בפולין כולה הלך והדרדר במהירות; השלטונות הכבידו אוכפם והחריפו את אמצעי הדיכוי, והפורעים הפולנים גילו את פרצופם האמיתי בפשיטק, צ׳נסטוכוב, בבריסק ובמקומות רבים אחרים. היהודים חשו שהאדמה בוערת תחת רגליהם.

גם מן העולם הגדול הגיעו בשורות־איוב, והשמועה על החוזה, שנחתם בין רוסיה וגרמניה, הקפיאה ממש את הדם. היהודים ראו את חשרת העננים והתחושה ההיסטורית אמרה להם, שהם יהיו השעיר לעזאזל.

ר׳ פישל הלד

אחת הדמויות המעניינות היה ר׳ פישל הלד, או כפי שהיו רגילים לקרוא לו פישל שרה־לאה׳ס. הוא היה תלמיד־חכם שניחן בזכרון פנומנלי, מעין אנציקלופדיה מהלכת של רטנה. בימי שלטון הצאר שימש בתפקיד של עוזר ל״רב מטעם״ שמקום מושבו היה בקובל. תעודות־לידה, תעודות נשואין, תעודות פטירה – כל אלה היו בתחום סמכותו של ר׳ פישל. בקי היה בכל מה שהתרחש ברטנה בזמן מן הזמנים, וכל מי שנזקק לאינפורמציה כלשהי על יום־השנה או יום הולדת וכיו״ב, ידע כי יש לו כתובת מוסמכת אחת לצורך זה – ר׳ פישל. יהודי צנום וחלוש היה, כפוף־גב ובעל זקנקן אפור וקטן ועי־נים חולמניות. לבוש היה בקפוטה חסידית ארוכה וחבש כובע חסידי. הוא היה בקי בכל מסכת החוקים בימי המשטר הצארי, ולאחר שרטנה עברה לידי הפולנים, קנה מילון פולני־רוסי ועל־נקלה הסתגל למשטר החדש ולחוקיו. י. קונישטר כותב עליו, בספר רטנה שהופיע בארגנטינה, כי היה חסיד טריסקאי נלהב, אך בנו, אליעזר, טוען כי לא היה חסיד כלל, אלא היה מעריץ את הריב״ל (ר׳ יצחק בר לבינזון) מראשי ספרות ההשכלה, מצטט אותו בכל הזדמנות ואף תמונתו התנוססה במקום מכובד בביתו.

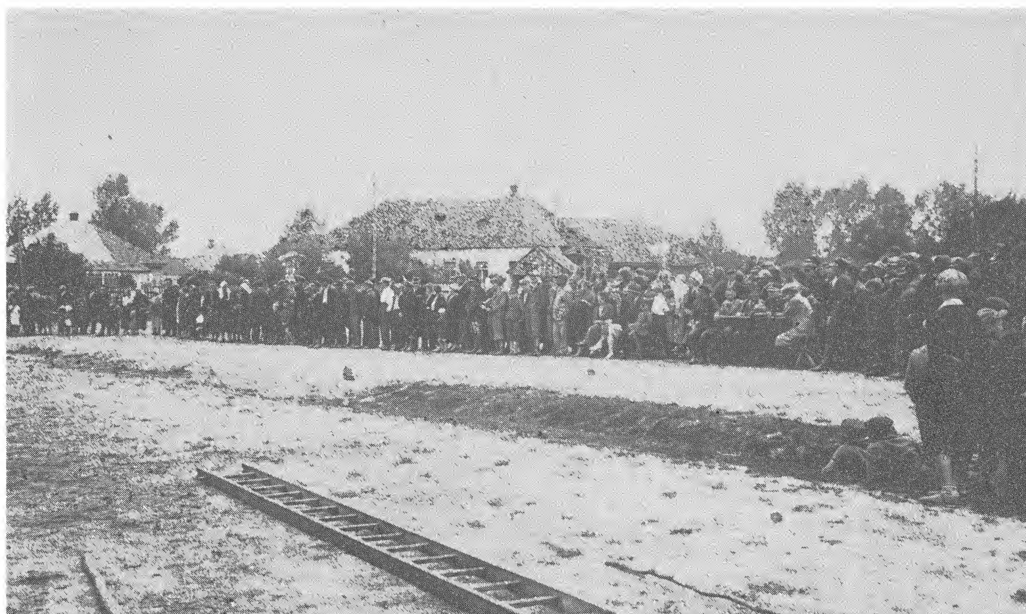

פישל הלד ובני משפחתו

לתפקידו הרשמי התייחס במלוא הרצינות והיה מחמיר בדין, אך יחד עם זאת היה טיפוס סנטימנטלי, מרחם על כל יצור אנושי ובכי של תינוק היה מביא אותו לידי התרגשות. הוא היה מטיח דברים נגד הצעירים שלא נמנעו מפגיעה באיברים מסוימים בגופם כדי להשתחרר מהשירות בצבא. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה והרבה יהודים בעיירה ציפו לבוא הגרמנים כלמשיח ממש ואיחלו תבוסה גדולה לרוסים, היה ר׳ פישל היהודי היחידי בעיירה שציפה לנצחון הרוסים דווקא. קיים את מה שנאמר ״הווה מתפלל לשלומה של מלכות״. בכל הויכוחים שנערכו בשוקה של עיר או ב״שטיבל״ הגן בלהט רב על העמדה הרוסית וטען כי ליהודים נכונו צרות מהגרמנים.

ביתו היה פתוח לרווחה לאנשים שבאו להתייעץ איתו בעניינים שונים, ובעיקר ל״כותבי בקשות״ לרשויות המוסמכות. מר׳ פישל אפשר היה לשמוע סיפורים שונים על תולדותיה של רטנה והוא אף כתב חוברת בעברית בנושא זה, שתורגמה ליידיש בידי אחד מצעירי העיירה גינזבורג (קטעים מחוברת זו מתפרסמים בספר זה). בתשעה באב, כשתושבי רטנה היו עורכים לפי המקובל ביקור בבית־העלמין הישן, היה ר׳ פישל מהלך בראש ומספר על שוכני העפר ועל תולדותיהם. דבריו עוררו עניין רב בין הצעירים שעשו בדרך זו היכרות כלשהי עם עברה של העיירה.

שלושה בנים היו לו: ברל, יצחק הירש ואליעזר. שני הראשונים נספו יחד עמו בימי השואה, והשלישי, יבדל לחיים ארוכים, עלה לארץ ישראל כחבר החלוץ הכלל־ציוני בראשית שנות השלושים. בנו ברל המשיך במלאכתו של אביו ואף הוא היה כותב ״בקשות״ לבתי־הדין ושלט בשפה הפולנית והרוסית.

בחגיגת יום העצמאות של פולין

בין שתי מלחמות עולם

בימי בולאך באלאכאָוויטש

השנים 1922־1916 מהוות פרק עגום מאד במרטירולוגיה היהודית, פרק עקוב מדם יהודים רבים שנרצחו בכפרים רבים בסבִיבות רטנה. כאשר התחילו החיילים הרוסיים בשנת 1915 לסגת מהסביבה בעקבות הלחץ הגרמני, התחבאו חיילים רוסיים רבים ביערות הסבוכים ובכפרים. הם היו מגיחים לעתים קרובות ממחבואם כדי לשדוד יהודים שעברו בדרכים, להצית בתי יהודים, להרוג ולחמוס ככל העולה על רוחם. הגרמנים והאוסטרים השתדלו לתפוס את הפורעים האלה ואף אסרו איכרים שנתנו להם מחבוא בביתם, אך לא יכלו לבער את הכנופיות האלו שנהנו מהגנת הכפריים. בשנים 1921־1920 עבר שוב גל של פרעות ורציחות, שמבצעיהן היו הבלחובצים, שהיוו יחידה מיוחדת בצבא הפולני. הגל לא פסח על עיירות כקמין־קשירסק, רטנה וכד" וגם על ערים גדולות יותר כפינסק, אך לשיא הגיע בכפרים הקטנים שבסביבה. שם הצליחו הפורעים לעקור לחלוטין את היהודים ואת החיים היהודיים.

אין נתונים היסטוריים מדוייקים על ראשית התישבות היהודים בכפרים האלה שבווהלין ובפולסיה, אך לפי עדויות ממקורות שונים ניתן לקבוע, כי זו התחילה לפני למעלה ממאתיים שנה. היהודים הגיעו לכפרים האלה מהעיירות הסמוכות כגון: רטנה, ליבוונה, וויז'ווה ואחרות. מה שהניע את היהודים לנוד לכפרים היה כמובן העוני המשווע בעיירות. כדי להציל עצמם מחרפת־רעב הסכימו לחיות בכפרים נידחים, שמרבית תושביהם איכרים נוצרים. בימים הראשונים התפרנסו הרבה יהודים מהפונדקים

מגילת הפורענות (כרוניקה עגומה משנת 1920)

בשנת 1933 לפי יוזמת הקהילה היהודית ברטנה, הוקמה ועדה מיוחדת שחבריה היו: משה דרוג, נטע רויזקס וא.י. גינזבורג, ותפקידה היה לרכז מידע מדוייק על הפוגרומים שערכו הבלכובצים ביהודים בכפרים ובעיירות בווהלין ובפוליסיה ולפרסם אותו בפנקס מיוחד. חברי הועדה התחילו להתכתב עם הקהילות והמוסדות היהודיים האחרים בכל הכפרים והעיירות שהבלכובצים השאירו בהם עקבות עקובים מדם, ואף יצאו לבקר בישובים האלה וקיימו פגישות עם נציגי היהודים בנושא זה. הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בוארשה עודד אף הוא את היוזמה הזו, אך עד־מהרה נאלצו היוזמים לבטל את כל התוכנית, הואיל ונרמז להם ולמוסדות היהודיים המוסמכים, כי השלטונות הפולניים המוסמכים לא יראו בעיין טובה פרסום ספר על מעשי הפרעות שערכו הבלחובצים. "רמז" כזה,

בתנאי המשטר הפולני בתקופה ההיא, היה מספיק כדי להרתיע את חברי הועדה מביצוע התוכנית. בידי **משה דרוג**, אחד מחברי הועדה, נשארו מסמכים רבים, שהצהיבו מרוב שנים, ובהם תיאורים של עדי־ראייה שניצלו על מסע־ההשמדה האיום שערכו הבלחובצים. גם היום מסמרות השערות למקרא התיאורים האלה. אם ברטנה ״הסתפקו״ הפורעים ברצח כמה יהודים בלבד – הרי בכפרים ערכו שחיטות ממש והתושבים היהודיים של הכפרים האלה שתו מקובעת כוס התרעלה עד תום. י. קונישטר ריכז אף הוא חומר רב על אשר התרחש באותו זמן בכפרים שונים שבסביבת רטנה וגבה עדות מפי דוד גולדין, משה פייגלס ונפתלי גלוז. הננו מפרסמים להלן תמצית דבריו.

שקיבלו תמורת דמי־שכירות מהפריצים, בהם מכרו יי״ש לאיכ־רים ואליהם סרו עוברי־אורח כדי לנוח קצת וכדי להאכיל את סוסיהם. היו גם יהודים רבים שפתחו חנויות קטנות או שקנו את יבול השדה של האיכרים כדי למכרו אחר כך בשווקי העיירה הסמוכה. לאט־לאט השתרשו היהודים בכפרים האלה והתפרנסו ברווחה יחסית, אך לעולם לא ניתקו את קשריהם עם העיירות אשר מהן באו. קשרים אלה היו כלכליים ותרבותיים. כל אירוע משפחתי, כגון חתונה, ברית־מילה, בר־מצווה או לוויה, חייב אותם להזדקק לעיירה, ולא־כל־שכן החגים היהודיים. גם אם היה להם ״מניין״ בכפר – העדיפו להימצא בימי החג בעיירה, יחד עם יהודים רבים. וכך היו נוהגים לבוא עם כל בני משפחתם לעיירה סמוך לראש השנה ולהישאר עד לאחר יום־כיפור, וכן גם בחגים אחרים.

במחצית השניה של המאה ה־19, לאחר שהמיסחר ביי״ש נמסר ע״י הרשות במונופול, נשארו יהודים רבים, בעלי פונדקים, בלי פרנסה, אך עד־מהרה מצאו מקורות פרנסה אחרים. לעבודת־אדמה לא היתה להם משיכה, ופרט לזה הרי אסור היה ליהודים, לפי החוק הרוסי, להיות בעלי אדמות, אך היו בכל זאת יהודים שהצליחו לעקוף את החוק ועסקו בעבודת־אדמה. ברם , מיספרם היה מועט. הם הקימו טחנות־רוח וטחנו את הדגן והחיטה של האיכרים, עסקו בדייש של תבן ששימש למאכל הבהמות והסו־סים. היו יהודים שקנו במשותף מכונה לניקוי לצמר או הקימו בתי־בד לסחיטת שמן. במשך הזמן הרחיבו את עסקיהם, שכרו אצל הרשות (על שם של נוצרי) אגמים לצורכי דייג, ואת הדגה היו מייצאים לבריסק או לווארשה, או חכרו יערות כדי להשתמש בעצים הכרותים לצורכי בנייה. גם בעלי־מלאכה יהודיים נמצאו בכפרים, והם הקלו על האכרים שלא הצטרכו יותר להזדקק לאומנים בעיירות. טבעי הדבר שנוצרו יחסי־שכנים בין היהודים בכפרים והאוכלוסיה הלא־יהודית והתהדקו המגעים ההדדיים, אך רגשי הקנאה של ה״גויים״ ביהודים לא פגו. הם לא יכלו להבין משום מה רמת חייהם של היהודים גבוהה יותר מזו שלהם, למרות שהם עובדים מבוקר עד ערב בשדה בכל עבודה קשה. השלטונות ידעו גם איך ללבות את הרגשות האלה ואיך להפנות את זעמם של הכפריים על תנאיהם הקשים נגד היהודים ״שמוצ־צים את דמם״, ״שהרגו את המשיח״, וכו״ – והדברים ידועים. בימי חירום גברה שנאת היהודים אצל הכפריים, וכך היה בימי מלחמת יפן ותבוסתה של רוסיה, בשנת 1905 – כשפרצה המהפכה, בימי משפט בייליס, ובעיקר בימי מלחמת העולם הראשונה כאשר נזדעזעו כל יסודות החיים והחברה. השכם והערב שיננו עם הכפרי, כי מקור כל האסונות והצרות הוא היהודי, ובדין להשמידו.

לא ייפלא איפוא שהכפריים נתנו מחסה ומחבוא לחיילים הרוס־יים שידיהם היו מגואלות בדם יהודים. הם גם שימשו מורי דרך לבלכובצים ושיתפו פעולה איתם, כשם שלאחר עשרים שנה

שיתפו פעולה עם הנאצים בימי מלחמת העולם השניה.

נציין כאן, לעדות ולזכרון, את הכפרים בסביבת רטנה אשר בהם רצחו יהודים באין מפריע:

ווידרניץ – כפר מרוחק כארבעה ק"מ מהעיירה. כעשר משפחות יהודיות חיו בכפר ועסקו במסחר־בהמות וברוכלות. שלושה יהודים הרגו הבלכובצים בכפר זה וביניהם צעיר מרטנה.

גלוך (בפי היהודים נקרא כפר זה בשם לוך). בצידי הדרך המובילה למצ'יוב, במרחק 5 ק"מ מרטנה, היהודים עסקו בגידול דגים והיו מספקים דגים לשבת ליהודי רטנה. הבלחובצים הרגו 2 יהודים בכפר.

זמשאן, במרחק כעשרה ק"מ מרטנה, היה מאוכלס ב־ 15־18 משפחות יהודיות. 8־7 יהודים נהרגו בכפר ע"י הבלכובצים. ראוי לציין, כי כאשר הגיע לכפר אחד מקרובי הנרצחים, תושב רטנה, כדי להוביל את ההרוגים לקבר ישראל – רצחו גם אותו.

לוצ'יץ. בכפר זה גרו רק 3־2 משפחות יהודיות. הבלכובצים הרגו את בנו של אחד התושבים.

בירקה, בדרך לקמין־קשירסק, איכלס 10 משפחות יהודיות והבלכובצים הוציאו להורג 8 מיהודי הכפר.

קרמנה – אף הוא כפר במרחק 25 ק"מ מרטנה, אך מבחינת החיים היהודיים היה זה לא כפר אלא עיירה. כשבעים משפחות יהודיות היו בקרמנה, והיה שם בית־מדרש, בית־מרחץ עם מקווה ומוסדות יהודיים אחרים ששימשו לא רק את יהודי קרמנה אלא גם את היהודים מהכפרים שבסביבה, שהיו באים לכאן כדי לשמוע דבר־תורה מפי איזה מגיד שנזדמן למקום. גם בית־ספר יהודי היה בכפר וסניף של "החלוץ" והיהודים עשו כל אשר ביכולתם כדי לקיים אורח־חיים יהודי על כל המשתמע מכך. קשרים הדוקים במיוחד היו קיימים בין יהודי רטנה ויהודי קרמנה, ולעתים תכופות היו יהודים ברטנה, שהתקשו בעניני פרנסה, עוברים לקרמנה ומוצאים בה את מחייתם. בערב ראש השנה של תר"פ (1920) כאשר נסוגו הבולשביקים הרגו הבלכוב־צים 60 יהודים בכפר הזה. עברו שנים עד שהפצעים האנושים הגלידו. רבים מיהודי הכפר שנשארו בחיים לאחר השחיטה הנוראה, עזבו את הכפר. מקצתם עברו לערים ועיירות שונות ומקצתם הגרו מהמדינה אשר התירה את דמם. במשך הזמן שוקמו החיים היהודיים במקום. הצעירים הקימו מרכז תרבותי, ספריה וחוג דרמאטי. בכל המפעלים האלה שותפו גם צעירים מהכפרים הסמוכים.

לובכין – כפר במרחק 3 ק"מ מקרמנה. קשרים הדוקים מאד היו קיימים בין יהודי הכפר הזה ויהודי קרמנה הסמוכה, ובעיקר בין הצעירים היהודיים בשני הישובים האלה. כחמשים יהודים מבני הכפר הזה נהרגו על ידי הפורעים הבלכובצים.

יורביץ' – גם כפר זה היה סמוך לקרמנה ובסה"כ התגוררו בו תשע משפחות יהודיות. הכפר נתפרסם במידה גדושה של הכנס־אורחים, וידוע היה כי יהודי שהזדמן למקום מצא מיד מארחים

ש. גולדמן

בעודני ילד בן 7 הספקתי לעבור חוויות טראומטיות, לראות במו־עיני את אֵימי הפרעות ביהודים. היה זה בשנת 1920. השלטון בפלך ווהלין עבר מיד ליד. היו גרמנים בשלטון, אחר כך היו בולשביקים ואחר כך פולנים. כל שלטון נסוג פרע ביהודים. כל שלטון מתקדם פרע ביהודים. הללו האשימו את היהודים כי שיתפו פעולה עם השלטון שהיה לפניהם, וכך נהגו גם אנשי הממשל הבא. לא ייפלא שהיהודים היו חרדים עם כל חילופי שלטון, שכן על בשרם למדו מה הם עלולים להביא. כאשר נסוגו הבולשביקים הזהיר אחד הקצינים את היהודים, כי סכנה גדולה מתקרבת אך איש לא שיער מה טיבה והיקפה של סכנה זו.

בביתה של משפחת גרבוב, בכפר הסמוך רוֹקיטו, התאספו היהודים המעטים שהגיעו מהסביבה, לביתם, להתפלל בראש־השנה. דרך חלונות הבית ראינו את הבולשביקים הנסוגים ולאחר זמן מה הופיעו הבָלָחוֹבְצִים. הם הוציאו את היהודים מהבית, העמידום בשתי שורות – גברים לחוד ונשים וילדים לחוד. בא המפקד והשמיע נאום קצר, שכולו האשמה נגד היהודים שעזרו לבולשביקים ואחד דינם – להורג, אלא אם ישלמו כוֹפר־נפש. כל משפחה הביאה את הכסף והזהב שהחביאו בבתיהם והצילו בכך נפשם. אלה שלא הביאו, כי השכנים האוקראינים הספיקו לשדוד, נורו במקום.

במו־עיני ראיתי כיצד ירו באביו של אליהו יצחק רייף מאחר וחזר ריקם, ללא כופר, וכן ראיתי כיצד ניסה ר' בורך שהצליח להביא כוֹפר (ומשפחתו לא היתה במקרה אתנו) להציל את משפחת רייף מגורל זה ע"י הודעה לקצין שהגב' רייף היא אשתו, וילדיה הם ילדיו. הקצין שאל את האשה – "כמה ילדים יש לך" – והיא, מתוך התרגשות ובלבול, נקטה במספר אחד פחות, ואז ירו גם בִּבְנה, ולא הועילו כל תחנוניה.

לאחר תשלום הכוֹפר חזרנו לביתנו הפרוץ – כשהכל הוצא מתוכו על ידי האוקראינים וטרם הספקנו

להתחיל להתארגן וכבר הגיע אחד השטונדיסטים (כת קטנה אוקראינית של שומרי שבת) וצוו עלינו לברוח מיד כי הפורעים חוזרים שנית כדי לפגוע בנו. ברחנו אל היער הסמוך והתחבאנו באזור סבוך של עצים ושיחים בביצה. שם ציפינו עד שיעבור זעם. מגמתנו היתה להגיע לרטנה ע"י הליכה בשעות הלילה. היינו רעבים ללחם. זכורני שהייתי מחטט בכיסו של אבא ומוציא משם פרורי לחם. ביער נתקלנו במשפחות יהודיות נוספות מהכפר הסמוך, קרמנה, שגם בו ערכו הבלחוביצים שחיטה גדולה. כעבור עשרה ימים הגענו לעיירה רטנה.

משך זמן רב לא יכולתי להשתחרר מן הסיוט האיום הזה של הבלחוביצים וכמוני גם צעירים רבים אחרים שראו את מעללי הבלחוביצים בכפרים שתושביהם היהודים דמו לצאן לטבח יובל. הלקח מהפוגרומים האלה היה עדיף על כל מה שלמדתי אחר כך בהיסטוריה היהודית לביסוס הציונות.

טובים. בין ההרוגים בכפר הזה היתה גם ילדה בת 12.

דובצ'נו. עשרים משפחות יהודיות התגוררו בכפר **הזה שבו היתה** גם תחנת רכבת בקו קובל־בריסק. **היהודים עסקו בעיקר** במסחר־עצים וביניהם היו למדנים גדולים כר' חיים דובצ'נר ור' פנחס גולדמן. גם בכפר זה, כמו בכפר הסמוך לו ראקיטה, רצחו הבלחובצים משפחות יהודיות.

גם בכל יתר הכפרים שבסביבת רטנה הוציאו הפורעים להורג יהודים רבים ללא כל אבחנה. ואלה שמות הכפרים: **סדומישליה, טער, זאליס, זבלוטיה, ז'יריץ', כוטיבלה, וולימצ'ה, רצ'יצה, קרטילס, סדרוביץ' זלכובה, שטטין, הירניק, שאַצק.**

מגילת הפורענות הזאת הטביעה חותמה על חיי היהודים בסביבה במשך שנים רבות. הסיפורים על מעשי הרצח ועל מעשי נסים שאירעו ליהודים שניצלו מזעם הפורעים לא פסקו, כי כמעט לא היתה משפחה יהודית שהכוס לא עברה עליה. המלה "בלכוב־צים" היתה מחרידה לא רק אנשים מבוגרים שזכרו היטב את כל אשר אירע בשנת־הדמים הזו (1920) אלא גם ילדים קטנים ששמעו מפי הוריהם את סיפורי הזוועה.

הרצח המחריד ביותר בוצע ע"י הפורעים **בקמין־קשירסק.** אכזריותם לא ידעה גבול. לפי עדויות מהימנות הוצאו להורג בעיירה זו כ־120 איש ו־220 ילדים נשארו מיותמים מהוריהם. באחת העדויות מסופר, כי כאשר דיווחו ל"בַטקו" על מספר ההרוגים אמר: "קצת יותר מדי, אך נסתדר איך־שהוא עם השלטון בענין זה".

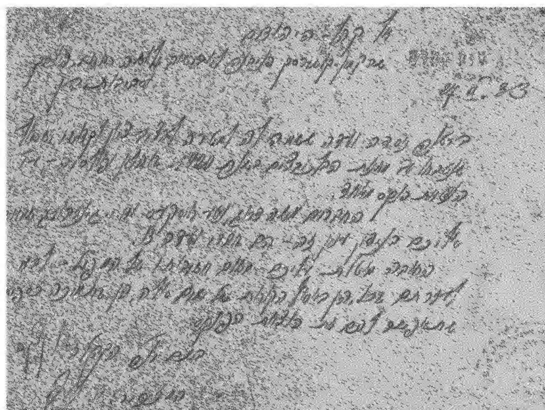
המורה והתלמידים בבי"ס בקרמנו

ל. באיון

ה״בלחובצים״ באים לעיירה

באותו ליל ראש־השנה היתה העיירה כולה נתונה לאימה ואפילה. דומיית־מוות היתה מסביב, דומייה מפחידה. האורות האחרונים שבקעו מהתריסים נכבו גם הם, לא נשמעה אף איוושה קלה, ובכל זאת היו הכל ערים. יהודי שאיחר ל״סליחות״ חוצה את השוק החשוך. הוא מחיש צעדיו כאילו רדף אחריו מישהו. העיירה מפרפרת ממש, חילופי שלטון צפויים, ומי יודע מה יבוא בעקבותיהם. לאחר חצות נראו להבות־אש בוקעות ועולות מאיזה בנין ליד הטחנה של ריץ־ספונצ׳יק. הבנין בער ואיש לא ניסה לכבות או לאתר את האש. בקוצר־רוח מחכים לאור הבוקר. ליל־נדודים הוא זה לכל התושבים, איש אינו יכול להירדם. כשהאיר היום פשטה השמועה, כי הבולשביקים נעלמו מהעיירה. מפה לפה עוברות שמועות רבות אחרות בשוק העיירה. אחדים סיפרו, כי במשך הלילה נערכו קרבות גדולים והבולשביקים נחלו תבוסה רצינית. אחרים ידעו לספר, כי בכפרים הסמוכים נראו טיפוסים מוזרים, ויש סברה כי אלה הם מרגלים של הצבא הפולני.

בשעות הצהריים גבר אי־השקט. עברו כבר 12 שעות מאז נסוגו הבולשביקים ואין רואים עדיין סימן של המשטר החדש, הפולני. אוירה של פניקה חדרה לעיירה. השמועה אמרה, כי איכרים מהסביבה מתכוננים לבוא לעיירה ולפרוע פרעות. העצבנות ואי־השקט גוברים מרגע לרגע. העובדה שהעיירה נשארה ללא כל שלטון מבהילה ומקפיאה את החושים. ראש השנה עומד בפתח. השוק ריק מאדם. כל החנויות סגורות. יהודים מכינים עצמם לקראת יום הדין.

מכתב מקהילת רטנה בענין ריכוז החומר לספר על הבלכובצים

בדומיית הערב נשמעו צעדי רוכב בדהרה לעיירה. היה זה אריון שואב המים – שהיה גם הגוי של־שבת של העיירה. הפעם הביא אריון בשורת־איוב: בשם חנא מפרוכוד באתי להודיעכם, כי ה״בלכובצים״ צועדים בכיוון לעיירה. הצילו נפשותיכם בעוד מועד!

הידיעה הזאת עוררה פניקה ממש. רבים נזכרו בשחיטה שבצעו הבלכובצים האלה לפני ששה שבועות, כאשר הם נסוגו יחד עם הצבא הפולני. כל אחד חשש לעורו. מי יהיה בין הקרבנות עתה? לא עבר זמן רב ונראה כבר מרחוק אבק מתנשא למרומים. ״הם נוסעים!״ – יהודים התחילו לברוח מהבתים והרחובות שבמרכז העיירה לסימטאות האפלות המאוכלסות בדלת־העם, מתוך תקוה, כי אולי לשם לא יגיעו. ביתו של יעקב־שלמה שעמד ליד נהר הפריפט, מרוחק מהעיירה, התמלא באנשים: סוחרים, חנוו־נים, נגידים, ואפילו הגביר של העיירה ר׳ דוד־אהרון שפירא בא כדי למצוא מחבוא בבית זה. הכל ישבו מבוהלים והשקיפו דרך אשנב החוצה. הנה עלו כבר הרוכבים על גשר ״ינטל״ שמאחד את שני חלקי העיירה. נשמעים הדי דהרות הסוסים ויריות ראשונות שהבלכובצים ירו באוויר להנאתם. השמש שקעה, צללי־ערב הגיחו. לייבלה, בנו של ינקל־שלמה, נשלח ע״י היהודים המבוהלים החוצה כדי לראות אם הרוכבים הסתלקו מהעיירה. דרך סימטאות צדדיות ניסה הנער להגיע לשוק, אך קולו של רוכב עצר בעדו: ״עמוד, יהודון, תן את כספך!״ לייבלה ניסה להסביר לרוכב, כי כסף אין לו וגם לעולם לא היה לו, אך סטירת־לחי חזקה שיתקה אותו. ״היכן אפשר להשיג מגפיים?״ שאל־תבע הרוכב, ולייבלה, מודרך ע״י חוש האחריות שלו, החליט כי מוטב שיוביל את הבלכוביץ הזה לביתו, לבל יהרוג חלילה אנשים אחרים. אמו מייטה עמדה בפתח הבית. ״תני מגפיים!״ הרעים בקולו הבלכוביץ. מייטה שידלה אותו בקול תחנונים: ״למה תעמוד בחוץ, פריצ׳ל, אתה עייף ומיוזע, בוא היכנס לבית, תתרחץ, תנוח״. הבלכוביץ נעתר לבקשתה, נכנס הביתה, התרחץ, קיבל מגבת נקייה ונראה היה, כי הנעימה האמהית בדברי האשה השפיעה עליו. הוא הוריד את הרובה שלו, הוציא את מחסנית הכדורים ובקול רך יותר שאל: ״והיכן המגפיים?״ מייטה השיבה בניחותא: ״מגפיים חדשים, אדון פריץ, אינם בנמצא עתה, שהרי ידוע לך כי זה שלושה חדשים אנו חיים במצב־מלחמה, אך אם מגפיו של בעלי או של בני יתאימו לרגליך – שלך הם״. מגפי העור של ינקל־שלמה מצאו דווקא חן בעיני ה״פריץ״ והם ניתנו לו. מייטה ביקשה מהבלכוביץ שישאר ללון בצל קורתם כי בני־הבית מפחדים להישאר לבד בלילה, אך הוא לא הסכים והרגיע אותה: ״אל תפחדי, זקנתי, לא יאונה לכם כל רע, הבחורים שלנו רק ישחקו קצת בעיירה שלכם...״

כשהסתלק הפרש מהבית יצאו ממחבואם בעלית הגג וברפת נכבדי העיירה. הם נשמו לרווחה משנודע להם, כי ״כל העסק״ עלה בינתיים במחיר מגפי־העור של ינקל־שלמה. ר׳ דוד־אהרון

התעטף בטלית, היפנה פניו לכיוון מזרח ופתח בתפילת "מעריב" בלחן חגיגי. הנשים והגברים שהיו באותו מעמד לא יכלו להבליג ותפילות ראש־השנה תובלו בדמעות ובהתיפחות. למחרת בבוקר נודע ל"פני" העיירה שהתחבאו בביתו של ינקל־שלמה, כי אכן "שיחקו קצת הנערים". שני יהודים נהרגו אגב "משחק" זה וביניהם אברהם השוחט שכונה בפי הפרשים־הפורעים "הרב היהודי". נודע גם שלפי פקודתו של סגנו של ה"אטמן" (המנהיג של הבלכובצים) נלקחו בעיירה שלושים בני־ערובה, ואם עד ערוב היום לא ימציאו היהודים סכום של עשרת אלפים רובל שהוטל עליהם כקנס — יוצאו בני־הערובה להורג.

בנימין פוקס

בימי בולק בלכוביץ'

היה זה ביום ראשון לפנות־בוקר, ערב ראש־השנה. אבי אברהם־יונה העיר אותי לתפילת "סליחות" ושמעתי איך שאמי רייזל טענה באוזניו תוך כדי בכי־תמרורים שעלינו לעזוב את הכפר וללכת לרטנה, להיות בין יהודים, ומה שיהיה עם כלל ישראל — יהיה גם איתנו. היתה מבוהלת. בכפר אין היא רוצה להישאר. היא מפחדת מהאיכרים ומהבלכובצים שעומדים לעבור כאן. לעומתה טען אבא: להיכן נלך עם כל הילדים? מי יאכסן ויאכיל אותנו? ועצם הנסיעה אף היא בחזקת סכנה, מעשי־שוד מרובים בדרכים. ומה יהא על ביתנו ורכושנו כאן? הכל עלול להיות לבז ולמשיסה. לשמע טענותיו אלו אומרת אמא, כי אם לא לרטנה היא מציעה שנתחבא ביער עד יעבור זעם.

אני הולך עם אבא ל"סליחות". כמניין יהודים התאספו וכולם מסיחים כמובן בנושא אחד: מה לעשות? לאן לברוח ואיך לברוח? מפעם לפעם נשמעות יריות תותחים ולפי עצמתם משערים היהודים כי החזית קרובה מאד, אולי במרחק 8 ק"מ, בסביבות קרמנו. יהודי אחד מספר, כי הוא שמע מפי גוי אחד, כי בקרנסק, מקום בו נערכים הירידים, הציב הצבא הסובייטי תותחים ושם תעבור החזית. כך נמשכו השיחות עד שפסק איצל מרוקיטה: "יהודים, ממילא לא נוכל לנסוע לשום מקום, כי כל הדרכים חסומות. כביש קובל־בריסק חסום ע"י צבא ודרך סדומישל אף היא חסומה, שכן הבולשביקים מתכוננים שם להתקפה נגדית. המוצא היחידי שנשאר בשבילנו — ללכת היערה."

כאן נזעק הישיש לייב רבין: "הא כיצד? הרי מחר ראש־השנה. איך נוכל ביער להתפלל? לקרוא בספר התורה? לאחר שקלא וטריא ארוכה הוחלט שהתפילות תערכנה בביתו של איצל מרוקיטה, שהוא סמוך ליער ומוקף בחורשה. באותו מעמד העירו

הבלחובצים

(לזכר ימי הפוגרום של הבלחובצים ב־1920 בכפר דובצנה שאני נמצא בו עתה 1.1.32)

— — — צלופי שוט הפחד הגדול
בערבובית שחור צבעיו מתוך
הרגשת תשישות ורפיון עצמי.
כבולות הידים וחסר המעוף לנתקן.
כושלות הברכיים מחוסר אמונה
בהבראתן. — — צררו החפצים,
נכסי דניידי, הטעינום בעגלות,
רתומות לפרות שתים — לנסוע
ולהגיע ל"ישוב יהודי", שבמרחק
פרסאות שלוש, ויחד עם כולם
לפחוד — — ולחכות לרגע
האחרון, שאולי יאחר ובוא לא יבוא.
בריחה. נחפזים יהודים — גברים
נשים וטף — מרחיבים הצעד למען
עשות "קפיצת דרך" ולפסוח על
תהומות הכליה ולהגיע ל"מקום
בטוח", אם כי ברור שמקום
"בטוח" איננו כלל, ושרשרת
האבדון פרושה על פני תבל כולה:
מזרח, מערב, צפון ודרום.
סימן מובהק לחורבן — נוצות
פזורות. נשארו זכר לחורבן בתים
גדולים, ריקים מכל. הרוח מתפרץ
בחזקה למען לטאטא השיריים
שמרוב חפזון נשכחו. מתגלה הסוד
הנצחי: הר־געש ועליו ישוב. שקט
ההר — ימשיך הישוב בקיומו.
יקצוף — וזה תכופות לרגל כל גורם
קל — ובזעפו יפזרו וינפצו בכפי
סלעי עד. ובוקעת חזות הכל: המים
— מקום חיים לדגים, היער —
לחיות, הארץ — לעם. כל עם

כמה אנשים, כי הבלכובצים הורגים ושודדים רק בשעה שהם נסוגים, אך עתה כשהם מתקדמים לא יגעו באיש לרעה. לעומת אלה המרגיעים הזכירה דובה, אשתו של חיים־בר, מה עוללו הבלכובצים לפני ששה שבועות.

אמי המשיכה לטעון, כי היא חוזה שחורות ולדעתה יש לברוח היערה ולהתחבא שם, הואיל ורוב היהודים היה סבור אחרת – קיבלה את הדין. ליל ראש השנה עבר בפחד־מוות. פשוטו כמשמעו. כל יהודי הכפר התאספו בביתו של יצחק גרבוב ורק בשעת לילה מאוחרת התפזרו כדי ללכת לישון, הגברים בגרנות והנשים עם הילדים בבתים. כששכבתי עם אבי בגורן חיבק אותי חזק והצמידני אליו, כאילו חש מה שעומד להתרחש, וכך עברנו את הלילה הזה. למחרת בבוקר שמתי לב, כי אבא ואמא התלחשו ביניהם. לאחר מכן שלח אותי אבא לדובצ'נה כדי להעיף מבט על ביתנו שם. הוא הורה לי לא ללכת בשביל הרגיל אלא דרך השדות ואם אפגוש בדרכי מישהו או יוודע לי משהו – עליי לשוב מיד הביתה.

כאשר שבתי מהסיור שלי עמדו כבר היהודים בתפילת "שמונה עשרה" של שחרית. הבחנתי כי אבא בכה כשהטלית עוטפת את כולו. על אמא אין מה לדבר, כי מיום שהרגו את בנה הבכור שמואל־בצלאל לא פסקה מבכי. המשיכו בתפילה, אך בעיצומה של "שמונה־עשרה" בתפילת "מוסף" ראו כבר דרך החלון פרשים שנכנסו מיד פנימה, ירו כמה יריות וציוו להפסיק את התפילה ולמסור להם מיד את כל הכסף, שאם לא כן יהרגו את האנשים במקום. הם ערכו בדיקה קפדנית אצל כל אחד ואף פקדו על אלה שבגדיהם מצאו חן בעיניהם להתפשט ולמסור להם את הבגדים. הם הוציאו את כולם החוצה וסידרו אותם בשורות, ארבעה בכל שורה, נשים לחוד וגברים לחוד.

אדמקה, "גוי" מליבכין, שנודע כרוצח והיה מנהיגם, נתן כל פעם פקודות חדשות והיכה את היהודים. בעיצומה של המהומה חמק יצחק גרבוב מהשורה, נכנס לחורשה והתחיל לברוח. אדמקה רדף אחריו, אך לא הצליח להשיגו. כל העומדים בשורות, גברים ונשים, הובלו לדובצ'נו כשמשמר מלווה אותם. מאחורי הכנסיה, לא רחוק מביתו של חיים־בר, סידרו אותנו במערך צבאי, אחד המנהיגים שלהם, קרח, התקרב אלינו ואדמקה דיווח לו. לאחר הדו"ח הוציא המנהיג הזה איזו כרזה קומוניסטית מכיסו והתחיל לקרוא אותה לפנינו. תוך כדי כך איזכר תכופות את טרוצקי והוסיף, כי כל היהודים הם קומוניסטים ובולשביקים, הם אשמים בכל אשר אירע ויש להרוג את כולם. לאחר שסיים את דבריו קרבו אלינו מכונת־ירייה והתחילו לתמרן בה כדי להטיל עלינו פחד. ראש החבורה הודיע, כי רק אם ניתן להם סכום של שני מיליון רובל ישחררו אותנו.

חיים־בר רייף ואבי יונה פוקס ניגשו אל ראש החבורה והסבירו לו, כי סכום כזה אינו בנמצא אפילו אצל כל אוכלוסי הכפר, כולל הנוצרים. לעומת זה הביעו נכונות לכך שכל יהודי ימסור את

וארצו, כל עם ומולדתו, מקורו, ואליו ישוב ובו יחיה. יש להגיד ברורות: מי היהודי החפץ חיים – ישוב למקור מחצבתו, לאדמתו, למולדתו. ומי היהודי שלא יבין חזות זו – סופו ניוון, חורבן ואבדון.

"עם קשה־עורף". קשיות עורף שאיננה אלא מצע רך, אוכף מוכן לכל רוכב. וינעם לרוכב. ומרוב הנאה יחבקהו עד לחניקה, עד לפרוק עצמות, עדי התכווצות הנשמה. ואז ירפהו למען תארכנה שעות הגסיסה, למען יפרכסו הגוף והנפש במכאוביהם, למען יכיר בגורלו הוא־גורל כל אחיו החלשים כמוהו, ולמען לא יוכל לשאוג שאגתו האחרונה – קול קורא לשנוי המצב, להכנעת הגורל, להבראה.

(יהושע! שמור על זה באשר זה מתוך יומן פרטי!)

הכסף והעדיים שברשותו. שני חיילים נשלחו עם כל יהודי כדי שימסור את הכסף אשר בביתו, ואילו הנשים והילדים נשארו כבני־ערובה. חיים־בר רייף היה הראשון שחזר. הוא הסביר לראש החבורה כי לא הצליח למצוא את העדיים שלו, והלה פקד עליו לסגת אחורה כמה צעדים ומיד הרגו. לאחר מכן שבו אבי והיהודים האחרים שמסרו את רכושם וראש החבורה הודיע שאנו רשאים לשוב לבתינו ואין מה לפחד יותר, כי עתה יבוא הצבא הסדיר והוא לא יפגע באיש. תוך כדי כך הגיע איזה ״גוי״ והודיע שהבור מוכן כבר. מבלי להתחשב עם העובדה שכל היהודים שילמו דמי־כופר, פקד ראש החבורה להוציא מהשורות את הבחורים הצעירים ולהרגם, שאם לא כן הם יצטרפו לבולשביקים. אחד הבחורים, יעקב בן משה קרסקר, הגיב: ״קחו אותנו אתכם. אנו מוכנים ללחום נגד הבולשביקים״. המפקד הקרח השיב:״אין לנו אמון ביהודים״. תשעה בחורים הוצאו מהשורה והוצאו להורג: יעקב קרסקר, שמואל פוקס, הרשל כגן, מנס ביבר, לייבוש רייף, יידל מקרסקה, וולוול וידרה, מורה משדלץ ששמו לא זכור לי, וכן גם יהודי מבוגר ששהה במקרה אותו זמן בכפר. ציוו על הנשארים לשוב לבתים ושם גילינו כי השכנים שדדו את המטלטלין שלנו, ורק לאחר שראו אותנו חוזרים התחילו להחזיר לנו את הביזה.

משהחשיך היום הגיעו לכפר החיילים הבלכובצים. אחדים מהם נכנסו לביתנו, תבעו כסף והרביצו מכות בכל בני הבית. לא הועילו תחנונינו והסברינו, כי לקחו את כל כספנו. הם רצו להרוג את אבא ונרתעו מכך לאחר שהתחלנו לבכות ולהתחנן שירחמו עליו, אך הם הכו אותו מכות־רצח ובעמל רב עלה בידינו להשיב את נפשו.

עזבנו את הבית מתוך כוונה ללכת ליער, אך אי אפשר היה להגיע ליער, כי הצבא הקיף את העיירה מכל הצדדים. הגענו לביתו של איכר, אך הוא לא הסכים בשום אופן להכניס אותנו לביתו. נכנסנו לאיזה בית עזוב, עלינו על עלית הגג והשתהינו שם במשך הלילה. בבוקר שמנו לב, כי פצעיו של אבא רציניים, אין בו מתום והוא כולו נפוח. יצאנו מהחורבה והתחלנו לרוץ דרך השדות, כי איכר שנזדמן בדרכנו אמר לאבא כי הצבא עזב את העיירה ואם אנו רוצים להציל נפשותינו עלינו לברוח ליער. אחד הבלכובצים הבחין בנו והתחיל לצעוק שנעמוד. לאבי נדמה היה, כי זה קולו של אחיו אליעזר למרות שאנחנו קראנו לו שיברח, כי בלכוביץ הוא שקרא לו לעמוד. אנחנו, אמא והילדים, התחבאנו באיזו גורן, ואילו את אבא תפס הבלכוביץ, עינה אותו, רתם אותו למחרשה. אבי התמוטט והבלכובצים הרגוהו.

במשך כמה ימים התחבאנו ביער. לא יכולנו להדליק אש כדי שלא יתגלה מקום מחבואנו. המשכנו לנדוד ורק ערב חג הסוכות הצלחנו להגיע לרטנה. בו ביום הובלו לקבר ישראל כל הקדושים שנהרגו על ידי הפורעים בכפר.

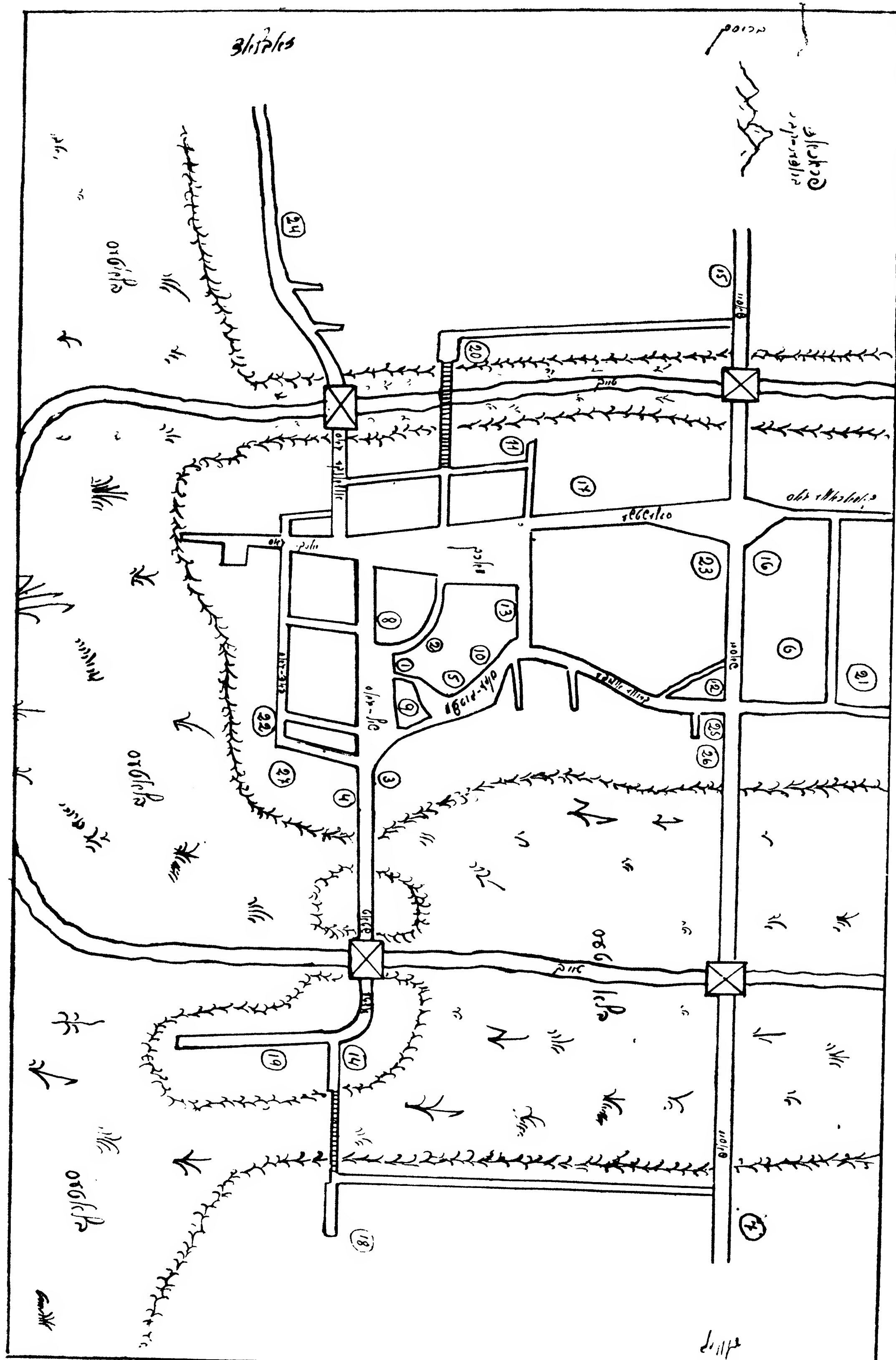
ש. גולדמן

שנאתי לך ארץ אוקראינה.
לו כוח לי — פררתי שחקיכם
וארצכם
והפכתי הכל לתוהו ובוהו...
לו כוח לי לנפץ לרסיסים
לאבד ולהשמיד את אשר לא אסבול
ואשנא,
לכלות בם קצפי וזעמי,
חצי שלחתי ופלחתי לגזרים אדמתכם
הרוויה דם אחי השחוטים

(״ביטויים״, חוברת ד׳ תרפ״ט)

הסברים למפה

1. בית־המדרש
2. ה״שטיבל״ של חסידי סטולין־קרלין
3. ה״שטיבל״ של חסידי סטפן
4. ה״שטיבל״ של חסידי טריסק
5. ה״שטיבל״ של חסידי ריז׳ין
6. בית־העלמין הישן
7. בית־העלמין החדש
8. בי״ס ״תרבות״
9. חורבות ביה״כ הגדול
10. ה״שטיבל״ של ליבישיי
11. אגודת הפועלים
12. בית־מדרש
13. הבנק העממי
14. כנסייה
15. טחנת־רוח
16. כנסייה
17. טחנת־רוח
18. טחנת־רוח
19. כנסייה
20. בית־מלאכה לתעשיית עורות
21. בית־קברות פולני
22. בית־המרחץ
23. בית־החולים
24. בית־קברות פרבוסלבי
25. בית העירייה
26. טחנת־קיטור
27. גשרים
28. גשרונים

יודל מלכה'ס

ראשוני הציונים

יודל קונישטר

בעיירה היו ידועים שניהם – האב והבן – בשם **משוגעים.** האבא – וולף־לייב המשוגע והבן – שלמה־מיכל המשוגע. אילו היה מזדמן אדם זר לעיירה ושואל על וולף־לייב כהן, מבלי להוסיף את שם התואר "משוגע" – ספק אם היו יודעים למי הוא מתכוון. עד כדי כך דבק באב ובבן הכינוי הזה.

האבא, יהודי זקן עם זקנקן אפור קטן ועיניים חולמות, היה תכופות יושב על מדרגות החנות שלו במרכזו של השוק, כשהוא כולו שקוע בספר. לעתים היה מרים עיניו מהספר ופולט קריאה לבנו: "שלמה מיכל, בוא תראה מה אומר הזוהר הקדוש על ארץ ישראל".

הבן היה קצר־רואי כאביו, תמיר ורחב־גרם ובעל זקן שחור שנשזרו בו שערות לבנות, היה מעיין תמיד ב"הצפירה", העתון היומי העברי שהגיע ישר מוורשה למשכיל בעיירה, ששאב מלוא־חופניים נחת מפליטון של נחום סוקולוב או ממאמרו השבועי "מערב שבת לערב שבת", שהיה בו נופת־צוף וכל טעם. שניהם, האב ובנו, היו בקיאים באותיות הקטנות, ידעו ללמוד דף גמרא ואף קבעו עתים לתורה מדי יום ביומו, ושניהם היו כבר ציונים נלהבים בשלהי המאה ה־19 כאשר הציונות עדיין לא היתה באופנה ברחוב היהודי. אותם ימים היה ד"ר הרצל עורך את מסעותיו כדי לשכנע את השליטים של אז שיכירו בצדקת הרעיון הציוני וה"משוגעים" שלנו עקבו אחר מסעותיו בדריכות ולא החמיצו אף שורה אחת בכל הנוגע לנושא זה. לא כל שכן, לאחר שהתכנסו הקונגרסים הציוניים הראשונים גברה התלהבותם לרעיון הציוני, הם ראו את ד"ר הרצל כמשיח בן־יוסף שהוא קודם למשיח בן דוד, התחילו לעשות נפשות לרעיון הציוני בין יהודי רטנה, ומשום שהיו האנשים המבוגרים היחידים בעיירה שראו את עצמם כציונים לכל דבר, הדביקו בהם את שם התואר "משוגעים", וזה נשאר להם עד סוף ימיהם.

רטנה היתה עיירה חסידית, ואילו האב והבן היו מתנגדים. גם מבחינה זו היו שונים מכל יהודי העיירה. אמנם ה"מתנגדות" שלהם לא היתה חריפה ונמרצת ביותר, שהרי היה בכך משום סכנה ממש בימים ההם, אך הם לא נמנעו מלספר בגנותם של החסידים והצדיקים באוזני המשכילים המעטים שהיו בעיירה.

משהתחילו רוחות חדשות מנשבות בסביבה, רוחות של קידמה ושל ציונות, לא היה מחסום בפניהן והן הגיעו גם לרטנה. הגיע לעיירה כמורה עברי דוד פינקלשטיין, אברך אינטליגנטי, ידען

בעברית ובעל כושר כתיבה, שהיה מריץ כתבות מרטנה ל״המ־ליץ״ ול״הצפירה״ ומפעם לפעם היו מתפרסמים בעתונים אלה גם סיפור או מאמר שלו. הוא היה אחת הסנוניות הראשונות, שהביאו את בשורת האביב, את דבר הציונות וחיבת ציון, לנוער היהודי. גם בשעורי התנ״ך וההיסטוריה היה מצליח לשלב את הרעיונות על תחית העם וארצו. סביבו התלכדה קבוצת צעירים, וביניהם יהושוע פוגץ׳, זלמן בורשטיין, איצל מאטעס׳עס, או כפי שהיה מכונה בעיירה איצל הליטבק, אברהם טלסון ואחרים. קבוצה זו עסקה בקריאת ספרים חדשים ועתונים בעברית, קיימה שיחות בענייני השעה ובעיקר הופנתה התעניינותם לציונות ולארץ ישראל. מה שחסר היה להם במיוחד – מקום להתכנס, שכן הכל ראו אותם כאפיקורסים וחששו להשפעתם על הנוער. לא היתה להם איפוא ברירה אלא לבחור באולם ההמתנה של הדואר, שהיה כמעט מחוץ לתחום העיירה, על הכביש. זה היה מרכזם. כמה פעמים בשבוע נפגשו בבית הדואר באמתלא שהם באים לקבל את הדואר בשביל הוריהם (אותו זמן לא היה ברטנה דוור מיוחד לחלוקת מכתבים), ובהסוואה זו ניהלו את הפעולה התרבותית שלהם בין הצעירים בעיירה.

בשלב מסויים החליטו הצעירים האלה לפתוח בעיירה מעין ״חדר מתוקן״ לבני־עניים וקיבלו על עצמם את ההוראה בבי״ס זה חינם אין־כסף. הואיל ולא נמצא אז מי שישכיר להם חדר לצורך זה הרחיקו־לכת ובביתה של שרה הנפחית על הכביש, פתחו את ה״חדר״ שלהם עם מיספר קטן של תלמידים בני ״עמך״. ברם, הקנאים שבעיירה לא ישבו בחיבוק ידים. הם צעקו חמס נגד האפיקורסים האלה שעלולים להטות את ילדי רטנה מהדרך הישר ולהובילם לתרבות רעה. הגיעו הדברים עד כדי כך שאיימו על האשה שבביתה שוכן החדר, כי יכריזו עליה חרם, ואכן בפני איום כזה לא יכלה לעמוד מיסכנה זו, ואסרה על הילדים לבוא לדירתה ללימודים, וכך נכשל הנסיון החינוכי הראשון של קבוצת הציונים.

ברם גם הכשלון הזה לא ריפה את ידיהם. הם נכבשו לרעיון הציוני ומנוי וגמור היה איתם להנחיל את ההכרה הציונית לצעירי רטנה ולהוציאם מחושך לאור גדול. נימנו וגמרו להזמין דרשן מיוחד מקובל, שיבוא במיוחד לעיירה כדי להביא את דבר הציונות בבית המדרש בשבת בין מנחה למעריב. הצעירים פרסמו מודעות על ה״דרשה״ בעוד מועד ובמועד שנקבע מלכתחילה היו יהודים רבים בבית־המדרש. בעוד הוא עומד על הדוכן, לבוש כמטיף רגיל, ונושא דברו על הרצל ועל נורדאו ועל כל המאמצים לגאולת הקרקע בארץ ישראל וכו׳ וכו׳ התחילו הקנאים לצעוק בקולי־קולות: צא מכאן, שגץ! ולא נתקררה דעתם עד שאחזוהו והוציאוהו בכוח מבית־המדרש.

בית־המדרש הפך לזירת־קרבות. הציונים המעטים שבין המתפל־לים, וביניהם שני ״המשוגעים״ הנ״ל, וכן גם הצעירים שיזמו את הכנס הזה, נחלצו לעזרת הנואם והגנו עליו ועל הרעיונות שהטיף

להם, אך הם היו מיעוט, ואילו רוב הציבור נימנה עם הקנאים שהאמינו כי ארץ ישראל תיגאל רק על ידי ״משיח רוכב על חמור״ וכל הרעיון הציוני הוא הבל ורעות־רוח.
ברם שני ״המשוגעים״ והצעירים שתמכו בהם לא אמרו נואש והכשלון הזה לא ריפה את רוחם. הם הוסיפו לעשות נפשות לרעיון הציוני וסללו לו דרך בעיירתנו. בשבילם היתה הציונות – תוכן חייהם. ר׳ יוסף־לייב הזקן היה מחזיק תמיד תחת הקפוטה שלו חוברות וקונטרסים עם הוכחות, כי ד״ר הרצל אינו אלא שליח ממרומים, מעין משיח בן יוסף, וכמשה רבנו בזמנו נשלח גם הוא על ידי ההשגחה העליונה לגאול את היהודים מ״מצרים״ של ימינו. הוא לא החמיץ אף הזדמנות בשיחותיו עם בעלי־בתים כר׳ אייזיק השוחט, שלמה־יואל השוחט ואחרים, כדי לשלוף את הוכחותיו על ד״ר הרצל ש״לפני מלכים יתייצב״ שעשוי להביא את הגאולה לעם. והבן כאביו. אף הוא לא טמן ידו בצלחת. הוא מיקד את התעמולה שלו בין הצעירים יותר, בין האברכים הצעירים, והסתייע בעיקר ב״ארגומנטים״ מ״הצפירה״ ומספרות ההשכלה. לאט־לאט נמס הקרח. הגרעינים שה״משוגעים״ זרעו – נבטו. צידקת הרעיון הציוני פילסה לעצמה דרך. לקערות המוצבות בבתי־הכנסת בערב יום כיפורים נוספה ״הקערה״ של הקרן הקיימת לישראל והמתפללים הכירו בחוקיותה. גאולת הארץ זכתה להכרה דה־יורה גם ברטנה. מהועד המרכזי של הקרן הקיימת בוורשה נשלחו גליונות חדשים לרישום שמות התורמים שתרמו מ־20 קופיקות ומעלה. בכל שמחה, חתונה, ברית או תנאים, נערכה מעין מגבית למען הקרן הקיימת. לאחר זמן־מה הוקמה גם הסתדרות ציונית ברטנה והתחילה להתנהל בעיירה פעילות ציונית סדירה.
״המשוגעים״ שלנו, חלוצי הציונות ברטנה, היו עתה גאים ממש על ״שגעונם״ והם נשאו את הכינוי שלהם בכבוד ובגאון. מעניין הדבר שהזקן ר׳ יוסף־לייב שהיו לו צרות צרורות עם ה״פלונית״ שלו, ניבא את יום מותו, ולא זו בלבד, אלא גם חזה מראש, כי ביום שהוא יסתלק לעולם־האמת – תסתלק גם היא, שהרי שליחותה תסתיים עם מותו ולא יהא לה במי לכלות את זעמה... וכך קרה שבשנת 1916, בהיותו בן תשעים, נפטר ר׳ יוסף לייב בדיוק ביום שחזה מראש, ובו בערב נפטרה גם אשתו.

משה הוניק

מפלגות ואירגונים בעיירתנו

על אם הדרך, בין קובל לבריסק, שני מרכזים יהודיים חשובים, השתרעה רטנה, עיירתנו הקטנה. לאוכלוסיה היהודית של רטנה לא היתה כל הרגשת נחיתות, שהרי גם רטנה היתה מעין מרכז בשביל עיירות קטנטנות ממנה והרבה כפרים שהיו בסביבתה. היהודים שבישובים הקטנים האלה היו נוהרים לרטנה בין אם לצורכי הגוף (הירידים) ובין אם לצורכי הנפש (בחגים ובמועדים), כשם שיהודי רטנה נהרו לבריסק ולקובל. על כל פנים, לאלפיים וחמש מאות היהודים שגרו ברטנה (סטאטיסטיקה מדוייקת לא היתה, אך זהו האומדן שהיה מקובל עלינו) היתה תמיד הרגשה שהם חיים ב״עיר ואם בישראל״. גרמה לכך במידה מסויימת העובדה שהיהודים היו מרוכזים בכמה רחובות, ובאשר הלכת — ראית לפניך יהודים.

מרכז החיים הכלכליים היה כבכל עיירות ישראל, **השוק**. אוכלוסיה יהודית מְסִיוִּית התרכזה ברחוב בתי הכנסת, ברחוב האטליז, ברחוב הולינקי, ברחוב מצרים, ברחוב קריווה וברחוב שהוביל לכביש, וכן גם בכל הסימטאות שהסתעפו מהרחובות האלה.

הקהילה היהודית

המוסד היהודי המרכזי היתה הקהילה, שפעילותה גדלה והסתעפה בשנים האחרונות. היא היתה המוסד המפקח על החיים הדתיים (שחיטה, רבנות, השגחה על שני בתי־עלמין) וכן טיפלה בעזרה לנצרכים ופעילויות סוציאליות שונות. בקהילה היו מיוצגים כל הרבדים באוכלוסיה היהודית: ציונים, בלתי מפלגתיים, דתיים, בעלי־מלאכה וסוחרים. ערכה של הקהילה עלה כאשר ניתנה לה האפשרות, בתוקף צוו ממשלתי, לגבות מס מיוחד מהיהודים. עובדה זאת העלתה את קרנה בעיני האוכלוסיה היהודית ואיפשרה לקהילה לשלם משכורת לכל ״כלי־הקודש״: רב, דיין, שוחטים וכו׳. התשלום המינימאלי היה 5 זהובים (״זלוטי״). גם היהודים מהכפרים שבסביבה חויבו לשלם מס זה, שכן גם הם נזקקו לשירותים של הקהילה ברטנה. ועד הקהילה היה חייב להמציא מדי חודש דו״ח על פעילותו ל״סטַרוסטה״ של קובל.

אחת לשנתיים נערכו בחירות לקהילה שבעקבותיהן היו ויכוחים, תעמולת בחירות, מחלוקת בין הזרמים השונים וכו׳. כל רשימה היתה מתַגברת את התעמולה שלה ע״י נואמים שהיתה מביאה מהחוץ (קובל, וורשה) והעיירה רטנה צהלה ושמחה. במשך חודשים שימשו הבחירות הממשמשות ובאות נושא לדיונים

וויכוחים בכל בית, היצרים המפלגתיים שהיו רדומים בדרך־כלל בימים כתיקנם היו מתפרצים לעת בחירות בכל עוזם, מה שלא הפריע לכך שלאחר הבחירות היו כל המריבות נשכחות והיהודים מכל הזרמים והמפלגות היו יושבים לשולחן אחד בלי פרץ וצווחה, כאילו הריב והמדנים לא היו ולא נבראו. הדאגה לעניני הקהילה, לצרכים הסוציאליים והתרבותיים של האוכלוסיה היהו־דית, איחדו את כולם מחדש. ואכן, ניתן לומר, כי פרנסי הקהילה ברטנה הצטיינו במסירותם ובנאמנותם לענייני הכלל שהופקדו בידם וגילו אחריות רבה בתפקידם. על סף השואה ובימי השואה הוכיחו הנבחרים האלה כי הם ראויים לתפקידם והתפקיד ראוי להם. הם נתעלו לדרגה גבוהה של מסירות־נפש וקידוש השם, כפי שמעידים רבים מניצולי השואה.

בתקופה האחרונה עמדו בראש הקהילה ליבר קרש (הנשיא), ד.א. שפירא, בן־ציון שטיינגרטן, א. ברג, מ. בלט, י. גרבוב, אשר לקר, א. שדרוביצקי, א. סקופ, מ.י. חייט. המזכיר הטכני של הקהילה היה אליעזר הלד, שנמצא עתה בישראל, ועל סף השואה מילא תפקיד זה א.י. גינזבורג.

היתה ברטנה גם עיריה עם ראש עיריה, שכמעט תמיד היה אנטישמי. הוכחה נוספת לאנטישמיות של המימשל הפולני: למרות שמרבית תושבי רטנה היו יהודים הרי ראש העיריה היה נוצרי. נציגי האוכלוסיה היהודית בעיריה היו מנדל קליין ששימש בתפקיד סגן ראש העיריה, ישראל־יצחק ביאן ואחרים, אך מידת השפעתם ויכולתם לפעול למען האזרחים שבחרו בהם, היתה מצומצמת למדי.

הבנק העממי

בין המוסדות הציבוריים השונים שהיו פעילים בעיירה, ראוי לציין במיוחד את הבנק העממי, שיצאו לו מוניטין בכל הסביבה. הבנק הזה עמד לימינם של סוחרים, חנוונים, בעלי מלאכה וסתם־יהודים וסייע להם בימי מצוקה. זה היה המוסד העממי החשוב ביותר ברטנה שהצליח להכות שרשים בעיירה והיתה לו אחיזה בכל הרבדים באוכלוסיה. הישג זה הוא במידה רבה תוצאה של פעילותו הדינאמית של המנהל יצחק־הרש הלד ז״ל ועוזריו: יצחק קרש ז״ל וישראל חייט שחי עתה בישראל. בשנים האחרונות, לפני מלחמת העולם השניה, כשהמשבר הכלכלי הגיע לשיאו היה הבנק משענת יחידה למרבית האוכלוסים היהודית. הפעילים המרכזיים בהנהלת הבנק היו בתקופה זו: זכריהו הוניק, משה רידר, יעקב קנפר, יהושע בקרמן, יהודה קונישטר ויעקב חייט.

כבכל עיירה יהודית היתה גם ברטנה קופת גמילות־חסדים, שהוקמה בעזרת הג׳וינט. פעילותה התרכזה בעיקר בחוגי דלת־העם שהסתייעו בהלוואות של הקופה, שאיפשרו להם לרכוש ציוד לצורכי עיסוקיהם (מכונת־תפירה וכד׳) ולפרנס את המשפ־חות. בראש קופה זו עמדו: מ. בלט, י. קנפר, וו. ברנר, מ. צ׳רקס, מ. קליין, א. ברג, י. גרבוב וי. שטיינגרטן.

עסקנים ציבוריים רבים שהיו פעילים במוסדות אלה עשו ימים כלילות בפעילות למען מוסדות אלה בהתנדבות מלאה. ברטנה של הימים ההם לא ידעו בכלל איך אפשר לפעול למען הציבור שלא בהתנדבות. עזרה לזולת היתה מן המצוות החשובות ביותר. עד היכן הגיעו הדברים אפשר ללמוד מסיסמה שהיתה רווחת בציבור לפני פסח, כשהעסקנים העבירו את מגבית "מעות חטין" שנועדה לספק מצות לפסח לעניי העיירה: "יתן או יקח", כלומר: אין דרך־ביניים, או שאתה נותן למען העניים או שאתה מקבל מהמגבית הזו. וראוי לזכור, כי עסקנים מתנדבים אלה – הם עצמם היו מתייגעים שבע יגיעות על פרנסתם, הם עצמם הרויחו את לחמם בזעת אפיים, אך מושכל ראשון היה: להיטיב עם הבריות, לעשות חסד עם יהודים קשי־יום שפרנסתם אינה מצוייה. בניהם של עסקנים אלה המשיכו במסורת זו של אבותי־הם והקימו בנקים עממיים, קופות גמילות־חסדים, קופות לעזרה הדדית וכד'.

בני הדור הישן, אבותינו ואבות־אבותינו, התייגעו לא מעט על פרנסתם ובזיעת אפם אכלו לחם, כפי שנאמר בפסוק עתיק. האומן בסדנא שלו והחנווני בחנותו, והרוכל המחזק בכפרים – לכולם היה גורל אחד. לא אכלו כדי הצורך ולא ישנו כדי הצורך. בשעות בין־הערביים יכולת לראות עשרות יהודים ברחוב בתי־הכנסת כדי "לחטוף" תפילת מנחה ומעריב. רחוב זה היה מקודש בעיני היהודים עוד מדורות עברו, ובעיקר מהימים שבית הכנסת הגדול התנוסס כאן, אותו בית כנסת שהכל מדברים בשבחו וביפיו ושעלה באש. ברחוב זה היו מרוכזים כל ה"שטיבלאך" וכן גם בית־מדרש שהיה שייך לעיירה כולה, בית מדרש בלי גושפנקא של "רבי" מסויים.

יצחק־הרש הלד

הנהלת הבנק העממי (1925)

כאן, ברחוב זה, באה לביטוי האמונה העמוקה של היהודי בבורא עולם ובנצחיות העם היהודי. כל הפורענויות והפרעות והגזירות שירדו על היהודים בעיירה קטנה זו, לא היה בהן כדי ליטול מהיהודים את האמונה הזאת שחושלה באש ובדם. לעתים הייתי מהרהר בנושא זה. גם לאחר שנתפקרתי ויצאתי ״לתרבות רעה״, ל״השומר הצעיר״ ולהכשרה, הערכתי והערצתי את היהודים האלה על עוז אמונתם. לא ייפלא שחותמו של רחוב בתי הכנסת ניכר היה בעיירה כולה. רק לאחר שנים, כאשר הנוער ברטנה נטל את גורלו בידו ובשורת התנועה הציונית והחלוצית כבשה את לבו — רק אז השתחרר הרחוב היהודי מגושפנקא זו של רחוב בתי־הכנסת וחותמו לא היה ניכר כל כך. מי שמילא תפקיד מכריע בעניין זה הוא, בלי ספק המורה מפינסק נח קצקר, שהגיע לעיירתנו ומילא בה תפקיד של מורה־דרך לנוער היהודי בייסדו את ביה״ס ״תרבות״ שהפך להיות מרכז רוחני בעיירה וחינך את הנוער לציונות ולחלוציות.

★ ★ ★

זכורה לי המערכה הציבורית שהתנהלה בעיירה בקשר להקמת בי״ס זה. החסידים והיהודים הדתיים ראו בהקמת ״תרבות״ מעין התקוממות נגד שלטון הדת ושלטונם הם. ייזכרו במיוחד אלה שהטילו על כתפיהם את המשימה הזאת ולא נסוגו: יהושע (שייה) בקרמן, יוסף זסק, נח קצקר, יצחק־הרש הלד, אשר לקר (כולם נספו בשואה) ויודל קונישטר שנפטר בארגנטינה. רק עתה,

מכבי־אש מתנדבים

ממבט רטרוספקטיווי, ניתן אולי להעריך את התפקיד החשוב שמילאו אז וכן גם את הקשיים הרבים שבפניהם עמדו. מה שנראה לנו היום טבעי ומחוייב־המציאות נראה היה אז כמשימה שלא ניתן להגשימה. בשנים המאוחרות יותר נודעה השפעה רבה בבי״ס ״תרבות״ לאנשים כבוקסר, זגורסקי, לווין, רויזן ועמליה דרוג ז״ל. זו האחרונה היתה בת משפחה רטנאית והיתה מהראשו־נות שסיימו את סמינר המורים בוילנה ולאחר מכן היתה מורה בבי״ס ״תרבות״.

תנועות הנוער השונות שקמו לראשונה ברטנה בשנים 1924־1926, הן בלי ספק תוצאה ממאמציו הבלתי־נלאים של המורה קצקר. הראשונה ביניהן היתה, ככל שזכרוני מגיע, ״הנוער״ ומייסדה היה לייבל אברך. לאחר מכן קמו התנועות האחרות: ״השומר הצעיר״, ״החלוץ״, ״פרייהייט״ ו״ביתר״.

התנועה הגדולה ביותר והמבוססת ביותר היתה בלי ספק ״השומר הצעיר״, שניהלה פעילות חינוכית רצינית והיתה לה השפעה רבה על הצעירים. ראוי לזכור, כי בשנים ההן היתה זו תנועה לאומית וצופית, שלא הגיעה עדיין לגיבוש אידיאולוגי. מרבית הצעירים בעיירה עברו דרך תנועה זו, וביניהם גם אלה שהקימו לאחר מכן תנועות אחרות.

על התפקיד ההיסטורי שמילא ״השומר הצעיר״ ברטנה, ראוי היה להרחיב את הדיבור. מאות צעירים בעיירה שלנו עברו דרך כור ההיתוך והחינוך של תנועה זו, ומי שרוצה לראות איזה פרי־הילולים הניבה התנועה – די לו שיסקור את רשימת בני רטנה המפוזרים בישראל ובתפוצות הגולה ויווכח איזה תפקידים מילאו וממלאים עדיין חניכי השו״הצ לשעבר. עובדה היא: בכל מקום הם מהווים גרעין תוסס ופעיל, ואין זה כמובן מקרה, אלא פרי

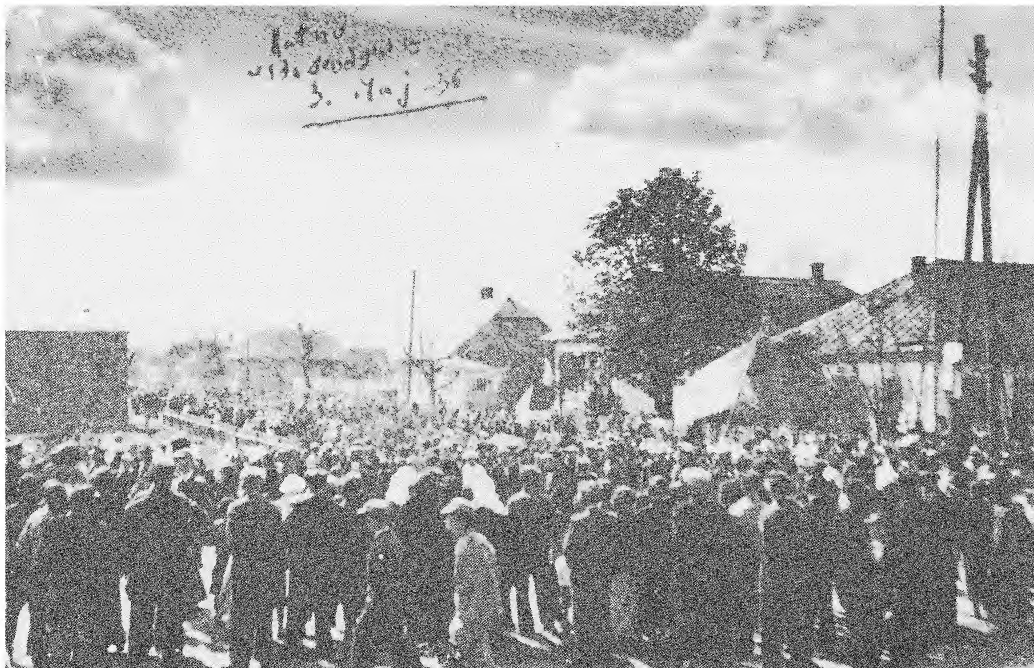
אגודת הנשים וויצ״א

חינוך שקיבלו בזמנו. לזכותו של משה דרוג הנמצא כיום בישראל יש לזקוף במידה רבה את הפרי הזה. הקן נוסד בביתו של משה גולדשטיין (עתה בארה״ב) ובין החניכים הראשונים, שנקראו אז ״כפירים״ היו: א. חייט (עתה באר״הב), חיים איידס, זליג בנדר, ישראל הוניק (עתה בארגנטינה), זלדה פיינטוך, דבורה וחיה גרבוב (עתה בישראל) ויוסף שטיינברג (עתה בקנדה). מצוייה ברשותי תמונה של הנהגת הקן השומרי בתקופה יותר מאוחרת, ואלה חברי ההנהגה אז: זלדה פיינטוך (בישראל), משה פוגטש ז״ל, הניה קרש, משה קונישטר ז״ל, מ.ח. פוקס (ארגנטינה) ברל הוניק ז״ל, בייה וורניק ז״ל, זאב גרבוב (בישראל) חיה פרוסמן (בישראל), גולדה דרוג ז״ל, בייה וורניק ז״ל, ביילה לקר ז״ל, אליהו זסק (בישראל) וכותב השורות האלו.

פרט ל״החלוץ הצעיר״ שעליו נכתב במיוחד בקובץ זה, היו בעיירה גם תנועות אחרות שאמנם לא האריכו ימים ולא ריכזו הרבה צעירים בשורותיהן, אך אף הן מילאו תפקיד חשוב בחינוך הנוער היהודי. אלו יש למנות את ״פרייהייט״ בהנהגתם של ישראל הוניק וד. פריגל. הסתדרות זו היתה מורכבת ברובה מצעירים עובדים והם היוו את הנוער של פועל־ציון־צ.ס. גם **״ברית טרומפלדור״** (בית״ר) היתה קיימת ברטנה ונוסדה ע״י מאיר רידר ז״ל. במרוצת הימים, כאשר הרביזיוניסטים עזבו את ההסתדרות הציונית, התחילה תסיסה גדולה, ובית״ר הסעירה את הרוחות בקרב הנוער היהודי. אסיפות והפגנות נערכו לעתים קרובות, הקרע הרעיוני בין מחנה א״י העובדת ובין הרביזיוניזם העמיק והיתה נטושה מלחמה על נפשו של כל צעיר. על החברים הפעילים ביותר במחנה הרביזיוניסטי נימנו באותו זמן: מוגילנסקי, זיסה מרין, אליעזר מרין, מוטל טרנבליט, וולקה חייט (כולם נספו בשואה) ואחרים.

היו גם אנשי **פוע״צ שמאל** בעיירה, אך אפשר היה למנות אותם על אצבעות יד אחת. לי זכורים שנים מהם: נטע רויסקס ולוי שפירא. ברם, מיעוט החברים לא מנע בעדם מלפתח פעילות ניכרת, ובעיקר בשדה התרבות היהודית. הם היו מביאים לעיירה מרצים כזרובבל, יואל מסטבוים ואחרים ולא חסכו מאמצים כדי להגביר את הפעילות התרבותית בעיירה. לימים מצאו חברי פוע״צ שמאל כר לפעילותם בשורות הליגה למען א״י העובדת, שהקיפה את כל הקבוצות הציוניות־סוציאליסטיות וכן גם הרבה אוהדים שלא השתייכו לשום מפלגה. הליגה הזאת גילתה פעילות רבה בפרוס קונגרס ציוני, ניהלה מגבית מיוחדת (קפא״י) ואף עזרה מבחינה כלכלית לאירגוני הנוער השונים. לאחר זמן הוקם בסיוע הליגה ״העובד״ בהנהגתו של מ.בלאט, אשר בשורותיו התרכזו בעלי־מלאכה שהתכוונו לעלות לארץ ישראל. מצוי בידי צילום של ועד הליגה ואני רואה בצילום זה את: ישראל חייט, ריבה שפירא, א.י. גינזבורג, ישראל קנפר, דבורה קרש, מנדל בלאט, א. פיינטוך, חוה רידר, יצחק־הרש פוקס, ישראל בנדר, משה קונישטר, יונה שטרן, נטע רויסקס, משה פוגץ׳, אלי־יצחק

רייף וכותב השורות האלו.
כמה שורות על הציונים הכלליים ברטנה, שברובם השתייכו לקבוצת הרדיקליים "על המשמר" בהנהגתו של יצחק גרינבוים. הפעילים המרכזיים של מפלגה זו בעיירה היו: יוסף זסק ויהושע בקרמן ז"ל.
אנשים אלה הזניחו את עיוסקיהם ופרנסתם ועשו לילות כימים בפעילות ציונית. סביבם התרכזו יהודים מבוגרים בעלי הכרה ציונית ואת עיקר פעילותם הקדישו למען בית־ספר "תרבות" בעיירה. בפעילות זו ריכזו גם הרבה אוהדים, חובבי ציון וסתם ציונים שלא רצו להשתייך למפלגה מסויימת, אך חיפשו דרך כיצד לבטא את אהדתם לארץ ישראל ולציונות. בין הציונים הכלליים היו עסקני ציבור מנוסים ואחראיים, שהנוער ברטנה רחש להם אהדה רבה, וגם הם עצמם עשו כמיטב יכולתם כדי לסייע לנוער הציוני. בין אלה יש למנות את: י.ה. הלד, ל. גרבוב, יעקב ליברמן ואחרים.
בשנים האחרונות שלפני המלחמה נוסדה בעיירתנו גם הסתדרות "המזרחי" ומנהיגה הרוחני היה הציוני הנאמן אשר לקר ז"ל. חוג החברים שלהם היה אמנם מצומצם למדי, אך היתה להם השפעה בחוגים דתיים שתחילה התנגדו לתנועת התחיה העברית ורק בהשפעת "המזרחי" נתקרבו לציונות. כפי שנמסר לי גברה השפעת "המזרחי" לפני מלחמת העולם השנייה וגם מספר חברי־הם גדל במידה מסויימת.
מבין האירגונים האנטי־ציוניים, שהיוו מיעוט בעיירה, ראוי לציין קודם כל את ה"בונד". הכוח המניע של הקבוצה הבונדאית והרוח

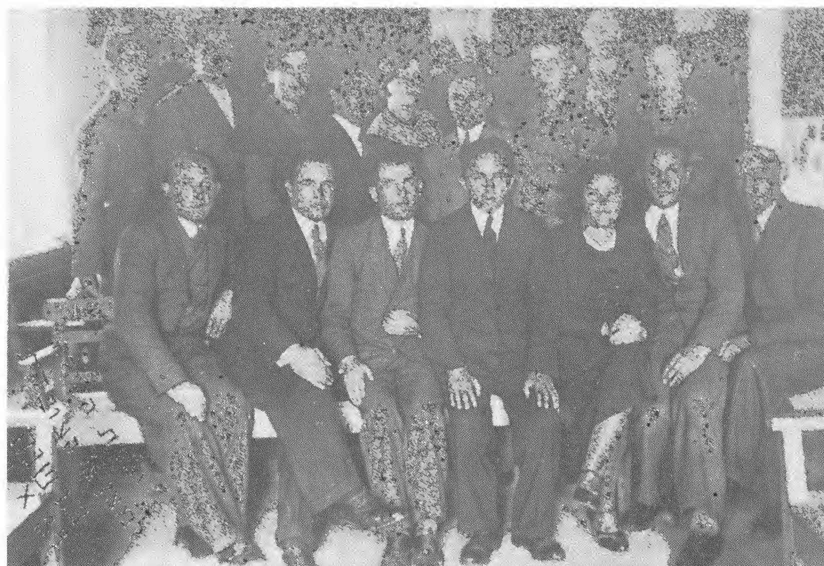

מיפגן בחוצות העיירה, לכבוד ה־3 במאי

החיה שבו היה אפרים קוטלר ז״ל. למרות שהיה נכה ריכז סביבו את הנוער העובד שבעיירה והקדיש לו את כל זמנו. גם המתנגדים והיריבים שלו העריכו את יושרו האישי, ומבחינה זו הוא היה סמל. אין ספק שהוא סייע הרבה בהשתלמותם וברכישת השכלה לצעירים רבים. כאמור לא היתה לקבוצה הבונדאית השפעה גדולה בעיירה, אך העסקנים שלה עשו כמיטב יכולתם בחוג הצר שלהם ושירתו את מפלגתם באמונה. בשנים האחרונות שלפני המלחמה התחיל אפרים קוטלר לגלות סימני התקרבות לחוגים הציוניים־סוציאליסטיים.

השפעה יותר רצינית היתה ברטנה היהודית לקבוצת ״השמא־ליים״, שאליה השתייכו צעירים מחוגי האינטליגנציה, כגון: לייבל באיון (עתה במקסיקו), א. שפירא (עתה בקובה), חנא טיקטינר, ניסקה שפירא, חיים גרבוב (עתה בארגנטינה) ואחרים. הקבוצה דגלה בהשקפות הקומוניסטיות, ואלה שנימנו איתה הצטיינו באידיאליזם ומסירות רבה למפלגתם. קבוצה זו ניסתה גם לקיים ברטנה בי״ס ברוח האידיאלים שלה, אך הרשות הפולנית סגרה אותו לאחר זמן־מה. חוג בעלי־המלאכה היה אף הוא בהשפעתם. הם לא נרתעו מרדיפות השלטונות הפולניים, ממאסרים, ולא מעטים מהם נדונו לתקופות מאסר ארוכות. אלה מהם שהצליחו להגר לארצות שמעבר לים, נימנו עם הפעילים של ״החוגים הפרוגרסיביים״, כפי שכינו את עצמם בארצות אלו.

מוסד על־מפלגתי וחשוב ביותר, ששיתף ליד שולחן אחד את נציגי כל המפלגות והאירגונים, היה **הקרן הקיימת לישראל.** אשר לקר ז״ל, ששימש שנים רבות כמורשה הקרן הקיימת, הקדיש זמן רב ומאמצים בלתי נלאים לפעילות למען הקרן וזלמן קמפר, הגזבר, היה דוגמא של חייל העומד על המשמרת תמיד. שניהם עודדו את הנוער לפעולה למען הקרן והיתה תחרות מתמדת בין האירגונים השונים על מקום ראשון בהכנסות למען הקרן הקיימת.

פעילי הליגה למען א"י העובדת. ביניהם: י. חייט (ישראל) משה וישראל הוניק (ארגנטינה), א.י. רייף. היתר – נספו

בצלו של עץ עבות בבית־העלמין הישן

קבוצת הצופים הראשונה

יעקב ראג

הצופים הראשונים

כשבאתי בשנת 1921 לעיר לוצק, נזדמן לי להיות בחג השבועות בבית־הכנסת הגדול ושמעתי את נאומיהם של אישים שונים על קרן היסוד. הנשים הושפעו מאד מדברי הנואמים, והיו כאלו שהורידו את עדייהם ומסרום לטובת הקרן.פתאום נכנסה לבית הכנסת קבוצה של צופים. משראיתי את המצעד הנאה שלהם עלה בדעתי, כי יש להקים הסתדרות כזאת גם ברטנה. משחזרתי לרטנה התחלתי לפעול במגמה זו.

התכנית שלי נראתה לחברי נח כהן, ובשבת שלאחר חג השבועות התכנסה הקבוצה הראשונה וביניהם היו: וולוול רייסקי, נח כהן, נטה וניסקה שפירא, לייבל גרבוב, אשר־לייזר קלדנר, לייזר רייסקי, ישראל זסק, לייבל בלושטיין, אליעזר הלד ואנוכי. התאספנו על הכביש ליד הטחנה של בנימין קמפר, והתחלנו לדון בתכנית הפעולה שלנו. בין היתר החלטנו לשלוח אחד החברים לקובל כדי לקבל אינפורמציה והדרכה מהצופים שם. היה זה זאב (וולוול) רייסקי שנסע לקובל ובקוצר רוח ציפינו לשובו. כשחזר לרטנה שיתף אותנו בידע שקיבל בקובל, וזוכרני כי בין היתר סיפר, כי הברכה של הצופים היא: ״הווה מוכן״ והתשובה לברכה היא: ״ תמיד מוכן״.

התחלנו בפעילות וברכישת חברים, נערים ונערות. ההנהגה היתה מורכבת מהחברים וולוול רייסקי שתארו הוגדר ״שר ההסתדרות׳,

נח כהן – מזכיר, יעקב ראג – שר הגדוד א' ואשר־לייזר קלדנר – שר הגדוד ב'. מדי שבת היינו עורכים מצעד ליד טחנת הרוח בעיר הישנה ולעתים ליד הבורסקי. לא היה לנו רשיון ולפיכך נערכו כל פעולותינו בחשאי. במרוצת הימים ייסדנו ספריה והשתמשנו בסכום הזעיר שאספנו ממס חודשי של החברים לרכישת ספרים. ביקשנו ממרדכי פוקס ממלריטה ששהה אצלנו באותו זמן שיכין רשימת ספרים הראויים לרכישה, ולייזר רייסקי נסע לוורשה כדי לרכוש את הספרים. כך הונח היסוד לספריה הגדולה שלנו. נתקנאו המבוגרים, שאף להם היתה ספריה, בספריתנו והציעו לנו שנאחד את שתי הספריות, אך לא נענינו להצעה זו.

לאחר זמן מה התחלנו ״לשחק תיאטרון״. המחזה הראשון שהצגנו היה ״הגט״ מאת שלום עליכם, מעין מערכון בארבע תמונות. ההצגות שלנו נערכו ב״עזרת הנשים״ של בית המדרש וההכנסה משתי ההצגות הגיעה לשבעים דולר. בכסף זה נתאפשר לנו לשלוח אחד החברים לארגנטינה.ההצגות האחרות שהעלינו: ״סמקה לץ״, ״הלבבות השבורים״, ״הבטלן״.

את ״המעון״ הראשון שלנו שכרנו בביתו של יעקב אברוך, ומשעברנו לשם רצה ניסקה שפירא לזכות אותנו בכמה תמונות והזמין מורשה פורטרטים של נחום סוקולוב, חיים ויצמן וביאליק. כשהגיעו התמונות תפס דוד אהרון שפירא את התמונה של ביאליק וקרע אותה, ונאלצנו אחר כך להדביק את התמונה מקרעים. גם תמונתו של ד״ר הרצל נוספה למועדון שלנו וכן הוזמנו עתונים שונים.

הפעילות שלנו היתה מגוונת: אספנו כסף למען הקרן הקימת, התרמנו למען נטיעת עצים בארץ ישראל, מכרנו פרחים בירידים שנערכו בעיירה וכו'. השתתפנו גם בפעילות פוליטית לפני בחירות ל״סיים״ הפולני וניהלנו תעמולה למען הרשימה הלאו־מית שמיספרה 16.

לא היה יסוד לעתיד בטוח ברטנה. המצב בפולין החמיר מאד, לארץ־ישראל לא יכולנו אז לנסוע, ולפיכך התחלנו לתכנן הגירה לארגנטינה. אחד מחברינו נסע ראשון ולאחריו הגרו גם אחרים. ארבעה שכרו במשותף חדר וכך הכשרנו את התנאים להגירה ולקליטה של חברים נוספים.

ל. ביון

הניצנים הראשונים

(פרקי זכרונות)

אהרון ינקל גינזבורג מרטנה, כותב לחברו ל. באיון במקסיקו, על נפתוליו הרעיוניים

רטנה, 5 ביולי 1937

— — — ליל־שבת קיצי. הייתי טרוד כל היום בעבודתי ובעניינים אחרים. הן זכור לך, כי תמיד היו לי הרבה מלאכות ומעט ברכות. וראה, כשם שיש מין "ויתרוצצו" בין עיסוקיי השונים ((צבעי, מזכיר בקהילה ומזכיר ביש"א) כן יש גם בחיי הרוחניים מין "ויתרוצצו": אני יידישיסט ויחד עם זה אוהב את הלשון העברית; ארץ ישראל קרובה ללבי, אך אני אוהב גם את בירו־בידז'ן; הרעיון של הקומוניזם מוצא חן בעיני, אך עודני בבחינת אידיאליסט לאומי. חיפשתי גשר שיהיה בכוחו לגשר על פני הקטבים השונים, ונדמה לי כי מצאתי אותו. קראתי מכתבך ועוד לפני כן קראתי מאמריך בעתונים שונים במקסיקו וכמה דברים מתמיהים אותי. ראשית, אני רואה שאתה משתתף בבטאונים לאומיים־ציוניים; שנית, אתה כותב כבר ברוח אחרת, כמעט ברוח לאומית ורחוקה ממלחמת מעמדות וקרובה יותר לכלל־ישראל. ושלישית – מאמריך מודפסים לצידן של ברכות והודעות על בר־מצווה, ברית־מילה ושמחות

המחר היה עדיין לוטה בערפל והעתיד לא היה בטוח כלל, בסביבה הקרובה עוד התנהלו קרבות בין הלאומניים האוקראינים, הצבא האדום ומתנדבים של הצבא הפולני על השלטון באיזור שלנו. במשך שבועות לא היה למעשה כל שלטון מוסמך בעיירה, היתה אוירת־הפקר ואיש הישר בעיניו יעשה. ביערות ובכפרים שבאיזור השתוללו כנופיות של אוקראינים שהיו מתנפלות על עוברי־אורח, הורגות ושודדות. עגלות יהודים הרוגים מהכפרים הסמוכים ניראו כמעט מדי יום בעיירה. אף קרן אור באופק, פעמי הגאולה בוששו לבוא.

דווקא בימים קודרים וחמורים אלה הפציע גם שחר ההתעוררות החברתית והאידאית בחוגי הדור הצעיר. מיפגשי בין־השמשות בבית המדרש האפלולי, שבהם אוורדו קצת את הבעיות השונות – לא היה בהם כדי לספק. הורגש צורך בד' אמות מיוחדות לבני־הנעורים, הכרח בפעילות חברתית־אירגונית. ואז, לראשונה בתולדות העיירה, נפתח מועדון למיפגשים חברתיים. בקצה רחוב הולינקה עמד בית ששימש כבית־מעצר אזרחי, וסמלי הדבר שדווקא בית זה הפך להיות למועדון הצעירים, לאחר ששופץ והותקנה בתוכו בימה קטנה שמעליה התנוסס דגל כחול־לבן.

זכורה לי אחת הפגישות הראשונות שנועדה להתוות את האידיאולוגיה של החוג. אנחנו, נערים בני 12־13, היינו אז צופים מן הצד. ראש המדברים היה נח קצקר, המורה של העיירה, ודבריו נסבו על האידיאל הציוני, חזון הנביאים, ד"ר הרצל והצהרת בלפור. הוא קרא לנוער בעיירה להתרכז סביב הדגל הכחול־לבן של הציונות ולהאבק למען הגשמת רעיון המדינה העברית. בין הנאספים היו כאלה שבאו מ"העולם הגדול", והיו חדורים הכרה מעמדית ורעיונות על מהפכה סוציאלית ומלחמת מעמדות, והם ניסו להתנגד לרעיונות של ציונות צרופה בשם הסוציאליזם, אך הם התקשו בביטוי השקפותיהם, וניכר היה שהם חשו יותר מכפי שיכלו לבטא. לבסוף סוכם כי ההסתדרות החדשה "בני ציון" תכלול גם את הרעיון הסוציאליסטי בפרוגרמה שלה.

הפעילות של חוג "בני ציון" הקיפה אסיפות שבועיות עם הרצאות על נושאים ציוניים־חברתיים, ערבי בידור וערבי־ספרות. צויינה גם רשימת נושאים כדי שחברי החוג, בעלי ההכרה, יתכוננו לקראתם וישמיעו את דברי הפתיחה. עד־מהרה הוכח, כי פרט למורה קצקר לא היה מי שיוכל לבצע את התפקיד הזה. עצם ההופעה בפני ציבור היה בו כדי להרתיע אנשים מלעלות על

הבמה ולשאת דברם. אימתא דציבורא.
ההליכה למועדון "בני ציון" היה בה משהו חגיגי. במיוחד הורגשה החגיגיות בנשף ספרותי, שלקראתו התכוננו במשך זמן רב חברי החוג הדרמאטי של "בני ציון". תודות לפעילותו של החוג הזה נתגלו במשך הזמן כשרונות אמנותיים מסויימים בקרב הצעירים שזכו להערכה כללית בציבור. נזכיר כאן רק אחדים מהם: מ. מרקוזי, מאיה שפירא, חיה איציקזון, הרשל שפירא ואחרים. במסגרת הפעילות החברתית של "בני ציון" הוכשרו גם העסקנים שניהלו אחר כך מוסדות שונים בעיירה, כגון: המטבח העממי, קרן קיימת, בית הספר ומוסדות אחרים.
משהתעורר אצל הנוער המתבגר הרצון לעסוק גם בפעילות ספורטיווית, צופית, טיולים והפלגות – הוקמה הסתדרות "הצו־פה", לפי דוגמא של הסתדרות כזו שהיתה קיימת בקובל הסמוכה. זו היתה הסתדרות לאומית לפי מהותה, חגגה את כל החגים הלאומיים בתהלוכות ברחובות, פעלה למען הקרן הקיי־מת, אך פעילות תרבותית ראוייה לשמה לא התנהלה בשורותיה.
משנחלשה הפעילות של הנוער שהתבגר ונכנס לעול של משפחה ודאגות לעצם הקיום – עלתה על הבמה של הפעילות הציבורית בעיירה שכבה חדשה של צעירים שעברו את כל סיוטיה ומוראו־תיה של מלחמת העולם הראשונה. בראש מורם ובאופטימיזם טבעי התחילה זו לפעול בתנופה רבה כאילו אמרה למלא את אשר החסירה בשנים קודמות. המיבצע הראשון היה – ספריה עירונית. היה זה בזמן השגשוג של הוצאות ספרים כמו "שטיבל" (בעברית), "קולטור ליגע" (ביידיש) והוצאות ספרים אחרות

בי"ס "תרבות" בהיווסדו. בין התלמידים: משה גוטמן ז"ל, אריה אברך ז"ל, משה שטרן, משה דרוג, רות גרינשטיין, פנינה דרוג ז"ל, פסל מריו ז"ל, שרה פפיר־גולדמן, שרה גונזבורג־שברץ, מרדכי גפן

יהודיות אחרות.
איני מתאר לעצמי שאינך כנה עם כל מה שאתה כותב ומבטא. ניסיתי ליישב את הסתירות השונות בכך, שכל עוד היית שקוע בתחום החיים היהודיים יחד עם המוני יהודים – הרגשת מעין מחנק בחיים אלה ורצית לפרוש כנפיים ולעגון בתחומים אחרים, אבל עתה כאשר יצאת לעולם הגדול והזר (מקסיקו) הועמדת בפני ברירה: להתבולל יחד עם כולם או לחזור למקורות שלנו, וכל זאת בעיקר מתוך אחריות לדור הבא אשר אתה כמורה צריך לחנך אותן.
אכן לייבל, יש לעמוד על המשמר ולשמור על קיום האומה. מי שרוצה להיות אחראי על קיום היהודיים כעם – חייב לתת עדיפות לבעיה הלאומית על הבעיה הסוציאלית, לכל הפחות עד שנגיע לדרגה זו שהגיעו אליה עמים אחרים. דווקא מברית המועצות למדתי שיש לבלום קצת את קצב "המהפכה" אצלנו. אם בשביל העם הרוסי היתה זו דרך שמובילה לשחרור לאומי וסוציאלי, הרי אצלנו דרך המהפכה עלולה להוביל לאבדון... איני יכול להשלים עם הצוו להרחיק־נדוד עשרות אלפי קילומטרים עד לגדות נהר אמור כדי לעקור את ה"טייגות" שם – דבר שאיבן עצמו לא היה עושה זאת – ולמחוק במחי יד אחת את ההיסטוריה שלנו מ"בראשית ברא" ולהתחיל את קיומנו משנת המהפכה הגדולה 1917.
מאידך, אם לא ללכת לבירו־בידז'ן, צפוייה לנו דרך מסוכנת שניה – להתבולל ולהעלם מבמת העמים. מה היינו משיגים? היינו מסייעים להקמת עולם יפה בשביל אחרים, ואנחנו היינו מתאבדים לדעת מבחינה לאומית. אכן כך הוא. דווקא המהפכה הרוסית עלולה לגרום לכך ששלושה וחצי מיליון יהודים ייעלמו לא מרוב צרות, אלא מרוב נחת, כביכול. אוי לנו מאושר כזה!
– – – ובכל הנוגע לארץ ישראל. אמת, זו ארץ קטנה שאין בכוחה לקלוט הרבה יהודים, אך היא עשוייה להפוך לכוח שיסייע גם לקיום היהודים בתפוצות. לפיכך עלינו לטפח וללמוד את הלשון

העברית, לא רק משום שזו שפת התחייה הלאומית שלנו, אלא גם משום שלשון זו הוסיפה הרבה חן גם לשפת יידיש שלנו. אם אנו באמת מעוניינים בקיומה של שפת יידיש – חובה עלינו לטפח גם את העברית.

המסקנות שלי הן: עמנו מבקיע לעצמו דרך למשפחת העמים. הפתרון איננו בהתבוללות ואף לא בסוציאליזם. חלילה לנו לאבד את עצמנו לדעת כלאום. כשם שהתגברנו על הסכנות שבעידנים חסרי־תרבות כן נתגבר מבחינה רוחנית על הסכנות הטמונות בעידנים של תרבות וציביליזציה משגשגות.

דייני בעניינים אלה. אני רוצה להוסיף משהו על עצמי:

אני מצפה לאפשרות של הגירה, אך בינתיים כל הארצות נעולות. הימים חולפים בדרך כלל בבטלה פרט לשעות העבודה שלי. הערבים עוברים בויכוחים עם חברים. חברי לוי שפירא עומד להפליג היום לביתו החדש במדינת קובה. והיכן יהיה ביתי שלי?

כן, בשבועות האחרונים אירעו מאורעות שונים בעירו של אחיך (הכוונה לפרעות ביהודי בריסק). המסקנות המתבקשות מכך הן ברורות: כלפי חוץ, ביחס לעולם הגדול, כולנו יהודים, העשירים והעניים, אנשי המעמד הבינוני והפועלים, לכולנו אורבות אותן הסכנות.

בברכות חמות **אהרון־ינקל**

שהציפו את שוק הספרים ביבולם הרב ועוררו צימאון רב לקריאה בשורות הנוער המקומי. מה לא עשו אז כדי לרוות את הצימאון הזה? – חסכו פרוטות אחרונות, העבירו משפטים ספרותיים ונשפים, אירגנו ימי־פרח וכו׳׳ כדי שאפשר יהיה להכניס לספריה ממיטב הספרות. האספות הראשונות של חוג הנוער הזה נערכו בביתם של נחום וולוול רייסקי. לכאן הגיעו צעירים רבים כדי לשחק ״שחמט״ או ״דמקה״ ובעיקר כדי להחליף ספרים. כל משלוח חדש של ספרים נתקבל בחרדה ממש וביראת כבוד. כאשר נוכחו הצעירים לדעת, כי החלפת ספרים נטולי כריכה קשה גורמת נזק לספרים, למדו רבים את מלאכת הכריכה והיו כורכים במו־ידיהם את הספרים. ביחוד הצטיין במלאכה זו חברנו לייבל בלובשטיין.

אין לשער את השפעתו של הספר העברי והיידישאי על הנוער הזה. נפקחו עיניהם לראות את אשר לא ראו קודם, עשו היכרות עם עניינים ובעיות שהיו רחוקים מהם, התווכחו בקול רם על כוונותיו של מחבר פלוני ואלמוני, וסיפרו אחד לשני תמציתם של ספרים חדשים או תוכנם של מאמרים ומסות שנתפרסמו ב״התקופה״, ״מקלט״, ״כאליאסטרע״, ״רינגען״, ״ביכער וועלט״, ״ליטעראַרישע בלעטער״ ועוד בטאונים שונים. גם במסיבות היו קוראים מתוך הבטאונים האלה.

ייזכר כאן לטובה החבר הטוב והלבבי בנימין פוגץ׳, שהיה לפנות ערב מרכז צעירים שהתקשו בקריאה והיה מספר להם תוכנם של ספרים שונים, כגון ״באש ובחרב״ של סינקיביץ׳ שהופיע אז בהוצאת שטיבל בתרגום עברי. הוא מילא שליחות זו שנטל על עצמו באהבה. לא היה אז מי שידריך את הצעירים בקריאה ויורה להם מה מוקדם ומה מאוחר בקריאה, אך במשך הזמן התבלטו כמה מביניהם ששימשו גם כספרנים וכיוונו את הקריאה של חבריהם. זוכרני, כי כאשר התקבלו בספריה היצירות הראשונות של פרץ מרקיש, מלך רביץ׳, אורי צבי גרינברג ואחרים שסללו דרך לפוטוריזם בשירה ובסיפורת – היו הצעירים יושבים בצוותא ומנסים לפצח את הביטויים השונים שביצירות האלו כדי להבין את הדימויים של היוצרים, כשם שלפני כן היו יושבים בני גילם ליד דף של גמרא ומתעמקים בפירושים של רש״י, תוספות וכד׳׳. היו שלמדו בעל־פה יצירות שלמות, והיו צעירים שהתערבו ביניהם מי ידע יותר בעל־פה מיצירה זו או אחרת.

בשנים 1924־1925 צמחה מתוך חוג הנוער הזה קבוצה של כשלושים צעירים שייסדו את ״החלוץ״, וכך התחילה ההכשרה הגופנית והרוחנית לקראת עליה לארץ־ישראל. ברם, דרך זו של ״החלוץ״ נראתה מהפכנית מדי לצעירים קונסרבטיוויים יותר, שלא היו מסוגלים לכל המהפכה הזאת, שהתבטאה בעזיבת הבית, נסיעה לקיבוץ־הכשרה, פרולטריזציה וכו׳׳. היו גם כאלה שבעיניהם נראתה תנועת ״החלוץ״ כתנועה לאומנית מדי שדרכה היא בסתירה לסוציאליזם, למהפכה עולמית ושחרור האנושות, אך אין ספק כי הסתדרות ״החלוץ״ היתה האירגון בעל המשקל

הגדול ביותר, שפיתח גם פעילות ציבורית ותרבותית ניכרת בעיירה. במועדון "החלוץ" היו חוגים שעסקו בלימוד תורתו של בורכוב, א.ד. גורדון, הסוציאליזם הקלסי. לעתים תכופות נערכו הרצאות על כל מיני נושאים שנויים במחלוקת והוויכוחים נמשכו עד שעות לילה מאוחרות. חברים מההנהגה המרכזית ומההנהגה הגלילית שביקרו אצלנו השמיעו לאחר ביקוריהם הערכות חיו־ביות מאד על הסניף ברטנה.

בשנת 1926 נסעו שלושת החברים הראשונים של "החלוץ" ברטנה להכשרה: שלמה פוגץ', יצחק קוזק וכותב השורות האלו, וכשחזרו לעיירה לאחר שנה של הכשרה, משמשים הם תגבורת רצינית לסניף ומניעים גם חברים נוספים של "החלוץ" לצאת בעקבותיהם. באותו זמן ובהשפעתם של הנחשונים מפסיקים חברים רבים את חיי הבטלה והשממון שלהם, יוצאים לעבוד בסלילת כבישים, חציבת אבנים וכד' ומשנים את יחסם הזעיר־בורגני לעבודת כפיים.

בשנים 1927־28 עובר משבר רציני על הציונות והתנועה החלו־צית. ממשלת המנדאט מגבילה את העליה לארץ, חברים שאושרו לעליה יושבים בבתיהם באפס־מעשה ומצפים לסרטיפיקט, התנועה החלוצית מידלדלת. הנוער היהודי אינו יכול להתייחס בשויון־נפש לכל מה שמתרחש סביבו, לאנטישמיות הגוברת והולכת, לאמצעי־הלחץ נגד המיעוטים הלאומיים בפולין, ליד החזקה שמפנים השלטונות נגד התנועות המתקדמות. בו בזמן מחמיר גם המצב הכלכלי, מכבש המסים מופעל נגד השכבות

בעיר הישנה ("אלט־שטאט")

המתרוששות והפועלים. בעקבות כל אלה נראה לרבים מבני הדור הצעיר, כי האידיאלים של הציונות והחלוציות אף הם מעין בריחה מהחזית, התעלמות מכל הבעיות שמציקות להמוני העם היהודיים. "עם הפנים לעבודת ההווה!", "עם הפנים לעיירה, לאבות העמלים ולדאגותיהם!" – אלו הן הסיסמאות שמבקיעות דרך לשורות הנוער המתבגר. האינטליגנציה בעיירה מפנה תשומת לבה לנוער העובד ומנסה להנחותו בדרכי החיים וללמדו. מסתמן גם מיפנה ביחס לשפת יידיש ולפוטנציות הגלומות בה, ובעקבות זה מתארגן סניף של יש"א ברטנה (אירגון בתי ספר יהודיים) ועל ידו חוג תרבותי שמארגן הרצאות, שיחות, ויכוחים על בעיות תרבות וספרות. פעילות תרבותית זו מקלה על המרה־שחורה שהצעירים נתפשים לה, מפזרת את העננים הכבדים ומשכיחה קצת את הדחקות והמצוקה של היהודים במשטר החצי־פשיסטי של פולין בימים ההם. הפעילים בתנועה היידישיסטית נחלצים למשימה כבדה – הקמת בי"ס יידישיסטי ברוח העקרונות הרעיוניים שלהם ומצליחים להגשים את התפקיד שנטלו על עצמם, אך בי"ס זה החזיק מעמד רק ארבעה חדשים, כי השלטונות הפולניים סגרו אותו בתואנה שהבניין אינו מתאים לבי"ס.

מוסדות השלטון המקומיים והמחוזיים מתחילים "להתעניין" בפעילותם של החוגים המתקדמים, עוקבים אחרי יש"א וחבריה, ולא נמנעים מהחדרת פרובוקטורים מהחוץ וסוכנים מקומיים שיספקו להם מידע על החוגים שנראים להם שמאלניים. כתוצאה מפעולות הריגול האלו נאסרו כמעט כל חברי חוג הפועלים. היה זה בסתיו של שנת 1929, כשנערכו מאסרים המוניים בערים ובעיירות של פולסיה ווהלין, כאשר נעצרו עשרים חברים של חוג הנוער ברטנה והובלו לקובל. הם עונו ונחקרו בכל מיני דרכים ברוטליות. נגד רוב הנעצרים לא היו שום הוכחות קונקרטיות ונאלצו לשחררם לאחר כמה ימי מעצר. רק שנים מהנעצרים – חנא טיקטינר ואהרן שפירא – נשארים בכלא ונדונים אחר כך לחמש שנים של מעצר.

מני אז התחילה התפוררות בחוג הנוער. העיקוב והבילוש מרתי־עים צעירים רבים מלהמשיך בפעילות. אחדים מתחתנים ונשא־רים בעיירה או נוסעים למקומות אחרים ונכנסים לעול של דאגות־פרנסה, אחרים מגיעים לכלל יאוש מכל המתרחש בפולין ומהגרים לארצות הברית, לארגנטינה ולמקומות אחרים. משמרת חדשה נכנסת לפעילות חברתית בעיירה ואף היא עומדת בפני בעיות רבות שאינן ניתנות לפתרון במציאות של הימים ההם.

השנים 1922־1936 היו שנים של פעילות רוחנית, של מאבקים רעיוניים ושאיפות לחיים יפים וטובים.

שמחה לביא

העידן החדש ברטנה

עם סיום מלחמת העולם הראשונה, לאחר שהתחילו לחזור לעיירה פליטים שברחו לכל עבר וכן גם צעירים שהשתתפו בקרבות, התחילו לנשב בעיירה רוחות חדשות. היו שקיוו, כי ממשלת פולין המחודשת תקיים את התחייבויותיה לשויון זכויות של כל אזרח,ללא הבדל דת ולאום, כפי שנוסחו באמנות נבין־לאומיות אך חיש־מהר החלה ההתפכחות מהחלום הורוד הזה. הגזירות השונות של ממשלת פולין הוכיחו כי לא היה זה אלא "חלום באספמיה". אפליית היהודים לרעה היתה ניכרת בכל המישורים. עובדה זו הגבירה את התסיסה החברותית ואת ההיאחזות במפלגות השונות, שסיסמאותיהן התחילו לחדור גם לרטנה הקטנה.

התחילו להסתמן באופן ברור שינויים באורח החיים, אמנם לא שנויים דרסטיים, אך בכל זאת שנויים. נוסף על הצעירים שחזרו משדות־הקרב הגיעו לרטנה גם צעירים מערים גדולות יותר לאחר שנישאו לבנות יהודיות מרטנה, וגם אלה היו גורם לשינויי־ערכין מסויים, שהתבטא בלבוש, בהצנעת הציציות, בספרי־חול שתפסו את מקומם של ספרי־הקודש, בבילויים החברתיים וכו'. אין ספק כי השינויים האלה הדאיגו את פרנסי הקהל הדתיים, שראו בהם מעין התמרדות נגד סדר־עולם מקובל שעלולה גם לערער את מעמדם ההגמוני המכריע בציבור היהודי. לא כל שכן, כאשר התחילה בעיירה פעילות ציונית מוגברת. הקמת בית־ספר "תר־בות" היתה כנראה אחד הסימנים שבישרו את תחילתו של עידן חדש, ולא ייפלא שהיוזמה של בעלי־בתים שונים להקמת בית־ספר מודרני זה היתה לצנינים ולא רק בעיני המלמדים של ה"חדרים" שחששו כי פרנסתם תתקפח, אלא גם בעיניהם של אנשי ה"שטיבלאך" למיניהם שדאגו לחינוך דתי מובהק לבניהם ובנותיהם. העיירה, ליתר דיוק־הציבור היהודי שבעיירה — התחלקה איפוא לשני מחנות. המחנה האחד: שומרי הגחלת ושומרי האמונים למסורת הישנה על כל המשתמע ממנה לגבי חינוך הצעירים, אורח החיים וכו'. המחנה השני: המתקדמים או הליבראליים יותר, שהתחילו לחזר על פתחי ההורים כדי לרשום את ילדיהם לבי"ס "תרבות". עם אלה האחרונים נימנו: משה אלבוים, יהושע בקרמן, לייבל גרבוב, מוטל גינזבורג, עמליה דרוג, יצחק־הרש הלד, ברל הלד, אברהם הוכמן, ישראל וויינשטוק, יוסף זסק, ברוך טניס, אשר לקר, ברקה מוגילנסקי, אשר פרלמוטר, נח קצקר ואחרים.

על הגבולין

ואמותינו הקשיחו לבן ותאמרנה:
חנות־מכולת לכם והבטחתם בזה את יומכם. לא לגדולות נוצרתם ואל לכם לחתור אל מרחבי הים. הנה עומד ביתכם פה עם החוף, בו נמצא ערש ילדותכם, ומצאו מרגוע גם לנפשכם. רוח־שטות נכנסה בכם. רמות ונשגבות תדברו. הן טוב מזה, כי תמשכו בעול, תחיו משפחה, אם על בנים, כאשר משכתי בעול אני ואביכם וגידלנו וטיפחנו אתכם.
סוחרים תהיו, לקטנות אל תבוזו, אגרו פרוטה אל פרוטה, ראו תכלית בחיים. טפסו בסולם, עד אם תעלו מעלה־מעלה וזכיתם לסחור עם ערי הארץ הגדולות ועשיתם רכוש רב — ושמכם יצא למרחוק. — לא, אמא יקרה! איך אוכל שבת בביתך — והוא חרב. הבטלה אכלתני כעש, והשממון היה בי כעובש. ושם בחוץ — תנועה מתחוללת, והיא קוראת לחיים, לעבודה, ליצירה.
והנה נפתח לפנינו השער הנעלם משם. כשער גן־עדן נפתח לפנינו, ואור חדש, אור חיים, זרוע לנו. ונקום, אחים ואחיות, ונלך ונדליק את נר התמיד בביתנו, הוא הקיבוץ.
אמא, את מדליקה הנרות בערבי־שבתות. אף אנחנו הדלקנו הנרות בערב שבתנו הגדולה, ערב עליתנו לארץ. ונתכשר בקדושה רבה לקראת המלכה המחכה ע"י השער ובחרדת־נפש נצפה לרגע הגדול בו ישמע הקול: **ושבו בנים לגבולם!**
התמנעי מעמנו, אמא יקרה, משוב אל אמא־מולדת? התמנעי מאתנו לפגוש את השבת הגדולה, הבאה עם תום ששת ימי העבודה והיצירה? התמנעי מאתנו את החיים?
עוד יבוא יום ותיקראי גם את, אמא, לבוא אלינו לשכון לבטח בביתנו.

תרפ"ט ("להבות" חוברת ב')

אריה אברך

בו בזמן לערך התחילו בפעילות בעיירה גם קבוצות של בונדיס־טים וקומוניסטים. פעילות זו היתה מצומצמת למדי והסתייעה בעיקר ב"זריקות" מן המרכזים של המפלגות האלו, אך אין להתעלם מהן. ה"בונד" כיוון את פעילותו בעיקר לחוגים של בעלי המלאכה, ואילו הקומוניסטים כיוונו את התעמולה שלהם בעיקר לחוגי פועלים. למרות הניגודים האידיאולוגיים בין ה"בונד" והקומוניסטים בכל הנוגע לבעיות האקטואליות בפולין, הרי בכל הנוגע לציונות היתה להם מעין חזית משותפת. המכנה המשותף היה – שנאת ציון.

ניתן לומר, כי תקופה זו, עד שנת 1927, מתאפיינת במחלוקת הגוברת בית ציונים ולא־ציונים, כשמקומן של תנועות הנוער נפקד עדיין במערכה או במחלוקת זו. הריב ניטש בין המבוגרים בעיקר. ברבות הימים קמו איפוא רשימות נפרדות בבחירות לעיריה של הציונים ושל הלא־ציונים והפיצול נתן אותות בכל תחומי החיים הציבוריים. הספריה התפלגה לשנים והוקמה ספריה יידישיסטית נפרדת, התארגן בי"ס ידישיסטי שמעמדו היה אמנם רפה לעומת בי"ס "תרבות", אך הוא נתמך ע"י הבונדיסטים והחוגים הקרובים אליהם. ב"שטיבלאך" הירבו לדבר בודאי על המחלוקת ועל הניגודים בין המחנות השונים, אך נראה לי, כי רובו של הציבור היהודי לא הכניס ראשו לעובי הקורה ועמד מן הצד. המצב הכלכלי החמיר והיהודים חשו שהישועה שלהם לא תבוא מהמפלגות המתכתשות ביניהן. רבים התחילו לחפש נתיבים שונים להגירה לארצות שמעבר לים, אחדים הגיעו למדינת קולורדו שבאר"הב ובעקבותיהם באו קרובים וידידים ששמעה של ארץ הזהב הגיע אליהם אחרים לארגנטינה ולקנדה. האכזבה מהמשטר של פולין המחודשת חדרה כנראה לרחבי הציבור, וכל מי שיכול היה להימלט – נימלט.

בשנת 1927 חל מפנה מסויים. התנועה החלוצית קיבלה תנופה ניכרת בפולין וגם עיירתנו נכבשה על ידי התנועה הזאת.

זכות ראשונים מגיעה בלי ספק לתנועת "השומר הצעיר" שמצאה נתיב אל הרבה צעירים אשר התחילו לראות את דרכם בחיים

מנדל וגיטל קליין, יצחק־הרש וריבה פוקס, דבורה חוקר, פייגה ושכנא שטיינברג, מיה שטיינגרטן, פרל ויצחק שפירא

קשורה עם דרך התנועה הזאת. חברנו משה דרוג שהצטרף לתנועה זו בימי לימודיו בקובל – הוא אשר הניח את המסד לקן השו״הצ ברטנה, וכמעט כל תלמידי בי״ס ״תרבות״, מכל הגילים והכיתות מצאו עד מהרה את דרכם לקן הזה. הפעילים המרכזיים בקן היו: חיים איידס, חיה דרוג, דבורה וחיה גרבוב, יהודית סנדיוק, זלדה פינטוך ואחרים.
כמעט באותו זמן התארגנה בעיירה קבוצת חברים שהקימה את הסתדרות ״החלוץ הצעיר״, שריכז בשורותיו בעיקר את הנוער העובד, בניהם של בעלי־מלאכה ואחרים, אשר דרכו הרעיונית של השו״הץ לא נראתה להם. הבולטים שבקבוצה זו היו: צרנה לבית גרינשטיין, מיה וינשטוק, בתיה חיט, אברהם גרבוב, מרדכי ינובר, שמואל גולדמן, ישראל הוניק וכותב שורות אלה. קבוצה זו הסתייעה בהדרכת אריה אברך שנימנה כבר עם המפעילים המרכזיים של תנועת ״החלוץ״ וביקר מטעם מרכז ״החלוץ״ בסניפים שונים. ראוי לציין, כי על אף השוני בשיטות הפעולה החינוכית ובאידיאולוגיה של שתי התנועות האלו, פעלו שתי התנועות על יסוד של דו־קיום הוגן ומכובד וההתחרות ביניהן היתה על רקע קונסטרוקטיווי: בפעילות למען הקרנות הציוניות, במיבצעים משותפים שונים, פעילות ב״החלוץ״ וכד׳.
בראשית 1929 יצאה הקבוצה הראשונה של בני רטנה להכשרה ובשלהי שנה זו, בעיצומם של מאורעות תרפ״ט בארץ ישראל, אושר לעליה ועלה ארצה חברנו מרדכי גפן. הדרך להגשמה ולעליה היתה מעתה פתוחה בפני צעירים רבים מרטנה, איש־איש במסגרת תנועתו, ואכן רבים מבני רטנה עלו על הדרך הזו. ואלה שמות עשרת הראשונים לעליה, לפי סדר עליתם: מרדכי גפן, משה שטרן, שמואל מרדר, איסר קוושניק, משה גוטמן, שמחה לביא, משה דרוג, שמואל ושרה גולדמן, אליהו פיינטוך, צ׳. גבעוני.

קבוצת פעילים.
למטה: עמליה דרוג, שיינה איציקסון, פייצ׳ה הוניק; יושבים: א. גינזבורג, פוגץ, אסתר אילבוים, חיים שטיינברג, שרה יונוביץ׳; עומדים: מ. אילבוים, ב. כהן, א. הלד, ח. רידר, שפיר

ל. באיון

בימי תסיסה רעיונית

אם מבחינה כלכלית היתה רטנה תלוייה בערים הגדולות יותר – הרי לא כן מבחינה חברתית ותרבותית. הערים הגדולות לא נזקקו לרטנה וכנראה שרטנה לא נזקקה גם להן. החיים היהודיים בעיירה עוצבו במשך דורות והיו להם דפוסים ונורמות קבועים. אורח החיים הושתת על המסורת והדת ולא היו גורמים שיוציאו מחוץ למסלול הזה. שבת ויום חג, חתונות ובריתות־מילה, חגיגות בר־מצווה ו״שלום זכר״ וכיוצא באלה התבססו על מסורת של שנים רבות והם הם שהיוו את הקשר הטרנסצנדנטאלי של ישובים יהודיים.

היו לה לעיירה כלי־קודש משלה: רב ודיין, סופר ומלמדים, שמשים ולומדים וכו׳ שעיצבו את החיים הרוחניים ולא הורגש כלל צורך באפוטרופסות או סיוע כלשהו מצד הקהילות היהודיות בערים הגדולות. גם ענינים נכבדים ככתיבת ספר־תורה, קבלת רב חדש, בחירת גבאי וכדומה לאלה – לא חרגו מתחומיה הצרים של הקהילה היהודית הקטנה. מה שאין כן – התנועה החסידית. תנועה זו פיתחה יחסים וקשרים בין היהודים בערים השונות, ורטנה בכלל זה. כל ה״שטיבלאך״ של החסידים שהיו מרוכזים ברחוב בתי הכנסת (שול־גאס) פיתחו וטיפחו פעילות חברותית וקשרים הדדיים בדרך אל חצרו של ה״רבי״ או מחצרו, בפגישות השונות אצל ה״רבי״ עצמו, ומכאן צמחו גם קשרים כלכליים־מסחריים שהתרקמו במשך הזמן. אורח־חיים זה נמשך עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914.

בעקבות המלחמה העולמית נזדעזעו סדרי־עולם וממילא נבעו

״החלוץ הצעיר״

צעירים היינו. צרה נעשתה המסגרת בה חיינו, ובלב התחיל תוסס הרצון להתארגן. כאגדה קסמה לנו ההרגשה ״חלוצים צעירים״. מעורפלות ובלתי ברורות היו ידיעותינו בשאלות התנועה השונות. דלים היו גם הסכויים לאירגון. מובטלים, מחוסרי נסיון בעבודה ובלי אמצעים כספיים, אבל בהתאמצות ובקנאות המשכנו ברעיון בו הגינו בלי הרף. אולם לא היה. יום־יום התאספנו בשדה וערכנו שיחות. אחת ידענו: מפעלנו יצליח אם נדע להעלות את קבוצתנו המצומצמת לרמת עבודה ופעולה מתמדת.

העבודה התרבותית שהתרכזה בשאלות חלוציות הצליחה. אט־אט

פרצות באורח־החיים היהודי הקבוע. רוחות חדשות החלו מנש־בות בעולם והן הגיעו גם לסימטאותיה הקטנות של רטנה הקטנה. המלחמה זרעה חורבן מסביב, חילופי שלטונות היו תכופים והביאו בעקבותיהם הרס וחורבן, ובעיקר סבלו היהודים. החילות הנסוגים והמתקדמים כילו קודם כל את חמתם ביהודים. כל צד האשים אותם בריגול לטובת הצד שכנגד, והיהודים שילמו את המחיר המלא בעד כל תבוסה ובעד כל נצחון, גם אם לא היתה להם כל שייכות לזה או לזו.

ראשית ההתארגנות הפוליטית

עם סיום המלחמה התחיל להסתמן שינוי כלשהו באורח־החיים, ומה שבלט ביותר – נתהדק הקשר שבין רטנה ועיר המחוז קובל. התחילה להתארגן תנועה ציונית, קמה תנועת צופים ״הצופה״, נוסדו חוגים דרמאטיים, חוגים שונים התארגנו לפעולה סוציאלית למען היתומים ולמען מטרות סוציאליות אחרות. בכל הפעילויות האלו היתה כבר השפעה וגם עזרה ישירה מצד מוסדות מהחוץ, ממרכז בוורשה ומהעיר השכנה והגדולה – קובל. באותו זמן בערך נוסד הבנק היהודי העממי שמסייע לסוחר, לבעל המלאכה ולסוחר הזעיר ומבצבצות ועולות תנועות פוליטיות שונות: ציונים כלליים, פועלי־ציון, צעירי־ציון, התאחדות, ״בונד״ וקומוניסטים. כל התנועות האלו מפתחות פעילות תרבותית, אך במיוחד מורגש בעיירה המאבק בין נאמני הלשון העברית ובין היידישיסטים, כשלכל אחד מהצדדים יש בית־ספר משלו. באותו זמן נוסד גם

נהיינו גורם חשוב. יריעתנו התרחבה, נוספו חברים חדשים. אחת המטרות העיקריות שלנו היתה – חדירה לתוך שורות הנוער העממי העובד. עבדנו בתנאי דירה קשים (חדר צר בלי מאור מספיק ומקום לשבת) ובכ״ז גדל מיספרנו בקרב הימים ועלה ל־30 ח׳. ה״בטויים״, כלי המיבטא שלנו, שהופיע עד עתה במיספר של 5 חוברות, עזר במידה רבה לריכוז חברים. ביחוד גדלה השפעתנו על ביה״ס הפולני, בו ביקרו רוב ילדי העיירה דלי־האמצעים. הסניף גדל וצפו שאלות שונות. שלחנו 2 חברים למושבת המנהלים בברסטצ׳קה. המושבה השפיעה לטובה על עבודת חברינו. הם למדו את בעיות התנועה והתקשרו יותר לערכיה, ובשובם להסתדרות התמסרו לעבודה בכל מרצם. קשה ביותר היה אירגון צעירי התנועה. חסרה לנו הגישה הדרושה לכך, ורק לאחר דרישות תכופות מצדם, ארגנו אותם בגדוד ע״ש צ׳יזיק. גדוד זה מונה כיום 25 ח׳, רובם תלמידי ביה״ס ״תרבות״, מסורים להסת׳, דואגים לה, פעילים בק.ק.ל וכו׳. בגדוד שתי קבוצות: ״דרור״

ו״עמל״. את הקבוצה מדריך חבר משכבת ה״בחרות״. ועד הגדוד מורכב ממנהלי הקבוצות וחברים נבחרים ע״י הגדוד כולו. ע״י פעולה משותפת עם השו״הצ ארגנו את ״החלוץ״ המונה כיום 60 ח׳. חברינו פעילים בו ודואגים לו. חברה מסניפנו השתתפה הקיץ במושבת המנהלים בז׳ילונה (על יד קובל), שניים אחרים משתתפים בסמינר ״החלוץ״ בורשה. הסניף מונה כיום 80 ח׳ מאורגנים בשלוש שכבות שונות: ״בחרות״, ״נעורים״, ו״צעירים״. לכל שכבה נקבעה תוכנית פעולה מיוחדת.

שמואליק גולדמן

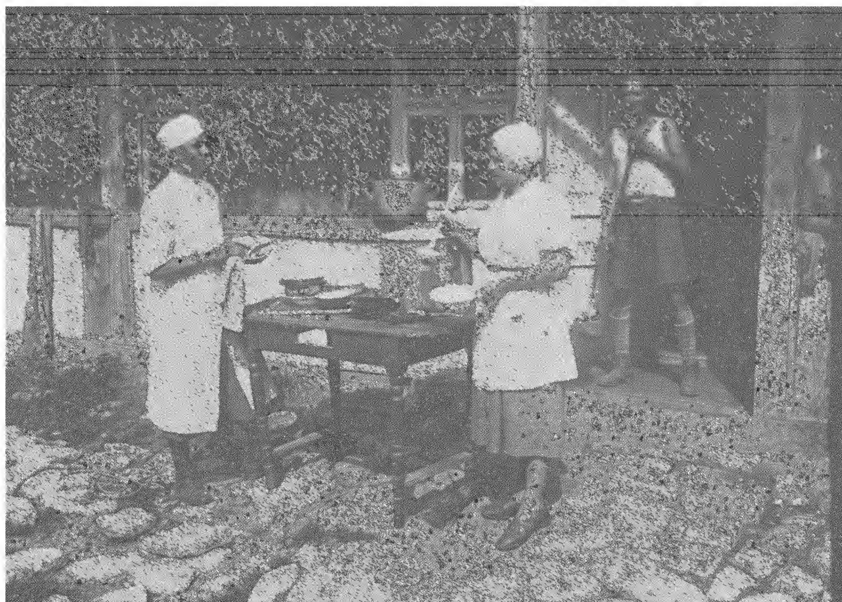
״החלוץ הצעיר״, חוב׳ ז׳ 1931

איגוד בעלי המלאכה וכן גם איגוד מקצועי וספריה עירונית. שליחים ומרצים מגיעים מקובל להרצאות או לאירגון הפעילות המפלגתית, אך התנועה היא דו־סטרית, שכן גם מרטנה נוסעים צירים לועידות והתכנסויות שונות.

ברצוני להעלות מתהום הנשייה כמה אפיזודות הקשורות בראשי־תה של התנועה החלוצית בעיירתנו.

השנים 1924–1926 היו תור הזהב של התנועה הזו. ברחבי ווהלין קמו סניפי ״החלוץ״ כמעט באופן ספונטאני, שריכזו בתוכם אלפי צעירים שהגיעו לכלל החלטה, כי יש לעבור לחיים פרודוקטיוויים יותר ולקשור את גורלם עם התנועה הקיבוצית בארץ ישראל. בו בזמן התפתחה גם ״ההכשרה״, כלומר – עשרות מקומות בווה־לין, אשר שם הצטרכו החלוצים להוכיח את מידת התאמתם לעבודה גופנית, נכונותם להגשמה אישית ואת יכולת ההסתגלות שלהם לחיים קולקטיוויים. ב״נקודות״ ההכשרה העירוניות עבדו החברים בכבישים, בחטיבת עצים, בעבודות בנין שונות ובכל עבודה שנזדמנה. שכר עבודתם היה נכנס לקופת הקיבוץ.

אחד מקיבוצי ההכשרה הגדולים בווהלין היה בקלוסובה, לא רחוק מהעיר סרנה, מקום שם עבדו החברים בעיקר בחציבת אבנים. אהרון וורבה מקובל היה אחד ממנהיגי ״החלוץ״ בווהלין, שהיה עובר בסניפים, מסייע לאירגון העבודה, בוחר את החברים שיצאו להכשרה ומארגן מיבצעים שונים בערי ווהלין לטובת ההכשרה והעליה. הוא הפסיק את לימודיו בחו״ל מסיבות כלכליות, אך לא רצה להמשיך באורח החיים הזעיר־בורגני של הוריו והשקיע את עצמו, בכל הלהט והמרץ, בפעילות ב״החלוץ״, שבה ראה את חזות הכל. הוא הגיע לרטנה בשליחות ״החלוץ״

אלקה פפיר בהכשרה בקוסוב (1935)

כדי להגביר את פעילותנו, להרצות ולהעביר איזו מגבית של "החלוץ". הוא הרשים אותנו מאד בהרצאותיו המעניינות ובאישיותו. ניכר היה מיד, כי צעיר זה הוא ברוך־כשרונות, ואכן הימים ששהה בעיירתנו היו ימי־חג לנוער שלנו.

גם אני יצאתי להכשרה לקלוסובה ושהיתי שם 11 חודשים. הקשרים ביני ובין כמה חברים מקובל נתהדקו, ובמיוחד עם ישראל ווקסמן – קשרים שהביאו בסופו של דבר למשבר אידאי מסויים. שנינו התלבטנו, לשנינו היו ספקות לגבי דרכה של התנועה. לשנינו נראתה האידיאה של הקיבוץ כמטיפה להתנזרות חברתית ולהתרחקות מהמאבק הסוציאלי. התחלנו לראות את הקיבוץ כמעין כת מסויימת שנסגרת בתחומי קולקטיב ואינה משתפת עצמה במאבקים הכלליים הניטשים בתוככי החברה. שאלות רבות התחילו לנקר במוחנו: האין בכך משום אגואיזם של כת נבחרת? מה חלקנו במאבק נגד שעבוד וניצול שמנהלים הסוציאליסטים בעולם כולו? האם יכולים ורשאים אנחנו להי־שאר ניטראליים במאבק זה? אנחנו הדבקנו בהתלבטות ובספקות שלנו גם חברים נוספים בקלוסובה והויכוחים בנושאים אלה היו עירניים מאד, והם נסתיימו בנצחון שלנו. באסיפה הכללית של כל החברים שאושרו לעליה נתקבלה החלטה שהיה בה משום קבלת העקרונות הרעיוניים שלנו, וזה נוסח ההחלטה: "הקיבוץ חייב להיות מעבדה סוציאלית בקנה־מידה קטן, שצריכה להכשיר את המנהיגים הרוחניים של הקולקטיב לכך שיוכלו לתפוס את המקום הראוי בעידן המהפיכה הסוציאלית ולכוון את המשק העולמי". זה, בערך, היה הנוסח שנתקבל ברוב דעות, ומני אז העמיקו הספקות והלבטים. נוסף לנימוקים שהוזכרו הועלו גם נימוקים נוספים, כגון: התנועה החלוצית והקיבוצים מתבדלים מהתנועה הסוציאליסטית העולמית, אינם מזדהים עם פועלים שובתים למען העלאת השכר והטבת תנאי העבודה ולעתים הם הופכים גם למפירי שביתה ע"י חדירתם למקומות עבודה בהם מתנהלות שביתות. טענה נוספת היתה: התנועה החלוצית מפנה את הלהט המהפכני שלה רק לארץ ישראל וממילא היא מרחיקה את הבנים מאבותיהם, מעוררת בצעירים אי־אמון כלפי הוריהם ודרך חייהם, שוללת את התרבות היהודית ושפת ההמונים היהודיים בהטיפה לשלילת הגולה וכו' וכו'. התחלנו להרגיש צורך בסינטזה רעיונית מסויימת שתגשר על הפער בינינו ובין ההמונים היהודיים בגולה ותרבותם. הסיסמה היתה: לשוב אל ההמונים, לחזק את מעמדם ועמדותיהם, לקשור קשר של קיימא עם השפה והתרבות שלהם. החברים שנתפשו לדעות אלו ויתרו על עליה לארץ ישראל והשקיעו את כל מרצם מעתה בפעילות אחרת לחלוטין: להקים בתי־ספר יהודיים, ספריות, להביא תרבות להמוני העם, השכלה, הרצאות, לייסד שבועון ביידיש ובדומה לכך. זכורני, כי בין המרצים שהבאנו אז לרטנה ולקובל היו גם פרץ מרקיש, יעקב זרובבל ואחרים.

(מתוך הספר "פנקס קאוועל")

להימלט מגיא הצלמוות

יום קיץ היה. בודדה ישבתי אז
סמוך לביתי וכנפי הדמיון נשאוני
רחוק מעבר לעולם המציאות.
חזיונות נפלאים ותמוהים ראיתי.
מראות חלפו לנגד עיני. עתה מנסה
אני להזכר, ואין בידי להחיותם. כן,
במשהו נזכרת אנוכי. — — — שעת
בוקר קיצי. החמה אך עלתה לעשות
את דרכה בשמי התכלת הבהירים,
ואני במרחב של שדות. הכל סביבי
רענן. רסיסי הטל קורצים
באור־יקרות מתוך הדשא וריח
הבושם העולה באפי משכרני
לחלוטין. באויר הצח נראים באופק
ההרים עוטפי אפור ואפור־כהה
ופסגותיהם מגיעות לשחקים — —
—

כל החי בי שואג, נצבט. התעוררתי,
אך הד דברים קלוש עלה מתוכי.
התנערי, עזבי את הציה, מלטי מהר
נפשך מגיא הצלמוות, פן כלייה
תבוא עליך.
נתפכחתי, אך רוחי לא שקטה.

בתיה חיט

מתוך חוברת "בטויים", בטאון "החלוץ הצעיר" ברטנה. י' טבת תרפ"ט

אברהם גרבוב

ששה שנועדו

ששה היינו עם קפריזה ילדותית, תמימה. וכשמבטי העינים שאלו לפשר הדבר – הסמיקו הפנים – – – ... ויוועדו מול הרי־חול, ליד עצי־מחט, שתי נערות ונערים ארבעה. מדברם עלתה החבורות, מתוכה האירה האמת: מהיום חברי "החלוץ הצעיר" אנו. שבו לעיירה – ופנים חדשות להם – לששה. מקום לשיחות – השדה. ניזונים הם מעתוני אשתקד, מדברים על קשרים עם מרכז, על "עצמנו" ו"עליהם", על הקשיים. על משיכת נוער עוד מוקדם לדבר, אף כי ישנו רצון להוכיח לאחרים משוגתם. והנה נתקבלו כבר מכתבים מ"המרכז", התולה בהם תקוות. והנה גם קראו מאמר ב"החלוץ הצעיר" על אלה ואלה.

העיירה סוערת, לעבודת המזכיר אין ערוך. החובה מתקבלת בחיבה. ארגון פנימי, אהבה לבבית ואחריות הדדית.

לפני סיום הקיץ שוכרים חדר. חלונותיו שבורים והוא ריק מכל ספסל ושולחן, ארבעה קירות בלבד, לא מסויידים. מדייקים בסילוק מס־החודש. הכל כשורה.

ואם אזלו הנרות, ירוץ חבר, מבלי אשר יצוו עליו, מרחק של קילומטר ויותר, הביתה, וישוב בפנים אדומות, כשהוא נושם כבדות ובידו הנר. החבורה יושבת על הרצפה, אחד מחזיק נר, שני מקריא, ולאחר בירור מתפזרים בדאגה ליום המחרת. הדמיונות מתלהבים מפעם לפעם לקראת תוכניות חדשות. גם ספיקות מתגנבים, והם משמשים בערבוביה עם מסירות ודאגה.

במרוצת הימים מקבלת הקבוצה הקטנה דמות אחרת לגמרי. גדלה ה"הסתדרות". הקפריזות הילדותיות מולידות חיכוכים, ומתפתח החוש לגלות את הרע בשני. יש שיחה והיא גם לא לשמה.

מתוך השורה צומח היחיד, הסובל: ככה לא יוכל. רואה הוא הכרח בשינויים, לא יתן להזניח. בלילות, בערבים הארוכים, בשחר, עומדים לנגד עיניו מחנות ילדים תובעים.

ירחים נחפזים, חצאי־שנים חולפים, צעירים מתבגרים, התביעות גדלות – והוא, חבר השורה מאז, נעשה לנקודה המרכזית; פנים קודרות, הרגשות אין־אונים תוקפות אותו, והוא כולו מכונס בתוך עצמו.

ירחים נחפזים. צעירים מתבגרים. מעיניים ניבטת הפיקחות. מושגים מקובלים, מושגי אבא־אמא, שנצטברו במוחות הצעירים, נושרים מדי ערב ערמות־ערמות.

הם יודעים הצעירים על חופש דעות, על דמוקראטיה, "התמחו"

שמואליק גולדמן

התנועה החלוצית היא הנקודה המרכזית בחיי. אני מבדיל בין שתי תקופות בחיי: תקופה א׳ לפני בואי לחלוציות ותקופה ב׳ כשאני בתוך ההסתדרות והתנועה החלוצית.

מעט מאד רשמים נשארו לי מהתקופה הראשונה, אך זאת אזכור: אבי בורח ואחריו רץ פולני הלרצ׳יק, אדם רודף אחרי אדם; אדם בורח ומתחבא בפני אדם. מומנט שני – בתקופת הפוגרומים כשהורגים יהודים. התעורר בי רגש הנקמה, וזה בא לידי ביטוי במעשי יום־יום.

את "החלוץ" הכרתי בפעם הראשונה ע"י עבודה בחפירת תעלות בשדה. זה מצא חן בעיני. המחשבה על קיבוץ התחילה בשאיפה ל"הרמוניה" חלוצית. הייתי בין מארגני "החלוץ הצעיר" (לפני זה הייתי בהשו"הצ) בעיירתי. אחרי שנכנסתי לסניף והתחלתי בעבודה חלף רגש הנקמה. הבינותי את אי־המוסריות שבזה.

בבית־הספר הפולני היו המורים פוגעים בכבוד האומה. היו התנגשויות בינינו, ולא פעם הוציאוני מביה"ס. עברתי לבי"ס עברי. גם שם לא הרגשתי את עצמי יפה. לא חינכו ברוח החלוציות.

בבקורת. שפע החיים קרא להם ויבואו לסניף ברצון לחפון, לחפון. והוא, חבר השורה מאז, כמעין הנובע את לשדו יתן, ובכל רגע נכון הוא לזרוק מבט רחמים על עצמו. לפניו נשמות מאובקות, עיניים סתומות יופי ותובעות, מתרעמות.
...והעיירה – שבתותיה נמשכות כתרדמת חתול. אורות הבתים מספרים על היושבים ליד השולחן ומשחקים בקלפים. פיהוק ממושך. ובלבו – רצונות ושאיפות, ציפייה למרחב.

תרצ"א, "החלוץ הצעיר" חוברת ז'.

אמרתי: אין זכות קיום לבי"ס עברי כזה. בבית לא הרשו לי לעבוד בסניף.
רציתי להגשים. הייתי בן 16, לא מסוגל עוד לעבודה פיזית, אך רצוני היה כביר. הייתי בטוח שהקיבוץ יקבלני. ואיך זה לא יקבל כשאני רוצה להגשים? ברחתי למושבה. נפגשתי עם עוד חלוצים צעירים. "קלוסובה" נהיתה למטרה שלי. רבות האגדות שהתהלכו אודותיה. סופר על קבוצת חברים שבעקשנות קשרו את גורלם במקום עד ששערי הארץ יפתחו; סופר על ההליכה רגלי לוורשה, למשרד הארצישראלי, כדי לתבוע פתיחת שערי הארץ.
לחמתי ב"יחוס". התרועעתי עם כל אחד. זה היה מרגיז את ההורים. במשך הזמן התרגלו גם בבית למציאות זו, אך לרעיון ההכשרה עדיין לא התרגלו. עבדנו בחטיבת עצים, ואחרי העבודה לא הלכנו הביתה, כי אם לאולם. רקדנו הרבה עד שנפלנו בלי אונים ארצה. היה זה מומנט של התלהבות. כבר בסניף התחלנו להרגיש בה. הייתי מאד מסור לסניף. תמיד חלמתי על עבודת האדמה.
בבואי מהמושבה התחלתי לעבוד במחוז. חשבתי: אסור לי לשבת בסניף, צריך להגשים. הייתי הראשון מסניפנו (הח"הצ) שיצא להכשרה, ולו גם בלי אישור. הפרידה היתה מאד קשה. נצנץ בי רגש של חרטה, אך התגברתי, הבלגתי.
מקלוסובה נסעתי לסמינריון החלוצי. רציתי בביסוס מדעי (גם עכשיו הייתי מאד רוצה ללמוד) השיחה על "חברות" השאירה עלי רושם כביר. "לאהוב את האדם גם כשהוא רע". נשף הפרידה בסמינריון, דברי טבנקין וגרינבוים. היו אלה דברים חוצבים להבות-אש. חליתי ונסעתי הביתה. גם בהיותי בבית לא התעניינתי בעסקי אבי. לא יכולתי לסבול את עצמי על אשר אני חי ע"ח אבי. נסעתי לקיבוץ. הטבע בנימן השפיע עלי מאד וקבע את יחסי לטבע".

(מתוך שיחה על דרכי לתנועה ובתוכה) במושבת מנהלים בליכוביץ – תרצ"א

בוקר בעיירתי

אך זה דרכו רגלי בשוק וקווי שמש ננעצו בעיני.
רוח קריר לטפני ורגשות שונים חלפו בקרבי.
נגלו החנויות לפני.
החנויות, אשר באיצטבותיהן מסודרים לממכר: המרמה והשקר!
עודן סגורות על מסגר. גם הן מבקשות מנוחה והזיה מעט.
אין תנועה. רק הדממה מזמרת ומצלצלת.
ואני עומד פה כבתוך עגול, הוא רוקד מסביב לי, הוא סוגר עלי,
לאן? לאן תלך? עמוד פה!...
ולבי תוהה, וידי פרושות כשואלות:
האמנם אשהה כאן ולא אצא לשדה עם זריחת השמש?

א. גרבוב

רגעים

מין תענוג מיוחד היה לו בבית בשבתו ליד התנור לחשוב נוגות־נוגות, לשרטט מבלי־משים באצבע על גבי הזגוגיות הטלולות ככל העולה על רוחו: את שמו, שמות אנשי המשפחה. וכשקץ באלה – ונכתבו מאליהן מלים לועזיות מחוסרות כל תוכן אשר חדרו לדם במסיבות הלימודים בבית־הספר מימים ימימה.

הסמינר העולמי השני של "החלוץ הצעיר" בגרוכוב (1931)
הקיצוני בשורה העליונה מימין – אברהם גרבוב ז"ל, הקיצוני בשורה השלישית משמאל – שמואל גולדמן

היה עומד ומסתכל, חושב ובוחן, טווה חוטים משלו ושאולים, על החיים המורכבים, על חידת היקום. ומעל זה — השעון בדפיקותיו הגוועות כגווע האדם.
היו אלה רגעים כלל לא נעימים, מפחידים בנצנוצי הטירוף, אשר נטלו כל שליטה מהאדם על עצמו והפקירוהו לידי הגורל העיוור, הכל־יכול. אבל חן מיוחד היה בהם, איזו התעלות־נפש ונחת־רוח הסבו: מיהם נמלי אדם, הזוחלים בצורה כה מגוחכת להביא לחמם — היבינו לו? בשולי הכאב חלחל התענוג.
וכשהיה יוצא לטייל — ונשא עליו נטל של מחשבות, אשר זרו אבק בכל תאי מוחו, על הקושי בחיים וההכנה העצמית, על השלווה הפנימית, הוודאית, לקראת המוות. וזה היה מוסיף ללכת, לש בנעליו את הבוץ, וקווי השמש תוקפים אותו, חודרים בו, — ומבלי שהרגיש עלו דמעות בעיניו.
על מה ניגרו הדמעות? שמא על חמש־עשרה שנות חייו הצעירות? לא זאת. בכו בו כוחות משונים, סמויים, משכוהו לכאן ולכאן — והוא באמצע.
על מיתרים אלה ניסו רבים לפרוט. צפו חלומות: אולי לעזוב את ה״שטויות״ האלה ולהגיע למעמדו של אבא היושב בכל מוצאי שבת מוקף סוחרים כאותו העכביש אשר ממנו קורים רבים.

— פו! פו! לא זאת, לא זאת. חיים מתוך הכרה, מתוך הרגשה אנושית.
רמזים קרצו. הלב נמשך אחרי ״אנשים גדולים״. בכל פה היה גומא ביוגראפיות של משוררים, סופרים ואנשי־שם. נעמו לו ספרי־זכרונות. לקח משל מהם. תססה בו ההרגשה של **שליחות**. איך? כיצד? אנה? — לא ברור היה.

א. גרבוב

תרצ״ג, ״החלוץ הצעיר״ חוברת ט״ו

שמואליק גולדמן

״מה חורו פניך!״, מה מוזר מבטך. החולה הנך?״
מוזר מבטי, פני מתחוורים, בהביטי עליכם שקועי הגלות.
לא חולה אנוכי. רק אתם חליתם!
מוזר מבטי בחדרי למעמקי כליותיכם וראיתי:
ריק מכל חדש, מלא ישן נובל!
דאגה רק אחת לכם — למלא הקיבה.
סיר הבשר, הבצלים והשומים, תמיד יעמדו נגד עיניכם.
דור המדבר, לא ירגיש השממה;
פגרים מתים לא יחפצו דעת ולהכיר המעבר לחיים!
קהה הרגש אצלכם. בשרכם ידושו, עורכם יפשיטו
ואז יצא מפיכם פזמון ישן:
״אנו מקדשים את השם!״
— יודעים אתם שאלוהים ציווכם להרג על כל דבר שבמצוה,
אך לנסות לבנות את החורבן ולשנות את מצבכם—
גם על רוחכם לא יעלה!״

(חוברת ״בטויים״, רטנה)

אביב בדרכים

מוריקים שדות והליניה. גולשים שבילים בין מרבדי צבעונין. דרכים מצטלבות באופק המכחיל ודומיה רעננה רוחשת סוד שרוייה מסביב. עוברי־אורח מתנהלים בדרך, בעגלות וברגל, ויהודים רבים־רבים עולים אל "היריד" שבעיר הקרובה. חבורות־חבורות אפורות, אחת דומה לרעותה. אותן האנחות, אותן השיחות, אותן העינים השקועות והפנים המכורכמות מיסורים.
יש ואוחז דרכי ברגל בין סניף לסניף. יחידי בשביל השדות מול שמש האביב. כמטפחת צבעונית פרושים לפני השדמות. הרוח מבדר את מעילי. אני צועד בלב רונן וחש את פעימת האביב בעורקי.
עיירות ישראל. בתים שחוחים, עניות ומצוקה. דאגות פרנסה משחירות את הפנים "כשולי קדרה". ועצוב, עצוב. גם באביב. רק הסניף, חדר "המעון" – פינה מאירה ומעודדת. העינים מבריקות והלבבות קשורים וערים: מה נעשה בהכשרה? מה בתנועה? מה החדשות מן הארץ? ולא אחת בבואי אל סניף שביקרתי בו לפני כמה חדשים, אני רואה: רחבו היריעות, גדלו החברים, חושלו. שמחה פנימית ממלאת אותך, כאותה השמחה של הגנן הרואה בשגשוג שתיליו־טיפוחיו. חוטי אהבה נשזרים.
יש ניר נאמן לתנועתנו החלוצית. אביב. אביב רונן ושופע. ומרחוק מתגלגלים הרעמים... אבל הלב גואה ברננה. איזו אמונה אמיצה ותקוה מעודדת ממלאים אותך למראה העצים המלבלבים, השדות המשגשגים בירק רענן, למראה החלוצים הצעירים הצומחים ועולים בעיירות ישראל.

שאול גרינשטיין

חוברת 3–4 "החלוץ הצעיר" 1939

שמואליק

לא אתן!

וידמו אבא־אמא להשריש בי רוש ולענה,
הצמחים הפראים שעלו בשדה־שממה.
ויאמרו לאסרני בנחושתים,
גם ידי־גואלים לנפש עזובה.
ולא אתן –
תאומנה!
ומה אם גבי לא הורגל להיות כפוף תחת כובד משא?
יורגל!
ומה אם רגלי לא סוגלו לכת עלי אבנים צורבות?
תסוגלנה!
ולא אתן לאבא־אמא לאסרני בנחושתים.

(נדפס בעתון "מסדה" בקובל תרפ"ט)

שרה גינזבורג, רות גרינשטיין ושמואל גולדמן מרטנה – בהכשרה בקלוסוב

ש. גולדמן

בבית־היוצר לחלוציות

...עיירתי רטנה. שבת. מועקה בלב ואין אויר לנשימה. צר מסביב. אין לי יותר מקום כאן. מחר אני יוצא מן העיירה למקום שלבי משתוקק לבוא אליו. שם אחוש טעם של חופש. שם לא אצטרך להישען על כתפיהם של אבא־אמא. אהיה איש פרודוקטיבי – עובד – המתקיים מיגיע כפיו. ארזתי בחבילה את בגדי ושאר דברים אישיים. מחר, ביום ראשון, אני נוסע מכאן לקלוסובה.

יום ראשון בבוקר. השכמתי קום – ואני מוצא שבביתנו השתררה עצבות. אבא נאנח. אמא בוכה. תקותו של אבא היא, שלא אוכל לחיות בקיבוץ, כי שם יש לעבוד קשה ואני הן כה חלש בגופי, ומלבד זה – תנאי החיים שם, שאין להשוותם כלל לאלה שאני רגיל להם פה, בבית. בקרוב, ודאי, אברח משם – ואשוב לכאן... אני נפרד מהורי. אמא מחבקת אותי ומתרפקת עלי, אך אבי מסרב להיפרד ממני. דממה מסביב. דמעות על כל פנים. יבבה חרישית. כולם בוכים – ואף אני... ליד האוטובוס – עשרות אנשים שבאו להיפרד. עיניהם נעוצות בי – מי בביטול ומי בקנאה...

האוטובוס זז ממקומו. הדרך אצה לי ואני כבר בסארני. בעוד חצי שעה אהיה בקלוסובה, המקום שאליו כה נכספתי, שבגללו בא הקרע ביני לבין הורי והבאתי עליהם ייסורים כה מרובים.

הגעתי לקלוסובה ביום גשם. ניגוד חריף בין הטבע לבין חלומות הפז שלי... הראשון אשר נקלע לקראתי בתחנת הרכבת היה בחור שלא מחברי הקיבוץ ושאלתי אותו: "איך מגיעים לקיבוץ?". הוא הסתכל בי והשיב: "כה יפות הנעלים שלך, אך בעוד שעה כבר לא יהיו ברשותך. במקומן תקבל זוג של "גומות", וחבל גם על המעיל היפה שאתה לובש. קום בחור וסע מיד בחזרה לביתך!".

"אל דאגה" – עניתי לו והמשכתי בדרכי. והנה נפגש לי בחור שעל ראשו מין כובע ישן ומכנסיו קרועים, ולרגליו "גומות". שאלתי אותו למקומו של הקיבוץ – והוא הראה לי את הדרך לשם.

באתי לבית הקיבוץ. החלונות שבורים. לוחות של עץ במקום שמשות של זכוכית. לכלוך. טחב. טיפות של מים נושרות מהתיקרה בלי הרף. ככרות לחם על פני שני שולחנות ארוכים. על אחד הקירות – סרטים אדומים מאובקים חופפים את תמונותי־הם של ברוכוב וטרומפלדור. עיני נצמדות אל הכתובת שעל יד התמונות ואני מתבונן בה ארוכות. לפתע באה במרוצה אחת הבחורות שעבדה במטבח ופנתה אלי: "חדש, מאין? אולי תאכל משהו?". היא פנתה למטבח ושבה כשבידיה קערית עם דייסה

ביטוי תמציתי לאשר התחולל בנפשם של צעירי רטנה בשנות השלושים הראשונות נוכח השממון וחוסר כל פרספקטיווה בעיירה, אנו מוצאים בפרק מיומנו של שמואל גולדמן, שנתפרסם בספר קלוסובה. ראוי לזכור שבעל היומן היה בשעת כתיבת הדברים נער בן 17.

הדברים נכתבו בפברואר 1930 – והם מדברים בעד עצמם, אינם טעונים פירושים. גם אם נוריד את מעטה המליצות, שאף הן היו טבעיות לנוער של הימים ההם ושל העיירות ההן, אנו רואים תמונה ריאליסטית של המציאות. שמוליק גולדמן, נער בן 17, מבצע המהפיכה האישית שלו. עוזב בית הורים, לא נפרד אפילו מאבא ויוצא למקום אשר אימץ לו את הסיסמה על החלוציות האכזרית והנפלאה במהותה, שהיתה הסיסמה של קלוסובה בימים ההם.

למאכל עבורי.
החברות העובדות במחסן הבגדים נוטלות ממני את החבילה שהבאתי ומשאירות בידי רק בגדי־עבודה. אחד הביא לי זוג "גומות".
נפגשתי עם חברה שהכרתיה מתוך חיים משותפים במושבת מדריכים של "החלוץ הצעיר". איזו עדינות ריחפה אז על פניה ועל ידיה הלבנות, ואילו כאן לבשו פניה ארשת של רצינות ודאגה...קבלת פנים פשוטה: "ובכן גם אתה פה? כל השבילים מוליכים לכאן"...
למחרת יצאתי לעבודה במחצבה. סחבתי אבנים לטעינה בקרונות בקצב מהיר. אחד פנה אלי ואמר: "בימים הראשונים עד שתתרגל לעבודה, אל לך לסחוב אבנים גדולות. את הכבדות תשאיר לי ואתה קח את הקלות". תחילה נעלבתי, אך נעימת הדברים של הבחור ההוא היתה חברית, פשוטה ומשכנעת.
בערב התקימה אסיפה מוקדשת לחמש שנות קיומו של הקיבוץ במקום. חדר צר ויותר מ־200 לבבות הולמים בו יחד. הקירות והתיקרה כאילו נשמו בכבדות, הזיעו. קשים החיים, קשים העניינים, אבל אמיתיים...אחד אמר: "ידענו מכשולים, אך יכולנו להם. מתוך סבל ועקשנות נוצר כאן בית־היוצר לחלוציות העב־רית". שני ממשיך ומספר על "חורף קשה, חוסר עבודה, עזיבות... והנה גדלנו והיינו לעם רב". כל מלה שנאמרת – קולעת, נחרתת בלב, מלהיבה ותובעת. האוכל גם אני להעפיל כמוהם? – כל נימי נפשי לוחשים:"כן!" ואחרי האסיפה – ריקוד עד חצות.
בבוקר השכם יצאנו לעבודה. למרות חבלי ההסתגלות נכנסתי לעבודה, והיא היתה לי להרגל, לטבע.

נגריה של "החלוץ" בעיירה

זאב גרבוב

קן "השומר הצעיר" ברטנה

היזמה לייסוד הקן באה מעמליה דרוג. היא היתה תלמידת הגימנסיה העברית בקובל והשתייכה לקן השו"הצ בעיר זו, לגדוד "גלי אביב". כשבאה עמליה לחופשת־קיץ לרטנה, הציעה לאחיה משה להקים קן של השו"הצ ברטנה. משה הסכים ובצעדיו הראשונים נעזר ע"י מוטקה (מרדכי) מלמד מהקן בקובל. היה זה בקיץ של 1928.

ראשוני החניכים בתנועה היו תלמידי כיתה ו' של בי"ס "תרבות", וביניהם: זלדה פינטוך, דבורה וחיה גרבוב, יהודית סנדיוק, חיה וינטרויב, פנינה טרנבליט, פייגה מרין, ברל הוניק, זליג בנדר, חיים איידס, משה־חיים פוקס, שמחה לקר, אליהו פינטוך, יוסף שטיינברג ועוד. לאחר תקופה קצרה פרשו מהקן מרבית הבנים ונשארו רק חיים איידס, ברל הוניק, משה חיים פוקס.

עד מהרה נוצרו קשרים עם ההנהגה הראשית בוורשה ועם הנהגת גליל ווהלין ברובנה, והתחילו להתגבש שכבות, גדודים וקבוצות, בהתאם לדפוסים האירגוניים שהיו מקובלים בתנועה באותו זמן. הרוח החיה של הקן היה משה דרוג ועל חברי הנהגת הקן נימנו: זלדה פינטוך, חיים איידס, ברל הוניק, משה־חיים פוקס, חיה גרבוב, הניה קרש ואחרים. במשך שנתיים שלוש גדל הקן והיו בו כבר ארבע קבוצות של "כפירים" (גילאי 10־12), שתי־קבוצות צופים צעירים, שתי קבוצות צופים בוגרים ועדת הבוגרים, שהיוותה את הגרעין של הקן. לכל קבוצה היה מדריך והפעילות החינוכית התנהלה בהתאם לתוכניות שנתקבלו מוורשה ומרובנה, ובעיקר לפי יוזמתם של המדריכים עצמם.

ה"מעון" (כך נקרא הבית בו נמצא הקן) היה תחילה בבית שעפע לנגר ועבר אח"כ לבית כמלר, לבית זלדה־לאה'ס, עד שהתבסס באולם מרווח שנועד להיות בית־עם, ובו גם במה להצגות ואסיפות־עם. בית זה היה שייך לאיצל בעל־חוטם והוא המה ככוורת־דבורים בכל ימות השבוע ואף היה מקושט בכל מיני ציורים וסמלים־מעשה ידיה של גולדה'לה דרוג. לכל קבוצה היתה פינה שלה באולם הגדול וימי פעילות קבועים. המדריכים של "הכפירים" באו משכבת "הצופים" ומדריכיהם של "הצופים" מקרב עדת הבוגרים. שמותיהן של קבוצות הכפירים: "זריזים", "זיוניות", "חרוצים", "דגניות". שמותיהן של קבוצות הצופים הצעירים: "סנוניות", "ירדן", "נשר" וכד'. לכל קבוצה היה דגל משלה עליו התנוסס סמל הקבוצה. הקבוצות היוו את הגדודים, אשר גם להם היו דגלים מיוחדים. בדיבור אחד – אירגון למופת. לעתים תכופות היה הקן זוכה לביקורים מטעם ההנהגה הראשית

על הייחוד ב"קן" שלנו

שתינו נכנסו לתנועת "השומר הצעיר" בהיותנו בנות 10 בערך. היה זה בזמן שהתחילה הפעילות האירגונית בקרב הצעירים ברטנה. קן "השומר הצעיר" ברטנה הצטיין בפעילותו הדינאמית בין כל הקנים שבחבל ווהלין. נראה לנו עתה, כי רק תודות להנהגתו של **משה דרוג**, שהיה ראש הקן, הושג הדבר. הוא הצליח לארגן את הפעולה בקן בצורה כזו שיוכל להמשיך בפעילותו התקינה גם בהעדרו מהקן, ואכן לרגל לימודיו בגימנסיה בקובל היה משה דרוג נאלץ במרבית ימות השבוע לשהות בקובל. רק עתה אנו מתחילות להעריך כראוי את דרך פעילותו המיוחדת, שהרי כידוע סניפים רבים של תנועות נוער בווהלין נחלשו מאד או אפילו התפוררו עם עזיבת או עלית ראשי הקנים. ברטנה לא קרה כדבר הזה. הקן העסיק אותנו בכל שעות הפנאי שלנו. השפה העברית שלטה בקן, אך גם היידיש היתה מהדהדת. חניכיהם של נח קצ'קר והמורה המצויין ברודסקי לא היה להם כל קושי בהתבטאות חופשית בעברית, אך הרי היו בין חברי הקן גם כאלה שלא למדו בבי"ס עברי או שהפסיקו את לימודיהם בטרם זמן.

בבית שלנו השלימו עד־מהרה עם השתייכותנו לתנועה, ואף ידעו, כי בסופו של דבר השתייכות זו תחייב פרידה מהבית, כלומר – עליה שלנו. האוירה הציונית־חלוצית שהביאו איתן תנועות־הנוער, ובעיקר "השומר הצעיר" ו"החלוץ", חדרה אט־אט להרבה בתים יהודיים בעיירה. משהתבגרנו ועלינו לשכבת הבוגרים בתנועה, לא נחשבה כבר עליה לארץ כאירוע בלתי רגיל, כמו בזמן עלייתם של הראשונים, מרדכי וויינשטוק ושטרן. החיים בעיירה היו תלויים על בלימה. הנוער לא ראה סיכויים שיתבהרו השמיים הקודרים. העננים

מעל ראשינו בעיירה לא התפזרו ולא היתה כל תקוה שיתפזרו. קשרנו את עצמנו קשר־של־קבע עם ארץ ישראל והמציאות שם עניינה אותנו הרבה יותר מאשר המציאות בפולין.
הצטרפנו לגרעין קיבוץ תל־חי שהתארגן בווהלין, יצאנו להכשרה, עלינו ארצה, ולאחר זמן התאחד קיבוצנו ״תל חי״ עם קיבוץ ״מסילות״ בעמק בית־שאן, ובו אנו נמצאות עד עצם היום הזה.
אין ספק, כי קן ״השומר הצעיר״ ברטנה היה הגורם הראשי בעיצוב דמותם של מאות צעירים שעברו דרך הקן הזה, שחישל את אופיים, העמיד בפניהם אתגרים, לימד אותם כיצד להתמודד עם קשיים רבים ואבני־נגף בדרכם. הדברים נכונים, אולי, לגבי כל קן של השו״הצ, אך נראה לנו, כי הם הוכחו בעליל בקן רטנה, שהרי היה משהו מן הייחוד בקן זה, ורק מי שעבר את כל השכבות והקבוצות החינוכיות שבקן הזה יכול לעמוד על טיבו וטעמו של הייחוד הזה.

דבורה ויהודית

(״מסילות״)

בוגרי ״השומר הצעיר״. 9 מהם עלו לא״י, יתרם נספו

והגלילית. ביקורים אלה הזרימו גלים של פעילות רעננה ומחודשת, שירים חדשים שהיו שגורים אז בתנועה, והידקו את הקשרים בין הקן ברטנה והתנועה כולה. המבקרים היו מתאכסנים על פי רוב בביתם של חיה ודבורה גרבוב או בביתו של משה דרוג. כמעט מדי חודש הופיע עתון־קיר, שבו השתתפו רבים מחברי הקן, והרבה עסקנים ציוניים היו באים להציץ בו ולהתבשם מהעברית הנאה ומהרשימות של צעירי רטנה, שנתנו ביטוי בעתון זה להגיגיהם ושאיפותיהם.
אירוע חשוב בחיי הקן היה המבחן הפומבי שהיה נערך ל״כפירים״ בהשתתפות הורים ומורים. רק לאחר שעמדו במבחן זה היו מתקבלים רשמית לתנועה וראש הקן היה מחלק להם את העניבות הכחולות ומצמיד לשכמם ״גווניות״ (פסים צבעוניים) ומעתה היו ״שומרים״ לכל דבר. זה היה אירוע מרשים ושימש נושא לשיחות בפי חניכי הקן, תלמידי ״תרבות״ ובבתיהם של החניכים.
לאחר הטכס הזה היו החניכים משננים את עשרת הדיברות השומריות, ובמיוחד הקפידו על ״מלה שומרית״, שפירושה כי הדבר שעליו ניתנה ״המילה השומרית״ הוא אמת ויציב, ואוי לו למי שנתן מלת־כבוד שומרית על דבר שקר...
עם תהליכי הגיבוש הרעיוני שחלו בתנועת ״השומר הצעיר״ התחיל גם חריש עמוק יותר בפעילות החינוכית, וסייעו לכך במידה רבה הבטאונים של התנועה: ״המצפה״ – בטאון שכבת הצופים – ו״השומר הצעיר״ –בטאון הבוגרים. שני העתונים האלה נפוצו ברטנה בעשרות עותקים ולא רק בין חברי התנועה. בשנות השלושים הראשונות הושם כבר דגש על הגשמה אישית,

כלומר: יציאה להכשרה ועליה לארץ. הרעיון הסוציאליסטי היה מרעיונות היסוד של התנועה, אך עם זאת לא נדחקה הצופיות, שהקן ברטנה אימץ אותה מראשיתו.

עד היכן הגיעה ההצלחה של הקן בצופיות ובמיצעדים תעיד העובדה הבאה: בשנת 1935 ערך קן ״השומר הצעיר״ תהלוכה לרגל חגיגות ל״ג בעומר. יהודי רטנה, ולא רק היהודים, צפו בתהלוכה זו שהרנינה את לבם, שכן התכוננו כראוי לקראתה והקפדנו על כל פרט ופרט. למחרת היום נקראתי לאהרון־שיע קונישצר, אביו של משה, שמסר לי הודעה בזו הלשון: ״מפקד המשטרה ביקש ממני להעביר אליך ולגולדה דרוג את הבקשה שקן ״השומר הצעיר״ יופיע בתהלוכה לכבוד חג העצמאות הפולני, השלישי במאי, שאמורה להתקיים בעוד כמה ימים. הוא חזר והדגיש, כי עליכם להופיע בדיוק כפי שהופעתם בל״ג בעומר, ״במלוא התחמושת״, כלומר בכל הפאר וההדר, שכן עומדים

מושבת־קיץ של השו״הצ בכפר וידריניץ

לצפות בתהלוכה כל ה"מי ומי" ממחוז קובל, ורצונו של המפקד כי התהלוכה תשאיר רושם רב. ליתר תוקף הוסיף קונישטר כי המפקד גם ראה צורך להדגיש, כי אם לא נופיע בתהלוכה – אין לנו יותר מה לעשות ברטנה.

דברים כדרבנות ואיש לא העלה על הדעת שאנו יכולים לא להיענות לבקשתו־דרישתו של מפקד המשטרה. הופענו כדת וכדין וזוכרני כי גולדה דרוג אף דקלמה איזה שיר בפולנית, שאף הוא השאיר רושם רב. תמורת השתתפותנו זו במצעד השלישי במאי יכולנו אח"כ לנהל את פעולתנו בקן ללא כל הפרעה מצד השלטונות.

לעתים תכופות נערכו במסגרת הקן משפטים ספרותיים על נושאים שונים, כגון: "שיילוק" של שקספיר, "אריה בעל גוף" של ביאליק, שבתאי צבי ועוד. "משפטים" אלה זכו לקהל רב ואלה שנטלו בהם חלק אקטיווי היו מתכוננים בדחילו ורחימו לקראת הופעתם כעדי תביעה או הגנה.

תכונה רבה הורגשה בקן בשנת 1933 לקראת חגיגת חמש שנים לקיומו. בתנועה כולה דובר על אינטנסיפיקציה, גיוס חברים חדשים, העמקת הפעילות החינוכית וכו', והקן ברטנה השתלב בכל אלה כראוי. במשך חודשים רקמו הבנות את דגל הקן בחוטים ססגוניים ולחידוש הדגל נערכה תהלוכה מפוארת ברחו־בות העיירה. בנשף לציון חמש שנים לקיום הקן הועלה המחזה של יצחק למדן "מסדה" ולקראת הצגה זו היתה תכונה רבה. הקן היה מקושט בסיסמאות ובסמלים רבים, וזו היתה הפעם הראשו־נה שהופעלה בו תאורת־חשמל. האולם היה מלא עד אפס־מקום במבוגרים וצעירים שרכשו כרטיסים למופע החגיגי הזה. פתחה את הנשף הזה המקהלה בניצוחו של מאיר רידר שהשמיעה את השיר "להבה, עלי להבה" ולאחר מכן בוצעו תרגילי־ראווה בהתעמלות, פירמידות, כשהמנצח על כל אלה היה משה דרוג. בסיום הנשף הזה הוענקה "המדרגה השלישית" – סימן "חזק ואמץ" – לחברי הנהגת הקן ולמצטיינים בפעילותם מבין עדת הבוגרים. מי שקיבל את ה"סימן" הזה ענד אותו דרך־קבע על החולצה השומרית והיה גאה עליו מאד.

בפעולתו החינוכית נעזר הקן גם על ידי אנשים מהחוץ. וכך, למשל, היה מרדכי ינובר שהיה איש "החלוץ הצעיר", נותן שעורים בספרות עברית, המורה קצקר היה מרצה על נושאים שונים, אברהם גרבוב שהיה חבר מרכז "החלוץ הצעיר" היה מנהל שיחות שונות עם בוגרי התנועה כל־אימת שנזדמן לרטנה. בימי החופש הגדול היתה עמליה דרוג נותנת שעורים בידיעת הארץ.

חילופי־גברי בהנהגת הקן חלו בשנים 1933־1934. משה דרוג התחיל להתכונן לעליה והעביר את הנהגת הקן לחיים איידס ולאחר שהוא יצא להכשרה היתה זלדה פיינטוך ראש הקן. הבא אחריה, לאחר שזלדה יצאה להכשרה, היה משה קונישטר, וכשגם הוא יצא להכשרה יחד עם כל חברי קבוצת "נשר" נמסרה הנהגת הקן לידי גולדה'לה דרוג וכותב השורות האלו.

גולדה דרוג (עומדת) וחברותיה בלהה וזהבה

המשמרת החדשה בהנהגת הקן לא ביישה את קודמתה. פעילות נמרצת נסתמנה בכל התחומים, ובמיוחד ראוי לציין את נשפי חנוכה ופורים שנערכו בקן ברוב פאר. אסיפות הקן שימשו לדיווח על הפעילות למען הקרנות, קופת פועלי א״י (קפא״י), להעלאת שמות הקבוצות המצטיינות ולסימון תוכניות הפעולה לעתיד. חיים איידס כיהן בתפקיד הספרן של הספריה ע״ש י.ח. ברנר. מדי שנה היו הספרנים והיועצים שלהם לעניני רכישת ספרים מקיימים דיון בביתו של המורה קצקר, מעדכנים את הקטלוג של הספריה ומשחררים ספרים ״אסורים״ לגיל הצעיר.

תפקיד מיוחד מילא הקן בפעילותו למען הקרן הקיימת לישראל. בין היתר תרם לקרן זאת את ההכנסות שבאו ממכירת בקבוקים וסמרטוטים שונים בקיץ, ממכירת חזרת שהוצאה מהאדמה הקפואה לקראת חג הפסח, מעבודה באפיית מצות, מחטיבת עצים בחורף ועוד מיבצעים מסוג זה. חלק מהכנסות אלו נתרם גם ל״קרן השומר״ ולרכישת ציוד ספורטיבי בשביל הקן.

בשנת הלימודים 1931/32 נתקבלו מורים חדשים להוראה בביה־״ס וביניהם המורה רוזן, שהיה מאנשי בית״ר. דבר הלמד מעניינו, כי קן השו״הצ היה לצנינים בעיניו וקשה היה לו לראות בגידולו המתמיד. הוא ניסה בכל מיני דרכים להפנות תלמידים לבית״ר, אך למרות הצלחתו הרבה בהוראת הספרות הפולנית בכיתות העליונות של ביה״ס לא הצליח כהוא־זה בהעברת תלמידים מהשוה״צ לבית״ר. לאחר זמן נתקבלו להוראה מורים צעירים, בוגרי סמינר ״תרבות״ בוילנה. וביניהם גם כאלה שהיו חברים בהשו״הצ, וכמובן שמצאנו שפה משותפת איתם, והם שיתפו אתנו פעולה גם בכל הנוגע לפעילות של הקן. יצויין במיוחד המורה שלמה קרלין, צעיר, יפה־תואר ויודע נגן. הוא – הוא שאירגן תזמורת מנדולינות בביה״ס ועזר גם ליסוד תזמורת מיוחדת במינה כשכלי הנגינה היו בקבוקים שהיו מלאים מים בכמויות שונות. לאחר שעמליה דרוג, בוגרת הסמינר למורים, חזרה לרטנה והתחילה בהוראה בביה״ס, הסתמנה פריחה נוספת של הקן, העמקת החינוך השומרי, שנתמשכו עד למועד פלישת הסובייטים לעיירה.

הטבחים במושבת־קיץ:
מ. דרוג, ח. גרבוב, ה. קרש,
י. סנדיוק, ד. גרבוב,
ז. פיינטוך (כולם בישראל)
וי. פריגל (נספתה)

מושבות־הקיץ

המושבות היוו כידוע את לחם־חוקם של השומרים. ההנהגה הראשית של התנועה וכן גם ההנהגה של גליל ווהלין אירגנו הרבה מושבות קיץ מרכזיות וגליליות, אך חניכי הקן ברטנה לא יכלו להשתתף במושבות אלו, שכן היה הדבר כרוך בהוצאה ניכרת שלא היתה לפי יכולתם של הוריהם, שברובם היו מחוסרי־אמצעים, והוצאה לצורך זה נראתה בעיניהם כדבר־מותרות. הנהלת הקן ברטנה החליטה לפיכך לארגן מושבות־קיץ מקומיות. התכונה וההכנות לקראת מיבצע זה התחילו לאחר חג הפסח. אחד המיבצעים שנועד לספק את האמצעים לצורך מושבות הקיץ, היה מיבצע של איסוף סוכר. כל חבר בקן היה צריך להביא

קוביה אחת של סוכר בבואו לקן, וכך נאספו במשך כל חודש 2־3 ק"ג סוכר. את הסוכר היינו מוכרים במחיר מוזל לחנווני שנימנה על ידידינו. את ההכנסה היינו מחלקים לשניים: המחצית האחת – קודש לקרן המושבה, ואילו את המחצית השניה שמרנו לשעת־חירום. ושעת חירום מהי? – הווה אומר: אם חלילה תהיה צפויה לקן סכנה של הפסד דגל הקרן הקיימת שאותו היתה מקבלת התנועה שריכזה את מירב ההכנסות בשביל הקרן. במשך שלושה חודשים אספנו סכום כסף שהספיק לשכירת הגורן ובית סמוך בכפר וידריניצה המרוחק כשבעה ק"מ מרטנה, ואשר בו אמורה להתקיים המושבה.

ברם, בסוכר בלבד לא סגי. משהתקרב מועד היציאה למושבה היינו מתחילים לאסוף "שאר ירקות": תפוחי־אדמה, מלפפונים, גריסים, אטריות וכיוצא באלה מיצרכים, ששימשו כתפריט יומי במושבת הקיץ שלנו. הוטל על החניכים להביא כלי־אוכל, סירים לבישול, עצי־הסקה וכד׳, ורבים נאלצו לקחת את הדברים האלה "במשיכה" מבתיהם.

שנים־שלושה ימים לפני שיצאנו למושבה, היתה יוצאת למקום קבוצת בוגרים כדי להכשיר את השטח, ובעיקר כדי לחפור שולחנות באדמת החול, לפי כל הכללים של הצופיות של בוידן־פאול אשר עליה התחנכנו.

המושבה עצמה ארכה כשבועיים. ישנו בגורן על קש וחציר, דגל הקן התנוסס ברמה ויומם ולילה עמדה משמרת־כבוד על ידו. נעשו גם נסיונות לגנוב את הדגל, אך הם נכשלו, כי עין הצופים היתה פקוחה ואנשי־המשמר מילאו תפקידם באמונה. פרט לפעו־לות השתלמות שונות נוצלה מושבת־הקיץ לסיורים בסביבה, להיכרות קרובה עם הנוף, הצמחייה וכו׳, ובסיום המושבה היינו עורכים תהלוכה גדולה עם לפידים ברחובות העיירה.

גם הסתדרות "החלוץ הצעיר" למדה מהנסיון שלנו ואף הם אירגנו מושבה באותו כפר, לא הרחק מהמחנה של השו"הצ, וראוי לציין כי בינינו לבינם שררו בדרך־כלל יחסי ידידות. זכור לי רק מקרה אחד של "מאבק" בינינו. היה זה כאשר התברר, כי "החלוץ הצעיר" עומד לקבל לידיו למשמרת את דגל הקרן הקיימת, כי הצליח להכניס במשך השנה סכום גדול יותר מזה שהכניס קן השוה"צ. הכל היה ערוך לקראת מסירת הדגל לידם, אך בעוד המורשה ר׳ אשר לקר והמזכיר מר קמפר עושים את ההכנות האחרונות, הופיע פתאום ברל הוניק, שהיה הממונה על פעולות למען הק.ק.ל. בקן, ואתו שני צופים צעירים ובידם סכום "גדול" שהצטבר ממכירת סוכר ונמסר עתה לקרן, וכך הוסטה לשון המאזניים וחלפה הסכנה שהדגל לא יופקד בידינו. התנועה נשמה לרווחה...

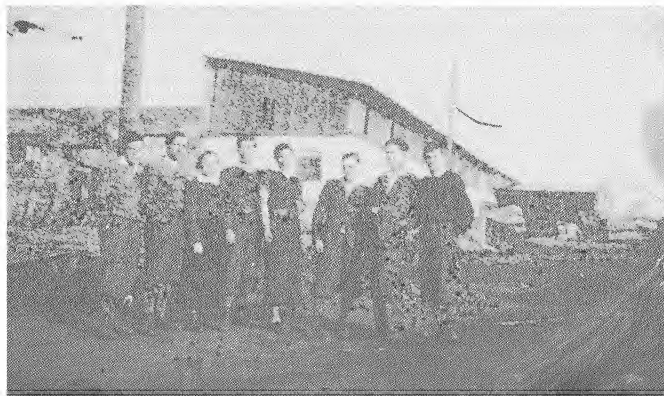
השנים האחרונות

לאחר שבוגרי קבוצת "נשר" יצאו להכשרה בחוות "שומריה" בצ׳נסטוכוב, עברה הנהגת הקן כאמור לשכבה צעירה יותר.

הגרעין המרכזי היה מעתה גדוד "תל חי", וגולדה'לה דרוג הוכיחה כי יש על מי לסמוך והחזיקה בשרביט ראש הקן כראוי. משה פוגץ' מהמבוגרים, עזר לא מעט לה ולי בפעילות האירגונית והחינוכית. בשנת 1938 יצאו עשרים איש מהבוגרים להכשרה ברובנה, ואף חזרו לרטנה עם אישורים לעליה, אך שערי הארץ היו כמעט סגורים וסרטיפיקטים לא היו בנמצא. עובדה זו השרתה הלך־רוח קדורני על הבוגרים, ולא כל שכן כאשר המצב הכלכלי החמיר בעיירה. אותות המשבר הגובר הסתמנו בכל מקום וגם בי"ס "תרבות" נאבק קשה על קיומו. הקן היה מעין טיפת נחמה בים הצרות הגוברות. באותו זמן התחדשה פעילות המקהלה בניצוחו של אהרון רויזמן, שבא במקום מאיר רידר שעבר לבית"ר, נערכו גם הצגות שהכנסותיהן הוקדשו לרכישת ספרים לספריה, שהיו בה כבר למעלה מאלף ספרים, ממיטב הספרות.

ר' אשר לקאר, מורשה הק.ק.ל. מנכבדי העיירה

חברי השו"הצ מרטנה בחוות ההכשרה בצ'נסטוכוב

ההצגה האחרונה שנערכה ע״י הקן היתה ״בחור הישיבה״ והוכת־רה בהצלחה.
בספטמבר 1939, עם פלישת הסובייטים לאוקראינה המערבית, ירד מסך אפל וכבד על כל הפעילות של המוסדות והאירגונים הציוניים. כל התנועות שהיוו את ה״נשמה יתירה״ של הקהילה היהודית ברטנה – נאלצו לחסל את פעילותן, וכך הקיץ הקץ על הרוח של היהדות בימי הסובייטים עוד לפני שהיהודים עצמם חוסלו פיזית על ידי הנאצים.

מימין לשמאל: משה דרוג (ישראל) אריה אברך ומרדכי ינובר ז״ל

מרין ושטיינגרטן, חברי בית״ר מרטנה, בפלוגת הכשרה

דב מריו

ברית טרומפלדור (בית״ר) והרביזיוניסטים

עוד לפני שהתארגנה תנועת הנוער בית״ר באופן רשמי, היו ברטנה כמה רביזיוניסטים[*] שהזדהו עם דרכו של ז׳בוטינסקי התחנכו על מאמריו שהתפרסמו בעתונים היומיים היהודיים בפולין וציפו לשעת־כושר להקמת תנועה. מאורעות אב של שנת 1929 בא״י היוו שעת־כושר מעין זו. לפי מיטב זכרוני הונח בשלהי שנה זו היסוד לתנועת בית״ר בעיירה. מקובל הגיע אלינו ינוש יונדורף, שאירגן את ראשוני בית״ר והדריכם בדרכה של התנועה. לאחר זמן הגיע מדריך שני מקובל (ורניק) ואף הוא סייע במידה ניכרת לגיבוש דרכה הרעיונית של התנועה.

עצם יסודה של בית״ר ברטנה עורר תסיסה בשורות הנוער והתחילו ויכוחים[*] אידיאולוגיים בכיתות העליונות של ״תרבות״ וברחוב היהודי. מרבית הצעירים היו ״תפוסים״ כבר על ידי

"השומר הצעיר" ו"החלוץ הצעיר", ובעיקר הצעירים שלמדו ב"תרבות" ולפיכך ניסתה בית"ר לתקוע יתד בביה"ס הפולני, ואמנם כמה וכמה תלמידים בבי"ס זה הצטרפו אלינו. במסגרת בית"ר למדו הצעירים הללו עברית (מה שלא למדו במסגרת ביה"ס), היסטוריה עברית, ידיעת הארץ וכד'. אחי, זוסיה מרין ז"ל, היה ממפקדי בית"ר הראשונים, והוא גם עבר הכשרה של בית"ר בזלבה. לאחר מכן היו פעילים בתנועה האחים שטיינגרטן (גם אביהם היה רביזיוניסט פעיל), הרוקח מוגילנסקי ואחרים.

המשפחה שלנו עברה בשנת 1932 לרטנה, ולפיכך איני יכול לתאר בהרחבה את הפעילות של בית"ר בשנות השלושים ברטנה, אך מפעם לפעם הייתי בא לרטנה והייתי נוכח לדעת שעמלם של הראשונים לא היה לשוא. ממסי החברים הוקם מועדון, וצעירים מכל הגילים והשכבות שמרו אמונים לתנועתם. בעקבות הקמתה של בית"ר גברה גם הפעילות של הרביזיוניסטים ובמשך הזמן הוקמה ברטנה גם "ברית החייל". זוכרני, כי למעלה משלושים איש נסעו מרטנה לקובל כדי לשמוע את נאומו של זאב ז'בוטינסקי שביקר בקובל. אגב, המורה רוזין ליווה את ז'בוטינסקי בהרצאותיו בפולין.

ראוי היה להרחיב את הדיבור על המורה בוריס רוזן שקידם במידה רבה את ביה"ס "תרבות" ברטנה ושימש כמנהלו כלפי השלטונות המוסמכים. הוא היה לדעת הכל מורה בחסד עליון ויחד עם זאת ביתרי נלהב. הוא השתדל לעשות נפשות לבית"ר, אך האמת ניתנת להיאמר, כי בתחומי ביה"ס "תרבות" לא קצר הצלחה רבה. לרטנה הגיע מרובנה , ולימים, לאחר שעזב את רטנה, שימש בתפקיד מפקד "ברית החייל" באיזור ווהלין. היו ידיעות סותרות על מה שאירע לו בפרוס המלחמה, אך הואיל והן לא בדוקות – לא אתייחס אליהן.

במשך זמן־מה היה גם דודי, **לייזר מרין**, אחד מאנשי־המפתח בתנועה ואף שימש כמפקד בית"ר למרות שהיה מבוגר מבחינת הגיל, למעלה מהמקובל בתנועה לגבי תפקיד מסוג זה. רצוי לציין במיוחד את **מאיר רידה**, שאף הוא היה ממפקדי בית"ר, והיה ברוך כשרונות והצטיין במיוחד בניצוח על מקהלות, אירגון חוגים דרמטיים וכד'. הוא היה זמן־מה חבר ב"השומר הצעיר" ואף ניצח על המקהלה של התנועה הזו, ובהשפעתו של המורה רוזן, שהיה גם קרוב שלו, הצטרף לבית"ר.

פעילים אחרים בבית"ר שזכורים לי, היו: משה קמפר ואחותו טויבה'לה, לייבל ווהל, איטקה זקס, נוסקה שוסטר, לייבל ליברמן ואחרים. עלי לציין, כי לא קל היה להיות חבר בבית"ר, שכן התנועות האחרות כיוונו את כל החיצים שלהן נגדנו. במיוחד סערו הרוחות וגברה ההסתה נגדנו בשנת 1933, לאחר רצח ארלוזורוב. הסתה שלוחת־רסן נגד הרביזיוניזם ובית"ר התנהלה אז בערים הגדולות והקטנות של פולין, והעיירה שלנו לא היתה יוצאת מהכלל. בית"ר עמדה בגאון ובכבוד נגד ההתקפה הזו. היא השיבה מלחמה שערה, אך לעולם לא הטיפה לשנאת יהודים,

מתנגדים פוליטיים. זוכרני, כי כאשר עליתי לא״י בשנת 1938, קשה היה לי להשלים עם האיבה הגדולה ששררה אז בין אנשי המפלגות השונות.

זאב גרבוב סיפר, כי כאשר עלה מארגנטינה לישראל בשנת 1950, הלך לבקר את בן עירו ישראל שטיינגרטן ז״ל שעבד אז בחברת הבנייה ״רמט״. הוא רצה לקבל ממנו פרטים על אחיו לייבל, שהיה בין שלושים הראשונים שנרצחו ברטנה עם כניסת הגרמנים לעיירה. כתום השיחה ביניהם אמר לו ישראל, שהיה מאנשי בית״ר הפעילים ביותר ברטנה: תדע לך וולוול, כי למרות שאני איש אצ״ל והגעתי ארצה ב״אלטלנה״, ואתה היית מראשי ״השומר הצעיר״, אני רואה בך קודם־כך איש רטנה ומדריך לשעבר של אחי לייבל, דלתי פתוחה לפניך תמיד, השקפותיך הפוליטיות לא תמנענה ממני לעזור לך, במידה שאוכל ובמקרה שתזדקק לעזרה כלשהי״

הבאתי סיפור זה, כי הוא אופייני במידה רבה לחינוך שקיבלנו בזמנו בתנועת בית״ר ברטנה.

עסקני בית־היתומים ב־1928 וביניהם: משה רייכה, מנדל בלט, יעקב ליברמן, יצחק־הירש הלד ולייבל באיון

אנשי־עמל ברטנה (1930)

חיים גרבוב

אגודת הפועלים

משהתחילה הנורמליזציה של החיים הציבוריים בעיירה לאחר מלחמת העולם הראשונה התחילו גם להתגבש התנועות החברת־יות השונות. הקמתו של ביה"ס החילוני העברי זירזה במידה רבה את התהליך הזה, אך אז התחילה גם להסתמן הדיפרנציאציה החברתית בין רבדים שונים בחברה היהודית. תלמידי בי"הס העברי היו ברובם ילדי בעלי־בתים, סוחרים וחנוונים, אך היו בעיירה לא מעט ילדים ממוצא פרולטארי, ביניהם של פועלים ובעלי־מלאכה, שמצבם הכלכלי כפה עליהם להרתם לעול הפרנ־סה עוד בשחר ילדותם. ילדים אלה לא הלכו לביה"ס בכלל, או שהסתפקו בראשית־דעת בלבד, לימוד קריאה וכתיבה, ראשית חשבון וכד". הם התבגרו, הפכו להיות נגרים, סנדלרים, חייטים, נפחים, פחחים, תופרות וכד" והחייץ בינם ובין הנוער הלומד גבר והלך. מצד אחד סייע להעמקת החייץ עניין ה"יחוס" שעליו הקפידו מאד בעיירה, אי־רצונו של הנוער להתרועע איתם, ומאידך – יום העבודה המתמשך עד כדי 14־15 שעות שלא איפשר להם ליצור מסגרת לעצמם ולהביא לביטוי את יכולתם. הנוער העובד הזה התחנך ברחוב, תגרות ומריבות היו לחם־חוקו, בשבתות אחרי הצהריים היה "מבלה" על הגשרים בעיירה בפיצוח גרעינים ובתיכנון מעשי־קונדס שונים. במשך הזמן התפתחה אצל הצעירים האלה מין "הכרה מעמדית" פרימיטי־

בית, שבאה לביטוי ברגשי שנאה נגד ילדיהם של הבעלי־בתים ובכך שהם גזרו על עצמם מעין איזולציה חברתית – להתרועע רק בינם לבין עצמם ולא לבוא בחוג הצעירים האמידים.
ברבות הימים הסתמן שינוי־ערכין מסויים. הנוער התבגר, התחיל לראות בעיניים אחרות את המציאות המרה של העיירה, את החלל הריק, את הבעיות האמיתיות שצפו ואשר לא נראה להן פתרון, את חוסר הפרספקטיבה לעתיד טוב יותר. התשובות שנתנו ה"מלמדים" ב"חדרים" או מורי ביה"ס העברי – לא היה בהן כדי להניח את הדעת, התחילה לנבוט התמרדות כלפי הסדרים ואורח החיים הקיימים. אז עלתה וצמחה הסיסמה: יידישיזם וחילוניות. בשנים 1922־1928 ניתן לאלה גם ביטוי אירגוני־חברתי על ידי וולף ברנר בשלב ראשון, ולאחר מכן על ידי לייבל ביון. התחילה פעילות חברתית־תרבותית יידישיסטית שסימניה הראשונים היו: הקמת הספריה, אירגון חוג ספרותי בביתם של האחים אהרון ולוי שפירא ביזמתם של לייבל ביון, ניסקה שפירה והאחים פוגץ'. בחוג הספרותי התרכז הנוער האינטליגנטי יותר שהיה קורא את הספרות היהודית המודרנית, מנתח את הבעיות הלאומיות והסוציאליות שהועלו בספרות זו וכו'. בחוג הזה הונח היסוד לתנועה שמטרתה היתה להנחיל לנוער היהודי את יסודות המרכסיזם. הפעילים בחוג רכשו את הספרים של אבות הסוציאליזם המדעי, הפיצו אותם בין חבריהם ועל ידי כך הגבירו את המודעות לבעיות אי־השויון הסוציאלי והלאומי.
כאשר נפסקה פעילותו של החוג הספרותי הזה בעטייה של המשטרה הפולנית שהתנכלה לו, פרשו רבים מהצעירים מכל פעילות ונעשו אדישים לבעיות שהמציאות העמידה בפניהם, אך היו גם כאלה שהמשיכו להתקדם בכיוון שהיה מחוייב־המציאות: אל מחנה העבודה המאורגן. בין אלה האחרונים היו: חנא טיקטינר, אהרן שפירא וכ. וורשוור. המטרה שהציבו לעצמם היתה: לארגן את הפועלים, לשחרר אותם מפיגור סוציאלי, להחדיר הכרה מעמדית בקרב אלה שעיסוקם ואורח חייהם גוזרים עליהם להיות חלק בלתי נפרד ממעמד הפועלים. הסיסמה על הקמת אגודת פועלים היתה לה תהודה רבה, וסייעה לכך ההתארגנות המקצועית של בעלי המלאכה בעיירה, ששימשה דוגמא לפועלים והניעה אותם ליצור מסגרת אירגונית־חברתית. משהתחילו בפעילות אירגונית נתקלו היוזמים בקשיים שנבעו מעצם התנגדותם של השלטונות לכל אירגון של פועלים וגרמו לכך שחלק מהנוער יירתע מלתת יד לאירגון מקצועי של פועלים. לעומתם היו גם אידיאליסטים שלא נרתעו מרדיפות המשטרה והמשיכו בפעולות, כגון: דוד לנגר, עקיבא דרוקר, האחים משה ואהרון־שמואל, התופרת ברכה פייגה ואחרים. בפרוטותיהם האחרונות הצליחו לשכור חדר בדירה של איצל בלושטיין ותודות לסיוע מסויים של ניסקה שפירא, בנו של דוד־אהרון שפירא, בחור אינטליגנטי שהתייחס באהדה ובהבנה לתנועה הפרוגרסיבית,

הוקמה האגודה שהפכה עד־מהרה להיות בית לנוער העובד. מדי ערב היה החדר הגדול מתמלא בפועלים ממקצועות שונים ובתופרות (מלאכת התפירה היתה היחידה שהעסיקה את בנות העיירה). בלילות שבת ובשבתות אחרי הצהריים התרכזו במעון האגודה נערי־הרחוב לשעבר, האזינו להרצאות ושיחות בעניני דיומא, לתוכניות של שאלות ותשובות וכו׳. במשך הזמן נוסדה מקהלה שהרפרטואר שלה היה שירי פועלים של רייזן, אדלש־טאט, בובשוור. השירה בציבור עודדה וחיסנה את ההכרה המעמ־דית. הפחד מהמשטרה מנע את הביקור במועדון האגודה גם מאלה שראו את עצמם חברים או אוהדים. הכל ידעו, כי האגודה אינה ליגאלית מבחינת השלטונות וכל הלשנה יכולה להביא לכך שחבריה ישלחו לכלא קובל או לוצק לכמה שנים טובות, אך ראוי להדגיש, כי הלשנה לא היתה צפוייה אפילו מצד היריבים הקשים ביותר שלנו ברחוב היהודי. גם בעיצומום של הויכוחים הלוהטים ביותר היה הנשק היחידי ברחוב היהודי — נימוקים רעיוניים ושיכנוע הדדי. האחדות היהודית גברה על כל הפילוגים הרעיונ־יים. היו מקרים שאנשי הצד שכנגד, ציונים־חלוצים, הזהירו את חברי האגודה מפני בלש שמסתובב בקירבת מקום. ברם, מיום ליום גבר הצורך באיזו כסות או גושפנקא לקיומה הליגאלי של האגודה. פנינו למרכז האיזורי של האיגודים המקצועיים בלוצק שהיה נתון להשפעת מפלגת הפועלים הפולנית (פ.פ.ס.) והודענו על קיומה של האגודה המקצועית ברטנה, שבה מאורגנים פועלים ממקצועות שונים, וביקשנו שיצרפו אותנו לאיגוד. תשובתם היתה חיובית, אך התנאים לקבלתנו היו: כל העבודה המשרדית והקורוספונדנציה צריכה להתנהל בפולנית ומזכיר האגודה היה צריך להיות פועל וחבר האגודה או פקיד בתשלום. הואיל ואי אפשר היה למצוא פועל שינהל את עניני המזכירות בפולנית, החליטו פעילי האגודה שכ. וורשבר, שלא יכול היה להשתייך לאגודה, ישמש בתפקיד מזכיר רשמי — תפקיד שמילא גם קודם בהתנדבות — ושכרו יהיה 20 זהובים פולניים לחודש. עתה צריך היה להשיג גם את ההכרה הרשמית של מוסדות משטרתיים בלוצק, וזו היתה משימה קשה מאד. המזכיר צריך היה לנסוע לקובל, לעמוד בפני חקירות שתי וערב של המשטרה שהתקשתה להבין לשם מה דרושה אגודת־פועלים בעיירה כרטנה... בסופו של דבר השגנו את ההכרה הרשמית תודות להמלצה של חבר ״השומר הצעיר״ מקובל י. שוחט בפני אחד שהיתה לו דריסת־רגל בחוגי השלטונות. בראשית נובמבר 1928 הפכה האגודה להיות ליגאלית. הידיעה על כך פשטה בעיירה ועוררה שמחה רבה בין האוהדים, וזוכרני, כי בליל שבת הראשון לאחר הלגליזציה, כאשר נערך במועדון האגודה ערב שאלות־ותשובות (״קעסטל אוונט״) היו הרבה פנים חדשות באולם. שכרנו גם אצל איצל לורבר את האולם כדי לערוך בו פתיחה חגיגית. כל חברינו ואוהדינו עשו כמיטב יכולתם כדי שהפתיחה תהיה באמת חגיגית: אפו עוגות, ריכזו משקאות, הרימו תרומות ובאחד

הערבים במחצית השניה של חודש דצמבר נשמעו בעיירה צלילי החצוצרה של אהרון־שייה וכלי־הזמר שלו שבישרו את קיומו של האירוע החגיגי. תחילה התכנסו במועדון האגודה, שרו את האינטרנציונל, הרימו כוסית, התכבדו בתקרובת, ואחר־כך צעדו כולם לאולם הגדול בו נערכה החגיגה, מלווים בתזמורת שבראשה צעדו אהרון שייה עם החצוצרה, אחריו אביו עם החליל והמתופף. גם אורחים מקובל וממלוריטה שהוזמנו על ידינו כיבדו אותנו בנוכחותם. זו הפעם הראשונה שברטנה נערכה חגיגה מעין זו. הנוער הפרולטארי התחיל להרגיש, כי גם הוא גורם בעיירה. הפעילות של האגודה גברה, הוזמנו מרצים מן החוץ, נערכו ויכוחים פומביים והתנהלה פעולת־הסברה עניפה. רשיונות רש־מיים לעריכת הרצאות לא היו לנו, אך חברינו היו נעמדים בסימטאות שסביב בית האגודה, היו בוחנים כל תנועה חשודה ויכלו להזהיר במקרה שאורח ״בלתי רצוי״ היה מופיע בסביבה.
בפברואר 1929 התחילה המשטרה של פילסודסקי במסע רדיפות נגד תנועת הפועלים המהפכנית באיזור ווהלין וגל המעצרים והעינויים של פעילי התנועה לא דלג גם על רטנה. מזכיר האגודה היגר לחו״ל, העסקנים המרכזיים דוד לנגר, חנא טיקטינר, אהרן שפירא, לייב ביון נכלאו בכלא לוצק, ורבים נרתעו מפעילות במסגרת האגודה. פעילות האגודה נפסקה, אך במשך ימי קיומה היא היוותה מעין פרח מיוחד ב״גן״ של האגודות השונות שפעלו בעיירה.

עם השלג הראשון

א. ברג

על בעלי־המלאכה ואיגודם

הזעזועים בחיים החברתיים שבאו בעקבות המהפכה הרוסית הגדולה לא דלגו על העיירות הקטנות בפולין. אירגונים חברתיים וכלכליים שונים נוסדו אז ברחבי פולין, וביניהם גם איגוד בעלי המלאכה שהוקם בוארשה, שהציב לו מטרה להעלות את מעמדו ויוקרתו של בעל המלאכה היהודי ולהציב אותו על הבמה הפוליטית. ברטנה התחילה התנועה בכיוון זה רק בשנת 1924. שלושה בעלי־מלאכה נענו לקריאה שבאה מהמרכז בוארשה: מנדל בלט, ישראל ויעקב חייט, שקיבלו על עצמם לארגן את בעלי המלאכה ברטנה. המרכז שיגר אלינו את מר גולדברג שסייע לנו בצעדינו הראשונים. בבית־המדרש הגדול נערכה אסיפת ההסברה הראשונה ומר גולדברג הרשים את האומנים היהודיים בתיאוריו על קיפוח בעל המלאכה בכל התחומים. 30 חברים נרשמו לאיגוד ומיד התחילה ההתארגנות. נבחרו מועצה והנהלה. ראשי הפעילים היו: מנדל בלט, יו״ר, ישראל־יעקב חייט, סגן יו״ר, יצחק פלדמן, חיים ווייסבלי, אבא פוקס, משה־יעקב חייט וכותב השורות האלו.

נתקלנו בקשיים רבים. האומן היהודי היה מתמיד נחות־דרגה בעיירה, הסוחרים והחנווונים הביטו עליו מלמעלה למטה, ולא נתגלתה כל נטייה לקרב אותו לפעילות ציבורית. רבים לגלגו לעצם האפשרות שהאומנים יתארגנו ויתחילו להציג תביעות. בעלי־המלאכה עצמם אף הם פקפקו ביכולת ההתארגנות שלהם. במשך דורות הורגלו להיות אסקופה נדרסת ואומרי "הן" לכל מה שאמרו או פסקו בעלי הבתים הנכבדים. לא ייפלא שלאחר כמה חודשים של פעילות עמדו ראשי האיגוד החדש על סף יאוש ובפני שוקת שבורה. זכות הקיום של האירגון יכלה למצוא את הצידוק לה על ידי הקלת נטל המסים על בעלי המלאכה וכל מיני מרעין בישין אחרים, אך ברטנה היתה בשנים ההן (1924־1925) עיריה ממונה ולא נבחרת ולבעלי המלאכה לא היה שום ייצוג בה. כיצד איפה יוכיח הארגון החדש את זכות הקיום שלו? – שני אירועים סייעו לכך.

בבוקר לא עבות, כאשר מאיר חייט, כובען לפי מקצועו, התכונן לנסוע ליריד בעיירה סמוכה, באו המוציאים לפועל מטעם השלטונות ועיקלו את כל מלאי הכובעים שהיה ברשותו עבור חובות ישנים שלא נפרעו. הוא ביקש את עזרת האירגון, ואני ומנדל בלט התגייסנו לעזרתו. הלכנו לראש העיריה, שיטחנו את טענותינו בשם האירגון ואף הראינו לו את התקנון המאושר שלנו, תבענו שיחזירו למאיר חייט את הסחורה שעיקלו, שבעצם אינה

שלו, שאם לא כן – יגיע עד פת לחם ממש. ראש העיריה נענה לתביעתנו, הסחורה הוחזרה לבעליה, והיוקרה שלנו עלתה. אירוע שני, שאף הוא הגביר את מעמדנו, היה – הצלחתנו להכניס ארבעה נציגים של בעלי המלאכה להנהלת הבנק היהודי העממי. הגענו לכך לאחר פעולת הסברה רצינית בין בעלי־המלאכה שהצטרפו כחברים לבנק, ועתה נוכחו האומנים לדעת, כי הם יכולים להוות גורם בר־משקל בחיים הציבוריים. יו"ר המועצה של הבנק היה תמיד נציג של בעלי המלאכה.

לעתים לא נדירות פרצו סכסוכים בין נציגינו ובין נציגי הסוחרים הזעירים והחנוונים, אך מנהל הבנק יצחק־הרש הלד, איש נבון ואינטליגנטי, הצליח תמיד ליישר את ההדורים ולתווך בין הצדדים.

בשנת 1926 נערכו בעיירה בחירות למועצה עירונית. לאחר ויכוחים רבים הוקם בלוק לאומי שהקיף את הציונים, הסוחרים ובעלי־המלאכה, שהלכו ברשימה אחת לבחירות. רשימה שניה היתה של הפרוגרסיביים, ושלישית – של האוכלוסיה האוקראי־נית. למועצת העיריה נבחרו 8 יהודים וארבעה אוקראינים, ואילו להנהלה: פולני אחד, אוקראיני אחד, ושני יהודים. נציגי בעלי־המלאכה במועצה ובהנהלה היו: ישראל יצחק ביון (בהנהלה) ואברהם ברג, מרדכי רייכר ויוסף מרנץ (במועצה). זאת היתה כבר נציגות נכבדה למדי של אירגוננו הצעיר.

במשך הזמן הצליחו נציגינו על ידי פעילות מסורה לצרכי הציבור לרכוש הוקרתם של היהודים בעיירה. הם לחמו נגד כל קיפוח, תבעו זכויותיהם ועמדו על משמר התביעות הצודקות של המוסדות היהודיים השונים. במיוחד הצטיין בפעילותו נציגנו בהנהלה ("לווניק") ישראל־יצחק ביון. הוא היה נוהג לומר:" עם הפריצים אני חייב להתרועע באספות ובישיבות, אך לא למעלה מזה, כי הם ינצלו זאת לטובתם הפרטית".

בשנת 1929 ייסדנו קופת מלווה של בעלי המלאכה. 15.000 זהובים ראשונים נתן לנו הבנק הממשלתי הפולני – זו היתה המחווה הראשונה וגם האחרונה של הממשלה הפולנית, שקיוותה כי בעזרת קופת־מלווה מסוג זה יעלה בידה לחזק את מעמדה של התעשיה הזעירה. בעלי המלאכה עצמם שילמו דמי־חבר, ולפי התקנון יכלו לקבל הלוואות בבנק רק בעלי־מלאכה, ובשום אופן לא בעלי עיסוקים אחרים. התעוררה בעייה: מה יהיה דינם של בעלי־העגלות שמצבם היה דחוק ביותר. לאחר דיונים רבים החלטנו להעניק הלוואות מהקופה גם להם, והדבר עלה לנו ביוקר, שכן מרבית ההלוואות שנתנו לבעלי־עגלות לא נפרעו כלל, ונאלצנו לכסות אותן מכיסנו. למרות זה גדל הון הקופה, אך בסופו של דבר נאלצנו לחסל אותה, כי היא היוותה אבן־נגף בדרכו ובהתפתחותו של הבנק העממי הקואופרטיבי, שבקידומו היינו מעוניינים.

בשנת 1928 נערכו במחוזות־הספר של פולין הבחירות לקהילות היהודיות. החלטנו ללכת ברשימה מיוחדת ולהוכיח לעצמנו

ולזולתנו, כי יש לנו משקל והשפעה בעיירה. זכינו בנצחון גדול: ארבעה חברים נבחרו למועצת הקהילה מטעמנו – מנדל בלט, אהרון שדרוביצקי, חיים ווייסבלי וכותב השורות האלו. בישיבות הראשונות של הקהילה ניהלנו מערכה צודקת למען הכרה ברב שלמה־טביה פרידלנדר כרב מטעם הקהילה. למעלה מ־25 שנה שימש כרב בעיירה שלנו ותמיד היה שרוי בדחקות ולא כולם העריכו את העניוות והתמימות שלו. אנחנו, בעלי המלאכה, אהבנו והוקרנו את האיש הזה ולחמנו על זכויותיו. בין היתר לחמו נציגינו על מסים פרוגרסיביים, על הכללת היהודים מכפרי הסביבה במערכת המסים, על זכות לחברות בקהילה גם לאלה שאין ידם משגת לשלם מסים וכד׳״.

אנו גאים על נציגינו ועל השגינו בקהילה היהודית של רטנה.

הצגת ״בחור הישיבה״ ע״י קבוצת חובבים. כל המשתתפים בהצגה, פרט לא. ליברמן, נספו.

פרקי זכרונות והווי

איסר קמינסקי

זכרונות מהעבר הרחוק

זכרונות רבים מימי הילדות ברטנה שמורים אתי ואנסה כמה מהם להעלות על הכתב. זכור לי היטב ה"שטיבל" של חסידי סטפן, שהיה גדול ומשופע בחלונות רבים מכל העברים. לאורך ה"שטיבל" היו התנורים שהוסקו בימות החורף. כמה אברכים שסיימו את לימודיהם ב"חדרים" היו יושבים ולומדים ב"שטיבל".

זכור לי היטב הבית בו היה מתאכסן הרבי מסטפן כל־אימת שהיה בא לביקור ברטנה. בשבתות החורף היה הבית הופך ל"עוזרת נשים" לתפילה של אמהותינו. מאחורי הבית היה מגרש שהפריד בין ה"שטיבל" החדש ובין ה"שטיבל" הישן של חסידי סטפן. שם עמדה חבית מים לטבילת ידים לאחר "נקיות". הקונדסים של העיירה היו נוהגים בערבי שמחת־תורה להדליק נרות על לוחות עץ קטנים ולשיר בהתלהבות "קול מבשר, מבשר ואומר". מה טיבו ותכליתו של מעשה־קונדס זה לא ידעתי אז וגם לא עתה. ה"שטיבל" הישן של חסידי סטפן נראה היה לנו, הילדים, כאילו עטוף הוא מעטה של מסתוריות. אגדות רבות התהלכו אודות מקום זה בו עמדו המטה, השולחן והכסא של הצדיק מניסכיז' ר' יצחק ז"ל. הסבים והסבתות שלנו היו מספרים על המופתים הגדולים של הצדיק הזה וכן גם על המחלוקת הגדולה בין השושלת של ניסכיז' וה"חצר" של הרבי מטריסק. היינו סקרנים מאד, בימי ילדותנו, לדעת מה מתרחש בד' אמות ה"שטיבל" הזה והיינו מציצים דרך חרכי התריסים השבורים, או שהיינו נגררים אחרי ר' חיים שהיה שמש בבית הכנסת הגדול וב"שטיבל" של סטפן גם יחד. יהודי גוץ היה ר' חיים זה עם זקנקן שחוק והוא הקפיד מאד על הנקיון בשני בתי התפילה שהיה ממונה עליהם. הוא נמנה עם אלה "המאחרים לצאת מן השבת וממהרים לבוא", כפי שנאמר בזמירות של שבת. זוכרני, כי כאשר קבעו מנורות־גז בשני בתי־תפילה אלה היה ר' חיים מטפס בזהירות על סולם ובדחילו ורחימו היה מדליק את המנורות. הוא היה נהנה למראה היהודים שהיו באים לקבלת שבת מקושטים בבגדי שבת כשזקניהם מטופחים למשעי. ביחוד גדלה הנאתו כאשר היה מצליח לאכסן את כל האורחים שנזדמנו לעיירה בשבת.

והנה אני רואה בעיני רוחי את ר' בן ציון שטיינגרטן עליו השלום כשהוא צועד בצעדים מדודים ממקומו בכותל־המזרח לעבר האלמימר לידו עומדים כמה בעלי־בתים חשובים, עטופים בטליתותיהם שעטרותיהן המוכספות על ראשיהם. בקול רועד אומר הוא את תפילת "יהי רצון" בשבת מברכים. היתה לו

נסיוני הראשון בחקלאות

השטח הבנוי של העיירה השתרע בשכבר הימים מעבר ליובל הצפוני של נהר הפריפיט, ובעיקולו של הרחוב הראשי, היתה לנו חלקת אדמה שקיבל אבי מחמיו כנדונייה לאחר נשואיו לאמי. חלקת אדמה זו עברה במשך דורות רבים בירושה בתחומי המשפחה שלנו. מלכתחילה הועיד אותה אבי לשימוש כגן־ירק למשפחה שגדלה במשך הזמן.

זכורני, כי התכונה להכשרת החלקה לזריעה היתה מלווה חששות ודאגות. זרענו בדאגה וקצרו ברינה — פאול ז'וק ומשפחתו שלקחו את היבול במשיכה...

פאול ז'וק זה היה אוקראיני, לאר־דווקא מהעלית שבין בני עמו, ולעתים תכופות השתרבב שמו במעשי־עבירה, ולא בלי יסוד. לאחר שלא הפסיק מלשדוד את ירקות הגינה שלנו, אזר אבי עוז, נכנס לביתו ואמר לו מלים כדרבנות. האוקראיני הזה לא ניסה להתכחש למעשיו, ותוך כדי חיוך ערמומי אמר לאבי: "אתה יהודי פיקח ומלומד, עיניך הרואות שאיני יכול להצטמצם בגבולות האדמה שלי. בוא נעשה עיסקה ונישאר ידידים: אתה תעביר על שמי את החלקה שלך, שהיא בסמוך לאדמה שלי, ואילו אני אעביר על שמך חלקת אדמה גדולה יותר מזו שלך, באיזור השדות של ריץ־ספונצ'יק, בואכה לכפר יאקושי".

אבא לא דחה את ההצעה על הסף, חכך בדעתו, התייעץ עם ידידים ולבסוף החליט להסכים לעיסקה המוצעת, וכך התחילה המשפחה שלי לגדל דגן ותפוחי־אדמה.

כמה שנים לאחר מכן, עם התבגרותי קיבלתי על עצמי את הטיפול בחלקת השדה הזאת, הייתי משגיח על החריש והזריעה, ואילו קציר התבואה בוצע על ידי אנטולי, מן הטובים שבין האוקראינים, תושבי רטנה. הוסכם בינינו לבינו, כי שני שלישים מהיבול שייכים לו, והשליש הנותר — לבעל הקרקע.

״חזקה״ לר׳ בן ציון, הלמדן והיהודי הנאה, על תפילת ראש־חודש. הוא היה אומר את התפילות במתיקות ובלחן כאלה עד שנראה היה כאילו הוא מתכוון ״בכוח״ לסחוט מהקדוש־ברוך־הוא חודש טוב בשביל אחיו היהודים. מהדהדת באזני תפילתו ״חיים ארוכים, חיים של פרנסה, חיים שיש בהם יראת־שמים ויראת־חטא״, וכשהיה מגיע למילים ״וכל מי שעוסקים בצורכי ציבור באמונה״ – לא יכולת שלא להרגיש כי הוא מנסה לשכנע את הקב״ה שאחיו בני־עמו, כולם־כולם הם יהודים יקרים וכשרים... משהגיעו הימים הנוראים בתפילת ראש חודש אלול, היה ר׳ בן ציון משרה על קהל המתפללים את אימת יום הדין המתקרב ובא, ולמחרת היום היתה כבר מורגשת נהירה מוגברת של יהודים לתפילות, וגם אלה שהיו נוהגים להתפלל ביחידות תפילת שחרית העדיפו בחודש אלול תפילה בציבור. מכל בתי־המדרש בקעה תקיעת השופר, ואנחנו, קונדסי העיירה, היינו באין רואים נוטלים לידינו את השופרות ומנסים כוחנו בתקיעות. מהבתים אשר בהם גרו בעלי התפילות ומבתי המדרש השונים נשמעים הניגונים המיוחדים של התפילות לימים נוראים. זקנים וצעירים היו אומרים את ״יום התהלים״ שלהם בכוונה יתירה בחודש אלול. אפילו מוטל החרש־אילם, שהיה תמיד כחידה בעיני, דומה כי אף הוא נעשה אדוק יותר. מוטל זה היה בעל ידע רב בחשבון, ולעתים, לפי בקשתנו, היה מדגים את הידע שלו בעריכת חשבונות מורכבים בעל־פה. בימי אלול היה מוטל מתרגז אם היינו שואלים אותו דבר־מה באמצע התפילה, היה שם אצבע על פיו כאילו אמר ״אסור לדבר״.

גם ב״חדר״ של המלמד נחמיה הורגשה אימת הימים הנוראים

קבוצת חברים ב״החלוץ״ ב־1929. יושבים (מימין לשמאל): פ. הוניק, ש. איציקסון (נספו), ב. כהן (ארגנטינה), ש. פוגץ׳ וג. קרש (נספו); עומדים: ע. דרוג (נספתה), א. הלד (ישראל), ל. באיון (מקסיקו), מ. שפיר, נ. שפירא, ר. פוגץ׳, ח. מרסוק ול. אהרונסון (נספו)

מני אז הייתי פוקד תכופות את חלקת הקרקע הזו, וכך נקשרו היחסים הראשונים ביני ובין ״אמא־אדמה״. ביקורי התכופים בחלקה נראו תמוהים בעיני האיכרים שהתקשו להבין מה לצעיר יהודי ולעבודת־אדמה, שהרי רגילים היו לראות את היהודים רק בתפקיד של סוחרים וחנוונים. לזכותו של אנטולי יש לציין, כי הוא עשה כמיטב יכולתו כדי ליישב את ״אי־ההבנה״ הזו, ואף הסביר לאכרים שלא יכלו ״לעכל״ את נוכחותי בשדה, כי אני מתעתד לנסוע לארץ־הקודש ולהתפרנס מעבודת־אדמה.

לי עצמי היה סיפוק רב מעצם קירבתי לאדמה ולעבודת־אדמה. תמיד זכרתי את השורות המקסימות בשירו של ביאליק ״בשדה״:

״הגידי לי אמי אדמה, רחבה, מלאה וגדולה,
מדוע לא תחלצי שדך גם לי נפש דלה ושוקקה?״

הייתי יוצא לשדה שלנו לא כזר, הייתי מנסה לשמוע ולהבין כלשון המשורר, ״מה דיבר אדוני מן הקמה, מה לאט הרוח ממשק הקנים הזקופים, מה ירקום בסתר זיו שדי״, וגם אם לא נתגשם האידיאל שלי בימים ההם להפוך לעובד־אדמה – אני נזכר תמיד בהרגשת סיפוק בימים ההם ברטנה, כשהייתי כל כך קרוב לטבע ולעבודת האדמה בזכותו של פאול ז׳וק...

שמחה לביא

הממשמשים ובאים. כל התלמידים למדו בשקידה יתירה והתפללנו בדבקות. ר' נחמיה היה משנן באזנינו: זכרו, כי אתם הצעירים יכולים להשיג על ידי תפילות הבאות מעמקי הלב, הרבה יותר מאשר אנו המבוגרים מסוגלים להשיג. לא ייפלא איפוא שבימי אלול היינו עורכים בינינו לבין עצמנו מעין חשבון־נפש ומנסים לכפר על חטאים שחטאנו...

ב"חדר" של ר' נחמיה לימד אותנו גם המורה אברהם'צה טליזון. הוא היה יהודי נאה ומטופח, מהדר בלבושו, שהיה גם נותן שעורים ("אורוק") בבתי הילדים. ידידות מיוחדת נקשרה ביני ובין המורה הזה ואבי ע"ה היה נוהג להביא לו ממסעותיו בדנציג מתנות שונות: אולר, שעון, ארנק וכד'. ר' אברהם'צה ייסד לימים יחד עם חברו ר' יודל קונישטר, את בית הספר הראשון בביתו של ר' מנדל סטולר, והוא היה המורה לעברית ויידיש, ואילו יודל, שהיה מכנה עצמו יודל מלכה'ס על שם אמו, היה מלמד רוסית. יצאו לו מוניטין ליודל כצעיר אינטליגנטי ומשכיל, שפילס דרכים להשכלה בעיירה והיה גם נמנה עם המנויים של העתון העברי "הצפירה". אני זוכר היטב איך שמורינו היו מחנכים אותנו לקראת ארץ ישראל ובאיזו התלהבות היו מלמדים אותנו לשיר את ההימנון הלאומי "התקוה", וכך השרישו בלבנו עוד בשחר נעורינו אהבה למולדת, לשפה העברית ולציונות. אין ספק שכתוצאה מחינוכם זה השתייכו אח"כ מרבית הצעירים ברטנה לאירגונים ציוניים.

נחרתו בזכרוני גם ימי ה"סליחות". היינו משכימים בשעה שלוש לפנות בוקר כשהעיירה כולה היתה שרוייה עדיין בתרדמה. אבא היה הולך בראש ואחריו – הבנים הבכירים. מסימטאות שונות היו יוצאים יהודים אחרים, אף הם בכיוון ל"שטיבלך" ובתי המדרש. היו שהחזיקו פנס בידם והיו שהאירו לעצמם את הדרך בעזרת נר. משהגענו ל"שטיבל" היו כבר בתוכו כמה יהודים ישובים ליד שולחנות ו"עמודים". את התפקיד הראשי ב"סלי־חות" מילא כמובן החזן שהיה מכשיר עצמו לתפילה זו בעוד מועד. ה"סליחות" נמשכו עד תפילת שחרית, ולאחר מכן היו אצים־רצים לבית המרחץ כדי לקיים מצוות טבילה לקראת החג. כאן היה השליט בכיפה ר' גדליהו הבלן, שהיה מגיש לכל בעל־בית חשוב את המטאטא ודלי מים והיה אץ־רץ בין המקווה ובין התנור כדי להשגיח על מידת חומם של המים. בבית־המרחץ היתה תכונה והמולה רבה , צריחות הילדים הגיעו עד לב השמיים... לילד פלוני אבדו התחתונים שלו, ואלמוני מחפש את מכנסיו, או את כותנתו שהלכה לאיבוד, בצקלונו של חברו. ברחובה של העיירה ובבתי המדרש נראים פנים חדשות. אלה הם היהודים הכפריים שבמשך כל ימות השנה הם חיים מבודדים בכפריהם ומסתפקים רק ב"מניין" לכבוד שבת, ואילו לימים נוראים היו נוהרים לעיירה הסמוכה כדי להיות בחג יחד עם יהודים. מימים קדמונים נהוג היה הדבר ובדרך־כלל היו מתאכס־נים בצל קורתם של קרובים ומכרים. היהודים הכפריים היו

אֵימַת השריפות

משחר ילדותי ברטנה מלווים אותי זכרונות על שריפות חוזרות ונשנות. הרחוב שלנו גבל עם הסימטאות של האוקראינים האנטישמים, שהתנכלו בדרכים שונות לשכניהם היהודים. גם אנשי המשמר האזרחי, שהסתובבו בלילות עם פנסי־נפט כדי לשמור על היהודים ובתיהם, לא הצליחו להגן עלינו בפני נגע השריפות וההצתות. זכור לי שאנחנו, הילדים, היינו שוכבים לישון מבלי להתפשט, מוכנים להגיח מהבית בשעת שריפה, ולעתים היינו יוצאים חצי־ערומים באמצע הלילה. פחדנו להרדם וחלומות־זוועה היו פוקדים אותנו גם לאחר שנרדמנו. לעתים תכופות הייתי מתעוררת בלילה תוך כדי צעקות. נדמה היה לי שאני שומעת קולות "דוד, דוד, שטייט אויף, עם ברענט!" (דוד תקום, שריפה!)

זכור לי לילה אחד, כשזנקתי החוצה וראיתי אור כמו באמצע היום – אור מלשונות אש גדולות שעולות השמימה ותמרות עשן מתנשאות. אנשים צעקו ובכו, רצו מבוהלים לבאר ולנהר כדי להביא מים. גם אנחנו, הילדים, עסקנו בכיבוי האש. רצנו עם דליים מלאים מים, וכשהגענו למקום השריפה, היינו מעבירים את הדליים לידי אנשים

מביאים איתם לעיירה מכל־טוב: עופות, ביצים, פירות מיובשים וכד׳. יהודי רטנה היו מקבלים בסבר פנים את הכפריים האלה ואם אירע ולמישהו, או למישהם, לא נמצאה קורת־גג היו מקבלים את הדין באהבה והיו לנים בעליה של בית־המדרש. בעיירה היו מתבדחים קצת על חשבון היהודים הכפריים האלה שלא היו בקיאים במנהגי החג ובתפילות השונות, ואילו אנחנו, ילדי העיירה, היינו מתגנדרים לעומתם במלבושים החדשים, בנעליים ובכובעים החדשים.

וזוכר אני את ביתו של דודי ר׳ אברהם השוחט, שהיה מקבל תדמית חדשה לפני יום־כיפורים, כשכל היהודים מכינים את ה״כַּפָּרוֹת״ שלהם וממהרים עם התרנגולים לבית השוחט. במשך שעות רבות היה הדוד עוסק בהשחזת ה״חלפים״ שלו לבל יהיה חלילה איזה פגם בשחיטה. צפיפות ודוחק מסביב כשכל אחד צועק לעומת השוחט: ״ר׳ אברהם, תשחוט כבר לי״, ואילו הדוד בסבלנות רבה, כאילו לא אליו מכוונים הקולות, ובמתינות עושה את מלאכת הקודש שלו, בוחן היטב כל עוף, חוזר ומשחיז את החלף היטב־היטב. לעת ערב יושב לו כבר ר׳ אברהם ליד גמרא פתוחה בסלון (״סטאלאווע״) שלו, שקוע כל כולו באיזו מסכתא כשמפיו נשמע הלחן הערב והמיוחד במינו, ורק עם כניסתה של רעיתו דובה היה נפסק לרגע הניגון הזה.

והנה אני רואה מול עיני את תמונת העיירה שלנו בשבתות לאחר הצהריים. לאחר ארוחת השבת הדשנה יוצאים יהודים לטייל על המדרכות כשרבים מהם פניהם מועדות לשתיית מי־סודה־צוננים־כדי ״להוריד בשלום״ את הקוגל או את ה״צ׳ולנט״ שמהווים עיקרה של סעודת־שבת. לאחר מכן מקיימים מצוות ״שינה בשבת״. לאחר השינה מוציאים מהתנורים את בקבוקי התה שהוכנו במיוחד לשבת, מריקים כמה כוסות עם או בלי מרקחת ושוב הולכים לבית מדרש, מי לאמירת ״פרקי אבות״ ומי ללימוד ״שיעור״ או לעיון ב״עין יעקב״. זו גם השעה לביקורי אורחים ולטיולי הצעירים על הכביש. דבר הלמד מעניינו, כי בטיולים אלה ״מרכלים״ קצת על צעיר פלוני שלפי השמועה מאוהב ״עד מעבר לאוזניים״ בצעירה אלמונית ועל צעירה פלונית שלוטשת עין על צעיר פלוני... הצעירים היותר רציניים מנהלים בשעות אלו של שבת אחרי הצהריים ויכוחים בענייני דיומא או על ספרים שקראו במשך השבוע. את הספרים היינו מקבלים בהשאלה בספריה של איצל שפילמן, שהיה מכונה איצל כלי־זמר, על שום שהיה מנגן בכינור בכל החתונות היהודיות שנערכו בעיירה ולא כלה אחת היתה מורידה דמעות בטכס ״ההושבה״ לשמע ניגוניו העצובים. דמותו של איצל זה עמדה לנגד עיני כשנזדמן לי לקרוא לאחר זמן את ״סטמפניו״ של שלום־עליכם. ספריתו היתה הספריה הפרטית היחידה בעיירה לפני מלחמת העולם הראשונה ואפשר היה למצוא בה גם ירחונים ושבועונים שונים שאיצל היה מנוי עליהם.

לעת ערב מיתמר אבק בעיירה, שכן השגץ וונקה מוביל חזרה את

מבוגרים. אותו לילה נשרף הרחוב שלנו ונשארנו ללא קורת־גג. ישבנו על צרור המטלטלין שהספקנו להציל ובכינו. אין לשכוח, כי כל בתי העיירה היו מעץ, ומספיק היה ניצוץ אחד כדי שהאש תתפשט ותתלקח. אני רואה עתה אשה אחת מתייפחת על העריבה שלה שנשרפה ולא יהיה לה במה להכין את הבצק לאפיית חלה לשבת... עד אור הבוקר ישבנו ליד הגחלים, ליד הבתים השרופים, שמרנו על המטלטלין שנשארו לבל יהיו לבז בידי הגויים. עם עלות השחר התאספו סביבנו יהודים, כשכל אחד מציע עזרה. כל הנשרפים התפזרו בין השכנים. אני ומשפחתי עברנו לגור לביתו של העגלון של אבי. גרנו שם עד שבנינו מחדש את ביתנו.

מני אז עברו הרבה שנים, אך גם עתה, כל־אימת שאני רואה שריפה או שומעת את המלה ״שריפה״ — אני נזכרת בלילה ההוא, כשביתנו עלה בלהבות יחד עם בתים רבים אחרים.

חיה פרוסמן

בעיר הישנה (״אלט־שטאט״) – בחורף

הכשרה חקלאית, כביכול, לנוכח המצלמה...

העדר מכרי־הדשא. על המדרכות ליד הבתים יושבות עקרות־בית והן בוחנות היטב כל בהמה ומחוות דעתן על ״הבהמות היהוד־יות״. ה״גויה״ נסציה, שדיברה יידיש כאילו היתה בת ישראל כשרה, רצה מבית יהודי אחד למשנהו כדי לחלוב את הפרות, כשבאמתחתה פרוסות חלה שהנשים היו מעניקות לה לכבוד שבת. אני רואה את עצמי נכנס לאיזה ״שטיבל״ לתפילת ״מנחה״. בחללו של בית המדרש מורגשת כבר העצבות האופיי־נית הזאת למוצאי שבת, כאשר הנשמה היתירה מסתלקת וימי החולין עומדים בפתח רויים דאגות וצרות. כמה מניינים של יהודים יושבים ליד השולחן, וביניהם יהודה מאיר ריכטר בעל המצח הארוך, שמשתפך בתפילה הארמית ״אתקינו סעודתא״. הנוהג היה שכל מוצאי־שבת מביא יהודי אחר חלה, ליתר דיוק ״קוילץ׳, ודג מלוח לצורכי הסעודה השלישית. כל אחד מהמסו־בים היה מקבל ״כזית״ שמספיק כדי לברך את ברכת ״המוציא״. הגיעה שעתו של הזמר, והוא עולה בהדרגה לטונים הגבוהים ו״המתיקות״ משתפכת. מתחילים מ״ברוך אל עליון״, עוברים ל״יצווה צור חסדו״ וכו׳. לעתים תכופות היה ר׳ משה החזן משנן עם הקהל ניגון חדש שהוא עצמו חיבר, והתלהבות גוברת והולכת. היהודים לא רוצים להיפרד מהשבת הקדושה, מוכנים לשבת עד־בוש ולהמשיך בניגונים המתוקים האלה, אך ר׳ חיים השמש מדליק את הנרות ליד ארון־הקודש ומן־דהוא פותח בתפילת ״מעריב״ ובנעימה נוגה ״והוא רחום יכפר עוון״־ והרי זה סימן מובהק שהשבת הסתלקה. כמה חנוונים ממהרים להסתלק מה״שטיבל״ כדי לפתוח את החנות מתוך תקוה שאולי יזדמן להם איזה ״פדיון״ לקראת השבוע הבא.

יהודים ואוקראינים בחגיגת ה־3 במאי

חתונה במשפחת הוניק. במרכז – הסבתא

כדוגמת עיירות קטנות ונידחות רבות בפולין, היתה גם עיירתנו ענייה מאד מבחינה כלכלית. לא היו בה בתי־חרושת או מפעלי תעשיה, ונוסף לכך היא היתה גם מרוחקת מתחנת רכבת. בזמני לא היה ברטנה שום בנק או קופת מלווה שיסייעו לסוחרים זעירים או סוחרי היערות מבחינה כלכלית. טבעי איפוא שהעיירה היתה שרוייה בעוני ובדחקות, וכמעט שלא היה הבדל בין עני ועשיר.

סוחרי היערות השיטו את העצים לגרמניה דרך נהר הפריפיט; סוחרי השוורים היו עוברים בכפרים שבסביבה, קונים את השוורים מידי האיכרים ומייצאים אותם לוארשה הבירה. היה זה עיסוקו של איציקל מוביל השוורים לרכז אותם ולהובילם עד בריסק, ומשם הובלו לוארשה.

כמחצית הפרנסה של העיירה באה מהאוכלוסיה הכפרית, ובעיקר היו תלויים באוכלוסיה זו החנוונים הרבים שבעיירה. בימי ה״יריד״ היו נוהרים לרטנה האיכרים הכפריים שהיו מוכרים את התוצרת שלהם ותמורת הכסף שקיבלו היו קונים את כל המיצרכים שהיו דרושים להם למשק ביתם בכפר. לעומת זה היתה פרנסתם של בעלי־המלאכה היהודיים תלוייה באוכלוסיה העירונית.

תנאי החיים של האיכרים היו פרימיטיוויים מאד והם הסתפקו במועט שבמועט. לעומתם היתה רמת החיים של היהודים בעיירה גבוהה במידה ניכרת מזו של הכפריים. היהודי נזקק לנגר שיתקין בשבילו שולחן או מיטה, לפחח, לשען, לכורך ספרים וכד׳. ברם היו בעיירה אומנים שלהם נזקקו גם היהודי העירוני וגם הגוי הכפרי, כגון: סנדלרים, חייטים, פרוונים, נפחים, כובענים וכו׳. גם אלה לא הרוויחו יותר מאשר ״מיים לדייסה״, כפי שהיו אומרים אצלנו, ודאגה אחת העיקה עליהם תמיד: איך ישיגו את המיצרכים לשבת?

ברל קהאן (ניו־יורק)

כיצד מלמדים?

אחד המלמדים החשובים, שהיה לו ״חדר״ משלו בעיירה היה מנחם המלמד. אני זוכר אותו כיהודי בשנות החמישים המוקד־מות, תמיר וחסון, והילוכו – ישר כמיתר. בזקנו השחור נראו כבר שערות שיבה, והירמולקה שמתחת לכובעו היתה ספוגת זיעה.

מנחם המלמד היה גר לא רחוק מנהר הפריפט, שחצה את עיירתנו לשנים. שלושה חדרים היו בדירתו: חדר גדול, חדר־שינה ומטבח קטן עם תנור לבישול ולאפיית לחם. בחדר הגדול, ששימש כחדר־לימודים, עמד שולחן ארוך ולידו שני ספסלים ארוכים בשביל 10–12 התלמידים שלו. בראש השולחן עמד שרפרף ששימש כמקום מושבו של המלמד עצמו. פרט לריהוט זה עמדו בחדר שידה, ארון ואיצטבה עם ספרים.

אשתו של מנחם, או כפי שקראו לה הרבנית, היתה אשה צעירה מאד, בת שלושים בערך, והיא היתה אשתו השניה. תמיד היה בזרועותיה תינוק בן שנה או שנתיים, ולאותו תינוק נועדה העריסה הקלועה שעמדה בחדר.

מנחם נתפרסם בעיירה כמלמד טוב לחומש ורש״י, אך לא כולם רצו לשלוח את ילדיהם ל״חדר״ שלו, שכן יצאו לו מוניטין כבעסן ורגזן, שלא היה מדיר את רצועתו מתלמידיו, מצליף על עכוזיהם ואף קושר אותם בשרשרות. לעומת זה בליל ״ניטל״, כשהיה אסור ללמוד עפ״י הנוהג, היה מנחם מבדר את תלמידיו, מלמדם לשחק ״דומינו״, לעשות מהלכים טובים במישחק, והיה שואב מלוא־חפניים נחת משנוכח כי אנו תופסים את תורתו זו.

בימי החנוכה היינו מביאים 2–3 קופיקות לצורך הכנת לביבות ובערבים היתה הרבנית מטגנת בשבילנו לביבות חנוכה שערבו מאד לחיכנו. היינו אוכלים את הלביבות, משחקים בסביבון ובמישחק הפתקים, וכולנו השתוקקנו לכך שימי־חג אלה יימשכו ולא יבואו אחריהם ימי החולין האפורים עם הלימודים וההצלפות של המלמד שלנו.

לאחר שידענו כבר את טעמי המקרא (העברת הסדרה) התחיל מנחם ללמדנו חומש עם רש״י, ולאחר מכן ״נביאים ראשונים״. לכל שני נערים היה ספר תנ״ך אחד ודרך הלימוד היתה, שהרבי היה קורא בקול ואנחנו היינו חוזרים אחריו: ״וידבר־האט גערע־דט, אדוני־גאט, אל משה – צו משה׳ן, לאמור – אזוי צו זאגן״, וכו׳. יום ששי נועד למבחנים. כל אחד מהתלמידים היה צריך להגיד שני פסוקים מהפרשה הראשונה של הסדרה, לפי התור. זוכרני כי באחד מימי ששי אלה, כאשר אחד התלמידים מטס, בנו של ניסי הסנדלר, לא ידע פירושה של איזו מלה בפרשת השבוע,

סטר לו מנחם סטירה הגונה על לחיו והנער פרץ בבכי־תמרורים.
– אתה עוד בוכה – צעק מנחם – גוי גמור אתה, עכשיו עוד צריך להלקות אותך. תשכב מיד!
ונוהג היה אצל מנחם, כי אם נקנס ילד במלקות, חייב היה במו־ידיו להוריד את התחתונים שלו, לשכב על הספסל, ובלי אומר ודברים להושיט גוו להצלפות הרצועה של המלמד. אך מטס זה הרגיש, כי הרבי מחמיר בדינו הפעם והסטירות בלחיו הן עונש מספיק על אי ידיעתו פירושה של מלה מסויימת, ולפיכך החליט לא לתת גוו למכים, לא להוריד את תחתוניו ולא לשכב על הספסל כמצוות הרבי. הוא נשאר לשבת על הספסל ולא זז ממקומו. התמרדות זו הוציאה את הרבי מהכלים. הוא השתער על התלמיד ורצה להשכיבו בכוח כדי לקיים בו מצוות מלקות, אך הנער התחיל לבעוט ברגליו ברבי, פגע בלבו ובפניו, והרבי נכנע. זו היתה הפעם הראשונה, ואולי גם היחידה, שפסק־דינו לא יצא לפועל...

נראה לי שכוחו של הרבי שלנו היה בעיקר בלימוד הפרשה הראשונה של כל "סדרה" בחומש ושל הפרקים הראשונים בספר יהושע. עד כאן – ותו לא. משסיימנו ללמוד את ספר יהושע ו"זמן" טרם הגיע לקיצו, היה מתחיל משום־מה ללמדנו את ספר דניאל. עם החלק העברי של ספר זה היה איך־שהוא מסתדר, אך משהגיע לפרקים הכתובים בשפה הארמית – היתה "העגלה מתחילה לחרוק", כאילו נשברו אופניה...

מעניינת במיוחד היתה שיטתו של הרבי הזה בהוראת הכתיבה ביידיש. בטרם שהתחלתי ללמוד אצל מנחם, רכשתי את ידיעת הכתיבה אצל המלמד זליג העקום, כפי שהיו קוראים לו על שום דרך הילוכו. שיטתו של זליג היתה פשוטה: היו קונים גליון נייר בפרוטה ומביאים אותו אל הרבי, שהיה מקפלו לארבעה חלקים, משרטט עליו קוים ישרים, שהיו מהווים שורות ואסור היה לחרוג מהן. בשורה הראשונה היה הרבי כותב את כל האלף־בית בעט או בנוצת אווז שהיה טובל אותה בדיו, ואחר כך היינו צריכים בכל יתר השורות לכתוב במו־ידינו את כל האלף־בית תוך חיקוי הכתב של הרבי. לאחר שידענו כבר לכתוב את כל האותיות – התחיל שלב אימונים נוסף – לכתוב את האלף בית בסדר הפוך, כלומר החל מהאות האחרונה, ובקבוצות: תשרק, צפעס, נמלך, יטחז, והדגבא...

משהתחלתי ללמוד אצל מנחם ידעתי כבר לצרף מלים מהאות־יות. זכור לי, כי הייתי מרבה להתעסק בכתיבת הפסוק השגור על כריכות של ספרים בזה הנוסח: "זה הספר שייך. למי שייך? שייך למי שקנה. מי קנה? מי שנתן את הדמים. מי נתן את הדמים?" וכו' וכו'.

אצל מנחם התחלנו לכתוב בעט של ממש – עט פלדה. אחת לחודש היה מנחם מכין לנו מעין "פתשגן כתב" ("פירגריס") ובמשך כל החודש היינו מעתיקים אותו. זכור לי הנוסח:
ב"ה, יום...לפ"ק

זכורות לי אפיזודות רבות שממחישות את העוני הגדול בעיירה, אספר אחת מהן הקשורה בי אישית: אבי עסק במיסחר־עצים. במשך כל ימות השבוע היה נמצא ביערות, ורק ביום ששי בשבוע היה מגיע לעיירה וחוזר ביום ראשון השכם בבוקר ליערות. למרות עמלו המפרך הספיקו רווחיו בקושי לפרנסת פני המשפחה. הייתי בן יחיד להוריי ולעתים תכופות הייתי מסתובב בסימטאות העיירה כשמכנסיי קרועים. באחד הימים, כאשר יצאתי לתומי בכיוון לשוק, עברתי ליד חנות הבדים של שפירא. במקרה עמד בנו של שפירא שעזר לאביו ליד פתח החנות שלהם, וכשהבחין בי ובמכנסיי הקרועים קרא לי ואמר: "ילד, לך תגיד לאמך, כי יש לי בחנותי חתיכת בד שאפשר לקנותה בזול ולתפור לך מכנסים חדשים"...
זוכרני, כי דבריו אלה עוררו בי רגשי בושה למרות שהייתי אז ילד קטן. לא סיפרתי דבר לאמא, כי ידעתי שאין לה כסף כדי לקנות לי מכנסיים חדשים, אך מני אז השתדלתי לא להיראות ליד חנותו של שפירא...

ברל קהן (חַנצ'ס)

אל כבוד החכם והנגיד מו"ה...
ראשית הנני להודיעך שהנני ב"ה בקו השלום והבריאות, כה יתן אלוהים לשמוע גם ממך כהנה, אמן סלה. והשנית, הנני להודיעך, כי אני שולח ע"י המוכ"ז חמישים שורים והשם יתברך יעזור והכל יהיה בברכה ובהצלחה, אמן. ממני החתום מטה".
מנחם היה עורך מדי חודש שינויי־ניסוח ב"פתשגן הכתב" שלו. היה מחליף את השורים בדגן או בקרשים, ובמקום וורשה היה שולח אותם לדנציג או ללייפציג...
ראוי לציין, כי למנחם המלמד יצאו מוניטין ברטנה בזכות השיטה הזאת שלו בלימוד כתיבה ובאימונים. מלמדים אחרים לא עסקו בכלל בלימוד הכתיבה, ואולי משום שהם עצמם לא ידעו לכתוב...

מורים וסופרים

החינוך היהודי לא היה מופקד רק בידיהם של "מלמדים". במרוצת הימים הופיעו באופק גם מחנכים אחרים שהיו קרויים כבר **מורים** או **סופרים.** נזכיר כאן אחדים מהם: ראשון הוא הרשל שכנא'ס. לפני שהגיע אלינו ניסה את מזלו בארצות הברית, וכנראה שלא שפר חלקו שם. הוא היה מוחזק כלמדן גדול, שהרי הוא היה מן היחידים בעיירה שהיה מסוגל לערוך כתב־בקשה ("פראשעניע") אל השופט האזרחי. הרשל זה היה מלמד אותנו יידיש, רוסית וגם אנגלית על קצה המזלג, כדי שנוכל לכתוב כתובת על מכתב לארצות הברית בשעת הצורך. הוא התגורר בביתו של אביו שכנא שהיה מכונה שכנא הרופא בחדרון קטן שנועד לכל בני המשפחה. החדר היותר גדול בבית זה שימש כמקום הוראה. אני למדתי אצלו רק רוסית. היה לו ספר־לימוד אחד שקנה אצל איזה תגר רוסי באחד הירידים, וזכור לי שפרט לאותיות האלף־בית הרוסי היה בספר זה גם סיפור לילדים בשם "דג הזהב". ההוראה עצמה לא היה בה כדי לפרנס את הרשל ומשפחתו ועזר כנגדו היתה אשתו שהיתה סורגת גרביים. היא נולדה בבריסק, ומשם הביאה לרטנה מכונת סריגה, המכונה הראשונה מסוג זה ברטנה, ומשום שהיתה עסוקה ליד המכונה, חייב היה הרשל למלא את מקומה בעבודות־בית שונות, ובעיקר בטיפול בילדים. והואיל והזוג העמיד ילדים רבים, אפשר היה לעתים תכופות לראות ולשמוע את הרשל מתעסק בילדיו בחדר הקטן ואילו בחדר הגדול היה יושב תלמידו וקורא בקול רם את הסיפור עם דג הזהב ברוסית והרשל מתקן שיבושי לשון תוך כדי טיפול באחד התינוקות שלו... שכר הלימוד העלוב (60 קופיקות לחודש עבור שתי שעות הוראה מדי יום) לא היה בו כדי להצמיד את הרשל להוראה, והוא לא האריך ימים ברטנה וחזר שוב לארצות הברית ועיסוקו היה בהכנת ילדי יהודים ל"בר מצווה" שלהם.

"המליץ", גליון 37, 1901

ראטנא (פ. וואהלין) – עוד לא עבר עלינו ירח אחרי אשר עזב "נכד קדישא" אחד את עירנו אחרי שבתו בה שבועות אחדים וינצל "צנורות" רבים, וכבר רבי" אחר עם ששה "גבאים" סר לעירנו, ויפתח את אוצרו המכיל מינים רבים, ויושבי עירנו אשר האמינו בכל דבר אשר יוכל להביא תועלת בלי מגרעות בכל דבר טוב ומועיל בכלל ונותנים דעתם בהרעיון הלאומי בפרט – מאמינים הם הכי "רבי" צדיק הוא בכל דרכיו ובידו העוז והמשרה להשפיע על ראשם מבית "אוצרו" שפע רב, ובכן וינהרו אחריו כל תושבי עירנו ולכלם הוא נותן לפי משאלות לבם, הוא נותן להם והם נותנים לו... רבים המה בעירנו האומרים כי רואים הם את נפלאותיו עין בעין גם בשבתו פה, ואמנם לא אכחד גם אנכי את המופת שלו לעין כל: כי כל אותו הזמן שלא בא "הרבי" היתה עירנו שקטה ושאננה בלי שום תנועת חיים, אך מיום שהופיע "הרבי" נהיתה העיר כמרקחה וכסיר רותח, ישיחו וידברו בשער מגודל כבוד הדרת קדושתו ואגורות מתהלכות מיד ליד ומצלצלות... בקצרה – רעש ותנועה בכל פנותיה.

המורים דוד פינקלשטיין ואברהם טליסון

דוד פינקילשטיין

בשנת 1899 לאחר חג הפסח הגיע לרטנה מהעיירה ליבוונה צעיר

יהודי ושמו דוד פינקלשטיין. בעיירה סיפרו כי הוא היה חייב לעזוב את העיירה שלו משום שלא היו יחסים טובים בינו לבין סבו, שהיה הדיין בעיירה. הוא היה גרוש והביא אתו טלית ותפילין, אך לא מלבוש אחד ראוי לשמו. התגורר אצל משפחת פרישברג וכן גם בדירתו של גצל קונישטר. במקום תשלום שכר־דירה היה מלמד את שתי הבנות שלהם. שני האינטליגנטים של העיירה, יהושוע פוגץ' וזלמן בורשטיין, ראו צורך להזמין עבורו חליפה אצל החייט אליהו־פסיה, שהיה משמש גם כבדחן בחתונות. איני יודע במה עסק דוד פינקלשטיין בעיר הולדתו, אך ברטנה הקים בית־ספר עם ארבע כיתות מפוזרות במקומות שונים: כיתה אחת אצל מלמד הגמרא יעקב פרוסמן, כיתה שניה – בביתו של ברל וורניק, כיתה שלישית בבית ריזל קופרברג נועדה רק לנערות, וכיתה רביעית, אף היא לנערות, בביתו של אשר שפירא. שכר הלימוד באותו זמן היה רובל לחודש (שתי שעות לימוד מדי יום). בהשוואה לשכר הלימוד שקיבלו המלמ־דים האחרים היה זה שכר לימוד גבוה למדי. דוד פינקלשטיין לימד אותנו עברית ויידיש ושיטת ההוראה שלו היתה – תרגום מלולי. בשעורי העברית היה מסתייע בספר לימוד של מ.מ. דוליצקי. הוא היה מכתיב לנו איזה פרק מהספר ואחר־כך היה מתקן את השגיאות שלנו. פעם אחת בשבוע היה מלמד אותנו "משלי" וכן זכור לי שלימד אותנו את ספר "בן סירא". זכור לי גם, כי אי־פעם כתב בנוכחותנו מאמר גדול בעברית ברוח לאומית־דתית. הוא הקריא לנו את המאמר ואנחנו כתבנו במחבר־ תינו כפי שהקריא. אחד התלמידים בכיתה הראה את המאמר למלמד הליטאי שהיה בעיירה, וההוא נהנה מאד מהמליצות הדשנות ופסק שעוד לא בא כבושם הזה. בעיירה רינו אחריו שהיה מלמד שיר השירים כדרך הכופרים, כלומר – עם פירוש ריאליסטי שהמדובר הוא ברומאן ממש בין צעיר וצעירה ולא לפי פירוש רש"י, שהמדובר באהבה בין הקדוש ברוך הוא וכנסת ישראל. דבר זה גרם לכך ששללו ממנו את זכות ההוראה בכיתה לבנות שבביתו של אשר שפירא. לעתים היה קורא לפנינו מאמר מתוך העתון "המליץ", שהוא עצמו היה המנוי היחידי שלו ברטנה. (פרט ל"הַמֵּליץ" הגיעו לרטנה גם שני גליונות של "הצפירה". האחד – לקבוצת צעירים שקראה בו במשותף, והשני – ליצחק מרסיק, חתנו של חנא טיקטינר, שהיתה לו גם ספריה עברית נאה בביתו). איני זוכר עד מתי נשאר דוד פינקלשטיין בעיירתנו, אך יודע אני כי בסופו של דבר נאלץ לעזוב את העיירה, כי היה שרוי בדחקות גדולה, בתנאי רעב ממש. אני עצמי הייתי עד־ראייה לכך, כשחברי גצל, בנו של חיים־יודל, הביא לו חבילה עם צרכי־מזון באין־רואים לעת ערב. לבי כאב ממש למראה המצוקה של מורנו זה. איני יודע לאן עבר דוד פינקלשטיין מרטנה, אך אי־פעם בא לביקור בעיירה והלכתי לראותו. מצאתי על השולחן בחדר שהתגורר בו גליון של "המליץ" והמען שהיה רשום על העטיפה היה: "הקורספונדנט דוד פינקלשטיין".

"המליץ", גליון 177, 8 באוגוסט 1899

ראטנא (פ. וואלין). שתים רעות בעיר הזאת, מלבד אשר אין בו רופא הנפש, אשר ישים אל לבו להיטיב את המצב הרוחני, אשר ירד בה פלאים, ליסד דבר אחד שבצדקה מתוקן ומסודר, כי בכל מעשי הצדקה פה צלמות ואי־סדרים, אין בית־אולפנא אחד לילדים עניים, אשר יגדלו ללא תורה וללא דרך־ארץ, מפני שאין יד אבותם משגת לחנכם על פי התורה והמצוה, וכל היום ישוטטו בחוצות וברחובות – יש בה עוד רעה אחת, הנוגעת לכל נפש פרטית, והיא: חסרון "רופא הגוף", המורגש מאד ואין שם על לבו למנוע את החסרון הזה. מסה"ב (מסילת הברזל) אין פה ורחוקה העיר מתחנת בריסק דליטא כשמונה מילין, וכי יחלה איש ונפל למשכב ואין יד קרובי החולה משגת להביא רופא מבריסק הרחוקה, לא ידעו האומללים האלה במה לקדם את פני הרעה. נפלא הדבר, אף אם שלש פעמים בשנה יראו פה פני ה"רבי" והיה להם כסף בעדו. ולרופא – השג לא תשיג ידם?

דוד פינקילשטיין

ראטנא. (פ. וואלין). — שתים רעות בעיר [illegible] אשר אין בה רופא-נפש, אשר ישים [illegible] את המצב הרוחני, אשר ירד בה [illegible] דבר והור שבצדקה מתוקן ומסודר, כי [illegible] הצדקה פה צלעות ואי-סדרים, אין בית [illegible] רבים עניים, אשר יגדלו ללא תורה [illegible] מפני שאין יד אבותם משגת לחנכם [illegible], וכל הילם ישוטטו ברחובות [illegible] בה עוד רעה אחת, הנוגעת לכל [illegible] „רופא הגוף". המורגש [illegible] לבי לגנות את החסרון הזה. [illegible] העיר מתחנת בריסק דליטא [illegible] איש נפל למשכב ואין יד [illegible] להביא רופא מבריסק הרחוקה, [illegible] האלה במה לקים את פני הרעה. [illegible] אם שלש פעמים בשנה יראו פה [illegible] להם כסף בערו. ולרופא — השג לא

דוד פינקילשטיין.

טלגרמות:

(מסופרנו המיוחד)

יום 7 (19) אוגוסט (י"ג אלול).

רען. — מצב בריאותו של לאבארי הורע שלשם מעט. הקדחת התגברה מעט. בכל זאת לא יפחדו הרופאים.

— י. בת השופטים נפתחה שלשם בחצי השעה השביעית. ראו"ה הוסיף להעיד עדותו ויאשם את פיקר על אשר הוציא כסף להשגיח על אסתרהזי ועל מרת פאי בלי כח הרשאה על זה. העד האשים את חיי אסתרהזי הפרטים, אבל יחד עם זה היא מבנה אותו בשם קרבן רדיפות מגונות. ראו"ה קים את הדבר, כי דרייפוס פנה אל לשכות שונות לקבל ידיעות על דבר המבילוזיא. בדבר העד על אודות מעשי די-פאטי-דע-קלאם העיר, כי אם לא היה די-פאטי-דע-קלאם מחבר המכתבים החתומים בשם „ספעראנצא", היה הוא המעורר לזה. ראו"ה משער, כי די-פאטי-דע-קלאם היה נוכח בצדקת אסתרהזי. הוא לא דבר דבר מחלט, כי גרד מעט „בתולה הקטנה", אבל רמז בדבריו, כי כזאת יכל רק פיקר לעשות. על בקשת דעמאנזי, כי יחליט ראו"ה בדיוק, מה היה מעשה אסתרהזי, ענה ראו"ה, כי לעולם לא יוכל איש לדעת דבר מחלט בדבר אסתרהזי. „אבל — הוסיף ראו"ה בפנותו אל עבר דרייפוס — הנני יודע רק זאת, כי לו שקר האשימוני בבגידה, אוי יכלתי למצוא הוכחות להגן על נפשי. למה מכחיש דרייפוס גם את הדברים הנראים לעינים"?

[illegible] בנות עבריות, משתים עשרה שנה ומעלה, [illegible] (женская вечерняя школа). הלמודים יהיו [illegible] א' ד' וביום השבת בערב משעה 6 עד 9 [illegible], יומא דגנוסיא וימי הדרור (Каникулы). [illegible] הספר ילמדו דת ישראל, דעת כתב וספר בשפת [illegible] וחשבון. החפצות לשחר את הבית הזה תוכלנה [illegible] בבית"ס של מרת Ф. Р. Маркусовъ בכל יום [illegible] 7 עד 9 בערב.

ה. שאקהאבענזאהן.

ראטנא (פ. וואהלין). — עוד לא עברו ירח [illegible] אחרי אשר עזב „נכד קדישא" אחד את עירנו, [illegible] שבתו בה שבועות אחדים וינצל „צנורות" רבים, [illegible] „בני" אחד עם ששה „גבאים" סר לעירנו ויפתח [illegible] „אוצרו" המכיל מינים רבים, ויושבי עירנו אשר [illegible] בכל דבר אשר יוכל להביא תועלת, [illegible] מגרעות בכל דבר טוב ומועיל בכלל ונוהגים [illegible] ברעיון הלאומי כפרט — מאמינים הם כי „הרבי" [illegible] הוא בכל דרכיו ובידו העוז והמשרה להשפיע [illegible] מבית „אוצרו" שפע רב, ובכן וינהרו אחריו [illegible] עירנו ולכלם הוא נותן כפי משאלות לבם, [illegible] להם והם נותנים לו... רבים המה בעירנו [illegible] כי רואים הם את נפלאותיו עין בעין גם [illegible] פה, ואמנם לא אכחד גם אנכי את המופת [illegible] לעין כל: כי כל אותו הזמן שלא בא „הרבי" [illegible] עירנו שקטה ושאננה בלי שום תנועת חיים אך [illegible] בהופיע „הרבי" נהיתה העיר כמרקחה וכסיר [illegible] ושותו וידברו בשער מגודל כבוד חרדת קדושה; [illegible] מתהלכות מיד ליד ומצלצלות... בקצרה [illegible] נושעה בכל פנותיה.

דוד פינקילשטיין.

עמודים מ"המליץ" עם כתבות על רטנה מאת י. פינקילשטיין

הנהלת בי"ס "תרבות". מימין לשמאל: נח קצקה, גב' כץ, מ. גמרניק (נספו) והמזכיר א. הלד (ישראל)

על מורים ומחנכים ב"תרבות"

בשלהי שנת 1926 הונח היסוד לבית־ספר "תרבות" ברטנה, אך ראוי לציין, כי גם לפני כן נעשו אי־אלה נסיונות להקים בי"ס מודרני יותר בצד ה"חדרים" המיושנים שלא התקדמו ברוח הזמן, ברם נסיונות אלה לא הוכתרו בהצלחה. יש אומרים, כי אירוע אחד שזעזע את תושבי העיירה היהודים הוא־הוא שהניע להקים את "תרבות". האומרים כך מכוונים למעשה שהיה ומורי ביה"ס הממלכתי הפולני בעיירה לקחו גם את התלמידים היהודים לבית־הקברות הפולני כדי לשתף אותם בשתילת עצים סביבו. בין אם כך היו הדברים, ובין אם לא כך, התנאים להקמת ביה"ס היו בשלים מזמן. חסר היה הכוח העיקרי והמניע, הרוח החיה – ועם בואו של המורה קצקר לרטנה נפתרה הבעיה.

אין ספק שאנשי המקום, ובעיקר הועד שהתארגן לצורך זה (ר' אשר לקר, ישעיה בקרמן, יהודה קונישצר, יוסף זסק, לייבל גרבוב, יצחק־הרש הלד, ברל ואליעזר הלד, יעקב ליברמן, משה אלבוים, גיטל קרש) יש להם חלק רב בהקמת המוסד החינוכי החשוב הזה, אך אין להתעלם גם מהעזרה שניתנה מהחוץ ע"י העסקן הציוני משה פרל מקובל, שעזר הרבה בקבלת הרשיון הממשלתי, המפקח על בתי־ספר "תרבות" בווהלין שמואל רוזנהק ומרכז "תרבות" בוארשה.

עמליה דרוג ז"ל
ממייסדי "השומר הצעיר"

את מלאכת ההרשמה של תלמידים ביצעו זוגות מתנדבים שעברו מבית לבית, ובשלב הראשון נרשמו למעלה ממאה תלמידים. היה

זה הישג מרשים ושנת הלימודים נפתחה עם מיספר כזה של תלמידים ועם צוות מורים שכלל פרט למורה והמנהל קצקר גם את המורים בוקסר וקלוניצקי, שבאו מחוץ לרטנה, ואת המלמד הרטנאי נחמיה הוכשטיין (״הלקקן״). לפי מקצועות ההוראה היתה חלוקה כזו: קצקר – עברית; בוקסר – חשבון וגיאוגרפיה, קלוניצקי – לכיתות הראשונות ולגן־הילדים. בראשית היווסדו היה ביה״ס בדירתה של הודל כמלר, אך העסקנים המקומיים דאגו לשיכון יותר מתאים, וזה נמצא בדירתם של עזריאל וחיה שליטן ברחוב בתי־הכנסת. גם המקום החדש לא היה אידיאלי לבית־ספר, אך החדרים במשכן החדש היו מרווחים יותר, מלאי אור ואויר. במקום המורה קלוניצקי שעזב, הביאו מורה לשפה הפולנית, לירנפלד, ובתם של טרבצינסקי מרטנה לימדה פולנית בכיתות הנמוכות. כשפרצה השריפה הגדולה בעיירה בשנת 1929 עלה בלהבות גם בי״ס ״תרבות״ – וחזרה תורה לאכסניה הקודמת, לדירתה של הודל ברחוב הולינקה. כשהשלימו את בנין ביתה של ברכה שלמה־מיכל״ס במרכז העיירה – עבר ביה״ס לבית זה, ולרשותו עמדו שלושה חדרים גדולים, מזכירות, חדר־המתנה, מגרש משחקים רחב־ידיים. חילופי־גברים חלו בצוות המורים שהיה מורכב מהמנהל – נח קצקר, המורה גבריאל זגורסקי והמורה קלרה ריבה. היה זה בשנת הלימודים 1929־30 ומיספר התלמידים הגיע עד 200. המורה זגורסקי הכניס שיטות־לימוד חדשות, ושעורי התנ״ך שלו ריתקו את התלמידים, שכן ידע להמחיש בצורה דרמטית ממש את פרקי התנ״ך. גם המורה ריבה שלימדה אותנו פולנית הצליחה לחבב עלינו את השירה והספרות הפולנית שהיו עד עתה כספר חתום בפנינו.

תלמידי בי״ס ״תרבות״ עם המורים קצקר, קלוניצקי ובוקסר

לזכותו של המורה זגורסקי יש לזקוף את שתי ההצגות "בת יפתח" ו"החוטפים" שהועלו על ידי תלמידי ביה"ס וגרמו קורת־רוח רבה לעסקני "תרבות", לתלמידים, ובעצם – לכל האוכלוסיה היהודית. הכל הצטערו שמורה זה נאלץ לעזוב את רטנה בשנת הלימודים הבאה (1930). הוא נסע להשתלם בסמינר לרבנים בפרנקפורט דמיין בגרמניה ולאחר מכן למד רפואה בשוויץ, עלה לישראל ועבד כרופא נשים. כמה מורים שבאו מהחוץ למלא את מקומו לא נקלטו ברטנה והם עזבו לאחר תקופה קצרה מאד בהוראה. בסוף שנת הלימודים 1930־31 עזבה גם המורה קלרה ריבה את העבודה בביה"ס (לאחר 50 שנה נפגשו איתה תלמידיה לשעבר בישראל והיא שמחה מאד לפגישה זו כשם ששמחה להשתתף באירועים שונים שאורגנו ע"י אירגון יוצאי רטנה בישראל).

עם פתיחת שנת הלימודים 1931־32 שלח אלינו מרכז "תרבות" שני מורים שנתגלו כמורים מעולים. האחד – מורה לעברית ומתמטיקה אלחנן לוין, השני, בוריס רוזן, מורה לכל המקצועות שנלמדו בפולנית, שהשתלם לפני כן באונברסיטת "סטפן בטורי" בוילנה. מעתה חדל משרד החינוך הפולני להתנכל לבי"ס "תרבות" שרמת־הידיעות של תלמידיו בפולנית היתה, להערכתו, מתחת למינימום הנדרש, ואף הסיר את תביעתו שמנהל ביה"ס הפולני יהיה גם מנהלו של בי"ס "תרבות". שני המורים הנ"ל הצליחו לקדם את התלמידים במקצועות שהורו. לא פעם נערכו מעין התמודדויות בין תלמידי הכיתות הגבוהות של "תרבות" ובין אלה של ביה"ס הפולני על מידת הידיעות בספרות הפולנית, ותמיד היתה ידם של תלמידי "תרבות" על העליונה. זוהי בלי ספק זכותו של המורה רוזן שהצטיין בשיטות הוראה דידקטיות והצליח להגביר את התעניינות התלמידים בחומר הנלמד. "פאן

תדיאוש" של מיצקיביץ', "באש ובחרב" של סינקביץ', שירי סלובצקי ואחרים הפכו למוקד–התעניינות של התלמידים תודות לשיטות אלו שלו. המורה רוזן פיתח גם את תרבות הגוף ותרגילי התעמלות מרהיבים היוו חלק נכבד בכל נשף של ביה"ס. לפי השקפותיו והפוליטיות היה בית"רי, והוא גם ניסה להשפיע על תלמידים שיעזבו את השו"הצ ו"החלוץ הצעיר" ויעברו לשורות בית"ר, אך בתחום זה לא היתה לו הצלחה כלשהי. התלמידים נשארו נאמנים לתנועות אלו, שהיה להן מעמד הגמוני ברטנה היהודית.

עם גמר שנת הלימודים 1933־34 עזבו שני המורים האלה את רטנה, ושוב נראו פנים חדשות בביה"ס: שלמה קרלין, חניך הסמינר למורים של "תרבות" בוילנה, ועמליה דרוג, שהיתה בת רטנה, ומלכתחילה לא היה לה רצון לשמש כמורה בעיירת הולדתה, אך לאחר הפצרות רבות ולאחר שנישאה למורה גמרניק מקובל, קיבלה על עצמה את תפקיד ההוראה בביה"ס. המורה קרלין אירגן תזמורת של מנדולינות בביה"ס, ולאחר שנשא לאשה את גולדה דרוג, בת רטנה, השתקע בעיירה.

בשנים האחרונות לקיומו נאבק ביה"ס על קיומו. התמיכות הזעומות ושכר הלימוד לא היה בהם כדי להבטיח את משכורות המורים שתשולמנה במועד, והמורים שראו בהוראה לא רק משלוח־יד אלא גם שליחות, לא היו מסוגלים לערוך שביתות, כמו בימינו, והשלימו עם מר גורלם. שני מורים ילידי רטנה הצטרפו בשנים האחרונות לצוות המורים: בנימין פוגץ' וינטה טייטלבוים, לאחר שסיימו את הסמינר למורים של "תרבות" בוילנה, אך את השרביט הוסיף להחזיק בידיו המנהל נח קצקר. לא ייחדתי דברים להערכתו, שכן ידוע לי כי רבים כבר הפליגו בשבחו, וכל המוסיף – גורע.

זאב גרבוב

שורה ראשונה, יושבים מימין לשמאל י. הוכמן, ב. הלד, י. זסק, י. בקרמן, י. שטיינגרטן נ. קליין.
שורה שניה, עומדים מימין לשמאל: א. הלד, ל. גרבוב, המורים: לוין, קצקר, רוזן, בלתי מזוהה, י. קרש, מ. דרוג, ש. פרלמוטר, א.י.הלד.

נח כהן

נח קצקר – המורה והמחנך

אחד האישים המעניינים שבמשך קרוב לשלושים שנה חרש בתלמי החינוך היהודי ברטנה היה בלי ספק המורה קצקר, שהיה מכובד בעיני הנוער היהודי ואהוב עליו. אם הנוער היהודי ברטנה, תהיה שייכותו המפלגתית כאשר תהיה, רכש לו שם טוב בפזורה היהודית ובכל תחומי הפעילות, הרי זה במידה רבה תודות לחינוך של קצקר ולערכים שהוא שתל בו.

מוצאו של קצקר מפינסק, היה חניך הקורסים למורים בגרודנה שיצאו להם מוניטין, חבר של הפדגוג המפורסם מ.א. בייגל ושל צמח ממייסדי "הבימה". בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, לאחר שהגרמנים כבשו את מחוזות־הספר, נתגלגל קצקר לכפר זבולוט ושימש כמלמד של בניהם של היהודים המעטים שהתגוררו בכפר הזה אשר בו היתה גם תחנת־רכבת קטנה. עבודה זו לא הניחה כמובן את דעתו של קצקר, שכן נראתה לו מצמצמת את אופקיו ולא היה לו סיפוק ממנה. הוא התחיל להתעניין בסביבה הקרובה וכך הגיע לרטנה ששכנה במרחק 20 קילומטר מהכפר זבולוט. עזר לו בענין זה אחד מתושבי זבולוט, חיים, שסיפר ליודל קונישטר, מי שהיה מורה ומחנך ברטנה, על קצקר וסגולותיו וכישוריו. קונישטר הכניס בסוד הענין את מי ששימש אז כראש העיריה אליהו ינוביץ', והלה לקח דברים עם המפקד הגרמני והוסכם להביא את קצקר לרטנה ולפתוח בית־ספר בו יוקדש מקום ראוי לשפה הגרמנית ובתמיכה מסויימת של השלטונות הגרמניים.

בבוקר לא עבות אחד של קיץ 1916 נעצרה ליד בית אבי, ר' אברהם השוחט, ברחוב הולינקה, עגלה ממנה ירדו ר' חיים זבולוטר ונח קצקר. יום או יומיים לאחר בואו לרטנה, ולאחר שעשה היכרות עם התנאים הכלכליים הקשים בעיר, הציע את עצמו נח קצקר כמורה ללא תשלום לי ולאחותי רחל ז"ל. לאחר זמן־מה הצליח בעזרת התמיכה שניתנה ע"י ינוביץ לארגן בית־ספר יהודי.

מצבו של החינוך העברי ברטנה היה אז בכי־רע. ביה"ס היהודי־עברי־רוסי בהנהלתם של אברהם טלזון ויודל קונישטר לא היה קיים כבר. רק "חדרים" ספורים נשארו בעיירה. כמה מלמדים וביניהם איצל מלמד, שהיה נודע כמורה טוב לגמרא, פרשו מהמלמדות ופנו למיסחר. התנאים הכלכליים הקשים הסיחו את דעתם של ההורים מבעיות חינוך. רבים מהם הסתפקו בכך שבניהם ידעו פרשה בחומש, ובלבד שיוכלו לסייע להוריהם בפרנסה. הופעתו של קצקר בנסיבות אלו היה בה ממש משום הצלה ומחסום לעם־הארצות גוברת.

ישראל הוניק

המאבק על הספריה

ברצוני להעלות מתהום הנשייה אירוע אחד מימי השתייכותנו לתנועות הנוער, אשר עתה אולי ייראה מגוחך או חסר־ערך, אך בימים ההם התייחסנו אליו ברצינות יתירה.

מקובל היה בימים ההם שאם אחד הפעילים, או קבוצת פעילים, בתנועת נוער מסויימת הסתכסכו עם חבריהם לתנועה, לא זו בלבד שהיו פורשים מהתנועה, אלא היו מצטרפים מיד לתנועה אחרת, או שהיו מקימים תנועה חדשה כדי להרגיז את הצד שכנגד וכדי שיהיה להם מקום לשחרר את מלאי המרץ שהיה לבני־הנעורים. בדרך־כלל לא היה ברטנה מחסור בתנועות ואירגונים לנוער המקומי, והיו גם אירגונים קיקיוניים שקמו ונעלמו עד־מהרה, אך תנועת "השומר הצעיר" החזיקה מעמד בכל הזמנים ובכל הנסיבות, ובכך אולי נבדלה מאירגוני־נוער אחרים. ברם, באחד הימים החליטה קבוצה רצינית מבין חברי השו"הצ, לאחר סכסוך מסויים שלא היה לו אופי אידיאולוגי־רעיוני, לפרוש מהתנועה. הייתי אז אחד מהקבוצה הזו, והואיל ולא יכולנו להישאר

עוד בצעדיו הראשונים התחיל נח קצקר לארגן כיתות מעורבות של נערים ונערות. צעד כזה היה בבחינת מהפכה במושגי הימים ההם והיו בעלי־בתים שהתנגדו לכך, אך זה גם גרם לכך שברבות הימים היו בין בנות רטנה כאלו שהיו מצויות בתנ"ך ואפילו ב"משניות" לא פחות מאשר הבנים.
הואיל ומרבית הבתים בעיירה הועלו באש על ידי הרוסים בשעת נסיגתם מהעיירה ולא היה בניין מתאים לשיכון ביה"ס, שימש ה"שטיבל" של חסידי טריסק כדירה זמנית לביה"ס החדש ועד־מהרה עמדו יהודי רטנה על טיבו של המוסד החינוכי החדש ושל המנהל החדש. זו היתה התחלה של נתיב חדש בחינוך היהודי, שכמותו לא ידעה העיירה עד אז. השעורים של המורה קצקר היו כה שונים מאלה של המלמדים ש"טחנו" עם תלמידי־הם את הפרקים בחומש ובתנ"ך באופן שיגרתי בחזרם מלה במלה אחרי דברי המלמד, והתלמידים לא יכלו שלא להרגיש במשב רוח חדשה. ההישגים הלימודיים ניכרו מיד והתלמידים התקשרו אל מורם בעבותות אהבה והוקרה. קצקר אירגן גם מופעים ונשפים שונים של התלמידים, וזו היתה ההזדמנות הטובה להורים לעמוד על הישגי בניהם, לראותם על הבמה כשהם ממלאים תפקידיהם בהצלחה, לפי הנחיותיו והדרכתו של המורה החדש.
המורה קצקר היה הראשון בעיירה שקשר את החינוך עם חיי יום־יום. תודות לו צויין בפעם הראשונה בפומבי יום מותו של ד"ר הרצל, כ' תמוז, בעצרת־עם, וכן גם מאורעות אחרים בקשר לציונות ולארץ ישראל. נח קצקר הפך איפוא להיות הכוח המניע לפעילות ציבורית וציונית בעיירה שלנו. הוא התחיל לתת הרצאות בתנ"ך ועל נושאים אחרים, וכך הגיעו הדברים עד כדי

כיתה בבי"ס "תרבות" עם המורים רוזן, לוין, קצקר והמזכיר א. הלד

"חלילה" בלתי מאורגנים, החלטנו להקים מחדש את "החלוץ הצעיר" שהיה קיים בעבר והתפרק. זוכרני, כי אותו "החלוץ הצעיר" (המהדורה הראשונה) מעונו היה ברחוב הולינקי, בבית לייזר דיבצ'נר ליד הגשר, ומנהיגיו אז היו: ל. אברך (שנספה בתאונת־עב בישראל), ל. גינזבורג (עתה באר"הב) ושלמה כהן. חברים אלה פיתחו פעילות אינטנסיווית בסניף, ובתקופת פעילותם עלו לארץ ישראל מוטל ווינשטוק, משה שטרן ואחרים. כאשר הסניף התפרק, כאמור, מסיבות שונות, נשארה ספריה שלו, שהיו בה מאות ספרים חשובים בעברית, מיותמת, ולפיכך קפצו חברי "השומר הצעיר" על המציאה והעבירו את הספרים לרשותם. אני הייתי הספרן ויכולני להעיד שהיה פיקוח טוב על הספריה מטעם השו"הצ, אך כמובן שלאחר שעזבתי עם קבוצת החברים את הקן — סילקו אותי מתפקידי כספרן. הדבר הכאיב לנו והואיל והתחלנו לקיים מחדש את "החלוץ הצעיר" חיפשנו אמצעים ודרכים כדי "לכבוש" מקום בהנהלת הספריה, שכן הרגשנו כי ראויים אנו לכך בהתחשב עם זה שהספריה הוקמה ע"י "החלוץ הצעיר" ואני שימשתי כספרן בה במשך תקופה ארוכה. העלינו את הנושא הזה בישיבה חצי־קונספירטיווית ונתגבשה תכנית לכיבוש הספריה מידי "השומר הצעיר". לא ראינו כל טעם לנהל מו"מ בענין זה בידענו את עמדתו העקשנית של השו"הצ בנושא הספריה. הוטל על שלושה חברים לעשות את כל הצעדים שיחזירו לנו את היוקרה ואת הספרים והם: מייה ווינשטוק, אברהם גרבוב ז"ל וכותב השורות האלו. התוכנית שגיבשנו היתה פשוטה: לחדור בכוח לתוך המועדון בו עמדו ארונות הספרים, להוציא כמה מאות ספרים ולהחביאם במקום־סתר ואח"כ לשלוח הודעה על כך לועד "תרבות" ולמנהל ביה"ס נח קצקר, שזכה להערכה כללית, על צעדנו זה כדי שינהלו אתנו מו"מ ויסדירו את ענין השתתפותנו בהנהלת הספריה. היום שנקבע למיבצע הזה היה — ערב יום הכיפורים. נראה היה לנו, כי זה

ייסוד בית־העם הראשון בביתו של כמליר, וכתוצאה מכך גם להקמת תנועות הנוער הציוניות השונות בשלב מאוחר יותר. קצקר היה בעל ידע רב וניחן גם בכשרון של אורטור, ולא ייפלא שלכל הרצאה שלו היו נוהרים הרבה יהודים. בימים ההם, ימי הכיבוש הגרמני, כאשר היהודים היו שרויים במצוקה גדולה והמרכז התרבותי היחידי שהיה קיים – הספריה הציבורית – אף הוא עלה באש, היו ההרצאות של קצקר נכס רוחני יחיד בעיירה, עודדו את הנוער למאבק על עתיד טוב יותר והחדירו בו אמונה בעתיד כזה. היתה זו הצעתו של קצקר, לאחר שהדירות הפרטיות היו צרות מהכיל את כל אלה שבאו להרצאות, לשכור דירה עם הרבה חדרים שתשמש כמרכז לכל הפעילות התרבותית בעיירה. ואכן, בקצה רחוב הולינקה, מול ביתו של פריברב, היתה דירה שהתאימה למטרה זו. לפני המלחמה שימשה דירה זו בית־מעצר והיתה שייכת לתושב רטנה העשיר הרשל כמיילר. את הדירה הזו הפך קצקר בעזרתם של כמה חברים לבית־עם, כדוגמת אלה שהיו קיימים באותו זמן בערים גדולות יותר בסביבה. יום חנוכת בית־העם היה יום חג בעיירה. זקנים וצעירים נהרו לרחוב הולינקה, פרט לקנאים שהסתכלו בעין זועמת על החידוש הזה. חתן־השמחה היה כמובן קצקר, שעשה לילות כימים למען שהכל יסתדר כראוי ושבני העיר יאמצו את המרכז הרוחני החדש.

יצויין לשבחו של קצ׳קר, כי לעולם לא ניסה לתפוס את הבמה לעצמו. נהפוך הוא: השתדל לחנך ולהרגיל להופעות בציבור את חניכיו, ובעיקר את המבוגרים שבהם, וכן גם לשתף אותם בכל אירוע ציבורי שיזם ותיכנן.

ללא הפרזה אפשר לומר, כי עם פתיחת בית־העם מתחיל עידן חדש בחיים החברתיים של רטנה היהודית, ובעיקר בקרב הנוער היהודי. במשך השנים 1919–1918 נערכו עשרות הרצאות ומופע־ים תרבותיים שונים בבית־העם, שהפך למרכז תרבותי ממש.

הפעילות הרבה שהתנהלה בבית העם היתה לצנינים בעיני השכנים הלא־יהודים. אפשר היה להרגיש במבטיהם הזועמים כי הם אינם משלימים עם עובדת היותו של בית־העם מרכז קורן ומקרין, ברם קצרה ידם מלהזיק, שכן אורגנו משמרות של צעירים יהודיים על כל צרה שלא תבוא, וכל עוד שלטו האוקראינים לא אירע כל רע. מה שאין כן, לאחר הכיבוש הפולני ולאחר שהגיעו בשורות־איוב על השחיטה שערכו הפולנים בפינסק בה׳ ניסן תר״פ, כשהתנפלו על בית־העם היהודי ובאמתלא של ״תפיסת מרגלים״ הוציאו להורג 35 מטובי העסקנים היהודיים. הלב ניבא רעות, ואכן באחד הערבים פשטה השמועה בעיירה: קצקר נאסר. הידיעות שבאו לאחר מכן סיפרו, כי הפולנים תבעו ממנו, כיו״ר המועדון היהודי, שיסגיר לידם את הנשק הבלתי חוקי שמצוי ברשות המועדון. לאחר שלא מילא את פקודתם ציוו להלקות אותו עשרים וחמש מלקות על גופו העירום, מין עונש שהיה מקובל מאד בימים ההם אצל הפולנים. מקרה זה הטביע רישומו על הציבור היהודי.

המועד המתאים מבחינה ״איסטראטגית״, כי המועדון יהיה סגור והכל יהיו טרודים ועסוקים בבתיהם בעניני כפרות והכנות אחרות לחג.

בערב שנקבע לכך הלכנו לבית כמילר, שם היה המועדון, עם שקים ומטילי ברזל שבעזרתם נוכל לפתוח את דלת המועדון ודלתות ארונות הספרים. אנשי הבית לא חשדו מאומה בשמעם את הדפיקות, כי בטוחים היו שחברי השו״הצ באו כדרכם מדי ערב לפעולות בקן. עשינו מלאכתנו בשלווה, הוצאנו את הספרים החשובים ביותר (כולל הספרים החדשים שנרכשו) וכן גם את הקטלוג של הספריה, ארזנו אותם יפה־יפה בשקים שהבאנו והסתלקנו בחשאי דרך רחוב הולינקה האפלולי עד בית אליעזר הסייס, שהיה חסיד סטולינאי, ודרך סימטאות הגויים הגענו עד למחסן שהיה לנו. היה עלינו לטפס על כמה גדרות, לשתק כלבים שהתנפלו עלינו ועוד תקלות שונות. ליד המחסן שלנו היה איזה בית קטן מלא בדים וסמרטוטים, ובו החבאנו את האוצר התרבותי שלנו. היה לנו יסוד לחשוש, כי אחי ברל ע״ה, שהיה משלומי־אמוני ״השומר הצעיר״ יחפש ודאי בבית זה, ולפיכך החבאנו את הספרים היטב־היטב כדי שלא ימצאם. את הקטלוג עם ניירות חשובים אחרים הביאה מאייה לביתה של גיטל קרש ע״ה והצפינה אותם בתנור. למחרת היום קיימנו ישיבה דחופה של חברינו, הודענו כי ביצענו את המשימה שהוטלה עלינו ושלחנו את המכתב לקצקר, כפי שסוכם.

הידיעה על גניבת הספרים פשטה בכל העיירה ועוררה תסיסה. העיירה היתה כמרקחה. חברי ״השומר הצעיר״ התרוצצו וחיפשו את הספרים ואחי ברל התרוצץ במחסן וסביבו, אך לא הצליחו לגלות את המחבוא. המורה קצקר כינס ישיבה מיוחדת לאחר שקיבל את הודעתנו ועשה מאמצים להסדיר את הענין. לאחר דיונים שנמשכו כמה שעות הוחלט: א) לקבוע שני מקומות בהנהלת הספריה לנציגי ״החלוץ הצעיר״, ב) אלה שביצעו את הגניבה לא ישמשו חברים בהנהלה. הבענו הסכמתנו להחלטה

זו וחתמנו על ההסכם יחד עם נציגי כל הצדדים. הקבוצה שלנו קבעה את נציגיה להנהלת הספריה: שמואל גולדמן (היום בישראל) ובתיה חיט ע״ה.

באותו זמן בערך התחתן קַצקר עם העלמה גינזבורג ועם זאת הפך לתושב רטנאי. בית־הספר שבהנהלתו משגשג ומתפתח, מיספר התלמידים גדל בהדרגה וביה״ס היה מעתה משוכן בקומה שנבנתה במיוחד לצורך זה מעל בית־המדרש. שמעו של קצקר כמחנך דגול ומארגן טוב הגיע לערים הגדולות יותר בווהלין ועסקני החינוך בקובל אפילו הצליחו להעביר את קצקר אליהם למשך זמן־מה, אך קשריו עם רטנה ועם הנוער היהודי היו כנראה הדוקים מדי והוא חזר לעיירה. בשנת 1926 מסונף כבר ביה״ס לרשת בתי הספר העבריים של ״תרבות״ בפולין.

אז גם מתחיל תור־הזהב של המוסד החינוכי הזה, אשר יצאו לו מוניטין בסביבה הקרובה והרחוקה כמוסד שלרשותו חבר־מורים מצויין ומנהל מובחר. תלמידי ״תרבות״ ברטנה, מרשימים בהופעתם כחניכי תנועות נוער בועידות גליליות, במושבות־קיץ של האירגונים השונים, ואף זה, כמובן, תוצאה של החינוך בביה״ס של קצקר. עוד עובדה הראוייה לציון: מרבית התלמידים הבוגרים נמנים על מחנה השמאל של תנועת העבודה. מסתבר, כי המנהל קצקר, בהיותו הוא עצמו סוציאליסט, הצליח לשתול בלב תלמידיו את ערכי תנועת העבודה, הצדק הסוציאלי ואהבת אדם לאדם.

סמוך למלחמת העולם השניה, משהחמיר המצב הכלכלי בעיירה והסתמן גרעון ניכר בביה״ס, מתחיל קצקר לחשוב על עזיבת רטנה ועל הגירה. במכתב מיום 5 במרס 1935 אל יהודה קונישטר ורעיתו בארגנטינה, כותב הוא בין היתר: ״רטנה יורדת פלאים מיום ליום, וכל יושביה מביטים בקנאה על המאושרים שזכו וזוכים לעזבה לעד – וגם אני בחלומי!״, כלומר – גם הוא חולם על כך. מחמת גילו המתקדם אין הוא יכול להשיג סרטיפיקט לעליה לארץ ישראל, ולפיכך הוא מתכנן נסיעה לארגנטינה, אך קשה להשיג אשרה. הוא נשאר איפוא ברטנה ועושה את דרכו האחרונה להר הפרוכודי יחד עם מאות תלמידיו.

בית כמילר – המרכז לפעילות תנועות הנוער

צעירי הציונים בעיירה. בשורה העליונה מימין לשמאל: א. מרסיק (נספה), מ. גוטמן (ישראל), ד. פוקס (ארגנטינה), ג. ווינשטוק (נספתה), מ. שטרן (ישראל), י. שפירא (נהרג בצבא הסובייטי), ב. אילבוים, ש. כהן (ארגנטינה), א. אברך (נפטר)
שורה ב׳: מ. קמפר (נפטר בקנדה), מ. גפן (ישראל), ח. גינזבורג (נספתה), מ. דרוג, ש. גינזבורג (ארה״ב), פ. ותיק (ישראל), מ. גרבוב (ארגנטינה), מ. רידר (נהרג בתאונה ברטנה)
למטה (כורעים): י. קרש, ר. קמינר (נספו), ד. מרין (ישראל)

SZKOLA HEBRAJSKA
„TARBUT"
w Ratnie.
Dnia 26. II 1937 r.

בית ספר עברי
„תרבות"
ברטנה
No 140

מכתב של הנהלת "תרבות" לי. קונישטר בארגנטינה

ל. אוליצקי

״לא תעשה לך כל פסל״

(לדמותו של ר׳ שלמה־אהרון אוליצקי)

נצר מגזע ר׳ אהרון מקרלין היה ר׳ שלמה־אהרון ועובדה זו בלבד היה בה כדי לשייך אותו לבחירי החסידים של קרלין לא רק ברטנה, אך פרט לזה היה לו גם יחוס עצמי, שכן היה יהודי בר־אוריין, אדוק מאד ויושב יומם ולילה על התורה ועל העבודה. יהודי העיירה כולם, ולא רק חסידי קרלין, התייחסו אליו בכבוד ובדרך־ארץ כאילו היה מרא דאתרא, רב ממש. רבים ביקשו ממנו שיטול על עצמו את עול הרבנות בעיירה, כי לשם מה לחפש במרחקים כאשר בעיירה עצמה מצוי מועמד מתאים כל כך לכתר הרבנות, אך ר׳ שלמה־אהרון איש עניו היה ונחבא אל הכלים וכה טען באזני המפצירים בו:

– מי אני ומה אני שאשים על ראשי את כתר הרבנות ואהיה רועה של קהילה קדושה כרטנה? חושש אני ממידת האחריות שתפקיד כזה מחייב.

לעול הפרנסה לא נרתם כלל, למרות שהמשפחה היתה ברוכת ילדים, ששה במניין, ולא היה זה דבר קל כל עיקר לפרנס משפחה כזו, בלי עין הרע. בכגון זה סמך על הפלונית שלו, שבעזרת השם תדע לכלכל את העניינים ואת אנשי המשפחה.

אשה פשוטה היתה ״פלונית״ זו, רעיתו, ילידת כפר עם שכל פשוט ובריא, בריאה ואשת־חייל ממש, ואכן היא היתה כמו שנאמר ״עזר כנגדו״. בשכלה הפשוט תפשה מיד, כי התפילות ולימוד התורה של בעלה לא יזינו את ילדיה, ולפיכך נרתמה כל־כולה לעול הפרנסה בלמדה זכות על עצמה ועל שלמה אהרון לאמור: הוא עוסק בדברים נשגבים מבינתה, הכל מחלקים לו כבוד ופירורים מגיעים גם אליה ולאחר 120 שנה יעלה בחלקה נתח של גן־עדן בזכות תפילותיו ותלמודו—וגם זה לטובה... היתה לה לפרומה חנות שבה יכולת למצוא ״מחוט ועד שרוך נעל״, כלומר: אריגים ססגוניים לאיכרים מהסביבה שהיו מגיעים לרטנה, צבעים, חרוזים, ביצים, שערות־חזיר, דברי־עור שונים, פטריות מיובשות, פירות מיובשים וכד׳, כל מיני סדקית. סוחרים מבריסק או מקובל שהיו באים לרטנה היו מזדמנים גם לחנותה של פרומה ולא יצאו ריקם. במשך ששת ימי השבוע היתה עסוקה וטרודה למעלה־ראש בחנות ובהחזקת הבית, משכה בעול ככל שיכלה, ורק בשבת היתה נחלצת מהעול הגדול הזה, נופשת קמעה ומכינה עצמה לקראת העול הגדול שציפה לה בשבוע הבא. ספק אם ר׳ שלמה־אהרון עצמו הבין כיצד מחזיקה היא מעמד בתפקיד הכפול

של עקרת בית וחנוונית. היא לא ניסתה אפילו להכניס את בעלה לענייני חולי־חולין שלה ושל חנותה, ואך לעיתים נדירות, ובעיקר כדי לצאת ידי חובה כלפי הציבור והמשפחה, היתה שואלת בעצתו באיזה עניין של־מה־בכך.

ר׳ שלמה־אהרון לא מנע ממנה את עצתו, וזו היתה אחת ויחידה בכל המקרים: תנהגי, פרומה, לפי הבנתך והאל הטוב ישלח לפנייך את מלאכו הטוב... זאת היתה איפוא חלוקת הרשויות ביניהם. היא – לעניני העולם הזה, לגשמיות, ואילו הוא–לרוחניות ולענייני העולם הבא דאג.

עברו שנים, הילדים התבגרו והדאגות התרבו. פרומה לקתה בבריאותה. היא התעלמה ממיחושיה ונימוקה איתה: ״למי יש פנאי לכגון אלה?״, אך משהחמירה מחלתה נאלצה לפרוש מעיסוקיה בחנות והיתה צמודה למיטת חולייה ועם זאת לא פסקה מלדאוג לענייני החנות שהוזנחה ולשלום הילדים. בעיקר דאגה לשלמה־אהרון שלה, ואילו הוא עצמו ציפה לחסדי אלוהים והיה ממלמל בלי הרף: רבונו של עולם, אל תעמידני בנסיון חמור, כי מי אני ומה אני בלעדיה...

לזמן־מה הונח לה, אם בזכות תפילותיו ואם מחמת התאזרותה היא, והיא חזרה לניהול משק הבית ומשק החנות, אך לא ארכו הימים ושוב באה החמרה במצב בריאותה של פרומה.הזעיקו את

ר׳ שלמה־אהרון אוליצקי

הבן הבכור נחמן מטריסק ור׳ שלמה־אהרון היה מיסב עם שלושת הבנים כשהם אומרים פרקי תהלים בדבקות ובכוונה בלי הפוגה. אי־פעם נפקחו עיניה של החולה ולמראה הבנים ואביהם השקוע־ים באמירת תהלים היתה ממלמלת: ״תהלים אתם אומרים לעילוי נשמתי? לאחר מותי אני מתירה לכם לתמוך בגופתי את הגדר של בית־העלמין, אך כל עוד נשמה באפי אני מתחננת בפניכם: הצילו אותי, הביאוני אל בחירי הרופאים״. אותה שעה הזדקף שלמה־אהרון, היפנה עיניו למרומים ופסק: יש לקיים רצונו של שכיב־מרע!

שני הבנים הבכירים נחמן ושמואל־שמחה יצאו עם אמם לקייב כדי לדרוש בעצת רופאים, אך הם שבו מקייב בלעדיה, כשמעט חול מאדמת קברה בתוך נעליהם.

לאחר ״שבעה״ התנהלו כל העניינים בבית ובחנות ע״י הבנות וצעיר הבנים אשר׳קה, ואילו שלמה־אהרון המשיך ללמוד תורה כדרכו, אך העדרה של האם־הרעיה היה מורגש על כל צעד ושעל. ויהי הבית כספינה שאבד קברניטה.

שלמה־אהרון לא העלה על דעתו להכניס עקרת־בית שניה, כי לא יכול היה לשכוח את פרומה ז׳ל, ואם כי לא הירבה בדברים עליה, אפשר היה להבחין שאין הוא פוסק מלהרהר בה, רק בליל־שבת כשהיה חוזר מבית הכנסת ופותח בתפילת ״אשת חייל מי ימצא״ הרגישו הבנים, לפי הניגון וארשת פניו, כי נשמתה של אמם מרחפת סביב נרות השבת ולה ולזכרה מתנגן הניגון העצוב של אבא.

וכך עברו שנים. שלוש הבנות נישאו, גם צעיר הבנים התחתן, הבית התרוקן וההמולה בתוכו נפסקה. מעתה יכול היה ר׳ שלמה־אהרון לשבת על התורה בביתו הוא באין מפריע. ענייני הבית והחנות התנהלו מעתה על ידי הבן שמואל שמחה ואשתו החכמה והמיוחסת חוה׳לה לבית שפירא, שקיבלו על עצמם לדאוג לנוחותו ורווחתו של אבא. ואכן, חוהל׳ה דאגה לו ונהגה בו כבת מסורה ונאמנה.

הכל התנהל כתיקנו עד שפרצה מלחמת העולם הראשונה. כשנסוג הצבא הרוסי מהעיירה העלו הקוזאקים באש בתים רבים וביניהם גם את ביתו של שלמה אהרון, מבלי שהספיקו להציל אפילו את כלי המיטה. שלמה־אהרון נאלץ יחד עם בנו, כלתו נכדו לעבור לבית של יהודי אחר ולגור שם בתנאי צפיפות. כוחותיו תשו, שמיעתו נחלשה וגם חוש הראייה נפגם, אך הדרת פניו נשארה כמימים ימימה.

אי־פעם בבוקר של שבת חורפית, כשהלך ר׳ שלמה־אהרון לשטי־בל של חסידי סטולין לתפילה, פוסע פסיעה קטנה, עקב בצד אגודל, כמנהגו מדי שבת, לבוש בקפוטה של שבת שמשוליה הזדקרה הטלית שלו עם העטרה מכסף, חבוש בשטריימל שכיסה את ראשו עד הצוואר ממש, ורק הפיאות הארוכות והמסולסלות שלו בלטו לצדדין, עיניו עצומות ודומעות קמעה מחמת אור השמש והשלג המסמא, והנה בא לקראתו מפקד המשטרה

זאב גרבוב

עוללות

איצ׳ה־מרדכי הסנדלר היה משותק בחצי גופו, וכאשר היו מביאים אליו נעליים לתקון היתה אשתו מאנפפת: ״מה אתם מביאים אליו נעליים לתיקון. כלום אינכם יודעים שיש לו שתי ידיים שמאליות?״ אם היו אומרים לה – והרי בכל זאת יש לו שמונה ילדים, היתה משיבה: אילו היו עושים ילדים בידיים – הייתי נשארת בתולה עד עצם היום הזה״.

★

שיינה־ביילה הכינה עיסה לחלות־שבת וכמנהגה תמיד הכניסה אותה למיטה, לצד בעלה, כדי שתתפח להלכה. עם שחר קמה והדליקה את התנור, ניגשה למיטה כדי לקחת קמצוץ של בצק כ״מעשר״ כדין, אך לא יכלה בשום אופן לפורר חתיכה מהעיסה. התחילה לקלל, ואף זה כדרכה תמיד, ובעלה ששכב במיטה ממלא פיו צחוק. ״תיפח רוחך״ – אומרת היא לו – מה הצחוק הזה? העיסה לא תפחה ומה יהא על החלות לשבת. משיב לה בעלה :
שיינה־ביילה, את ממששת את השבר (״קילע״) שלי ומנסה לקחת חתיכה ממנו, אך הבצק תפח כראוי.

★

העירונית של צבא הכיבוש הגרמני. אין זאת, כי הקצין נפעם כולו למראה הדרת פניו והילוכו של היהודי הישיש עד כדי כך שפינה לו את הדרך כאילו התכוון במחווה זאת לחלוק לו כבוד כראוי לו. למחרת היום התייצבו בביתו של שלמה־אהרון שוטר יהודי בליווי שני ז'נדרמים מזויינים ובידם צו המחייב את ר' שלמה־אהרון להתיצב בפני מפקד המשטרה העירונית כשהוא לבוש בדיוק כפי שהיה לבוש בשבת בבוקר, כאשר נזדמן בדרכו של המפקד.

כל בני הבית נבהלו. השד יודע מה זומם ה"יקה" הזה? היו שהציעו לנסות לשחד את המפקד, אך שלמה־אהרון פסק: דינא דמלכותא־דינא. בעיצומו של יום חול לבש את מחלצות השבת ומלווה ע"י השוטר היהודי והז'נדרמים הגרמניים צעד קוממיות בכיוון למשרדו של מפקד המשטרה הגרמני.

הידיעה על הזמנת שלמה־אהרון למפקד המשטרה פשטה בכל העיירה והסעירה את הרוחות. מי יודע מה צפוי לק'ק רטנה מהזמנה משונה זו? יהודים רבים, ובכללם גם שלושת בניו של שלמה־אהרון, מיהרו לבית הרב לטכס עצה והיו שהציעו שתצא מיד משלחת של הקהילה היהודית בראשותו של הרב עצמו ותתייצב בפני מפקד המשטרה. גם ראש העיר היהודי ישעיה שפירא הוזעק כמובן, מוכן ללכת לבית המשטרה. הרב הרגיע את צאן־מרעיתו באמרו, כי לא יאונה כל רע לשלמה־אהרון, שהרי מפקד המשטרה דרש שהאיש הקדוש אשר נקרה בדרכו אתמול יובא לפניו, ושלמה־אהרון הוא אמנם איש קדוש ובעזרת השם לא יגע בו הגרמני לרעה. בדיבור אחד־העיירה היתה כמרקחה, ומי יודע עד היכן היו מגיעים הדברים אילולא חזר עד־מהרה ר' שעיה שפירא מבית המשטרה והרגיע את הרוחות בספרו לכל, כי ר' שלמה־אהרון הוזעק ע"י ה"יקה" לשם מטרה אחת בלבד: כדי לצלם אותו. מסתבר, כי מפקד המשטרה התרגש עד כדי כך מדמותו הפטריארכלית של היהודי הקדוש וגמר אומר – לצלם את הדמות המיוחדת הזאת, בין אם לצורך האלבום הפרטי שלו ובין אם לצרכים אחרים.

לשמע הדברים פגה המתיחות בק'ק רטנה, היו שצחקו והיו שבכו, אך כולם יחד תמהו לתעלול זה של המפקד הגרמני שנתחשק לו להנציח את דמותו של יהודי מכובד ונשוא־פנים כשלמה־אהרון. ברם ה"בעל דבר" בעצמו, כלומר ר' שלמה־אהרון, יצא מבית המשטרה אבל וחפוי־ראש. צער רב הצטער על צילום דיוקנו, שהרי יש בכך משום עבירה על "לא תעשה לך כל פסל" כפי שכתוב בתורה.

לאחר שבוע ימים באה מריידקה, נכדתו של שלמה־אהרון, ובידיה עותק של התמונה שקיבלה, לפי בקשתה, ממפקד המשטרה העירונית. היא רצתה שהסבא עצמו יראה מה הדור ונאה הוא בתמונה זו. שלמה־אהרון נעתר לבקשת הנכדה האהובה שלו והסכים להחזיק בידו את התמונה ולהעיף בה מבט, אך עשה זאת כאילו כפו עליו הר כגיגית וכאילו החזיק דבר־תועבה בידו. מילתא זוטרתא? פסל! לאחר שהעיף מבט בוהה בדמות דיוקנו

גדליה שניידר הסנדלר היה טיפוס מיוחד בעיירה. נוהג היה להתלבש לפי האופנה האחרונה שהגיעה לרטנה, משתדל להיראות ולהישמע אינטליגנטי מאד ומתבל דיבורו במלים מן "ההפטרה". כשיצא בבוקר נזדמן לו המורה קצקר, ששמו הלך לפניו כאיש תרבותי ובר־הכא בענייני חברה ופוליטיקה. אומר לו גדליה: "בוקר טוב פאניע קצקר! מה נשמע אדון קצקר? שמא יכול אתה לפרוט לי שטר של 5 זלוטים? רב תודות מר קצקר הנכבד ושלום רב לך"

לאחר שיחה מעין זו היה מתפאר בפני הבריות: היתה לי הבוקר שיחה מעניינת מאד עם המורה קצקר בעניינים שעומדים ברומו של עולם.

★

ברלה־שרה־לאה'ס היה אלמן במשך שנים רבות וכל־אימת שראה שתי נשים משוחחות היה מכוון דרכו כך שיהיה עליו לעבור בין שתיהן דווקא ונוגע נגיעה קלה בהן. כשהעירו לו על מנהגו זה לפלס דרכו בין נשים דווקא, היה משיב: מה לעשות? גם תענוגות קטנים אין לזלזל בהם בימי מצוקה אלה...

★

לאחר שנים רבות של רווקות הצליח סוף־סוף אניומן שואב המים להתחתן עם אשה מקובל.
כששאלוהו איך הצליח בנשואים שלו, היה משיב: הצלחה גדולה. אני תמיד אתחתן רק עם נשים מקובל... אגב אניומן זה היה בין שלושים היהודים שנבחרו על ידי הגרמנים ונעמדו על יד הבור כדי לירות בהם. שעה שהגרמנים עסקו בהכנות לרצח שמעו אותו ממלמל: מה יש לי כאן לעשות? לא הספקתי עדיין להשקות את הסוס שלי. תוך כדי מלמול יצא מהשורה והסתלק מבלי שיבחינו בכך – וכך ניצל וחי עד ה"אקציה" האחרונה.

★

יאנצ'ה, אחד מהתאומים, מלווה את אשתו למנוחת־עולמים, מתייפח על

אחזה בו צמרמורת. תמונתו נראתה לו כמעין ליקוי־חמה ועיניו בתמונה זו נראו לו כעיני עוף נתון בידי השוחט בטרם שהוא תוקע בו את החלף שלו. הוא מלמל באזני נכדתו: מריידקלה, הגישי לי מהר את כד המים לנטילת ידים והובילי אותי למשכבי, הגרמני הזה שחט אותי – – –

באותה שנה השיב ר' שלמה אהרון את נשמתו לבורא כשהוא שוכב במיטתו בביתו של בנו ר' שמואל־שמחה.

(תורגם מיידיש ע"י שמחה לביא,
נכדו של ר' שלמה־אהרון, בן בתו חסיה ז"ל)

קברה ואומר: "היא נראתה, בלי עין־הרע, כל כך טוב ויפה בזמן האחרון, ועתה, לא עלינו, היא מובלת לקבורה"...

★

בני, בנו של הרשל בנדק הסבל והמתופף בתזמורת של אברהם־ינקל הכלי־זמר, היה נוהג לומר: "במשך כל הלילה סובב־חוזר הירח מסביב לביתי, אך כשהוא מגיע לחלוני השמש כבר בעיצומה..."

על העיירה

"...בכל דין שתדונו את הגולה ואת העיירה היהודית, בעל כורחם אנו מודים בערכים גדולים שהיו בה, כגון: יראת־שמים, לימוד תורה, אהבת ישראל, געגועים לארץ ישראל, אמונה בגאולה ובביאת המשיח וכיוצא בזה הרבה. תרגמו את הערכים האלו ללשון אדם מודרני והשוו אותם לערכים שישנם כיום הזה. אדם מישראל בגולה, בעיירה היהודית, היה כל ימיו מצוי אצל ספר. כל אדם, לרבות עם־הארץ, היה מצוי אצל משניות, מדרש, עין־יעקב, ספר תהלים, ואין צורך לומר תלמיד־חכם, שלא פסק פיו מדברי תורה יומם ולילה שלא על מנת לקבל פרס. ואדם שעניין לו בספר, שכל מעייניו בספר, ממילא איש־מעלה הוא. כל שכן אומה שלמה. וכך כינונו: עם הספר.

ואין פלא שהיתה העיירה היהודית מרובה בכוחות רוחניים גדולים. מן העיירה יצאו הרבנים הגדולים, ראשי העם ומנהיגיו. מן העיירה יצאו המשכילים הראשונים, הסוציאליסטים למיניהם, שמסרו את נפשם על קידוש הגאולה והחופש, כל החולמים וחוזי חזון גאולת ישראל."

חיים הזז

מרדכי גפן

רשמי ביקור ברטנה ב־1937

הימים היו ימי המנדט הבריטי בארץ ישראל. ההגבלות על העליה מטעם ממשלת המנדט היו בעיצומן, והמוסדות הלאומיים בארץ ניסו כל מיני דרכים ותכסיסים כדי לעקוף את הגזירות ולהביא יהודים לארץ. אחת הדרכים היתה – חתונות פיקטיביות של אזרחי פלשתינה־א"י עם בחורות מחו"ל. בקיצור קראנו לכך "פיקציות". הוטל גם עלי לקיים מצוות "פיקציה". קיבלתי הוצאות לנסיעה ואמור הייתי להביא בחורה ממציוב לאחר ש"אתחתן" איתה. זו היתה איפוא הזדמנות־פז לבקר את בני משפחתי ואת העיירה שעזבתי בשנת 1929. אני רואה את עצמי פטור מלתאר את ההתרגשות שלי לקראת הנסיעה הזו, ובמיוחד ככל שהתקרבתי לרטנה.

משהגעתי לקובל פגשתי שתי בנות רטנה שלמדו בקובל. ביקשתי אותן לא להודיע לרטנה על בואי, כי ידעתי שכל העיירה, כלומר היהודים שבעיירה, תבוא לפגוש אותי בתחנת האוטבוס. ירדתי במתכוון ליד בית מרסיק ובדרך־עקיפין הלכתי הביתה, אך שכנא בעל האוטבוס שבו נסעתי, לא שמר סוד :סיפר שירדתי מהאוטו־בוס ליד מרסיק וגרם על ידי כך להתקהלות של הרבה יהודים בבית. לא ניתן לי להתייחד עם אחותי וכל בני המשפחה, כי יהודים רבים נהרו לבית והשמחה וההתרגשות עברו על גדותיהן.

למחרת בואי לרטנה התחילו הפגישות בבתים שונים, בסניפים של "החלוץ" ו"השומר הצעיר" ובמסיבות הרבות שנערכו לכבו־די. אני לא עייפתי מלדבר ולספר והם לא עייפו משמוע. רצו לדעת מכל אשר עבר עלי בארץ, מכל מה שמתרחש, פרטים ופרטי־פרטים. לי היתה הרגשה של שליחות מצווה. הייתי מהנחשונים שנסעו לא"י מרטנה, באלפי נימים הייתי קשור לבני העיירה, והרגשתי כשליח־ציבור. על מה לא סיפרתי להם? לא העלמתי דבר וחצי־דבר. סיפרתי על שלוש השנים הראשונות שלי בגבעת השלושה, על עבודתי בפלוגת ים־המלח ועל טיב העבודה שלנו בכביש קליה־יריחו, על טיולים ברגל מגבעת השלושה עד כפר גלעדי, על הביקור בירושלים ליד הכותל המערבי, על הפתקים שהוצאתי מרוב סקרנות מבין הסדקים בחומות הכותל, כדי לדעת מה רוצים ומה מבקשים יהודים מבורא העולם, על עבודתי בקידוח בארות־מים, על בניית ישוב חדש, כפר סירקין, על תפקידי בהגנה על הישוב בימי מאורעות 1936, על עבודה על פיגומי בניינים וכו' וכו'. ראיתי כי השומעים שלי שותים בצמא את דבריי. ראיתי דמעות בעיני אחדים ואם אין זכרוני מטעני גם עיני לא היו יבשות כשסיפרתי וסיפרתי. זוכרני, כי רבים ביקשו

לראות את ידי – ידי פועל ארצישראלי – כדי לוודא אם יש עליהן יבלות או אולי כדי להיווכח איך נראות ידים של פועל בארץ... גם התושבים האוקראינים של רטנה שזכרו אותי היטב, לא גרעו עינם ממני. הם הסתכלו ביראת כבוד על הנכד של הסוחר ליבר קרש שהפך להיות אכר בארץ הקדושה. גם להם סיפרתי על העבודה בפרדסים, על הנסיונות השונים בחקלאות ועל השוני שבין דרכי העבודה בשדה כאן ושם. הם היו ממצמצים בעיניהם ומביעים התפעלות. (מי יכול היה לשער שלאחר כמה שנים יצטרפו רבים מהם למעשי הרג ביהודים?)

חרות בזכרוני הביקור בביתו של דוד־אהרן שפירא. כראוי לאורח מכובד כמוני הוגשה תקרובת ובין היתר נתכבדתי בתפוזים. לא חלילה תפוזים שלמים, אלא פלחים של תפוזים, שרק יהודי אמיד כשפירא יכול היה להרשות לעצמו לקנות. משהוגשו פלחי התפוזים ניצלתי את ההזדמנות וסיפרתי להם איך אנו בארץ מגדלים תפוזים ואיך אנו אוכלים תפוזים (שלמים, לא פלחים). בין היתר סיפרתי להם, כי בימים הראשונים שלי בארץ עבדתי בקטיף בפרדס, ותפקידי היה להוביל את הפרי באלונקה שבה היו קבועים ארבעה ארגזים עם פרי טרי שנקטף מהעץ. בדרך לבית האריזה הייתי נעמד עם חברי, השותף לאלונקה שלי, לוקחים תפוזים מהארגזים חותכים אותם באולר לארבעה חלקים, סוח־טים את המיץ ישר לפה וקוברים את הקליפות באדמה. אי־פעם הרגיש הפרדסן כי אנו מתמהמהים לבוא לבית האריזה. הוא יצא לקראתנו ותפס אותנו בדיוק בשעה שקברנו את קליפות הפרי שאכלנו. הוא צעק לעברי: "גפן, אל תקבור את הקליפות. זה גוזל זמן. תשאיר אותן כך". לאחר מקרה זה –סיפרתי להם – המשכנו

מסיבת חנוכה בהשתתפות האורח מא"י – מ. גפן.

בסחיטת המיץ ישר לפה, אך את הקליפות לא קברנו, כי הרי חבל על הזמן... כולם צחקו לשמע הסיפור הזה.

אם כי כל תפקידי בביקור זה היה "פיקציה", כלומר "לשאת לאשה" את הבחורה ממציוב, הרגשתי צורך נפשי להסביר לנוער ולמבוגרים בכל מקום שנזדמנתי אליו, מה מתרחש בארץ, מה טיב המאבק שאנו מנהלים, מה דמותו של הנוער הגדל בארץ. בדיבור אחד: ראיתי את עצמי שליח רשמי לכל דבר.

שלושת החדשים שהייתי ברטנה היו בשבילי גם מעין "סמינר". למדתי את המציאות והתנאים של יהודי פולין כפי שנתגלו לי. המצב הכלכלי החמיר מאז עזבתי את פולין, מכונות המסים של גרבסקי סחטו את לשד העצמות של היהודים, גזרות ונגישות חדשות לבקרים, ומה שגרוע מכל – חוסר פרספקטיווה לחיים טובים יותר בעתיד. התנועה החלוצית אף היא היתה במצוקה. המחסור בסרטיפיקטים גרם לכך שצעירים רבים שעברו את ההכשרה, או שעדיין היו בקבוצי ההכשרה הרבים, התיאשו לחלוטין ולא האמינו באפשרות עליה לארץ. טבעי איפוא שרבים מהם הגרו לאמריקה, קנדה, ארגנטינה, וכו' בעזרת קרוביהם שהגיעו לארצות אלו לפני זמן. ליוותה אותי במשך כל זמן היותי שם ההרגשה, כי הכל תלוי על בלימה, אין יסוד ואין תכלית לחיי יהודים שם, ומי יודע מה ילד יום. ביחוד מיצר הייתי על בני־הנעורים, שהשפה העברית היתה שגורה בפיהם, שקיבלו חינוך ציוני במסגרת ביה"ס "תרבות" ובמסגרת תנועות הנוער, והם נתונים בתנאים משפילים ומדכאים וללא אפשרות כלשהי לממש את כיסופיהם וחלומותיהם.

אני רואה בעיני רוחי את הפרידה מיהודי רטנה. העיניים שלהם אמרו הכל, כאילו התחננו שאקח אותם אתי לארץ. מה שונה היתה פרידה זו מהפרידה בשנת 1929, כשעליתי ארצה. אז הביעו לא מעטים את תמיהתם על צעד משונה כזה: לנסוע לארץ בימי פוגרומים (מאורעות אב תרפ"ט). נדמה היה לי כי הם נדים בראשם למוטל וויינשטוק התמהוני הזה, שעוזב משפחה ומעמד כלכלי יציב ומסכן עצמו בנסיעה כזאת.

ועתה – גם עתה זלגו דמעות מעיניהם של רבים, אך היו אלה דמעות קנאה בי על שזכיתי למה שזכיתי.

לא יכולתי להעלות על הדעת, כי זו תהיה הפרידה האחרונה.

זאב גרבוב

השליחות

(סיפור מהווי ימי מלחמת העולם הראשונה)

אמא אמרה: אבא הלך למלחמה.
והיכן היא המלחמה הזו? – שאלתי את אמא – ומתי יחזור? כל כך הרבה ימים עברו ואבא לא שב עדיין. הימים הנוראים קרבים ובאים, אני רוצה את אבא.
מעיניה של אמא זלגו דמעות. נכמרו רחמי עליה. ״אל תבכי אמא״, התחננתי בפניה. אמא לטפה שערות ראשי והגישה לי פת לחם מרוחה בשמן.
בכל יום ששי אני הולך יחד עם שני אחי הצעירים ממני לבית־המרחץ. אחי אפילו לא יודעים כי אבא הלך למלחמה. גם יוסלה היתום הולך לבדו לבית המרחץ,בלי אביו. ״אביו של יוסלה מת״ – כך אומרים כל הילדים. במשך כל הקיץ השתעל אביו וירק הרבה, עם דם ירק, הובילו אותו בעגלה בדרך המובילה לקובל והרבה־הרבה יהודים ליוו אותו – והוא לא שב, מת. יוסלה נשאר יתום, אמר ״קדיש״ והוא הולך לבדו לבית־המרחץ.
מדי בוקר שומעים את קול השופר. חודש אלול הגיע. מי הנהר צוננים ואי אפשר כבר להתרחץ. כולם מתכוננים לקראת יום־הדין. אבא שלי יחזור לפני החג, אני אעמוד לידו בבית־הכנסת ונתפלל יחד מה״מחזור״ הגדול. לאחר התפילה נבוא הביתה, אבא יקדש על היין ויתן לכל אחד מבני הבית לטעום מהיין האדום והמתוק. ושמח יהיה בבית, ונחמד.
אני מחכה לאבא שישוב, אך הוא לא שב. יום אחד אני בא הביתה ולתמהוני אני רואה הרבה אנשים בבית ואמא יושבת על שרפרף נמוך, מטלית לחה סביב ראשה ועיניה אדומות מבכי. מה קרה? אולי אבא שב כבר מהמלחמה? לא, לא כך מקבלים פני אבא חוזר. אני נופל לרגלי אמא ושואל: אמא, איפה אבא? ואמא משיבה: יתומי שלי, אבא כבר לא יחזור לעולם. זו היתה הפעם הראשונה ששמעתי את המילה ״יתום״. לאחר מכן שמעתי מלה זו פעמים רבות. עתה ברור לי: אני יתום. לא נער אני ככל הנערים, אלא י ת ו ם שחייב לשאת בעול הבית, לעזור בפרנסת המשפחה: שלושה אחים, אמא ואני, הבכור במשפחה.
חורף. הביצות קפואות, כפור דק ולבן עלה בחלונות. הימים נעשו קצרים יותר ואנו עולים על משכבנו בשעה מוקדמת, כי צריך לנהוג בחסכון בנפט שבמנורה, ולעתים אנו נרדמים רעבים. בכייה ותחינותיה של אמא מגיעים לאוזני: ״אנא, שוכן במרומים, עזור לאלמנה וארבעה יתומים!״. לבי נצבט. אני רוצה לבכות, אני

עוצם את עיני ורואה את אבא – – –
באים שכנים ומסתודדים עם אמא. גם מוידריניצה, הכפר הקרוב, באו מכרים שמייעצים לאמא לעבור לכפר עד יעבור זעם המלחמה הארורה. ליתומים – כך הם אומרים – יהיה בכפר מה לאכול, לא יקפאו מקור, וגם מלמד יהיה להם.
בוקר אחד קמנו והעמסנו את המטלטלין שלנו על עגלה רתומה לסוס כחוש ונסענו לכפר – לוידריניצה. לפנות ערב הגענו לבית קטן שגגו מכוסה בקש שהשחיר מרוב שנים. בפתח עמדה גיטל (גיטל הטובה קראנו לה) שהוציאה מסינרה דברי־מתיקה שונים וכיבדה אותנו: אכלו ילדים, שיהיה לכם לבריאות.
גיטל הטובה התחבקה והתנשקה עם אמא. שתיהן בוכות. גיטל עזרה לאמא להפשיט את בגדינו. ריח של תפוחי אדמה מבושלים עלה באפנו. על השולחן עמדה קערת־חרס אפורה עם תפוחי־אדמה. גם גבינה היתה והרבה־הרבה לחם.
הוקל לנו. היתה רווחה בבית. הימים חלפו מהר־מהר כי לא היינו רעבים. עברה שנה. זה החורף השני לנו בכפר ושוב הגיעו ימים קשים, שוב טעמנו טעמו של רעב. המלחמה נמשכת. קשה להשיג לחם. שני אחי ואחותי הקטנים בוכים כשהם רעבים. אני משתדל לא לבכות. מפעם לפעם נכנסת גיטל הטובה לביתנו ומוציאה מסינרה פרוסת לחם או כמה תפוחי־אדמה. האל הטוב והמיטיב יגמול לה לגיטל על טוב ליבה.
יום אחד באה גיטל ובשורה בפיה: מחר יחלקו ברטנה גרעיני דגן. אולי ולוולה ישכים בבוקר וילך לרטנה? וולוולה – זה אני, הבכור. ואמא שואלת: התלך, ולוולה? אני משיב: כן, אמא, אלך.
עם שחר יצאתי לדרך. השמים זרועים עוד בכוכבים שנראים לי משום־מה כעיני הכלבים של השקצים. מאיימים. אני מחזיק בידי את הציציות של הטלית־קטן שלי כסגולה נגד הפחד. אני הולך לשם מצווה, להביא גרעיני דגן לאמי האלמנה ולכל היתומים. אלוהים יהיה בעזרי. אני עובר את החורשה ועולה על הדרך המובילה לרטנה.
נעמדתי בתור לקבלת גרעיני דגן. הקור חודר לעצמות ממש. השמש דווקא זורחת, אך השמש בחורף מחממת רק את אלה שיש להם פרווה טובה ומגפיים מעור. מי שלובש קרעים ונועל נעליים מרופטות איננו מתחמם בשמשה של חורף. למדתי זאת מנסיוני, כשם שלמדתי כי כאשר רעבים היום נמשך ונמשך. והיום אני רעב מאד. יצאתי השכם בבוקר ואפילו טיפת מים לא באה לפי. אני מתקדם בתור. מצאתי את עצמי עומד ליד ערימה גדולה של גרעיני דגן. היצר הרע השיא אותי לדבר עבירה. קשרתי מהר את מכנסי מתחת לברכי ובאין רואים אני לוקח מהערימה מלוא חופן גרעינים ומשלשל אותם דרך הכיס הקרוע למכנסי. האל הטוב ודאי יסלח לי – אני מהרהר לעצמי ומכניס עוד חופן ועוד חופן. תהיה עוד פת לחם בשביל זלדה'לה, בשביל שבתי'לה... אמא לא תבכה.
סוף סוף הגיע תורי. איש חובש כובע־שרד ולבוש מעיל עם

כפתורים נוצצים שואל אותי: "ילד, כמה אתם?" אני משיב לו: אמא, ארבעה ילדים ואבי לא חזר מהמלחמה". האיש ממלא את השק שבידי בגרעינים. אני מעמיס את השק על כתפי ומתחיל ללכת בכיוון הביתה. הרגשה טובה מלווה אותי לאורך הדרך. שק מלא גרעינים אני מביא לאמא וגם במכנסיים, עד הברכיים הקשורות, יש שפע גרעינים. אמא ודאי תשמח מאד כשתראה את כל מה שהבאתי. גם אחי ואחותי מחכים לי בקוצר־רוח. עתה הם לא ירעבו. יהיה לנו לחם לשובע.

הרוח החזקה עלולה להעיף את השק אשר על שכמי, אך אני מחזיק אותו היטב בידי הימנית ואת היד השמאלית אני מצמיד לגופי כדי שתתחמם קצת. כל פעם אני מחליף את היד המחזיקה בשק. הרוח שורקת ומעיפה פתיתי שלג. העצים בצידי הדרך עומדים עירומים. גם להם קר. בשארית כוחותי אני ממשיך ללכת, אך אני מרגיש שכוחותי הולכים וכלים. הרגלים נעשו כבדות כל כך, גם השק על שכמי מכביד מאד, העיניים נעצמו. אמא רחוקה. אבא איננו. הם מחכים שם לי ולגרעינים. אני מוכרח להגיע. מוכרח. אני שם בפי כמה גרעינים ולועס. אני מתפלל לאל הטוב שיהיה בעזרי. אולי הוא זועם על הגרעינים שגנבתי? הרהורי חרטה מציקים לי. אני מתישב על גזע עץ כרות. רק לנוח קצת, לא להרדם, לנוח קצת ואחר כך להמשיך ללכת, אסור לי להרדם. אמא מחכה – – – הנה היא טוחנת את הגרעינים שהבאתי, קמח לבן נערם על השולחן. אמא לשה בצק, שמה בתנור וכעכים לבנים יוצאים מהתנור. גם אבא פה. שב מבית־הכנסת כשהוא מכוסה כולו בשלג לבן. אני מרגיש פתאום דקירות בידים וברגלים. בקושי רב אני פוקח עיני. היכן אני? היכן אמא? מישהו מעסה את ידי ורגלי. עתה אני מבחין באכרה זקנה שעומדת לידי ובתמונת איקונין, תמונה שאסור להסתכל עליה כפי שלימדוני. אני ממשש בידי הקפואות את ה"ארבע כנפות" שלי. אמא! איפה אמא? יבבה מתפרצת מגרוני. האכרה שמעסה את ידי הקפואות מרגיעה אותי: אל תבכה, בעלי הלך לקרוא לאמא שלך. הוא חזר לפנות ערב מהיער בעגלה עמוסה זרדי הסקה ומצא אותך קופא ומנמנם. עמלנו הרבה כדי להחיות אותך. השבח לאל, אתה חי וקיים, וגם הגרעינים ישנם". האכרה הטובה הגישה לי חלב חם לשתייה.

עתה הבינותי מה אירע לי. אני שרוע על התנור בביתו של אכר שהציל אותי. הנה נפתחה הדלת ואמי באה בהולה. היא עלתה אלי על התנור, חבקה ונשקה אותי והרטיבה אותי בדמעותיה. גם אני בכיתי ודמעותינו נתערבבו. חמות ומלוחות היו הדמעות. עתה נשמתי לרווחה. מילאתי את השליחות שהוטלה עלי. הבאתי לחם לפי אחי ואחותי, לפי אמי האלמנה.

כנס ראשי העיריות באיזור רטנה בהשתתפות הדיין שלמה־טביה פרידלנדר והמורה נח קצקר

גדוד ״תל חי״ של השו״הצ עם המדריכים גולדה דרוג (עומדת) וזאב גרבוב (יושב)

תקופת השואה

בימי השלטון הסובייטי

על הימים הראשונים תחת חסות המשטר הסובייטי
כותבת **פרל ורניק:**
בימים הראשונים, לאחר שהפולנים עזבו את העיירה, פחדנו לצאת מהבית. איש לא ידע מה ילד יום וכיצד ינהגו אנשי השלטון החדש. לאחר כמה־ימים התחילו השליטים החדשים להשליט סדר בעיירה. ההרגשה שלנו היתה כי תחת חסות המשטר הסובייטי אנו נידונים ל"מוות בהמשכים". תחילה הוציאו אותנו מהבית המרווח והיפה שלנו וגרנו בבית אחד עם משפחת פוקס. את כל העסקים של משפחת שפירא, שנחשבה בעיני השליטים החדשים כמשפחה בורגנית, הלאימו, ומעתה הפכו להיות רכוש המדינה. זכות העבודה נשללה מבני המשפחה. ניתנו לנו תעודות זהות עם סימן־היכר מיוחד (דף שחור), שמפלה אותנו לרעה מכל האזרחים ומועיד אותנו לגירוש למחנות־כפייה בסיביר. אני נהניתי מסטאטוס מיוחד. הואיל והשפה הרוסית היתה שגורה בפי, הוענקה לי זכות עבודה וניהלתי סניף של קופת חולים ממשלתית. על ידי כך ניתנה לי אפשרות לעזור במידה מסויימת למשפחת שפירא.
במשפחת אבי היה המצב קל יותר. השלטון החדש לא התייחס אליה כאל משפחה בורגנית, כביכול, שני הבנים יכלו לעבוד שהרי הם "אלימנט פרולטארי" ויכלו איפוא להסתדר. וכך נמשכו החיים עד 1941.

ש. ורניק מספר:
החרדה הגדולה לאשר עלול להתרחש התחילה עוד ביולי 1939. אותם ימים הוכרז על גיוס מוגבר לצבא הפולני, וזה היה אות מובהק למלחמה קרובה. לאחר ההסכם בין מולוטוב וריבנטרופ על חלוקת פולין בין גרמניה וברית המועצות ידענו כבר כי צפוי לנו בקרוב שלטון סובייטי.
במשך כמה ימים היתה אנדרלמוסיה בעיירה, ימים ללא שלטון, כי הפולנים עזבו והרוסים טרם נכנסו. יהודים רבים העדיפו לעזוב את העיירה ולמצוא מקלט בכפרים הסמוכים, כי חששו לפרעות, כרגיל בימי חילוף משטרים. אבי ז"ל לא רצה לעזוב את הבית וביקש ממני שאשאר אתו. הקרובים שלנו, משפחת שפירא ואחותי פרל, נסעו לאיזה כפר מתוך כוונה להישאר שם עד יעבור זעם ויתברר המצב.
הבית שלנו היה בשולי הכביש הראשי המוליך לקובל, ויכולנו איפוא לראות את אנשי הצבא והמימסד הפולני בנסיגתם. זכורני, כי יום אחד לפני כניסת הסובייטים עברה בכביש הזה שיירה

שלמה פרלמוטר

גחלי רתמים

באחד בספטמבר 1939 התנוססו כבר ברחובות רטנה מודעות־ענק בפולנית שהביאו את הודעתו של נשיא פולין מוסציצקי, כי "האוייב הנצחי של פולין פלש לארצנו ואנו נשיב מלחמה שערה". רבים הצטופפו ליד המודעות האלו, כאילו היה בהן מן ההפתעה. שבועות רבים לפני כן דיברו הכל על המלחמה העומדת לפרוץ, ומעיני הוריי ובני משפחתי שהתהלכו קודרים קראתי גם אני, כי משהו בלתי רגיל עומד להתרחש. עתה, כשעניין המלחמה הפך לעובדה שעשעתי את עצמי בנחמה, כי הלימודים לא יתחדשו והפגרה הארוכה תימשך ולא אצטרך לנסוע לקובל, מקום שם למדתי בגימנסיה...
למחרת היום החריד את שלוותנו רעש מפציצי ה"מסרשמידט" הגרמניים, שפרקו את מטענם על הכביש שעליו נעו החל משעות הבוקר המוקדמות טורי מכוניות של הצבא הפולני ושיירות הפליטים הראשונות. זוכרני, כי הסבא שלי שמואל שמחה ז"ל ניסה להרגיע אותנו בשבת כל בני המשפחה ליד השולחן: "אין מה לפחד מהפצצות ואין טעם לברוח מהן, שהרי כל אחת נופלת "במקום שההשגחה העליונה הועידה לה"...

פליטים רבים עברו דרך העיירה ויום אחד סעדה על שולחננו משפחה יהודית שברחה מורשה. מבני משפחה זו שמענו פרטים על התנהגות הנאצים בשטחים שכבשו. לי עצמי נתחוורה המשמעות האמיתית של המלחמה, משראיתי כי אבי המשפחה הזאת אסף את כל פירורי הלחם שנשארו על השולחן והטמין אותם בכיסו...
ב־17 בספטמבר ראינו מטוסים שהנמיכו־טוס על פני העיירה ופיזרו כרוזים. רבים רצו לאסוף אותם – וגם אני ביניהם. הכרוזים היו כתובים ברוסית ובפולנית, והם בישרו לנו שהמדינה הפולנית התמוטטה והצבא הרוסי עומד להגיע לעיירה ולשחררנו. למען האמת, לא הבינותי בדיוק מה פירושו של שחרור זה, אך היתה הרגשת רווחה. משמע, לא הגרמנים יבואו אלינו אלא הרוסים, וגם זו לטובה.
לא ארכו הימים ושיירה של טנקים סוביטיים הגיעה לרטנה מקובל. רצתי יחד עם כל ילדי רטנה להקביל את פניהם של החיילים האדומים שגילו אדיבות רבה, התירו לנו לשבת על הטנקים, חילקו לנו קופסות גפרורים רוסיות והירבו לספר על העושר והשפע שברוסיה הגדולה והרחבה, שעוד מעט גם אנחנו נזכה ליהנות ממנו...
לא עברו ימים רבים ולרטנה הגיעו נציגי השלטון הסובייטי ובשיתוף פעולה עם כמה אוקראינים מקומיים, וכן גם עם כמה יהודים שהיו ידועים בנטיותיהם הקומוניסטיות, התחילו להנהיג סדר בעיירה. בעלי החנויות נצטוו לפתוח את חנויותיהם ובעלי מלאכה נדרשו לחזור לסדנותיהם. השליטים החדשים הוליכו את הקול, כי בקרוב תתחדש התחבורה לבריסק ולקובל, אפשר יהיה להצטייד בסחורה חדשה, לחדש את המלאי בחנויותיהם.

גדולה של הצבא הפולני. הם הוציאו להורג איכר אחד שהניף דגל אדום על ביתו לקראת כניסת הסובייטים לעיירה. לפי מיטב זכרוני היה זה הקרבן היחיד בזמן חילופי השלטונות. אבא ז"ל ואני קיבלנו את החיילים הסובייטים בשמחה ובכיבוד קל. ידענו, כי זהו הרע במיעוטו ולמרות שאבא כינה את החיילים הסוביטיים "יחפנים" – ידע גם הוא כי "דינא דמלכותא – דינא" ויש לקבל את פני השליטים החדשים כראוי.
לאחר זמן־מה כשהתקבלו הידיעות הראשונות על תעלולי הנאצים בשטח שהיה נתון לכיבושם, התחלנו להבין, כי שפר חלקנו ויש לברך על הרעה, כי יש רעה יותר...
הצעדים הראשונים של המשטר החדש לא היה בהם כדי לעורר בנו הרגשת בטחון. כל מה שהיה בחנויות של רטנה הועבר עד־מהרה לברית המועצות. הסובייטים קנו ולקחו מכל הבא ליד, משרוך נעל ועד ביצים, ולא עברו ימים רבים וכל החנויות התרוקנו. אלה שהחביאו סחורות היו צפויים לעונש חמור. הם אמנם שילמו, אך הכסף לא היה עובר לסוחר ואי אפשר היה לרכוש בכסף זה סחורות חדשות במקום אלו שנעלמו. אבא צדק: "יחפנים"...

התושבים קיבלו עליהם את הדין, שכן ידעו כי דברי בקורת נגד צעדי השלטון עלולים להוביל אותם הרחק־הרחק, לערבות סיביר. לא נשאר להם אלא לרטון בד' אמות המשפחה, באין רואים ובאין שומעים. עד מהרה הבינו גם בני הנוער בעיירה, שהיו על פי רוב סוציאליסטים, כי כל הדברים על שויון חברתי ללא כל אפליות בין לאומים וגזעים, נראים יפה על הנייר, אך במציאות היום־יומית הדברים נראים אחרת לחלוטין. לא היתה לנו שום ברירה אחרת אלא לקבל את הכל "באהבה", להחניק את

קבוצת נערים ברטנה (1935).
על צדה השני של התמונה כתוב: "אני נפרד מחברי באומרי להם: היו שלום אחיי, יחד להתראות בשדות מולדתנו המשותפת". הכותב: א. פפיר (ניר)

הבקורת ולא לעורר את זעמם של משליטי הסוציאליזם ברטנה שלנו. האכזבה היתה מרה. ביחוד העמיקה האכזבה לאחר שהמ־שטר החדש התחיל לגלות את טלפיו. המוסדות החדשים (כולל בית־דין, תובע, מזכירות המפלגה הקומוניסטית) התחילו להכשיר את הנוער היהודי לנתיבי חיים ואידיאלים חדשים, וכמובן שמעתה הס מלהזכיר ארץ ישראל, ציונות וכיוצא באלה דברים שהם פסולים מעיקרם. הגיעו ידיעות על הגליית ״אלימנטים קפיטאליסטיים״ למחנות עבודה, אך כנראה שברטנה לא נמצאו הרבה קפיטאליסטים... על כל פנים איש לא הוגלה. לעומת זאת דודי שלמה־צבי, בתו וחתנו, שגרו בלוצק, טעמו את טעם הגלות הזאת, שכן נחשבו כרכושנים. הבת, דבורה, חזרה ממחנה העבודה לאחר שלוש שנים (עתה היא חיה בישראל). יתכן כי גם כמה וכמה יהודים מרטנה היו טועמים את טעם המחנות האלה בסיביר, אך הסובייטים לא הספיקו ״לעשות סדר״ בישובים קטנים כרטנה במשך השנתיים. הם הסתפקו רק בהלאמת עסקים, בהחרמת בתים וכד׳. איש לא ניסה לסרב לבקשותיהם, כביכול, וכאשר בא התובע הכללי לביתנו ואמר שהוא רוצה חצי בית וכן גם את הספה והאופניים – ניתן לו מבוקשו. במשך הזמן נוכח אבי שהתובע הזה הוא שכן טוב למדי ואפשר אפילו לעשות עסקים מסויימים אתו.

לאחר זמן־מה התחילו לגייס צעירים יהודיים לצבא הסובייטי. עובדה זו שיפרה את המצב, כיוון שהיה ידוע שאם אחד הבנים במשפחה משרת בצבא האדום פירושו של דבר שהמשפחה היא בסדר גמור מבחינת השלטונות ויש לה כל הזכויות שהמשטר מקנה לאזרחים.

אני גוייסתי לצבא האדום יחד עם עוד שמונה צעירים מרטנה בשלהי 1940. המחנה שלנו היה על יד העיר קולומייה. עבדנו עד פרוץ מלחמת גרמניה־ברית המועצות בהקמת נמל־תעופה. נמצא־נו במחנה עבודה ששימש מעין פרוזדור לטורקלין, כלומר – להכשרת צעירים לפני גיוסם לצבא האדום ממש. במשך כשנה וחצי היינו תחת שלטון סובייטי והרגשנו על בשרנו את המגף הסובייטי ״בכל הדרו״.

טניה בוקסר (גנדלסמן) מספרת:

המלחמה, עם כל התלאות והסבל הכרוכים בה, התחילה לגבי היהודים ברטנה כבר באחד בספטמבר 1939. הכביש שחוצה את העיירה לשנים – היה כביש ראשי בפולין של אז, וטבעי היה ששימש מטרה להפצצות. רוב תושבי העיירה ברחו לכפרים עם פרוץ המלחמה, והשכנים שלנו, האוקראינים הידועים לשימצָה, ידעו לסחוט את המקסימום מהיהודים שבאו להסתופף בצל קורתם. למרות שהיו נוהגים לעשות הסכם על השכר המגיע להם עם הכניסה לבתיהם הכפריים – היו מציגים חדשות לבקרים תביעות שונות ומשונות, עד שהדבר נמאס ליהודים, וחזרו הביתה – לרטנה.

בעל חנות בדים, התחיל לחוש שמקורות פרנסתו הסתתמו.

★

חזרתי ללימודים בגימנסיה העברית של קובל, אך למרבה הפתעתי לא היתה זו כבר גימנסיה **עברית.** במקום עברית ותנ״ך באו לימודי השפה הרוסית, האוקראינית ויידיש. השינוי היה קיצוני, ובמיוחד קשה היה לי להשלים עם העובדה שהמורים שלימדו קודם עברית – התחילו ללמד יידיש... לא יכולתי לראות בצערו של מורי האהוב יוסף אברך, איטר יד ימינו, שהתפרסם אח״כ במעשי גבורה בתקופת ה״אקציות״ בקובל. זוכרני, כי באחד הימים הזמין אותי לביתו ונתן לי שעור פרטי בתנ״ך. למדנו אז את הפרקים י״א וי״ב בספר ירמיהו, ומורי האהוב הסביר לי את פשר מלחמתו של הנביא באנשי ענתות. לעולם לא אשכח את פרושיו הדו־משמעיים לפסוקים ״מה לידידי בביתי עשותה המזימתה״ ו״צדיק אתה ד׳ כי אריב אליך, משפטים אדבר אתך, מדוע דרך רשעים צלחה, שלו כל בוגדי בגד״. על סופו של פסוק זה חזר כמה פעמים, והבנתי היטב את כוונותיו, גם אם הסתפק ברמזים, כי היו אלה רמזים דקים כקורה...

בניגוד למורים מסויימים שגילו כושר הסתגלות למשטר החדש היו תלמידים רבים שלא השלימו בנקל עם הרוח החדשה ועם השינויים המהותיים. את הרוח הציונית ואת אהבתנו וכיסופינו לארץ ישראל קשה היה לעקור מן השורש. התארגנו אז בקבוצות, ובמקביל לשעורים בביה״ס המשכנו ללמוד בחשאי עברית ותנ״ך. למרות הסכנה שהיתה טמונה בכך, באו כמה מורים לקבוצות אלו ונתנו לנו שעורים בתנ״ך ובעברית במחתרת... בגלוייה ששלחתי ב־17 בינואר 1940 לחברי אברהם פפיר (ניר) באיילת השחר נתתי ביטוי להרגשות שלנו בימים ההם (תוכנה של גלוייה זו נתפרסם אח״כ בעתון

בשובנו לעיירה נודע לנו כבר על חלוקת פולין לשנים, כשהחלק המזרחי של המדינה עובר לידי הרוסים, ורטנה בכלל זה. השמא־ליים שהיו ברטנה, או אלה שהיו מכונים כך, גילו התלהבות רבה לקראת התמורה הצפוייה וניסו להדביק בהתלהבותם את יתר התושבים שחששו מאד מהצפוי להם. העירייה הכינה קבלת פנים מפוארת לצבא האדום. הוקם שער־כבוד מקושט בפרחים רבים, על כל הבתים התנוססו לראווה דגלים אדומים. התושבים תלשו את החלק הלבן מהדגלים האדומים־לבנים של פולין, שהיו שמורים אצלם, וכך קושטה העיר כולה באודם... נציגי העירייה המתינו על הכביש לקבלת פניהם של החיילים הסוביטים, וההמתנה נמשכה כיומיים, כי לא היתה ידיעה מהימנה על המועד המדוייק של כניסת הצבא לעיירה. בינתיים עברה דרך העיירה דיביזיה שלמה של חיילים פולניים שצעדה בכיוון זבלוטיה, ובדרך הנסיגה שלה ניסתה לאתר את החסידים הנלהבים של המשטר הסובייטי, שמיהרו להניף דגלים אדומים, ולעשות בהם שפטים.
בביתנו התעניינו לדעת היכן נמצאת שכנתנו פסיה שייניס. הם ריכזו את בני הבית במקום אחד, סביבנו עמדו חיילים עם נשק. אחדים מהם הפכו את הארונות בחפשם אחרי דגלים אדומים שהיוו את ההוכחה לאנטי־פולניות של התושבים. לאשרנו לא הצליחו לגלות בביתנו את הדגל האדום, והם הסתפקו בהחרמת הלחם הטרי שנאפה במשך הלילה. אגב נסיגה לא שכחו כמובן לירות לכל הכיוונים, והרבה כדורים נפלו על מיטות שמתחתן שכבו התושבים המבוהלים.
משנכנסו החיילים של הצבא האדום לעיירה התחילה כבר ההתלהבות לדעוך. חנוונים וסוחרים שונים הצליחו להטמין את הסחורה שהיתה ברשותם, אך כל מה שנשאר בחנויות היו חייבים למכור. המסחר שותק לאחר כמה ימים, וגם בעלי המלאכה הסתובבו באפס־מעשה, פרט לסנדלרים שידיהם היו מלאות עבודה, כי צריך היה להטליא נעליים ישנות, שכן נעליים חדשות לא היו כבר בנמצא. נסתתמו כמעט כל מקורות הפרנסה, וחלק ניכר מהפועלים הפכו להיות פקידי השלטון, אם לא נמצא רבב ב״יחוס״ שלהם. המצב הכלכלי הוחמר מיום ליום, מה שהציק מאד להרבה יהודים היתה העובדה, כי מעתה לא יכלו כבר לערוך שבת כהלכה, כי מה טעמה של שבת בלי חלות, דגים ובשר, כפי שהיו רגילים אנשי רטנה מימים ימימה. התור ללחם היה מתארך מדי יום. ליד הקואופרטיב היו ניצבים אנשים רבים שעות ארוכות בתור, כדי לקנות מה שהוצע למכירה. האנשים למדו כי כל מה שניתן לקנות – צריך לקנות, בין אם נזקקים למצרכים אלה ובין אם לא...
לעומת המצב הכלכלי החמור היתה גיאות גדולה בפעילות התרבותית. ביה״ס המקומי העממי הפך לבית־ספר בן 10 כיתות, לספסל הלימודים חזרו רבים שהפסיקו לימודיהם בימי המשטר הקודם, התארגנו קורסים שונים להשכלה, קורסים מיוחדים לאנאלפבתים, מקהלות, מועדונים, חוגים וכד׳. הורגשה תסיסה

״דבר״ בארץ ישראל).
אחת לשבועיים הייתי נוסע מקובל לרטנה. התמורה הגדולה הורגשה גם ברטנה. החברים שלי, שסיימו את ביה״ס העברי ״תרבות״ בהנהלתו של נח קצקר, התחילו ללמוד בביה״ס הכללי. בי״ס ״תרבות״ הפך לבי״ס בן 9 כיתות ששפת ההוראה בו היתה יידיש, ולקצקר עצמו לא ניתנה דריסת־רגל בו, הספריה העברית נסגרה ונמצאו גם בעיירה אוכלי־קורצא שמסרו לשירותי הבטחון (נ.ק.וו.ד.) על כל פעילות ציונית. למרות הסכנה הכרוכה בכך זימנתי יום אחד לביתנו כעשרה חברים טובים שלי והקמנו קבוצה ללימודי עברית. השם שנתתי לקבוצה זו היה ״גחלי רתמים״*, וכל חברי הקבוצה נשבעו ליד ארון־הקודש של בית־הכנסת של חסידי סטפן לא לגלות את דבר קיום הקבוצה ומטרותיה.
כל־אימת שהייתי בא מקובל לרטנה, היו חברי הקבוצה מתאספים בביתנו, מסתגרים באחד החדרים, לומדים תנ״ך, קוראים את שירי ביאליק וצ׳רנחובסקי ואפילו שרים בלחש שירים ארצישראליים. לפי מיטב זכרוני השתייכו לקבוצה זו: אברהם כהן, דוד״ל שפטל, חיה״לה הוכמן, מרידה ליברמן, חיה קצקר, גולדה קרש, אחי שיקה״לה וחברו הניך דרוג, אברהם מוגילנסקי ועוד.

★

ראוי לייחד את הדיבור על מיבצע אחד שלנו – הוצאת הספרים העבריים שהוחרמו. ומעשה שהיה כך היה. נודע לנו, כי הספרים בעברית שנאסרו לקריאה נמצאים בארונות־קיר בבית פפיר, אשר בו

---

* הצעתי שם זה מתוך הסתמכות על הפירוש של מורי י. אברך הי״ד, כי ל״גחלי רתמים״ (תהלים ק״כ/ד) יש סגולה מיוחדת: האש אצורה בתוכן בעודן עוממות, וכל רוח מצוייה עשוייה לְלַבּוֹת מחדש את האש. הכוונה הייתה כמובן שגם אנחנו הצעירים, ננצור את האש (הרוח הלאומית־ציונית), עד לעת־מצוא.

תרבותית שהיתה מכוונת להחדרת האידיאות הקומוניסטיות לרחבי הציבור.

ביה"ס "תרבות" הפך לבית־ספר יידישאי. מרבית המורים הסתגלו למשטר ולתנאים החדשים. חוגים רבים התארגנו במסגרת ביה"ס.

לי עצמי היו ימי השלטון הסובייטי בבחינת תור־זהב ממש. למרות המצב הכלכלי החמור בבית, חזרתי ללימודים, למדתי שפות סלביות (רוסית ואוקראינית), הייתי פעילה בחוגים שונים והייתי גם אחת משלושת החברים הראשונים שהתקבלו ל"קומסומול". שני האחרים היו אוקראינים. בבחירות ל"קומסומול" נבחרתי גם לועד של כל האיזור ולועדות אחרות. פעילותי זו הקנתה לי הרגשת אושר ממש, ובמיוחד גדל אושרי לאחר שנשלחתי ללימודים בלבוב לפי המלצת המוסדות המפלגתיים, כפי שהיה נהוג בברית המועצות. גם כאשר למדתי בטכניקום המשכתי בפעילות ב"קומסומול" ונבחרתי גם כמזכירה השניה בבית־הספר.

בביה"ס ברטנה התארגנה בימי השלטון הסובייטי מקהלה גדולה, שלמדה עד מהרה את השירים הסובייטים. הופעותיה בחגים הלאומיים זכו להצלחה רבה. אחי ואחיותי למדו בביה"ס היידישאי.

ברצוני להזכיר במיוחד מורה צעיר, סימפאטי ומוכשר מאד — הלא הוא המורה קרלין, שהתחתן עם גולדה דרוג. גולדה עבדה יחד אתי במשרד. היא ניהלה את הכרטיסיות והחשבונות של הקואופרטיבים והוכיחה יעילות רבה בעבודה, נתגלתה כאישיות מקסימה וזכתה להערכה רבה. על הזוג הסימפאטי הזה, גולדה והמורה קרלין, ועל סופם הטראגי, ראוי היה לספר במיוחד.

מנהל החשבונות הראשי של הקואופרטיבים היה יצחק הלד ועוזרו היה ישראל חייט. פרט לאלה עבדו כפקידים ממשלתיים: הרשל שניידר, ישראליק וויסבלט, דבורה הלד, מטל קצ'ן, מרדכי לנגר, סוסיה פריגל ואחרים.

נערכו כל מוצאי־שבת ערבי ריקודים לבני־הנעורים מטעם השלטון המקומי. באחד הערבים האלה הופיעו כל חברי קבוצתנו במקום זה, השתלבו בין הרוקדים, וכשההמולה הגיעה לשיאה — סילקו מוגילנסקי ודוד"ל שפטל את פקקי החשמל. בעיצומה של החשיכה באולם ניגשו חברינו לביצוע המשימה: רוקנו את הספרים העבריים מתוך הארונות לתוך שקים שהוכנו מראש, ועד שה"תקר" החשמלי תוקן — היו כבר הספרים בעברית במקום־סתר שנועד להם. המיבצע עבר בהצלחה ואף אחד מהמבוגרים לא ידע על כך. אני ודוד"ל שפטל נסענו למחרת לקובל, לגימנסיה, כאילו לא אירע דבר. ברם, עד־מהרה עלו אנשי הנ.ק.וו.ד. על עקבותינו ופתחו בחקירה מדוקדקת. מטרתם היתה לגלות את הספרים ואת מבצעי ה"עבירה". עשרות אנשים מבוגרים הובאו לחקירה, אך לא עלה כלל על דעתם, כי ה"פושעים" הם ילדים בני 12־14. לא חסר היה הרבה שסבא שלי, מבלי להתכוון לכך, יפיל אותנו בפח. באחד הימים כשעבד ברפת גילה חלק מהספרים שהוחבאו שם. הוא הוציא את הספרים לגינה והסתירם בתוך השלג. "מן השמים" עזרו לנו, שכן אותו לילה ירד שלג כבד שכיסה עוד יותר את הספרים. בפרוס האביב, כשהשלג התחיל להפשיר, היה הכרח להעביר את הספרים למקום־מחבוא אחר. טיכסנו עצה מה לעשות בהם ולאחר התייעצות עם דודי ר' אשר לקר, יהודי נבון ולמדן ומסור בלב ובנפש לרעיון הציוני העברנו את הספרים ל"שטיבל" של חסידי קרלין והחבאנו אותם בארונות הגניזה. על אף האיסורים והסכנה שבדבר המשכנו לקרוא ספרים עבריים וחברי "גחלי רתמים" הפיצו אותם בין צעירי העיירה.

שלמה ורניק

אלה אזכרה

הייתי בין חמישים הצעירים שגייסו ברטנה כדי שיצאו לעבודה בקובל. נראה לי, כי המטרה של הנאצים היתה לדלדל ככל האפשר את העיירה מאנשים צעירים ועל ידי כך יקל עליהם לבצע את זממם באין מפריע. גם אחי אהרון היה בתור ליציאה לעבודת כפייה בקובל, אך אבי התנדב ללכת במקומו. הוא טען: איני רוצה לשכל את שני בני, ואם נגזר על מישהו מבני משפחתנו להישאר בחיים – יהא זה בני.

אמא מררה בבכי, היגון הורגש בכל פינה בבית, ובמיוחד הורגשה העצבות הקודרת בחג השבועות – זה החג הראשון בלי אבא בבית שכל חג נערך בו כהלכה כשכל המשפחה בצוותא.

לאחר זמן־מה הוצאו להורג הצעירים שנשלחו לעבודה בקובל. אבא הצליח להתחבא בארובה וכעבור כמה ימים התחיל ללכת חזרה לרטנה. כשהגיע סמוך לעיירה פגשוהו כמה אוקראינים שסיפרו לו כי בעיירה נמצאים גרמנים ומוטב שיסתלק. אבא סירב ואמר: מה שיהיה עם כל בני משפחתי – יהיה גם אתי.

אני עבדתי במנסרה בזבלוציה יחד עם עוד שמונים איש מרטנה. מותר היה לנו ללכת בשבת בערב הביתה ולחזור ביום ראשון למחנה. היה זה מרחק של 25 ק"מ, אך זה לא הרתיע אותנו, כי שמחנו להיפגש, ולו גם אחת לשבוע, עם בני המשפחה והידידים שלנו. באחת השבתות, בבואי הביתה, הופתעתי למצוא את אבא מיסב עם בני הבית ומספר על כל התלאות שפקדו אותו בקובל. שוב ישבנו – ולו רק לילה אחד – יחד כולנו, מאזינים לסיפוריו של אבא והחרדה בלב גוברת.

אברהם בארג

פרק מתוך יומני

ב־23 ביוני לשנת 1941 נכבשה רטנה ע"י הנאצים. בימים הראשונים לא נראו חיילים גרמניים ברטנה והכיבוש היה בינתיים איסטרטגי בלבד. לא הרחק ממקומותינו התחלקו חילות הכיבוש הנאציים לשני אגפים, כשהאחד, הימני, צועד לעבר אוקראינה, והשני, השמאלי לעבר רוסיה הלבנה. עיירתנו הופקרה כליל, ובמשך שבועיים לא נראו עקבות הכובשים בתוכה. אותו זמן אפשר היה לברוח דרך קמין־קשירסק והיערות שמסביב בכיוון לסרני וקייב, לאדמות הסובייטים, אך מי חשב אז על בריחה? יחידות קטנות של הצבא הסובייטי הניגף עברו בשבועיים אלה דרך רטנה בדרכם לברית המועצות. אחדות מהם היו מזויינות ואחרות היו כבר מלובשות בבגדים אזרחיים וחיפשו מחבוא בבתי האכרים כפועלים או כרועים. בין חיילי הצבא האדום הנסוגים היו גם יהודים מברית המועצות שהיו מצויידים במכונות ירייה ושאפו להבקיע לעצמם דרך לעמקי הטריטוריה הסובייטית. הם כינסו אסיפה בטבורו של השוק וקראו לנוער המקומי שיצטרף אליהם. אילו היינו שומעים אז בקולם ומצטרפים אליהם, או יוצרים פלוגות פרטיזנים – ונשק היה אז די והותר – לא היה החורבן גדול כל כך, אך מי יכול היה בימים ההם לשער בנפשו, כי הגרמנים יבואו אלינו עם תוכניות שטניות? לפיכך לא הצטרף הנוער המקומי לחיילים היהודיים הנסוגים שעברו דרך העיירה.

בינתיים גברו המצוקה והעוני בעיירה מיום ליום. בשורות־איוב מגיעות מהערים והעיירות בסביבה שמטילות מרה שחורה על כל התושבים. עסקנים ומנהיגים מקומיים מנסים להרגיע ולעודד. אליבא דידם ההסתה האנטישמית של הגרמנים אינה אלא אמצעי כדי לנצח במלחמה, אך לאחר שהתקדמותם של הגרמנים נמשכת והם הולכים מחיל לחיל – מה צורך להם להרוג יהודים? גם לאחר שהגיעונו ידיעות מדהימות על השמדת יהודים במקומות שונים בסביבה – קשה היה להאמין, כי אמנם כן הוא. אנו שומעים במו־אזנינו ברדיו את דברי התעמולה של גבלס שמקפיא־ים את עצמותינו, אך עדיין כל אחד מנסה לשכנע את עצמו, כי אליו לא תגיע הרעה, הוא יצליח להתחמק איך־שהוא.

האשליה הזאת לא נמשכה זמן רב. האסון התחיל מצד שכנינו הקרובים – האנטישמיים שלנו, האוקראינים שבעיירה ובכפרי הסביבה. היה זה בשבת 5 ביולי (י' בתמוז) 1941, בשעה חמש לפנות ערב, כאשר נודע לנו, כי האינטלגנציה האוקראינית, כלומר בני הפריצים והכמרים, ביקרו בכפרים ותבעו מהאכרים שיבואו העיירה כדי לערוך פרעות ביהודים ולא להמתין עד

שהנאצים יגיעו. אין לתאר את היאוש והפחד שתקפו את היהודים. כולם התהלכו נבהלים ומדוכאים.
ולמחרת היום קרה הדבר. ביום א׳ 6 ביולי, בחמש לפנות ערב נכנסו לעיירה מכיוונים שונים ״שקצים״ מזויינים שפתחו מיד ביריות לכל עבר. הם פרצו לחנויות ולבתים פרטיים ושדדו וחמסו מכל הבא ליד. עם התחלת הפוגרום נפל הקרבן הראשון – בנימין פריימן, חתנו של ליבר קרש. הוא הספיק עוד לפני שנפל להרוג בגרזן את אחד הפורעים. הפורעים הופתעו משנוכחו כי היהודים יודעים להשיב מלחמה שערה והם ברחו לכפריהם בלקחם אתם את ההרוג שלהם.
למחרת היום חידשו הפורעים את מלאכת הביזה בהיקף גדול יותר, אך הפעם הסתפקו רק בביזה וביריות באויר. קרבנות לא נפלו. בו בערב, משנודע לנאצים שהיו בקובל, כי האכרים האוקראינים משתוללים ברטנה ובעיירה שוררת אנרכיה שלחו פלוגת חיילים עם מכונות יריה לרטנה והללו פתחו ביריות על הפורעים אשר היו סבורים כי היורים הם צעירים יהודיים שבאו לעזרת היהודים ברטנה ולפיכך השיבו אש. בחילופי היריות האלה הרגו הנאצים עשרה מהפורעים הכפריים.
ביום שלישי, 8 ביולי, גרשו הנאצים את כל היהודים מבתיהם וריכזו אותם על הכביש ליד ביתו של אייזיק שטינברג. בין הנאספים היו ישישים שבקושי יכלו ללכת וכן גם נשים עם תינוקות בזרועותיהן. לאחר כמה שעות שחררו את הזקנים ואת הנשים והילדים עד גיל 13, ואילו את הצעירים חקרו ועינו במשך עשר שעות תמימות. הם לא התחשבו בכך שהיורים עליהם היו הכפריים והטילו את כל האשמה עלינו. אחד מהחבורה, קצין נאצי, גידף והעליב את העם היהודי, באמרו שהוא־הוא הסיבה לכל הצרות. מתוך קהל היהודים שנאספו על הכביש נשמעה קריאה בקול רם:״לא!״ הקריאה זו באה מפיו של יצחק־הירש הלד ע׳ה, בחור בעל הכרה לאומית, אך אף אחד לא הסגיר אותו למרות תביעתו של הקצין הנאצי, שרצה לדעת מיהו שהשמיע את הקריאה הנועזת.
הנאצים לא התמהמהו ופרסמו מיד את פסק־הדיו: הואיל וקידמו את פניהם ביריות בבואם לעיירה, יש להרוג מיד 70 איש וחסד הם עושים אתנו בנכותם ממיספר זה עשרה אנשים כמספר הפורעים שנהרגו. 60 איש, 30 יהודים ושלושים אוקראינים מתושבי המקום – אחד דינם – להריגה. הם הסכימו להרוג במקום 30 האוקראינים – 30 שבויי מלחמה רוסיים שהובלו לרחוב קובל והוצאו להורג ביריות. הם גם בחרו מבין היהודים 20 גברים חסונים שתפקידם היה לקבור את ההרוגים. לאחר מכן עברו קצינים נאציים בין היהודים שנאספו בכיכר כשהם בוחנים פני כל אחד ובחרו 30 איש שהועמדו לחוד. שנים מבין השלושים הצליחו להתחמק ולברוח (אחד מהם היה בנימין שואב המים, והשני – מישהו שלא היה מאנשי רטנה.) את עשרים ושמונה היהודים הובילו לאותו מקום שלשם הובלו קודם שבויי המלחמה

למחרת בבוקר הצצנו דרך החלונות, וראינו פרשים אוקראינים ברחובות וניכר היה, כי משהו עומד להתחולל. זוכרני, כי אבא ניגש אלי, נתן לי את התפילין ואיזה סיר־בישול ואמר לי: ״אני חושש מאד מפסוק י״ד בספר ירמיהו – אחד מעיר ושניים ממשפחה – שיקויים בנו. תשמור אתה על התפילין ואולי הם גם ישמרו עליך. לך מהר למקום עבודתך בזבלוציה, שהרי לך יש רשיון־עבודה ואתה מוגן יותר מאתנו, ואולי נועדת אתה לחיים ולהמשך המשפחה הגדולה שלנו״. הוא פרץ בבכי מר, כאילו ניבא לו לבו שלא נתראה יותר.
אותו יום הוציאו להורג את אבא ואמא, את אחותי הקטנה בריינדל ושני ילדים: האחד של אחותי פרל הנמצאת עתה בארץ, וילד של אחותי בתיה.

★ ★ ★

מי לא הכיר את מנדל הזגג ברטנה? מי לא נזקק לו בעיירתנו לשם התקנת חלונות קיץ או חלונות־חורף, לאחר שריפה ובכל הזדמנות אחרת? יהודי שקט וצנוע היה מנדל זה, עשה מלאכתו באמונה וגידל ארבעה בנים שהיו עוזרים לו במלאכתו. בעיירה ידעו כולם, כי מנדל ובניו מתקנים חלונות גם בבתיהם של אנשים שאין ידם משגת לשלם. לכשירחיב – ישלמו. זוכרני כי בהיותי בן 7 פרצה שריפה גדולה ברטנה וגם ביתו של מנדל הזגג נשרף. אבי יהודה־לייב ורניק ז״ל אירח את משפחת מנדל בביתנו הישן. משפחה גדולה היתה זו: מנדל פלוצקר ואשתו, ארבעה בנים ושתי בנות, אך אבא שמח מאד על שנזדמנה לו מצוה זו, אם כי האירוח הזה נמשך כשנה וחצי.
במחנה העבודה בזבלוציה נזדמנתי יחד עם שלשה בנים של מנדל זה. אני הועסקתי בנגרות והם – בעבודות זגגות ופחחות. היה לנו אישור עבודה מאת הגרמנים, ובאותם ימים היה זה כאילו פוליסה לביטוח חיים.
כל שמונים האנשים שעבדו במחנה גרו בתנאי צפיפות גדולה בכמה צריפים עלובים, ומדי בוקר היינו מתפזרים בשטח, איש־איש לעבודתו במנסרה הגדולה, ולעת ערב היינו

הרוסיים, ושם הרגו אותם. בין עשרים הגברים החסונים שעליהם הוטל לקבור את ההרוגים נמצאו גם אבותיהם של שני בנים שבמו־ידיהם כרו קבר לבניהם: גיסי נתן מרדר ויעקב שטיינגרטן (האחרון ניצל אח״כ והצליח להגיע לארץ ישראל דרך איטליה) כאשר בנו של נתן מרדר, שהיה כבר פצוע קשה, ראה את אביו קרא לו: ״אבא, עודני חי, תן לי קצת מים, מעי נשרפים״. נתן נבוך מאד ולא ידע מה לעשות, כי לא הרחק ממנו עמדו הרוצחים הנאצים. כשהסתלקו ניסה להציל את בנו, אך זה היה כבר מאוחר מדי. אחד מעשרים ושמונת היהודים ניצל והוא יעקב קלדנר מהעיר העתיקה, בנו של אשר שהיה מכונה ״דער גייער״.

במשך כמה שבועות היה שקט בעיירה, אך ההדים שהגיעו אלינו על הפרעות והשחיטות בערים ובעיירות אחרות היה בהן כדי למרר את חיינו. היה לנו ברור, כי זהו שקט שלפני סערה.

מבול של גזירות ניתך עלינו, והראשונה ביניהן היתה – גזירת הטלאי הצהוב שכל יהודי חייב ללבוש. היה בכך משום עלבון מוסרי לכל אחד מאתנו. לאחר מכן כפו עלינו את ה״יודן־ראט״ ובחדשים הבאים החמיר המצב עוד יותר. בכל ערי הסביבה, פרט לקובל, הוקמו גיטאות בשביל האוכלוסיה היהודית והתחילו במיבצעי (אקציות) השמדה, וביניהם השמדת 18.000 יהודי רובנה. הרגשנו שהקרקע בוערת מתחת לרגלינו ועניבת התלייה מתהדקת על צוארנו יותר ויותר.

המצב הכלכלי מחמיר יותר ויותר. שיתוק מוחלט בכל תחומי העבודה . נמשך מבצע השוד של רכוש נכסים יהודיים. נאסר על היהודים לעזוב את העיירה. נשדדו מהם כל הפרות והסוסים שהיו ברשותם. אפילו כלב וחתול אסור שיימצאו בביתו של יהודי.

ככל שמחמיר מצבנו – משתפר מצבם של שכנינו האוקראינים ואכרי הכפרים. הארס האנטישמי מחלחל בעצמותיהם אך הם מעוניינים לנצל את בעלי־המלאכה היהודיים ומשתדלים לקבל את הרשיון לכך מהמושלים הנאציים. מבחינה מסוימת היה זה לטובת היהודים כי בעלי המלאכה היהודיים שעבדו בכפרים קיבלו את שכרם באמצעי מחיה, מה שהציל את העיירה מרעב. עוד יתרון היה לעבודה בכפרים: ידו של הכובש הנאצי לא שלטה שם ואפשר היה איך־שהוא לנשום ואף לקוות לימים טובים יותר.

שיחק לה המזל לרטנה עיירתנו. לא הותקן גיטו לאוכלוסיה היהודית, כפי שהיה הדבר בהרבה ערים אחרות, לא רעבו ללחם והחיים היו נוחים יותר מאשר בישובי הסביבה. ברם לא ארכו הימים ונתחדשו גזירות שונות ומשונות. מסים הוטלו ללא הגבלה כלשהי, הוחרמו רהיטים ומלבושים מאיכות טובה וכן גם כל חפץ יקר־ערך. כל מה שמצא חן בעיני הנאצים לקחו הנאצים, ארזו ושלחו לגרמניה. כל סימן של התנגדות יכול היה לעלות בחיים. הדבר החמור ביותר היו התביעות מה״יודנראט״ לספק להם יהודים לעבודה כביכול. בהתחלה החליט ה״יודנראט״ לשלוח ל״עבודות״ אלו רווקים. התחילה איפוא בעיירה פרשה של חתונות. כל מי שרק יכול היה – התחתן, מבלי לבחון ולבדוק אם

חוזרים לצריפים. בתקופה זו למדתי להעריך את האחים פלוצקר, בניו של מנדל הזגג, על התנהגותם הנאה. הבכור שמחה היה המנהיג ובעל האוטוריטה, ואכן ראוי היה לכך. בחור חסון היה, בעל כתפים רחבות, שירת בעבר בצבא הפולני, נבון והחלטי בכל מעשיו. גם שני האחים האחרים, משה־יענקל ויהודה־לייב, היו טיפוסים חיוביים. כשהתחילו ה״אקציות״ ברטנה ובשורות־איוב על מעשי הגרמנים התחילו להגיע בזו אחר זו, זימנו שמחה ואחיו התייעצות סודית של האנשים שלפי הערכתם אפשר היה לתת בהם אימון, והחלטנו פה־אחד לא להמתין יותר ולברוח בהזדמנות הראשונה. ההחלטה על הבריחה היתה קשורה בלבטים רבים, ובעיקר נוכח העובדה שהיו לנו נשים וילדים. לא קל לברוח איתם ויותר קשה – לברוח בלעדיהם. קיימנו עוד התיעצות, וסוכם: בורחים ויהי מה, ובעוד כמה ימים יינתן האות. למחרת היום עבדתי כרגיל בנגריה, אך הרגשתי תכונה לא רגילה. הצצתי דרך החלון וראיתי שהוציאו את שמחה החוצה וליד מפתן הנגריה הכניסו לו צרור כדורים והוא נפל. טכנאי אוקראיני בכיר, שהיה ממונה על המכונות, ניגש אל שמחה ההרוג, טלטל אותו ברגליו ואמר: מי יתן ואזכה לראות במצב זה את אחרון היהודים. אותו יום הוציאו גם את אחיו של שמחה להורג. מסתבר כי לגרמנים נודע על התוכנית לבריחה. הם אספו את יתר העובדים במחנה ואמרו לנו, כי מזלנו הוא שנודע להם בעוד מועד על הבריחה המתוכננת, ולפיכך נמשיך לעבוד, ואם נהיה בסדר – נחיה. וכך המשכתי לעבוד במחנה עוד 8 חודשים, עד שברחתי והצטרפתי לשורות הפרטיזנים. התמונה הזאת של הוצאתו להורג של שמחה עמדה לנגד עיני במשך כל ימי היותי במחנה. כשהייתי עובר ליד הטכנאי האוקראיני הנבזה – היה רטט עובר בכל גופי, אך מה יכולתי לעשות בתנאים ההם? באחד הימים שמעתי שהטכנאי הזה חלה, ואכן ראינו כי הוא דועך מיום ליום, עד שבאחד הימים זכינו לראותו נופל לא רחוק מהמקום שם נהרג שמחה – והוא לא קם יותר. ראינו

הבחורה מתאימה או לא מתאימה לו. היו אלו חתונות של עצב ולא חתונות של שמחה. הכל ידעו מה "העבודה" היעודה, ולפיכך לא בדקו בציציות ועשו הכל כדי לא להיות ברשימת הנשלחים לעבודה. אך עד־מהרה התברר כי מיספר הרווקים הוא מועט והיה הכרח להכניס לרשימת הנשלחים לעבודה גם נשואים.
בנובמבר 1491 הקימו השלטונות הנאציים בעיירה איגוד ("ארטל") פועלים לפי הדוגמא של ברית המועצות. כל בעלי המלאכה היו מאוגדים בקואופרטיב אחד שהיו בו כל מיני סקציות מקצועיות. היתה הנהלת חשבונות של הרווחים בסקציות השונות ועשרים אחוז מהרווחים נועדו להוצאות התעמולה הנאצית.

בכך נס מהשמיים. עובדה זאת עודדה וחיסנה אותו. התחלנו להאמין, כי יש דין ויש דיין, ואולי עוד נזכה לעולם טוב יותר.

* * *

משה כגן היה זכור לי עוד מימי הילדות. הוא היה בא לביתנו תכופות מזבלוציה, מקום מושבי, ואבא היה מארחו. יהודי חסון ובריא היה, אך דיבורו היה תמוה קצת, שכן היה מוציא מפיו רק משפטים קצרים וקצובים. אבא הסביר לי, כי משה זה הוא בן־דוד שני שלי והוא חזק וגבור וכל הגויים מפחדים ממנו. היתה לו למשה, לפי המסופר, מסגרת־צלעות על בטנו, ויכול היה לחנוק כל אדם ב"מסגרת" זו. בימי מלחמת העולם הראשונה לחם משה בקבוצות פורעים שונות והראה להם את נחת זרועו. חוויה בלתי נשכחת היתה לי כששמעתי את סיפוריו על מעשי הגבורה שלו. כשעבדתי בנגריה בזבלוציה נפגשתי גם עם משה וטיכסנו יחד עצה איך לברוח ליערות.
בוקר אחד, כשעבדתי בנגריה, התפרצו לנגריה גרמני אחד ושני אוקראינים, והגישו למנהל הנגריה הגרמני חבילה ובתוכה שברי רובים שהביאו לתיקון לנגריה. פולניה אחת שעבדה בנגריה, יוזאה פלצק, שהיתה מתעסקת בלילות עם הגרמנים, גילתה מי הביא את הרובים לתיקון. הוציאו את משה מחוץ לכפר, נתנו לו את וציוו עליו לחפור בור. משה הבין את כוונתם. תוך כדי חפירת הבור הנחית את האת שלו על שני גרמנים שעמדו בצד והם נפצעו קשה מעוצמת המכה. שני הרובים שלהם נשברו ואנחנו נצטווינו לתקן אותם במהירות ובסודיות מוחלטת. עשרות כדורים פילחו את גופתו של משה הי"ד לאחר מעשה זה. הסיפורים על עברו הוכחו כנכונים. הוא נפל כגבור.

בן־ציון קמינצקי

זכרונות עגומים

כבן 13 הייתי כשפרצה מלחמת העולם השניה. כל אשר אירע מני אז חרות היטב בזכרוני. רואה אני את בית הורי כאילו תמול־שלשום עזבתי אותו. הבית עמד ליד הכביש הראשי שהוביל מרטנה לבריסק (הרניק). אבי היה בעל מלאכה והיתה לו גם אדמה חקלאית, רפת, אורווה וגן עצי־פרי. בעיני הבריות נחשב כ"בעל בעמיו". הוא טיפח קשרים טובים גם עם האוקראינים, ומסתבר כי בזכותם ניצל מהשואה, הוא ובני המשפחה שלנו, כפי שיסופר להלן. אמא דאגה למשק הבית ובעיקר לחינוך הילדים: האחיות ביילצ'ה ואודל ואני — הבן־יחיד.

אבי החזיק וקיים בבית מורה פרטי שלימד אותי עברית ודאג גם להשכלתי הכללית. למדתי גם אצל רבי ב"חדר" ואחר־כך בבי"ס "תחכמוני" בבריסק דליטא ולאחר מכן בבית־ספר "תרבות" ברטנה הייתי חבר ב"השומר הצעיר" והשפה העברית היתה שגורה בפי. המורה קצקר הוא שחינך אותי לציונות, לאהבת ישראל וארץ ישראל.

זכורות לי היטב השנים שקדמו למלחמה, ובעיקר הפוגרומים הרבים שנערכו בערי פולין בשנים 1936־1939 והתעמולה האנטישמית בהשפעת גרמניה הנאצית. לא פעם ברחה אחותי ביילצ'ה מבריסק לרטנה מחמת הפוגרומים האלה ושנאת היהודים שהיתה מושרשת אצל הפולנים בימים ההם.

אני רואה בעיני־רוחי את ימי המלחמה הראשונים, כאשר הרוסים נסוגו בבהלה מהעיירה והשכנים האוקראינים שלנו התחילו להשתולל. עמדתי על הכביש ליד ביתנו יחד עם עוד כמה "שקצים" אוקראינים בני גילי. לפתע הגיחה מכונית צבאית עם גרמנים. מהמכונית יצא קצין של ס.ס. וביקש בגרמנית שנביא ביצים. משראה כי הגרמנית שלו אינה מובנת לנערים, הסתייע בתנועות־יד שונות כדי להסביר את מבוקשו. כאשר הביאו את הביצים מסר הקצין לנערים האוקראינים כסף גרמני ("רייכס־מארק") והדגיש: אל תתנו ליהודים את הכסף הזה!" הבנתי היטב את משמעות ההדגשה הזאת. ראיתי את עצמי מושפל. ברחתי הביתה, השתטחתי על מיטתי ובכיתי. אולי אז הרגשתי לראשונה, כי אני נחות־דרגה, אדם שאין לו ערך, יהודי...

כשנתפרסם הצוו המחייב כל יהודי לשאת על הגב ועל החזה מגן־דוד צהוב בקוטר של 12 ס"מ — העמיקו רגשי הבושה והדכאון שלי. זוכרני כי באחד הימים יצאתי החוצה בלי ה"מגן דוד". פגש אותי השוטר האוקראיני הידוע לשמצה איבן, תפס אותי והכה אותי עד זוב דם, בעט בי במגפיו, איים עלי באקדחו,

ישראל חייט

דרכים וחלומות

אני צועד בדרך־לא־דרך לעבר העיירה שנחרבה — רטנה. בקפיצת־דרך אני מדלג על ערים ועיירות יהודיות שאורח חייהן היהודי מדורי־דורות מכוסה עתה עפר ואפר ואלפי קברים. על חורבות אלו תועה עתה שארית הפליטה, אודים מוצלים מאש ומגזים ומגרזנו של התליין, אחד מעיר ואפילו לא אחד ממשפחה, שנראים עתה כשבלים שנקצרו בשדות שוממים. משונה, ככל שלא ייראה, הליכה זו שלי בדרכים שנשבעתי לא לשוב אליהן לעולם — איני יכול לעקוף אותן. כל הדרכים כאן סלולות בדם יהודי.

★

רטנה, שלהי 1945. בוקר של יום ראשון. השמש מחממת וזורקת אלומות־אור גם היום כמו תמיד, ואני מהרהר: בשביל מי? אני מאובן, מהלך כנע ונד בחשיכה והרהור אחד מטרידני בלי הפוגה: האמנם יכולה השמש להאיר ולחמם לרוצחים ולנרצחים גם יחד? אני מהלך על פני חורבות וגבעות דשא של רטנה היהודית. בין קירות מטים לנפול והרי־אפר עומדים עוד בתי יהודים שלעיניים יהודיות נראים הם כאוהלים בבית

ולבסוף תבע מאבי דמי־כופר ואבי נאלץ לתת לו צמיד זהב.
באחד מימי הסתיו של שנת 1942, שבועיים לפני הימים הנוראים, באה אלינו בריצה פרומקה (נפטרה בארה"ב), נקשה בתריס ובקול חנוק צעקה לאבי: "הרצל, תברח, הצילו את עצמכם, העיירה בוערת, הגרמנים הקיפו אותה מכל הצדדים, השחיטה הגדולה מתקרבת!". לא היה מקום להרהורים. ברחנו. הוריי, אחותי אודל ושני ילדיה, גיסי יעקב הוכמן ז"ל ואני, מצאנו מיפלט בביתו של איכר אוקראיני שביתו היה בקצה העיירה במרחק 2 ק"מ מהרי פרוכוד. למחרת בבוקר הביא האיכר בשורה מרה: הגרמנים והשוטרים האוקראינים מגייסים תושבים כדי לחפור בורות בהרי פרוכוד. זהו זה. הגיעה שעתה של ה"אקציה" האחרונה. במשך כל היום (י"ג באלול) נשמעו יריות. הגוי שנתן לנו מקלט בביתו עלה על עץ גבוה וצפה לעבר הרי פרוכוד. מדי פעם בא למקום מחבואנו וסיפר לנו על אשר ראו עיניו. הוא בכה וכולנו בכינו יחד אתו. ידענו כי הקיץ הקץ על חייהם של יקירינו, קרובינו וכל יהודי רטנה. צעקות "שמע ישראל" הדהדו לאורך כל הדרך להרי פרוכוד. כצאן לטבח הובלו. לא היה ולא יכול היה להיות כל נסיון להתנגדות. עצם ההרגשה, כי הנה אנחנו חיים וכל יתר היהודים מומתים ונהרגים, היתה איומה ומעיקה.

נדרו של אוקראיני אנטישמי

אותו יום לפנות ערב ביקש האיכר האוקראיני שנעזוב את ביתו. הוא פחד מהלשנה. באין ברירה עברנו לחורשה בסביבה והתחבאנו שם. בחצות הלילה ראינו איזו דמות נעה בחורשה. זיהינו אותה לאור הירח. היה זה אוקראיני שיצאו לו מוניטין כשונא ישראל, אנטישמי מובהק. לא ידענו אם הוא מתכוון להרוג אותנו או להסגירנו לידי הגרמנים. על כל פנים, לא טיפחנו אשליות ושיערנו שקרב ובא גם הקץ שלנו. הופתענו כולנו כשפתאום נפל האוקראיני הזה על צווארי אבי, פרץ בבכי והתחיל לספר את הסיפור המחריד שלו: בערב, לאחר הטבח, הלכתי להרי פרוכוד במטרה לחפש כסף, זהב ובגדים שהשאירו היהודים שנרצחו. כשתקרבתי למקום שמעתי אנחות בוקעות מתוך האדמה שעוד רעדה. עדיין היו בבטן האדמה אנשים חיים ונושמים... עדיין פרץ דם מהתעלות שהיו בשכבות חול... לא יכולתי לעמוד שם וברחתי... אני נשבע לך, הרצל, כי לא לקחתי דבר. ברחתי כל עוד נפשי בי, ותוך כדי בריחה נדרתי נדר, כי אם אמצא משפחה יהודית – אשתדל להציל אותה ולעזור לה כמיטב יכולתי. אני נשבע לך, הרצל, בשם כל הקדושים, כי יום־יום אביא לכם אוכל, אגן עליכם. אתם חייבים לחיות".
כך דיבר האיכר האנטישמי תוך כדי בכי והתיפחות. כדי להוכיח כי דבריו אמת, ביקש מאתנו שנישאר במקום והוא ילך לביתו ויביא מזון בשבילנו. אבי וגיסי לא יכלו כנראה להעלות בדעתם כי כדבריו כן הוא. שמא הלך להביא תגבורת כדי שיסגירו אותנו לידי הגרמנים תמורת פרס כספי שהגרמנים נהגו לתת לכל מי

הקברות... מתוך בתים אלה מציצים
יצורים חיים, ששואלים בתמיהה:
האמנם יש עוד ברטנה יהודי חי?
אני מתעכב ליד גן שמוריק גם היום
כבימים ההם. חבל! ילדים רוקדים
ושרים במעגל, ואילו עיני מופנות
למקום אחר – לאותו חלק של
העיירה שהפך תל־חרבות, לילדים
הקבורים מתחת לערימות לבנים
ואפר, אולי על חטא שחטאו בנטעם
את הגנים האלה?
אני פוגש את השכנים שלי לשעבר
כשהם מקושטים בבגדי־חג בדרכם
למנזרים שלהם כדי להתפלל
לאלוהיהם שבחר בהם כרוצחים
ובנו כנרצחים, ואני מהרהר: אלי
שבשמים, אילו הענקת לי עתה את
כוחותיו של שמשון הגבור כדי
לזעזע את קודשי הרוצחים ו"תמות
נפשי עם פלשתים"!

★

השמש שוקעת, מתקרב לילה קר
ומעונן, ואני עודני שכוב ליד
הקברים בגבעות פרוכוד. הכל
מסביב שומם ומת, רק עננים נעים
בשמים החשוכים, עננים שמקורם
הוא עשן כבשני הקרמטוריום
שנישא גם לכאן, עשן של גוויות
נשרפות, שמטיל עלי תרדמה
ועוטפני בחלומות.

★

בביתי פגשה אותי גם היום, כמו
תמיד, רעיתי האהובה, אך עיניה
השחורות והיוקדות הן כבויות עתה,
פניה הורודות והמחייכות הן חוורות
עתה, כפי שלא היו אף פעם,
ושפתיה הענוגות שהיו מרעיפות
עלי נשיקות אם, לחשו: אל תבוא
עוד לכאן, אל תבוא...
לקראתי בא ילדי, אוצרי, יהלומי,
אך היום בא בלי שפת הילדים
שלו... בידיו הרכות שהיו תמיד
מחבקות את צווארי הראה לי היום
את ראשו הקטן שנורה וממנו ניגר
דם־ילדים חם.
התעוררתי כשזיעה קרה ניגרה
ממני, הלב התפתל בצער וכאב. אור
לבנה בהיר היה נסוך על גבורי
חלומותי... הדלקתי נרות־נשמה
לעילוי נשמתם ולאור נרות התמיד
התחלתי לקרוא בדפים מכוסי דם
של ספרים שאספתי על חורבותיה
של רטנה:
השמים הזילו דמעות,
ודם נשפך מלבי.

שהסגיר יהודי? כשעזב אותנו ברחנו למקום אחר...
לאחר זמן־מה פגשנו אותו שנית. הוא חיפש אותנו. הוא לא כעס על שברחנו. הוא הבין לנפשנו. סיפר לנו כי הביא אוכל וחלב לילדים, אך כשבא למקום מחבואנו ולא מצא אותנו, הבין כי לא האמנו לדבריו. איכר אוקראיני זה נשאר נאמן לנו ועזר לנו תמיד. בביתו מצאנו סעד ועידוד. הוא קיים את נדרו ואם נשארנו בחיים – הודות לו נשארנו.

ואני את עיני עצמתי למען אוכל לצלול ביגוני... אילו קראתי שורות אלו שיצאו מידיו של ליריקן יהודי, בשכבר הימים הייתי מבין אותו אחרת מאשר היום, אך גם היום – הבן לא אבינה מדוע לא הזילו השמים דמעות כאשר רוצחים נאציים ירו בלבבות יהודים והם המשיכו להאיר בימות רצח היהודים כבימות חיי היהודים?

ניצלנו בזכות שודדים

היה חורף קר מאד והשלג ירד בלי הפוגה. רעדנו מקור ומפחד. ישבנו באיזה מיבנה מלא תבן ושחת. ניסינו לחדור עמוק־עמוק בערימת השחת כדי להתחמם קצת. היינו מלוכלכים והכינים אכלו אותנו בכל־פה. היינו מדוכאים ומיואשים. היינו בטוחים כי אנו הננו היהודים היחידים שנשארו בחיים. המרצחים ערכו חיפושים מדוקדקים וכל יהודי שנמצא – נהרג מיד. הרהרנו: אכן, התגשמה הסיסמה הנאצית ״יודענריין״.
מחבואנו אז היה בביתה של איזו ״גויה״ אלמנה. היא התחננה שנעזוב את ביתה. פחדה שירצחו אותה ואותנו גם יחד. בדרכים עקלקלות שבנו לביתנו שעמד ליד הכביש הסואן. תקוה אחת ויחידה היתה לנו: הגרמנים ומשתפי הפעולה האוקראינים ערכו כבר את חיפושיהם בבית זה, ואולי נוכל לשהות שם יום־יומיים עד שנמצא מחבוא אחר. בני משפחתי נשארו בבית ואילו אני וגיסי יצאנו באישון לילה למושבה קטנה ״סילצס״ כדי לחפש מקום־מקלט לכל המשפחה. לאחר יומיים של שהות בביתנו חדרו לשם בלילה אוקראינים במטרה לשדוד מה שנשאר. הם עברו מחדר לחדר וכשהגיעו לחדר הקיצוני בו ישבו בני משפחתי וראו אנשים – נבהלו השודדים וברחו. גם בני משפחתי נבהלו כמובן ואף הם ברחו מהבית ומצאו מחבוא ברפת של איכר אחד – וכך ניצלו שוב. למחרת היום באו הגרמנים והקימו בביתנו תחנת־משטרה.

מותו של יעקב הוכמן

המשכנו לנדוד ממקום־מחבוא אחד לשני. איכרים אוקראינים עזרו לנו, תמכו בנו, יעצו היכן להתחבא. כל מיני ״גויים״ נתנו לנו מיצרכי־מזון. מדי ערב הייתי הולך יחד עם גיסי לבתי האיכרים, ומהם קיבלנו לחם, חלב, תפוחי־אדמה וכד׳. בערבי הקיץ אספנו תפוחי־אדמה בשדות וקטפנו פירות מהעצים. בערבו של יום־קיץ אחד בשנת 1943, שנה לפני שחרורנו, יצאתי עם גיסי לחפש מזון. החלטנו לא ללכת יחד, אלא כל אחד הלך לאיכר אחר. לאחר שהצטיידתי בכמה ככרות לחם התחלתי לצעוד בין השיחים בכיוון למקום המחבוא של המשפחה. יריות פלחו את האויר ואני נשכבתי בין השיחים רועד מפחד. זו היתה הפעם הראשונה שגיסי לא היה יחד אתי. חששתי לגורלו ולגורל בני המשפחה. מי יודע במי מהם פגעו היריות? בדמיוני ראיתי שחורות. שעה ארוכה

שכבתי דומם ואחר־כך התחלתי להתקדם בזחילה והגעתי לרפת שבה התחבאו בני המשפחה. גם הם שמעו את היריות וחששו לגורלנו. הם שמחו כמובן לשובי בשלום, אך מי יודע מה אירע ליעקב? הוא היה איש אמיץ־לב ואופטימי והישרה בטחון בחוג המשפחה. הוא שירת בצבא הפולני וידע להתגבר על פחדים. במשך הלילות הארוכים שהיינו משוטטים יחד בשדות, בחורשות ובבתי האיכרים, התקשרתי אליו מאד. השתדלתי להרגיע את בני המשפחה ואמרתי להם כי יעקב ודאי ישוב בבוקר השכם. במקומו בא אלינו הגוי בבוקר ובישר את הבשורה המרה. הוא מצא את יעקב שרוע על אם־הדרך כשלידו בקבוק חלב וכיכר לחם. הגוי כיסה אותו בשמיכה, ובערב, לפי בקשתנו, קברו אותו על גבעה אחת בסביבה. אבל במשפחה, אחותי התאלמנה, שני ילדיה התיתמו, וכולנו דוויים. כעבור זמן נודע לנו כי הוא נרצח בידי אוקראיני צעיר שרצה לנקום את נקמת אביו שנרצח ע"י הפרטיזנים, שלדבריו היו יהודים.

בידי האוקראינים הלאומניים

... התחילו להגיע חדשות טובות. הגרמנים הובסו בסטלינגרד וכן גם בחזית המזרחית. הצבא הגרמני נסוג והרוסים מתקדמים. זיק של תקווה. אנו מוסיפים לעבור ממחבוא למחבוא, אך עתה איננו מדוכאים כל כך כמו בעבר. אותו זמן מצאנו מקלט אצל איכר ששמו וואקולקה שעזר לנו מאד. חל מיפנה אצל האוקראינים ששיתפו פעולה עם הגרמנים. הם החליטו לנתק את הברית עם הגרמנים ולהתחיל במאבק כדי להקים מדינה אוקראינית עצמאית. בראשם של אלה עמד גנראל אוקראיני בשם בולבה, ועל שמו נקראו "בולבובצי". הם לחמו נגד הגרמנים הנסוגים וכן גם נגד הרוסים שהתקדמו. היינו נתונים בין הפטיש והסדן ומצבנו החמיר וחייב אותנו לזהירות יתירה, כי האוקראינים התארגנו ביערות ובחורשות בהם מצאנו מחבוא. השיחות בינינו התנהלו בשפת־אלמים, פחדנו להשמיע הגה. כך גם דיברו הילדים הקטנים של אחותי שהתיתמו מאביהם. באחד הימים הופיעו לפתע שני נציגים של האירגון האוקראיני בלוויית האיכר המציל שלנו. הודעה חד־משמעית היתה בפיהם: הואיל ואבי הוא בעל מלאכה ויודע לתקן נשק, על כל משפחתנו לעבור למחנה שלהם ליד חוטושוב, והם יפרשו עלינו את חסותם. אבי יעסוק בתיקון נשק, אני אעזור לו, ואמי ואחותי יסרגו סודרים וגרביים בשביל הלוחמים שלהם. לא יכולנו לסרב ועברנו לבסיס שלהם. שם הועמד לרשותנו בית קטן. הם התייחסו אלינו יפה בהתאם להוראה מפורשת ממפקדיהם.

במשך שנתיים של נדודים התרגלתי לחיי־לילה. אהבתי את החשיכה שהגנה עלי והכרתי כל שביל באפילה. מאור השמש פחדתי, כי האור עלול היה להסגיר אותנו בידי המרצחים. נראה לי איפוא מוזר להתהלך באור היום, לקלוט קרני שמש, לנשום אויר צח, להיות חופשי, לראות אנשים בחוץ ולא לפחד מהם...

יעקב גרבוב

איך התלקחו ניצוצות הנקמה?

לעתים יש לי איזו הרגשה כאילו יד נעלמת ומסתורית, אולי ידו של תינוק, מזדקרת מתוך בור, רומזת ואומרת לי: ספר, ספר יעקב, ספר הכל, למען ידעו עד סוף כל הדורות מה אירע לנו.

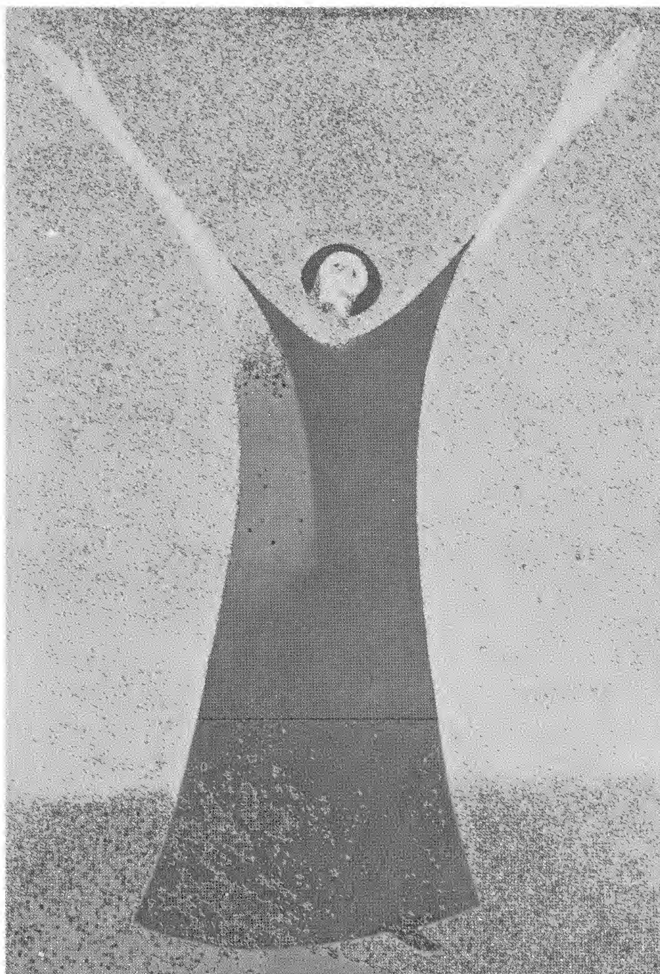
בשנת 1938 עזבתי את רטנה ויצאתי להכשרה בעיר רובנה. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה נתקבלה הוראה מההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" לחסל את ההכשרה, לחזור למקומות מגורינו, למשפחות, ו"לשמור על הגחלת עד יעבור זעם". (מי ידע אז כמה זמן יימשך הזעם הזה...) נהגנו בהתאם להוראה. אני חזרתי לרטנה דרך לוצק וקובל, ובכל מקום שעברתי בו ניכרו כבר עקבות המלחמה. משהגעתי לרטנה ראיתי כבר שיירות של הצבא הפולני הנסוג בדרכו לתחנת הרכבת בזבולוט. שכבנו בין ערוגות גן־הירק, מתחבאים מפני הקלגסים של פולין המובסת. משהגיעו הרוסים, בתוקף ההסכם בין מולוטוב וריבנטרופ, היה ברור לנו, כי נסתם הגולל על כל האידאלים הציוניים שלנו, על התרבות העברית, על פעילות הקרנות הלאומיות ועוד ועוד. כל תקוותנו היתה, שהכיבוש הרוסי לא יאריך ימים ונוכל ברבות הימים "לחדש ימינו כקדם".

כשפרצה מלחמת גרמניה־רוסיה ב־1941 התחילו הרוסים לעזוב את העיירה וכמה משפחות יהודיות עזבו יחד איתם. ביניהם היה גם אחי הבכור שמואל ובני משפחתו. כמה ימים היתה העיירה ללא שלטון ואיכרים מהסביבה המרוחקת נהרו לעיירה כדי לבוז בז. אחדים מהם נכנסו לביתו של אברהם הוכמן, חתנו של ליבר קרש. אותה שעה ישב שם גיסו בנימין פריימן מהכפר קרמנו. כשראה את הפורעים, תפס גרזן והתיז את ראשו של אחד מהם, אך הוא עצמו נפל חלל מידיהם של יתר הפורעים, שהסתלקו מהבית בידים ריקות. היו שני ימים של שקט בעיירה, אך עד־מהרה הגיעו פלוגות של חיילים גרמנים וההודעה הראשונה שפרסמו היתה, כי על כל יהודי רטנה להתרכז על הכביש ולהסתדר בשורות לפי משפחותיהם. כאשר יצאו היהודים למקום המיועד הכריזו הגרמנים, כי אם מצויים בתוך הקהל חיילים סוביטיים עליהם לצאת מהשורות. שני בחורים יהודיים ששירתו בצבא הסובייטי יצאו מהשורות, אם כי רבים ניסו להניא אותם מכך. הבחורים אמרו: אין אנו רוצים להמיט שואה על יהודי רטנה. נהגתם יפה ביחס אלינו ולא נגמול לכם רעה תחת טובה. אולי יסתפקו הגרמנים בשנינו והרעה לא תחול עליכם.

לאחר מכן עבר גרמני ממושקף וחמור־סבר על פני השורות והצביע על שלושים אנשים צעירים שיצאו מהשורות. בין היוצאים היו: חברי הטוב מתנועת השו״הצ לייבל שטיינגרטן, ישראל קנפר, ינקל קלדנר ואחרים. כאשר שלשים הצעירים התרכזו בצידי הכביש ניגש אל הגרמני שבחר את הקרבנות אלי ינוביץ׳ ואמר לו בגרמנית: אדוני, אני הייתי בימי מלחמת העולם הראשונה ראש העיר ושירתי נאמנה את השלטונות הגרמניים. הנה לפניך התעודות שלי. הגרמני סטר בפניו ואמר לו: הגרמנים של היום הם לא הגרמנים של אז. חזור למקומך!
כל השלשים הוצאו כידוע להורג, פרט לאניומן שואב המים שהסתלק מבלי שהבחינו בכך, ויעקב קלדנר, שנפל על הארץ עם היריה הראשונה

הכל השתנה עתה באורח־חיינו. שכבנו על ספסל ולא תחת ערימת תבן ושחת, אכלנו ליד שולחן ולא ברפת או בדיר־כבשים. הרגשנו במחנה של ה״בולבובצי״ כבארמון מלכים... במשך שבעה חדשים התגוררנו אצלם ונהנינו מחופש. אכן, היה זה חופש מאולץ מאד, שכן ידענו היטב מה עוללו האוקראינים האלה ליהודים בעבר. ידענו גם, כי לא מתוך אהבה הם מחזיקים בנו וכשיבואו לידי מסקנה, כי איננו מועילים להם יותר – לא יחוסו על חיינו, אך כל עוד יעילים אנחנו – סיפקו את כל צרכינו. לא פעם חשבנו: מה יעשו בנו המרצחים האלה? חיפשנו דרכים לבריחה, אך בכל המרחב שהו האוקראינים הלאומניים. גם נסיונותינו למצוא קשר עם הפרטיזנים שהיו במרחק כמה עשרות קילומטרים – העלו חרס. אבי התיידד עם אחד הקצינים, חבר המטה, שהיה אחראי עלינו. הוא העריך מאד את עבודתנו בתיקון הנשק ובסריגת הסודרים. כינויו היה ״סטוצ׳קה״ ובשעתו היה שוטר. הוא גילה לאבי סוד: במטה שלהם הוחלט, כי במקרה שהפרטיזנים יתקדמו לעברנו וינסו לכבוש את האיזור – יהרגו אותנו. הוא נשבע, כי הוא יציל אותנו אם אכן תגיע השעה הזו.
באחד הערבים ביקרתי יחד עם הקצין־הידיד בביתו של אחד האכרים. המארח הגיש תקרובת ויי״ש והידיד שלנו השתכר ו״משנכנס יין־יצא סוד״. הוא סיפר כי המצב מחמיר, הפרטיזנים לוחצים מכל הצדדים, יהיה צורך לסגת וממילא יהיה הכרח לבצע את התוכנית שעליה סיפר לאבי בסוד.
לפני שחזרנו הביתה טפח הקצין על שכמי ואמר: אל דאגה, כל עוד אני בחיים – לא יאונה לכם כל רע״.
למרות הבטחתו זו הייתי מדוכדך מאוד, וכשחזרתי הביתה סיפרתי לבני המשפחה מה שעומד להתרחש בקרוב. העצבות ירדה על כולנו. שנתנו נדדה במשך כל הלילה. מה אפשר לעשות? עתה, יותר מתמיד, רצינו לחיות, לראות בתבוסה המוחלטת של הנאצים, להרגיש טעמה של חרות אמיתית. ברם, ידענו כי עוקבים כאן אחרי כל צעד שלנו יומם ולילה.
למחרת היום, לפנות ערב, נסוגו האוקראינים מהאיזור מחמת לחץ הפרטיזנים שהחלו בפינוי השטח לקראת כניסת הצבא הרוסי המתקדם. נשארנו לבדנו בין 10 משפחות של אכרים. הוזהרנו, כי אסור לנו לעזוב את הבית בו התגוררנו. היינו ערים במשך כל הלילה, דרוכים ומתוחים לכל איוושה מהחוץ. לפנות בוקר חזר אלינו הידיד – סטוצ׳קה. הוא היה עייף, בלתי מגולח ובפיו סיפור: רצו בלילה לבוא כדי להרוג אותנו, אך הוא שכנע את חבריו שלא יבצעו את זוממם והבטיח להם להעביר אותנו אליהם. הוא הציע לנו לברוח בכיוון לפרטיזנים וביקש שנזכור אותו לטובה. דמעות זלגו מעיניו ואנחנו הרגשנו לפי חזות פניו כי הוא מדבר דברי־אמת. נכמרו רחמינו עליו והצענו לו שיברח יחד אתנו, אך הוא לא רצה לבגוד בחבריו. נפרדנו ממנו בצער רב.
אותו זמן היתה יחד אתנו פרומקה – זו הבחורה שהזהירה אותנו בזמנו, לפני ההשמדה, שנברח מהבית. היא ואמי יצאו כ״סיירות״

לחפש את הפרטיזנים, לפי הכוונתו של הקצין־הידיד, אך בינתיים הגיעו פרטיזנים רכובים על סוסים למקום שהותנו. הם הופתעו לפגוש יהודים וילדים קטנים. ביניהם היו גם פרטיזנים יהודים. קשה היה לנו להאמין למראה עינינו: יהודים לוחמים עם נשק ביד. הפרטיזנים שרפו את כל הבתים, נטלו אתם נשק ושקי חיטה והסתלקו מהמקום. הצטרפנו אליהם. הגענו לחוטושוב, ומשם – לקמין קשירסק, אשר בה פגשנו יהודים אחרים מניצולי השואה. לאחר שנים של נדודים, יסורים ותלאות איומות, התחלנו לנשום נשימה של חופש. הצבא הרוסי השתלט על הסביבה ואנחנו יכולנו להלך ברחובות ללא פחד.

״אל ההרים אשא עיני, מאין יבא עזרי״ (תהלים). צייר – בֶּן

ונחשב כמת, אך יצא לאחר מכן מערימת הגוויות.
הלילה ירד על רטנה. ליל־אימים שנמשך שנים.

★

הגרמנים החרימו את הפרות שבעיירה וצריך היה להוביל אותן לקובל. משה זמל, ישראל־דוד פיינטוך ואני היינו בין מובילי הפרות. כשהגענו למבואות קובל התרחקה פרה אחת מיתר הפרות. ישראל־דוד ניגש אליה והצליף בה במקל כדי לזרז אותה. משהבחין הגרמני שהיה איתנו, כי יהודי מניף את מקלו על הפרה, קרא אותו הצידה, הוריד ממנו את כובעו, הוציא מספריים, גזז ותלש באכזריות את שער ראשו. ואז התלקח אצלי ניצוץ הנקמה.

יבוא יום ואנקום את נקמת היהודי שהושפל – כך הרהרתי בלבי.

★

מבול של גזירות ניתך עלינו. כל יום וגזרותיו. הייתי עד־ראייה לאירוע זה: הגרמנים הודיעו על מיכסה מסויימת של אנשים שצריכים להתייצב בשעה מסויימת לעבודה. היודנראט קבע מי ומי צריך להתייצב. בשעה היעודה לא היו במקום כל האנשים שהצטרכו להתייצב. גם מזכיר היודנראט, יצחק קרש, איחר בכמה דקות. משהופיע – קרא לו הגרמני והתחיל מצליף עליו במגלב שבידיו. הדם ניגר מפניו ומראשו של איצל, אך הוא לא אמר מלה. כשהתמוטט לגמרי – נדלק עוד ניצוץ של נקמה, או אולי התלקח יותר הניצוץ הראשון. חשבתי בלבי: אם רק אשאר בחיים נקום אנקום גם את דמו של איצל.

★

שוב נצטווה היודנראט לספק עובדים. לא היתה ברירה אלא לאסוף את שארית הגברים שנשארו בעיירה. הפור נפל בין היתר גם על בנו יחידו של שמעון הגנן (סדובניק). אמו ואביו העיוור

השמיעו זעקות מחרידות: ״אתם לוקחים את הבן היחיד שלנו, מי יפרנס אותנו?!״. למרות שהגיוס הזה לא חל עלי, יצאתי מהשורה ואמרתי: אני אלך במקומו. לייבל גרבוב ניגש אלי, חיבק אותי ואמר: ינקלה, אתה בן־חייל, פרלוטארי אמיתי.
הסיעו אותנו מיד לקובל והוטל עלינו לאסוף את כל החפצים מהגיטו אשר תושביו הושמדו אתמול. עבדנו כל היום עד שקיעת השמש. פתאום הבחין הגרמני שהשגיח על עבודתנו, כי שני בחורים הכניסו משהו לכיסם. הוא רמז שיגשו אליו,חיפש במכנסיהם ומצא שתי חפיסות של סבון. ״זוהי גניבה!״ צעק הגרמני, הוציא חבל ארוך, מתח אותו וציווה על הבחורים לרוץ בלי הרף סביב החבל, כשהוא מצליף בהם בפרגול בלי רחמים. כל יתר העובדים עמדו סביבם ונאלצו להסתכל במחזה. עצמתי עיני, כי לא יכולתי להסתכל ואש הנקמה הבוערת בתוכי גברה יותר ויותר.

★

לאחר כמה ימי עבודה באיסוף נכסיהם וחפציהם של היהודים שנהרגו, העבירו אותי לעבודה בהנחת קווי מסילת־ברזל. יחד אתי עבד גם אביגדור פיינטוך מרטנה. העבידו אותנו קשה, דרשו תוצרת מירבית. יום אחד כשלו כוחותי ותוך כדי עבודה עלו בראשי רעיונות על בריחה. באוזניי הדהד איזה קול מסתורי שמצווה עלי לקום ולברוח. הפסקתי לעבוד לדקה אחת, ופתאום הרגשתי על גבי את פרגול הגומי שבקצהו היה כדור של עופרת כבדה. מולי עמד גרמני וצרח בזעם: נרפה אתה, מתבטל! התעורר בי רצון להתנפל עליו ולרצחו, אך ראיתי את אקדוחו ונרתעתי.
למחרת היום לא התיצבתי לעבודה ויחד עם אביגדור פיינטוך הלכנו בכיוון לרטנה. את אביגדור תפסו ליד ביצ׳ן ורצחו אותו, ואני הגעתי

יעקב גרבוב

היו גם כאלה

(פרקי זכרונות של פרטיזן)

את מרבית החורף עברתי בעליות ־גג וברפתות של אכרים מהסביבה, מבלי שהם ידעו על־כך. רק אחד מהם היה מוכן לתת לי מחבוא לכמה ימים ברפת ואחר־כך נאלצתי לעזוב את המקום מחשש לעינים של השכנים. האיכר התנצל בפני, נתן לי ככר לחם, ועם חשיכה עזבתי את המקום ופני לעיר, שם עמד ביתו של שומר היער הפולני שעזב את המקום עם פרוץ המלחמה בין רוסיה וגרמניה. האיכרים מהסביבה עקרו את החלונות והדלתות וכל דבר נוסף שניתן היה לפרקו. נשארו רק הקירות ועלית הגג אשר בתוכה החזיק תבן ושחת לפרות.
נכנסתי לתוך החורבה, עליתי על עלית הגג, התעטפתי בתבן ובשחת, שאלמלא כן הייתי קופא מכפור, ונרדמתי... עם שחר התעוררתי, פרסתי את הלחם שהיה בתרמילי לחתיכות, תליתי את התרמיל על גבי בליטה כדי שהעכברים לא יתחלקו בפתי. על מריש מולי היו תלויים שני עטלפים. הרהרתי: להם טוב, אף אחד לא יטריד את מנוחתם ולעת אביב יקומו לתחיה ויהיו חפשים, ואני שוכב כאן נרדף וצמא לנקמה. והכנים אוכלות אותי חי...
אני מביט דרך חרך ורואה את כל היקום מכוסה שלג לבן ועצי האורנים עומדים וכפותיהם הירוקות מלאות שלג ככריות לבנות. לפי חשבוני צריך כבר להיות סוף החורף. שלג סמיך ירד כל הלילה, לא אוכל לצאת ואם אצא – אשאיר עקבות בשלג הרך והן עלולות להסגיר אותי.
כל לילה, כשאני נרדם, יש ל ביקור בבקתה. הלילה ביקרה אותי אחותי הבכורה וחפפה לי את הראש, אתמול הייתי בחגיגת חנוכה בביה״ס, גם אבי בא באחד הלילות, עטף אותי בטליתו ולקח אותי ל״חדר״ של ר׳ מוטל ״סרפד״. אמא באה עטופה בסודר של שבת העשוי תחרה שחורה, שערותיה הלבנות בצבצו על מצחה הצחור, ועיניה הכחולות זהרו. היא עטפה אותי ואמרה: ״אתה תשאר בחיים ועליך לנקום את דמנו אל תשכח!״. אני מתעורר, מסתכל החוצה, אולי אזכה פעם לראות מישהו ממשפחתי, אבל מעטה השלג הלבן עודנו מכסה את כל היקום ושמש זוהרת מטיילת לה במרום ונהנית מהברק הנוצץ בכל צבעי הקשת. אני נמצא במצור לבן...
באחד הערבים שמעתי מרחוק את חריקת השלג מתחת לרגליהם של אנשים. אני מסתכל דרך החרך ורואה שני אכרים צעירים מתקרבים לבקתה. ראיתי את פרצופיהם האדומים ואת עיניהם הקטנות. הם נעמדו והסתכלו סביבם, ואחד מהם אמר לחברו:

"האם מסתתר לו כאן איזה יהודון?"

"עזוב ונקה, עונה לו חברו, מאז שהבקתה נעזבה שוכנים בה רק שדים ורוחות. היהודונים הם פחדנים גדולים, יעדיפו למות מאשר להכנס הנה, הנה גם עטלפים מצאו להם שם מקלט" – אמר והצטלב. שני עורבים התחילו לצרוח ולהתעופף מסביב לבקתה ומלאו את כל היער בהמית צריחותיהם. אחד מהם נעמד על עץ אורן והשני על גג הבקתה והמשיכו לריב והקרה־קרה שלעם מילא את לבי חדוה כאילו היתה זו מנגינה אלוהית בעולם ההולך ונחרב שהזמן עמד בו מללכת...

בלילה הרגשתי רוח קלילה נושבת ונעשה לי חם יותר. גם הכנים רוחשות יותר. לפנות בוקר ראיתי שגם העטלפים התחילו להניע את משושיהם, ייתכן שהאביב מתקרב, השלג ימס, ואוכל לעזוב את הבקתה העומדת על הדרך המובילה לשני כפרים של אוקראינים, רוצחים ומשתפי פעולה עם הצורר הגרמני.

לחם יש לי עדיין, ויספיק לי לכמה ימים. את צמאוני אני מרוה בשלג שנערם על הגג. בבוקר אני מציץ דרך החור ואני רואה כתמים שחורים על המעטה הלבן שכיסה את האדמה וכמה עשבים ירוקים. עתה אוכל לצאת ועקבותי לא יסגירו אותי...

באישון לילה עוטף אני את רגלי בתבן ובסמרטוטים, לוקח את הלחם שבצקלוני,את הסכין אני תוחב עמוק בחולצתי, אומר שלום לעטלפים מודה לעורבים ועוזב את הבקתה. רק הכנים צמודות היטב לגופי... מסביב חושך. מרחוק נשמעת יללת הזאבים המבכים את הרעב שבבטנם. מבעד לסבך עצי האורן נוצץ כוכב בודד היום גם הוא נרדף...

אני מכוון את רגלי לבית הבודד העומד בפאתי היער במרחק של כשעת הליכה מזורזת. אם אספיק להגיע לבית בלי כל תקלה – אעלה לעלית הגג שברפת ואשאר שם כמה ימים. גם אם יבחין בי האכר – לא יסגיר אותי, לכל היותר יבקש ממני לעזוב את המקום, ואולי יתן לי ככר לחם.

אני משרך את רגלי העיפות ומודד צעדי כדי לא להקים רעש. מי יודע מאיפוא יגיח רוצח, שעשוי לקבל מאת הגרמנים קילו מלח ובקבוק יי"ש, עבור הסגרתי. ביד אחת אני מחזיק במקל מסוקס וביד השניה אני לופת בחזקה, עוד מעט אעלה על עלית הגג שברפת ואוכל לישון בלי לפחד...

אני פותח את דלת הרפת ונכנס פנימה. ברפת עומד הבל חם שפולטות הפרות. אני מוצא את הסולם ועולה אני מרגיש את ריח השחת והתבן ונשכב. חם לי ונרדמתי.

אור השחר מפציע, אבל ברפת עוד שולטת החשיכה. ואני שומע קול ביידיש, רחל, אני חושב שישנו עוד מישהו איתנו כאן. קול אשה עונה לו "לא, מאיר, זה רק נדמה לך" שני השמות היו מוכרים לי: רחל ומאיר מכפר חוטושוב. אזרתי עוז ואמרתי: "זה אני יעקב, בנו של פסח ואחיו של דוד גרבוב מרטנה". כשאור היום חדר יותר לרפת התקרבתי אליהם. כשראו אותי נבהלו מזקני העבות הרוחש כנים ככוורת. מאיר פנה אלי, "יעקב, בוא

בדרכי־עקלתון לבית הורי ברטנה. אמא חיבקה אותי אך ציוותה עלי לברוח ליצר, לחפש את אחי דוד שנעלם ואיננו. הלכתי היערה, הצטרפתי לפרטיזנים. גצי הנקמה שפעמו בתוכי התלקחו יותר ויותר, ובמיבצעים שונים בהם השתתפתי היו לי כמה וכמה הזדמנויות לקיים את השבועות שנשבעתי לעצמי ולנקום בגרמנים.

נרד למטה ובין הפרות אקצץ לך את הזקן. אחרת יהיה כאן שטפון ולא נוכל להחזיק מעמד״.

אנו יורדים בסולם, נעמדים בין הפרות ומאיר מתחיל במלאכת התספורת כשפתאום נשמעה חריקת הדלת הכבדה של הרפת הסובבת על צירה.

נכנס אחד מילדיו של האיכר דודא. הוא נעמד משתומם ומסתכל עלינו ועל מעשינו. מאיר פונה אליו תוך כדי לטיפות ראשי המכוסה שערות לבנות כפשתן ואומר לו, ״יוסקה, אנא אל תספר לאביך שישנו עוד בן־אדם אתנו. נכון שאתה מבטיח?״. יוסקה הסתכל על מאיר בעיניו הכחולות ולא ענה דבר, פנה לעסוקו, הוסיף שחת ומים לפרות ותבן למרבץ הפרות, יצא את הרפת סגר את הדלת.

היספר לאבא? כן הוא יספר! משחר ילדותם לימד דודא את ילדיו לא לשקר ולהישמע רק לאביהם. עם גמר קיצוץ הזקן אנו חוזרים ברגלים כושלות אל הסולם וכל שלב נראה לנו כתהום פעורה. התיישבנו שלשתנו בלי לדבר ומחכים לבאות.

השעות זוחלות לאט לאט כשמחכים לגזר־דין איום ונורא. אנו שומעים את צעדיו הכבדים של דודא המתקרב לסולם. הוא עולה עליו וכשראשו הגיע לעלית הגג, הוא פונה לרחל: ״בואי הנה רחל! אינכם מתביישים ללמד את בני לשקר לאביו מולידו? הזה שכרי? הלא אף פעם לא ביקשתי מכם מאומה״ דמעות ניקוו לו בזוויות עיניו וזלגו על זקנו השחור שהבהיק כעין הפלדה. רחל רצתה להצטדק, אבל דודא התחיל לרדת לפני שהיא הספיקה לאמר לו מילה.

רחל חזרה למקומה והתיישבה על ידנו, ושוב השתיקה האיומה משתלטת עלינו. כעבור שעה קלה נשמעת חריקת השער. האם בא הקץ? האם דודא הסגיר אותנו? מאיר אמר לי: אנו נתנגד, אנו חזקים, לי יש סכין וגם לך. עבורנו לא יקבלו מלח ויי״ש. ורחל אומרת: ״דודא יעדיף למות הוא ומשפחתו, ולא יסגיר אותנו,״...

אנו שומעים את חריקת הסולם שעליו עולה דודא, ובטרם שראינו את ראשו, הרגשנו בהבל החם העולה מסיר שחור מעלה אדים. דודא חזר ושוב עלה והעמיד סיר יותר קטן. בסיר הגדול — תפוחי אדמה, ובסיר הקטן — חלב חם.דודא פנה לרחל ואמר לה: ״תאכלו ותשבעו (ויהיה הד׳ עמכם ואתי) כדי שאוכל לעמוד בנסיון שהוא מנסה אותי. ״בשבילי זו היתה הארוחה החמה והמבושלת מזה חודשים רבים.

לפנות ערב הופיע דודא שוב עם לחם שחור וחלב חם, והוא פנה לרחל ואמר לה: ״שמעי רחל, אני איכר עני ומטופל בעשרה ילדים, ואני עושה הכל כדי שתשארו בחיים,כמצוות אלוהים. אתמול השגתי קצת חיטה, והלילה תרדי לביתי ותטחני אותם בריחיים שלי לקמח, ותאפי מצות, כי מחר זה חג הפסח שלכם. מצות בהתקדש חגכם. אני אסתיר את החלונות לבל יבקע האור החוצה, הילדים הקטנים ישנים והגדולים יודעים לשמור סוד״.

רחל פרצה בבכי, חבקה את דודא ונשקה לו על מצחו ועל עיניו:

ניצלתי בזכות אשה פולניה

בשנת 1938 גוייסתי, יחד עם יתר בני גילי ברטנה, לצבא הפולני ונשלחתי לעיר זמושץ. הוצבתי לחטיבה 9 של חיל־הרגלים, ואתי יחד שירת גם חברי שמחה פלוצקר מרטנה. עמדנו להשתחרר ב־15 בספטמבר 1939, אך עם פרוץ המלחמה נדחה השחרור שלנו. הספקתי להילחם נגד הצבא הגרמני שפלש לפולין על יד העיר פולאווי, ונסוגונו לקראסני־סטאוו שעל יד לובלין.

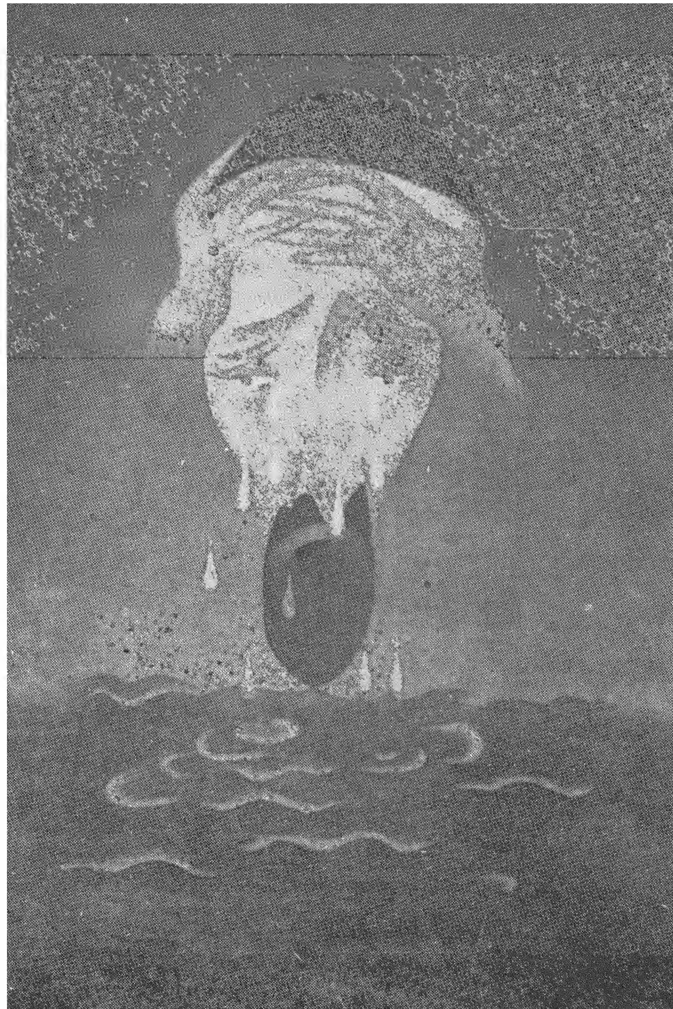
ההפצצות המאסיוויות והבלתי פוסקות של הגרמנים זרעו מבוכה בקרב החיילים, שחדלו להאמין באפשרות של נצחון, ורבים התחילו לברוח. חברי שמחה פלוצקר הציע לי לברוח יחד אתו בכיוון לרטנה אך אני סרבתי לערוק משורות הצבא כל עוד היחידה שלנו נלחמה.

באחד הלילות התחולל קרב עז בינינו ובין הגרמנים ונפצעתי. דם רב שתת מרגלי ללא הפוגה, והיו לי כאבי־תופת. ניצלתי תודות לאשה פולניה מכפר סמוך שגילתה אותי, חבשה פצעיי והשקתה אותי, אך השאירה אותי בשדה. חיילים גרמניים שגילו אותי בשדה טיפלו בי למרות שסיפרתי להם כי אני יהודי, והעבירו אותי לבית־חולים בקראסני־סטאוו, שם טיפלו בי רופאים פולניים שהיו בפיקוח הגרמנים. במשך כמה חדשים טילטלו אותי לבתי־חולים בחלם ובלובלין, ולבסוף הועברתי לוורשה, ושם הורידו את הגבס מחלקו התחתון של גופי והתחלתי ללכת, דבר שנבצר ממני במשך חדשים רבים.

התחלתי להיות אופטימי יותר ביחס לעתיד שלי, אך העכירו את רוחי השמועות על גורלם של היהודים בתחומי הכיבוש הנאצי. התייחסו אלי כאל שבוי פולני, ולפיכך יכולתי גם לבקר כמה פעמים בגיטו וורשה ולהיות עד־ראייה לסבל היהודים ולמראות־זוועה.

ביוני 1941 שוחררתי מבית החולים, ולפי בקשתי הועברתי ע״י הגרמנים לעיר הרוביישוב, שם שהו חברים שלי, ששירתו יחד אתי בצבא הפולני. קיוויתי לעזרתם כדי שאוכל

"לא, דודא, אין צורך לסכן את חיי הילדים ואת חייך. אם ימצאו אותי בביתך – יהרגו אותך ואת משפחתך ואותנו, ואם יימצאו אותנו ברפת – נגיד שאתה לא ידעת על קיומנו. אלהים יסלח לנו הפעם על שלא קיימנו את מצוות המצות בפסח...
למחרת ליל־הסדר בעלית הגג ברפת של דודא, עזבתי את מאיר ורחל. דודא נתן לי כיכר לחם גדול צידה לדרך. ריח המצות שאכלתי ליד שולחן הורי עולה באפי. מתחילה מחדש שרשרת בריחות ורדיפות, עד שבשלהי הקיץ הצטרפתי לשורות הפרטיזנים. מילאתי את צוואת אמי ונקמתי, ועוד איך!... מאיר נפל כגבור בשורת הפרטיזנים, אך לא לפני שנקם גם הוא. רחל הגיעה לארץ והקימה בית במושב נוה־מבטח וגם אני זכיתי לעלות לארץ.

"מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה" (תהלים). צייר – בֶּן

לשוב לרטנה.
כשפרצה מלחמת גרמניה–רוסיה עברתי דרך מיידאנק, ששימשה אז כמחנה־שבויים, ושם פגשתי במקרה את נוטקה שוסטר ויואל מרדר מרטנה, ששירתו בצבא הרוסי ונפלו בשבי הגרמנים. לצערי לא יכולתי להושיט להם עזרה כלשהי.
כשהגעתי להרובישוב לא מצאתי כבר שם את החברים אשר לעזרתם ציפיתי. פניתי ל"יודנראט" על מנת לקבל עבודה. לאחר זמן־מה נודע לי, כי חברי הטוב רזניק מברנוביץ', ששירת אתי בצבא, מתגורר בכפר סטרז'וב הסמוך. נסעתי אליו ונעזרתי במידה מסויימת על ידו.
בכפר הזה הכרתי את מי שעתידה היתה להיות אשתי – שרה.
משפחתה התגוררה בכפר הזה ועיסוקה היה סחר־בהמות. הצלחתי למצוא עבודה במקצועי כחייט, תפרתי בגדים בשביל הכפריים עד שהועברתי בשנת 1942 יחד עם כל יהודי הכפר לגיטו בהורובישוב.
באותו זמן התחילו החיסולים הראשונים של היהודים, והיתה לי הרגשה שהאדמה בוערת מתחת לרגליי.
התחלנו לחפש מיקלט בטוח יותר, ובמשך זמן־מה עבדתי במשק חקלאי ברוגאלין, לא רחוק מהרובייישוב.
כשהחמיר המצב ברחתי יחד עם שרה ושני אחיה. מצאנו מחבוא ברפתות של חברים פולניים, ובלילות היינו יוצאים ממחבואנו כדי לחפש מזון. תשעה יהודים, שהיו יחד איתנו ברוגאלין, נתפסו ע"י הגרמנים ונורו. אנחנו נשארנו בחיים תודות לאשה פולניה, ריבקובה, שראויה להימנות על חסידי אומות העולם, שהגישה לנו את מיטב עזרתה.
לאחר המלחמה הגענו למחנות העקורים בגרמניה. שם נולדה בתנו טובה, ומשם היגרנו לארצות־הברית. אחי, מאיר, שירת בצבא האדום ונלחם בנאצים. בתום המלחמה הגיע לפולין, ולאחר נדודים רבים הגיע אף הוא לארה"ב. הבנות שלנו, מירי וטובה, עלו לישראל ומתגוררות בתל־אביב. כל יתר בני משפחתי (אבי – חיים, אמי – טובה, אחי הקטנים ואחיותי) נרצחו כולם.

הרשל מוסטישצ'ר

יהודה כגן

מיומנו של אוד מוצל מאש

יהודה כגן נולד ברטנה בשנת 1922 ועד שנת 1938 למד בישיבה בעיר קוברין בפוליסיה. בשנת 1937 הצטרף לתנועת בית״ר והיה פעיל בתנועה עד כיבוש האיזור ע״י הרוסים בספטמבר 1939. בפרוץ המלחמה בין ברית המועצות וגרמניה, בסוף יוני 1941, היה יחד עם משפחתו בכפר בירקי בסביבת רטנה ונשלח לעבודת־פרך בקובל, כמסופר ברשימה בעמודים הבאים. הצליח לברוח מקובל והגיע לכפר בירקי, בו חיו בני משפחתו. בזמן חיסול היהודים באיזור ברח עם בני משפחתו ליער. אביו נפל בידי האוקראינים והגרמנים בשעת נסיון להגן על 50 יהודים שהתחבאו ביער. לאחר זמן נרצחו אמו ויתר בני משפחתו. הוא ואחיו, שגר היום בברית־המועצות, הם היחידים מבני המשפחה שנשארו בחיים. בשלהי 1943 הצטרף יחד עם אחיו לגדוד הפרטיזנים בפיקודו של הגנרל פיודור צ׳רניגובסקי והשתתף בפעולות רבות. עבר אח״כ את קו החזית וגויס לצבא האדום. השתתף בקרבות בחזיתות פינלנד, ויבורג, לנינגרד, אסטוניה, ליטא, וארשה, פוזנן. בחזית פוזנן צורף ליחידת המודיעין של הצבא האדום (ס.מ.ר.ש.) בתפקיד מתורגמן מגרמנית לרוסית, ובתפקיד זה השתתף בחקירות קצינים וחיילים שנפלו בשבי הרוסי.
כאשר נאסרו בעיר סטנצל 150 יהודים שהיו במחנה־עבודה גרדנלגן בעוון החזקת תעודות גרמניות ואמריקאיות, שחרר אותם יהודה כגן על דעת עצמו מהמאסר, ולפיכך נאסר ע״י שירותי הבטחון, הוחזק במאסר־בית ונחקר ע״י חוקרים צבאיים. הוא ברח ממקום מאסרו והגיע אחרי תלאות רבות ותוך כדי

21 ביוני 1941

היה זה בשעה 4 לפנות בוקר כשנשמעו בעיירה הדי הפצצות הראשונות שהוטלו מהאוירונים הגרמניים. שהעירו את תושבי העיירה משנתם. איש לא ידע מה קרה. אנשים התחילו לרוץ למשרד של השלטון הקומוניסטי של העיירה ושם נאמר להם, כי אין אלה אלא אמונים של הטייסים הסוביטיים. בשעה 10 לפני הצהריים הגיעו אנשים מקובל שסיפרו כי הגרמנים הפציצו את קובל. עתה נתברר מה קרה. בשעה 12 השמיע מולוטוב נאום ברדיו והודיע שנפתחה המלחמה בין גרמניה וברית המועצות.
הרוסים התחילו לסגת. התחננו אצלם שיקחו גם אותנו, אך לא היה עם מי לדבר. הפקירו אותנו לגורלנו המר.

23 ביוני 1941

העיירה מוקפת ע״י אוקראינים צמאי־דם מהכפרים הסמוכים, שהתחילו בביזה ובהתפרעויות. לאחר שהוצאו להורג היהודים הראשונים ברטנה התחיל אבי לטעון באוזני כל מי שרצה לשמוע, כי האדמה בוערת מתחת לרגליים ויש הכרח לברוח. עברנו לכפר לא רחוק מרטנה והיינו בו כשלושה חודשים. השתוללות האוקראינים נמשכה גם בכפר, רצחו ושדדו ללא הפוגה. הוקמה משטרה אוקראינית ובראשה הועמד שודד ידוע. הוא היה מעורר צמרמורת אצל היהודים בעצם מראהו. בבוקר לא עבות יצאה הפקודה: על כל היהודים, מגדול ועד קטן, להתאסף בבית הכנסת. שם כבר חיכה להם גרמני גבה־קומה וראש המשטרה האוקראינית, שמראהו בלבד הטיל אימה על היהודים. על אחד הספסלים ישבו שתי מורות אוקראיניות ולגלגו ליהודים הנבוכים. שוטר עם רובה בידו ועל ראשו מצנפת אוקראינית עם סמל ישב אף הוא שם ועל ידו עמד עוד שוטר אוקראיני עם מגפיים גבוהות ופרגול בידו. ״מיהו ראש־היהודים כאן?״ צעק־שאל. ר׳ מאיר אולישנקר הישיש התקדם מן השורה ואמר שהוא־הוא האיש. בתשובה לכך התחיל השוטר להצליף בפרגולו על גבו של הזקן, והאוקראינים שעמדו לידו התחילו למנות את מיספר ההצלפות – עד חמישים. הישיש לא הוציא הגה מפיו, פניו כוסו דם ודמעות וכתום המלקות נזרק לחדר שני כשהוא כורע־ברך.
עתה הגיע תורו של אבי, נחום, בן 55, ששירת בצבא רוסיה משנת 1914 עד שנת 1922, היה ארבע פעמים בשבי, נפצע כמה פעמים ובזמנו הוכה גם על ידי הבלחובצים. אבי עצם עיניו, כרע

על ברכיו והוריד את כובעו. אני ואחי הצעיר היינו עדי־ראייה להצלפות המרצחים האוקראינים על בשרו. כותנתו של אבי נקרעה מיד וגופו האדים מדם. ״אל אלוהים, איך?״ – זו היתה הקריאה שנתמלטה מפי אבי המוכה, והוא פרץ בבכי. האוקראיני שהצליף בו נתרתח ופסק: עוד 20 מלקות תקבל על הבכי הזה שלך ולאחר שהתעלף הושלך אבי החוצה. עתה הגיע תורי. נשכתי שפתי בשיניי, אך החזקתי מעמד. לא המלקות שהולקיתי כאבו לי כל כך, אלא הכאב והיסורים של אבי. משהגיע תורו של אחי הצעיר לספוג את מנת המלקות, צעקתי אליו: ״תחזיק מעמד, יוסל־ברו!״ – והוא עמד במיבחן תוך כדי התייפחות. וזה היה גורלם של כל היהודים באותו מעמד. הדם נזל מגופם ובגדיהם היו קרועים ובלויים.

כתום פרשת המלקות סידרו אותנו האוקראינים בשורות וציוו עלינו לצעוד ברחובות הבוציים ולשיר שירים יהודיים. כך הגענו לנהר טוריה, כשמשני צידי הרחוב עומדים אוקראינים וממלאים פיהם צחוק. הועמדנו בפני ברירה: או שנוטבע בנהר או שנושיט מהנהר 30 מטר מעוקבים של עץ ונסדר אותם בטורים. עבדנו עד שעת לילה מאוחרת בשארית כוחותינו, וכשסיימנו את העבודה ניתן לנו ללכת לבתינו, שם ציפו לנו בכליון־עיניים האמהות המיואשות והבוכיות. כשנכנסנו לביתנו נפלה אמא על צווארנו כשבכייה קורע לב ממש. אבא הוריד את כותנתו מגופו שהיה זב דם ועורו היה שחור ממש כפחם.

עברו ימים, שבועות וחודשים. עבדנו עבודת־פרך בכריתת עצים למען המשטרה האוקראינית, כשרגלינו נתונות בחותלות או סמרטוטים וידינו קפואות בלי כל אפשרות לחממן איך־שהוא. באחד מימי חודש אדר חזרתי עם אחי יוסל־בר מהעבודה וחשנו מיד באוירת תשעה־באב בבית. הסיבה התבררה מיד: אני ואחי נדרשנו לצאת למחנה עבודה בקובל. אמא כבר מבכה אותנו, היא יודעת מה פירוש ״מחנה עבודה״. גם אבא בוכה בכי־תמרורים ומתפלל, בבית אין פרוסת לחם והקור חודר לכל העצמות. אני מציע שרק אני אשאר לחכות לאלה שיקחוני לקובל ואילו הם ילכו העירה. מספיק קרבן אחד. יצאתי החוצה ועד־מהרה נעמדה לפתח הבית עגלה ובה ישבו עשרה יהודים. האוקראינים רצו לדעת היכן אחי שלא התייצב ומבלי לחכות לתשובתי התחילו להמטיר עלי מכות. הם פרצו הביתה, קרעו את כלי־המיטה והשמידו כל מה שבא לידם. וכך טולטלנו מכפר לכפר כשהם אוספים בעגלה יהודים אומללים שבמשך שנים רבות חיו ועבדו בכפרים אלה. אין לתאר את היללות והבכי של המשפחות אשר בניהן נאספו לעגלה זו שלנו. זוכרני כי באחד הכפרים הגיחה מתוך היער אישה שרצתה להיפרד בפעם האחרונה מבעלה, אך יריה אחת של שוטר אוקראיני הפילה אותה על הארץ זבת־דם. למראה האשה הפצועה הזאת חשבנו בלבנו: הנה זהו הסוף הצפוי לכולנו. לא נזכה אפילו לקבר־ישראל.

האוקראינים צריכים היו להוביל אותנו לקובל, אך לאחר זמן־מה

הסתכנות רצינית לפרנקפורט שבאיזור הכיבוש האמריקאי. היה מפקד המשטרה במחנה האו.נ.ר.א. בצלסהיים ואותו זמן היה גם פעיל בא.צ.ל. סיים קורס מטעם הא.צ.ל. בגרמניה עסק גם בעליה ב׳ ועזר להברחת עולים לארץ ישראל. באוגוסט 1948 עלה יהודה כגן לישראל והשתתף במלחמת השחרור במסגרת פלוגה ב׳ של הפלמ״ח ולאחר מכן שירת בחטיבת הנגב. ב־1949 השתחרר מצ.ה.ל והקים ביתו בגבעתיים.

בשנת 1963, כשהשתתף בטיול מאורגן לברית המועצות, נחטף שם ע״י אנשי בטחון סוביטיים, הובל למעצר במטה של ק.ג.ב. והואשם בעריקה מהצבא האדום כששימש כמתורגמן צבאי של יחידת ס.מ.ר.ש. וכן גם במסירת סודות צבאיים לאמריקאים ולשירות הריגול של ישראל. הוא נדון לעשר שנות מאסר. את העונש ריצה ב־7 בתי־סוהר שונים: קייב, גורקי, פנזה, קלוגה, רז׳יצה, ולדימיר. היה פעיל בין האסירים וסיפר על החיים בארץ ישראל ואף הפיץ ביניהם גלויות עם נופים ישראליים. על חטא זה של ״פרופוגנדה ציונית״ הועבר למחנה־עבודה 17/358 בו ישבו אסירים פוליטיים ושהצטיין במשטר חמור ביותר. במחנה 17 שבאיזור מורדוביה היה כלוא יחד עם אסירי לנינגרד: הטייס דימשיץ, חנוך קמינסקי, קורנבליט ואחרים, שהם היום אזרחי מדינת ישראל. שוחרר מהכלא לאחר שריצה את ״עוונו״.

הגענו לרטנה. העיירה רותחת. הובאו לכאן יהודים ממקומות שונים עם צרורותיהם בידיהם. כאן גם מתנהל "מקח וממכר" מסויים. "פודים" צעירים תמורת שעוני־זהב ומושיבים במקומם בעגלות המובילות לקובל בני־עניים. פתאום ראיתי את אבי ואמי ודודתי סלבה. אני רומז להם שיסתלקו. מובילים אותנו לקומנד־נטורה הגרמנית שהיא מוקפת בשוטרים גרמניים. אוקראיני אחד, בלכובייץ לשעבר, מרביץ על ימין ועל שמאל ביהודים שהתאספו להנאתם של הגרמנים. מכאן אנו מובלים לקובל, אך משהגענו לשם באה פקודה: לחזור הביתה! בשעת לילה מאוחרת אני מגיע הביתה, ובבית – בוקה ומבולקה. נחלי דמעות נשפכים מעיניו של אבא ואמא, כל מה שהיה בבית נשדד ונהרס. משראו אותי פתאום – גברה היללה בבית החשוך.

קובל, 1942

החורף היה קשה. עצים להסקה לא היו בנמצא ובבית היה קר כמו בחוץ. ציפינו לאביב, אך גם אז לא הוקל. התרגלנו קצת לצרות. באחד הלילות של חודש אייר דפקו על דלת ביתנו. היה זה שליח מטעם ה"יודנראט" ברטנה שבא להודיע כי על יהודה כגן להתייצב בבוקר בקומיסריאַט הגרמני כדי לנסוע לעבודה יחד עם עוד 50 יהודים. הידיעה הזאת הדהימה את כל בני־הבית. שלחתי מיד את אבי ואמי לרטנה ואני נשארתי לחכות. למחרת היום נתקבלה בטלפון ידיעה מרטנה כי עלי לבוא הכי מהר. נפרדתי מאחיי ובלבי הרהרתי: מי יודע עם אין זו פרידה אחרונה. באתי לרטנה. אבא ואמא נדכאים ושחוחים. ציידו אותי באיזו חבילונת והמשטרה זרקה אותה לאחת משלוש העגלות שהיו עמוסות חבילות, ואילו עלינו הוטל ללכת ברגל לקובל – דרך של חמישים קילומטר. 55 צעירים היינו וביניהם היו: המנהיג של "השומר הצעיר" משה פוגטש, וולף־בר טננבוים, בנו של מוטל השוחט, אברהם כגן ואחרים. טכס הפרידה קורע לב ממש. אבי מסתכל עליי במבטים אלמים, אמי מייללת, הייתי כבר רוצה להיות הרחק מכאן, קשה לי לראות ביגונם של הוריי. אנו מתחילים לצעוד וכתום היום אנו כבר באפיסת כוחות. הגענו לסביבת מחנה שבויי המלחמה הרוסיים ופוקדים עלינו לא להסתכל בכיוון המחנה הזה. עינינו מבחינות בגדרות התיל הדוקרני ובמגדלים הגבוהים המוקפים באנשי "גסטאפו" רכובים על סוסים. משמרות עם כלבי־צייד עומדים מסביב וחיילים עם מכונות־יריה. המצעד מתיש את הכוחות, אך הגענו למבואות העיר קובל. מובילים אותנו ל"יודנראט" של קובל ושני שוטרים אוקראינים מוסרים לראש ה"יודנראט" את שמותינו, ומעתה אחראים השוטרים היהודיים שמסתובבים עם מקלות בידיהם שלא יימלט איש מאתנו. למחרת היום אנו מובלים ללשכת העבודה הגרמנית בקובל. מחלקים אותנו לקבוצות ובגורלי עלה להימנות עם קבוצת ט.א.ס. אנו צועדים לעבר סביבת "נובה קוליובה", ליד תחנת הרכבת, וכאן נשתלבה הקבוצה שלי

אלי זסק

נקמתי!

כשפרצה מלחמת גרמניה־פולין בשנת 1939 הייתי בשירות חובה בצבא הפולני כחייל סדיר. כידוע התמוטט הצבא הפולני עד־מהרה, ועל פי חוזה מולוטוב־ריבנטרופ כבשו הרוסים את אוקראינה המערבית ואת מרבית שטחה של פולין, ואני נשלחתי חזרה לרטנה, כחיילים רבים אחרים שנשלחו אף הם לבתיהם. נראה לי שהעיירה שלנו לא סבלה במיוחד, על כל פנים לא מבחינה כלכלית, במשך תקופת השלטון הסובייטי. נשלחו אמנם משפחות "בורגניות" לסיביר והוגלו גם כאלה שהיו חשודים בעוינות אידיאולוגית למשטר החדש, אך בדרך־כלל הסתגלו התושבים לשלטון החדש. הפעילות הציונית נפסקה ורבים התחילו ללמוד רוסית ואוקראינית.
אותו זמן התחילו כבר להגיע ידיעות מערי פולין שנכבשו על ידי הגרמנים על מצב היהודים שמחמיר והולך, ויהודים רבים החלו לברוח משם בכיוון לגבול הרוסי כדי להימלט מהנאצים.
אני עבדתי כמכונאי ומסריט בקולנוע של רטנה, ולפיכך הייתי נוסע תכופות לקובל כדי להביא

בעבודות חפירה לתיקון קוי מסילת־הברזל.
יום עבודתי הראשון כאן היה מפרך. אני מוביל מלט במריצה שמחליקה מפעם לפעם והמלט נשפך ממנה. אנחנו מוקפים באנשי ס.ס. שמזרזים אותנו ומצליפים בפרגוליהם על ימין ועל שמאל. בצהרי היום מגיעות מכוניות שלוקחות את אנשי ס.ס. לארוחת צהריים ואנחנו מובלים למטבח יהודי. מחיר ארוחה הוא 1.50 מרק. לרבים מאתנו אין פרוטה, כי תמורת יום העבודה מקבלים רק 250 גרם לחם. יום עבודתנו מסתיים בשמונה בערב ואנו נשכבים על מיטותינו תשושי־כוח. למחרת היום אנו מתייצבים שוב ליד לשכת העבודה, ושוב מחלקים אותנו לקבוצות שמובלות לעבודות שונות, כשלפני כל אחת צועדים שוטרים יהודיים עם סרטים לבנים על זרועותיהם. הפעם עלה בגורלי עבודה קלה יותר בדייש של דגן. לידנו עובדים גם שבויים רוסיים. וכך המשכנו במשך שבועות בעבודות שונות כשמזוננו הוא — 200 גרם לחם ליום. מיום ליום מחמיר המצב.

גיטאות

ימים ולילות חולפים מתוך פחד, אימים ודאגה ללא גבול. מעשי הרצח של הנאצים נעשים תכופים ואיומים יותר. אנחנו מוקפים

יהודה כגן כחייל בצבא האדום (1945)

משם סרטים. זוכרני, כי כאשר נערכה ההתקפה הראשונה על קובל מהאויר — לא האמין איש כי אכן זו התקפה של אוירונים גרמניים, ונטו לחשוב כי אלה הם תמרונים של הצבא הרוסי ותו לא . עד כדי כך גדולה היתה ההפתעה. רק לאחר שהודיעו בכלי התקשורת הרוסיים כי הגרמנים פתחו בהתקפה, הוברר לכל כי פרצה מלחמת העולם השניה, ומיד לאחר מכן נכבשו בזו אחר זו הערים שבקירבת הגבול על ידי הצבא הנאצי. ביום שפרצה המלחמה חזרתי מקובל לרטנה והייתי עד ראייה להתקפה גרמנית. ברטנה היתה אנדרלמוסיה מוחלטת. השלטון הסובייטי קרא להתגייסות, אך למעשה היו הרוסים הראשונים שהתחילו לברוח בכיוון לקמין־קשירסק. היהודים בעיירה היו נבוכים ומתוסכלים ולא ידעו להחליט: לברוח או להישאר במקום. הראשונים שהתארגנו מיד — כנופיות של רוצחים אוקראינים שהתחילו במעשי שוד וביזה. לאחר שהגיעה פלוגת הגסטאפו הראשונה לרטנה והחליטה להוציא 30 בחורים יהודים להורג כתגמול על יריות כביכול של יהודים, הייתי בין 30 היהודים שהמפקד הגרמני קבע אותם כקברנים לצעירים שנורו. חפרנו את הקברים ואין צורך לתאר את אשר התחולל בנפשנו תוך כדי חפירה. לפי מיטב זכרוני הצליח רק אחד מבין השלושים, שנפצע רק ברגלו, להימלט בלילה וניצל. רק לאחר מעשה זה של הגרמנים, התחילו תושבי העיירה שלנו להרגיש ולהבין מה צפוי להם מידי הנאצים. רבים התחילו להימלט לכפרים, אך מרבית היהודים נשארו בעיירה והיו עדים לשיתוף פעולה בין האוקראינים שהסגירו יהודים לידי הנאצים ואף זכו לפרסים על כל הסגרה. כמכונאי נלקחתי לעבודה יחד עם בעלי מקצוע אחרים, ושכרנו היה — ככר לחם ליום. יכולתי להתנועע חופשי בסביבה והייתי מעודכן בכל הנוגע לגזירות הגרמנים. ה״יודנראט״ שהוקם ברטנה לא יכול היה לעמוד בכל הגזירות של הגרמנים שחומרתן גברה מיום ליום, ואחדים מהם שימשו בתור ערבִים. בין הנרצחים היו גם אבי חיים ואחותי

תמיד בשוטרים אוקראינים ואנשי ס.ס. גרמניים. לימים מתפרסמת פקודה: היהודים – לשני גיטאות, האחד – גיטו עירוני, והשני – גיטו מיוחד לפועלים. איש לא יודע לאיזה גיטו עליו ללכת, אך כל אחד יודע, כי מי שלא יהיה מוכן עד השעה 12 – אחד דינו להיירות. הכל עוסקים בפרידות ובאריזת מטלטלין. השמועה אומרת כי הגיטו העירוני יהיה בגבולות רחוב בריסק והשוק, ואילו הגיטו לפועלים – על החולות ליד תחנת הרכבת. אנשים נשרכים עם צרורותיהם בכיוון לגיטאות ואת האנשים החולים טוענים על עגלות. הבהלה גוברת משעה לשעה. הורים אינם מוצאים את ילדיהם, הילדים אינם מאתרים את הוריהם. מראות זוועה ממש, וכל אלה לעיניהם של אוקראינים וגרמנים צוחקים ומלגלגים לאידנו. הגיעה השעה השתים־עשרה, נשמעות היריות הראשונות ונופלים הקרבנות הראשונים. מי שלא הגיע עד המועד שנקבע לתחומי הגיטו – נורה. הנה הגעתי גם אני לרחוב שנועד לגיטו. כשש מאות איש יכול היה לקלוט הגיטו הזה, אך דחסו לתוכו 6,000. 20־30 אנשים בכל דירה. צפיפות איומה ורבים ישנים בחוץ מחוסר מקום. מה שגרוע ביותר – אין מה לאכול. אוספים את קליפות תפוחי־האדמה ותורים ארוכים עומדים כדי לקבל קצת מים. הגיטו מגודר בקרשים ומעליהם חוטי־תייל דוקרני. בצהרי היום מגיע אוטו עם 12 אנשי ס.ס. וקצינים גבוהים שדורשים 120 איש, ואני בין ה־120 הללו. הכל בטוחים כי מובילים אותנו למוות. מכניסים אותנו לתוך כלי־רכב מפוארים ומובילים אותנו לבתים יפים בקובל שבעליהם עזבום ונעלום. הוטל עלינו לשבור את הדלתות הנעולות. ברבים מהם גרו רופאים שהפקירו כל רכושם וברחו. כל מה שנמצא בבתים הוטען על כלי הרכב ולנו אסור היה לקחת שום דבר. במפקדה הגרמנית בדקו בכיסינו אם לא עברנו על הפקודה. בכיסו של מישהו נמצאה חפיסת סבון והוא נורה במקום. כשחזרנו לגיטו הסתכלו עלינו כאילו קמנו לתחייה...

נתפרסמה פקודה כי רק מי שיש לו אישור לעבודה רשאי להתגורר בגיטו של הפועלים, אך אישורים כאלה ניתנו רק לכמה מאות אנשים מבין 6.000. כל היתר חייבים לעבור לגיטו העירוני. גם אני לא קיבלתי אישור כזה. מכריזים כי כל מי שישאר בגיטו הפועלים בלי אישור יוצא להורג. הפחד מניע את האנשים לרוץ לגיטו העירוני. רבים מתחבאים בעליות־גג עזובות. אני ועוד 4 אנשים בלי אישורים מתחבאים בעליית־גג קטנה בגיטו הפועלים. בשעה אחת נשמעות היריות הראשונות וצעקות מחרידות. יורים בבנינו ובנותינו. רבים נסחבים בכוח ע״י אוקראינים, אנשי ס.ס. וס.ד. לרחבת בריסק ושם טוענים אותם בקרונות. 100 אנשים נורו במקום. מחפשים מחבוא בצנורות־מים, בתנורים, בכל מקום שניתן להתחבא בו, ולו לשעה קלה. אנשי ה״יודנראט״ מובלים לגורקה, ולאחר עינויים יורים בהם. במשך כל הלילה שומעים צעקות ״שמע ישראל״ וזעקות נשים וילדים. העיר כולה הפכה לבית־מטבחיים אחד גדול. אלה שלא נרצחו מובלים לבית־

חיקה עם ילדיה. אני ואחי יוסקה ועוד כמה יהודים קיבלנו רשות להביא אותם לקבורה. לאחר שהגרמנים חיסלו את גיטו קובל התחילו באקציות בכל הישובים שבסביבה. צעקות ״שמע ישראל״ של המובלים להורג נשמעו בכל הסביבה והגיעו גם לאוזניי.

אני המשכתי לעבוד בקובל במוסך מול טחנת־קמח יחד עם עוד כמה יהודים שהגרמנים נזקקו לשירותיהם המקצועיים. לאחר שהתחילו להגיע ידיעות על תבוסת הגרמנים בחזית סטאלינגרד, היה מנוי וגמור אתנו לברוח בהזדמנות הראשונה. התחלנו להצטייד במזון ואספנו כל דבר שנראה היה לנו כיעיל לצורך הבריחה. באחד הערבים ברחנו מקובל בכיוון ליער הסמוך. צעדנו בלילה בדרך מקבילה לכביש המוביל לרטנה. בעיירה שלנו נשארו עוד כמה יהודים שעבדו ב״ארטל״ (בית מלאכה) בשירות הגרמנים ורצינו לצרף גם אותם. פרט לסיבה זו היתה גם אחרת: היה לי נשק מוסתר ורציתי לקחתו.

לפנות בוקר הגענו לסביבת רטנה. שלושה מהחבורה נשארו ביער ואני המשכתי ללכת בכיוון לרטנה דרך הביצות. ידעתי כי הבנות של גיטל קרש מצאו מחבוא אצל ״גוי״ שהיה מוכר לי והלכתי לביתו. משרק נכנסתי לשם הודיעו לי כי אתמול אספו את שארית היהודים שהיו בעיירה והוציאו אותם להורג. ניתקתי מיד את המגע עם ה״גוי״ הזה וברחתי משם. דפקתי בדלת ביתה של חיצ׳ה ינוביץ׳. היא פתחה מיד ואף היא סיפרה, כי אתמול הוציאו להורג את כל היהודים ואחיה ברח ונמצא אצלה. היא הביאה אותי למקום המחבוא ובשיחה קצרה שהיתה בינינו סוכם, כי בלילה נלך להוציא את הנשק מהמחבוא ונברח מרטנה ליער. כך עשינו. הוצאנו את הנשק, ניקינו אותו היטב, עברנו את הגשר ודרך השדות הלכנו ליער. את הבחורים שהלכתי יחד איתם ושנשארו לחכות ביער – לא מצאנו. נכנסנו לביתו של אוקראיני שהיה נוהג לשדוד את העגלונים שהובילו סחורות לרטנה. הוא קיבל אותנו יפה וסיפר, כי ידוע לו על כמה יהודים שמסתתרים

הכנסת. רבים מהם כותבים בדמם את שמם ושם משפחתם, ויש מוסיפים קריאה לנקם על הדם שנשפך.

אנו מחכים שיגיע גם תורנו. עם אור הבוקר נשמעות נקישות בדלת. המשטרה היהודית היא זו, שמודיעה לבל יצא איש מפתח הבית עד שתבוא פקודה מהקומיסר הממונה על האזור. בצהריים מגייסים קבוצה של יהודים כדי לקבור את המתים הפזורים בכל העיר. אנחנו מגיחים ממחבואינו ומגייסים גם אותנו לעבודה־לריכוז הרכוש היהודי הרב המפוזר. אנשי ס.ס. שודדים מכל הבא ליד. אני פונה לחברים שלי: עלינו לברוח מכאן, נוריד את הטלאי הצהוב ונברח! וכך עשינו. אנחנו מנסים להגיע אל נהג גרמני אחד שהיה ידוע כידיד של יהודים. איתרנו אותו במקום עבודתו וביקשנו כי יוציא אותנו מהעיר. כששמע הגרמני מה מבוקשנו התחיל לצעוק: יהודים ארורים, למה לא הרגתם לפחות מאה גרמנים ואוקראינים?״ הוא מפחד להסתכן אך הוא מראה לנו באיזו דרך ללכת. אנחנו נראים כאוקראינים וגם מדברים אוקראי־נית טובה. שמנו נפשנו בכפנו והלכנו לאורך פסי הרכבת. סידורים, חומשים ותפילין מתגוללים בדרך. אנחנו מעכבים אוקראיני אחד ושואלים אותו מה חדש? הוא מספר לנו, כי בכל חצי שעה מביאים קרון יהודים ויורים בהם. שוב מגיעות לאוזנינו קריאות ״שמע ישראל״. קולו של הרב העירוני מגיע לאוזנינו: ״רוצחים שכמותכם, אתם יורים בנו וקוברים אותנו, אך בכם יירו כמו בכלבים ולקבורה לא תזכו!״. מכת רובה נוחתת על ראשו, הוא נופל לבור בעודו חי.

אנחנו פונים שמאלה בשורה עורפית, אך מרוחקים אחד מהשני עד כדי כמה מאות מטרים. פנינו מועדות לכפר קטן במרחק 15 ק״מ שאין בו משטרה, פוסעים על גבעות ובורות. במקום מסויים עלינו לחצות פלג מים. איכר אחד מבטיח לנו שיביא סירה לצורך זה, אך לפתע מופיעים לפנינו ארבעה שוטרים אוקראינים שעור־כים בדיקה בבגדינו ובכלינו ולוקחים מאתנו תערים לגילוח וכמה חפיסות סבון שהיו לנו. נשארנו עירומים כביום היוולדנו. ממשי־כים לנדוד דרך כפרים שונים ולאחר זמן מגיעים לכפר בו גרו בני משפחתי. הכל מופתעים לראות אותי. בטוחים היו שאינני כבר בחיים. לא רצינו ולא יכולנו להשתהות בבית. פנינו היו מועדות ליער — לפרטיזנים.

בסביבה והוא מוכן להראות לנו את מקום מחבואם. בלילה הלכנו שלושתנו (אני, אחיה של חיצ׳ה הנ״ל, והגוי הזה) לפי הנחייתו ומצאנו את שלמה פרלמוטר ומשה־חיים פוקס שמצאו מחבוא באיזה גורן. נתנו להם אוכל, לקחנו אותם אתנו והיינו יוצאים יחד לפעולות־חבלה. האוקראיני נתן לנו את הנשק שבעזרתו היה שודד את העגלונים היהודים בסביבה תמורת רכוש יהודי שאספנו יחד אתו. ממנו גם קבלנו ידיעות על המתרחש, וביו היתר סיפר לנו כי הכל מדברים על קבוצת פרטיזנים יהודיים שלוחמים בגרמנים ונוקמים גם באוקראינים משתפי הפעולה עם הנאצים. הכוונה היתה כמובן — לקבוצתנו הקטנה. המשכנו להסתובב בלילות בכפרים מתוך מגמה לאתר פרטיזנים ולהצטרף אליהם למעשי־חבלה בקנה־מידה גדול יותר. הצלחנו ליצור מגע עם קבוצת הפרטיזנים ע״ש לוגינוב. תחילה הם רצו לפרק את נשקנו, אולם ויתרו על כך לאחר התערבות של כמה יהודים, וביניהם מאיר בליט, והסכימו לצרף אותנו אליהם.

★

לאחר זמן־מה ולאחר שהתחילו לרחוש לנו אמון, נשלחנו לביצוע פעולות־חבלה במסילות הברזל, אך הקפידו על כך שלא נפעל בקבוצה אחת, אלא פזרו אותנו בקבוצות שונות, וכך נתפרקה החבורה שלנו. אני עברתי לגדוד של גנראל **פיודורוב**, שהיה מקבל פקודות ישר ממוסקבה, ובגדוד זה נפגשתי שנית עם שלמה פרלמוטר, שסיפר לי כי הפרטיזנים של הגנראל הזה הם־הם הפרטיזנים האמיתיים ובהיותנו בשורותיהם נוכל לנקום, נקמה של ממש, על כל אשר עשו הגרמנים והאוקראינים לבני משפחותנו וליהודים בכלל. שלמה תלה במו ־ידיו אחד מהאוקראינים האלה, ששימש כבלש אצל הגרמנים, הלא הוא איבן מקומכורה שרצח הרבה יהודים ברטנה.

ביחידות של הגנראל פיודורוב היו הרבה יהודים מהסביבה, והן פעלו כיחידות צבאיות לכל דבר. הן היו מקבלות ציוד צבאי גם ממטוסים

שנחתו בקירבתן והטילו אימה על האוכלוסיה בסביבה שהפכה עורה ושיתפה פעולה עם הפרטיזנים. לא פעם נתקלנו בבנדרובצים (אוקראינים לאומנים) והתפתחו קרבות בינינו וביניהם. עם התקדמות הצבא האדום הקיץ הקץ על קבוצות אלו והן חוסלו, ואילו אנחנו, הפרטיזנים, הצטרפנו לצבא והתקדמנו יחד אתו לשחרור אדמת אוקראינה.

הייתי עם הצבא האדום גם בשערי וורשה, שם נאלצנו לשהות כחצי שנה, והשתתפתי בשחרורה. יום־יום היו לנו אבידות, וביניהן גם יצחק שפירא, אשר אתו נפגשתי במקרה. לאחר מכן השתתפתי בכיבוש ברלין – וכך עד גמר המלחמה. יכולתי לומר ללא היסוס, כי קיימתי את הנדר שנדרתי לעצמי וליהודי רטנה, נקמתי את נקמת דם אחינו שנשפך.

יהודה כגן במלחמת השחרור

מאיר בליט, פרטיזן מהכפר דאַטין

יעקב גרבוב

דרכו של פרטיזן

(מתוך עדות בפני מג"ר מאטה הולנדר, מטעם "יד ושם")

נולדתי ב־18 באוקטובר 1921 ברטנה. בפרוץ מלחמת העולם השניה הייתי בן 18.

בילדותי למדתי ב"חדר" ולאחר מכן בבית־הספר "תרבות". בגיל 16 סיימתי כיתה יוד והתחלתי לעזור לאבי שעסק במסחר עצים. כעבור שנתיים נכנסתי לתנועת "השומר־הצעיר" ונסעתי לרובנה. בשהותי שם פרצה מלחמת־העולם השניה.

משככה הפעילות המלחמתית חזרתי לבית הורי ברטנה ולאחר ימים ספורים נשלחתי ע"י הרוסים לעבודה בלודמיר שבווהלין. עבדתי בהקמת צריפים צבאיים וקיבלתי משכורת. למרות זאת החלטתי כתום שלושה חודשים לעזוב את מקום העבודה וחזרתי הביתה. הרוסים מצאו אותי ברטנה והעמידוני למשפט בעוון בריחה מן העבודה. דנו אותי לשלושה חודשים של עבודת־פרך ובו ביום הועברתי למחנה בזפורוז'ה אשר בו ריצו את עונשם האנשים שנדונו ל־15 ו־20 שנות מאסר.

לאחר ששהיתי בזפורוז'ה חודשיים הועברתי לבארדיאנסק אשר באוקראינה. בארדיאנסק שוכנת לחופי הים האזובי (כיום שמה אוסיפאנקו). גם כאן היה מחנה לעובדי עבודות־כפייה. עבדתי בכריית תעלה מבית־החרושת עד הים. לאחר חודש ימים נשלחתי הביתה. היה זה באביב של שנת 1940. ברטנה קיבלתי עבודה

יעקב גרבוב כחייל הצבא האדום

ש. פרלמוטר

יום אחד ברטנה

(רשימות יומן)

27.8.45
השעה 7.30

אני ברטנה עיירת מולדתי!

אתמול, לפני שלש שנים, ב־26 באוגוסט היה כאן הרצח הנתעב של היהודים ובתוכם אמי וסבי. אני יושב בכניסה ל"גוראיספולקום" (משרד העיריה בתקופת הסוביטים) של רטנה. השעה מוקדמת והפקידים טרם הגיעו לעבודה. ה"גרוזוביק" (מכונות משא עם ארגז פתוח), שהגעתי עמו, נעצר ע"י בית מְרסיק – וירדתי. יחד עמי ירד עוד נוסע, שישב בפנים המכונית. לפי לבושו נראה פקיד ממשלתי או מפלגתי. הוא שאל אותי למעשי כאן והציע לי את עזרתו. סיפרתי לו שאני בן רטנה, שחי עתה במוסקבה, והגעתי לכאן לשם איסוף חומר על מעשי האכזריות הנאציים. הוא הציע לי להתלוות אליו. עתה אני יושב כאן בכניסה וממתין לו. הוא נכנס לאחד החדרים וביקשני לחכות.

משהשתהה, הוצאתי את יומני, ואני רושם (בפנקס החדש): – – –

ב־5.45 כבר הייתי ע"י

ביציקת בטון. בעבודה זו הועסקתי עד חודש יוני 1941 – עד פרוץ המלחמה בין גרמניה וברית־המועצות.

האוקראינים שודדים את הרכוש היהודי

עם פרוץ המלחמה השתרר תוהו ובוהו מוחלט ברטנה. האוקראי־נים המקומיים וכן אלה מן הסביבה הקרובה החלו בביזת הרכוש היהודי. הם פרצו לבתים הפרטיים ולחנויות היהודיות ושדדו מכל הבא ליד. בנימין פריימן הרג במכת גרזן את האוקראיני שפרץ לביתו לשם שוד. אוקראיני אחר שהיה עד למות חברו ירה בפריימן והרגו.

לאחר שבועיים נכנסו לרטנה הגרמנים. עוד ביום הראשון לבואם ציוו על כל היהודים להתרכז במקום אחד בכביש הראשי. במשך כל הלילה עמדו במקום הגברים, הנשים והילדים. לפנות בוקר נשלחו הנשים והילדים לבתיהם. הגברים נשארו במקום – ואז החלו הגרמנים בפעולת ההשמדה.

אחד הגרמנים בחר בששה יהודים, שנלקחו אל מחוץ לעיר ושם נצטוו לחפור בורות. לאחר מכן נבחרו מן ההמון שלושים גברים, שנשלחו אף הם למקום כריית הבורות. כעבור דקות ספורות נשמעו יריות – כל שלושים הגברים נורו ונהרגו. בין ההרוגים היה גם ידידי הטוב לייב שטיינגארטן, שאביו היה בין ששת חופרי הבורות.

סמוך לכניסתם לרטנה שלחו הגרמנים לעבודה בקובל ששים גברים יהודים. באותה קבוצה הייתי גם אני. נשלחנו לגיטו. בקובל עבדנו בהתקנת פסי רכבת. כתום חודשיים ברחתי מקובל.

הבריחה מגיטו קובל לראטנו

בקובל היו קיימים שני גיטאות: הגיטו הגדול והגיטו הקטן. לאחר אחת האקציות שנערכו כאן, נקראו אנשי הקבוצה שאליה צורפתי למיון ולסידור החפצים, שהושארו על־ידי היהודים שהוג־לו מהמקום. בשעת עבודת המיון הרגשתי פתאום כי מכה הונחתה על ראשי מידיו של גרמני. מייד שמעתי צעקתו של אחד מחברי: ״ברח!״... הסתתרתי באחד המרתפים והחלטתי לברוח חזרה לרטנה. פיתיתי לבריחה גם יהודים אחרים, בני עירי, אך איש מהם לא אבה לזוז מכאן. היחידי שהצטרף אלי היה אביגדור פיינטוך, יחד עמו ברחתי מן הגיטו.

את הלילה הראשון בילינו בבית עזוב מחוץ לעיר. בבוקר ראיתי בדרך סוס רתום לעגלה, ועל דוכן העגלונים יושבת אשה. אני ידעתי היטב את השפה האוקראינית ומראה פני לא העיד על יהדותי. הצעתי איפוא לאשה שתסיע אותנו לרטנה. הסתבר, שהיא נוסעת לכפרה, מרחק שלושים ק״מ מרטנה, והיא הסכימה להסיענו עד הכפר. את פיינטוך הושבתי בקצה השני של העגלה בגלל מראהו היהודי. בהגיענו לסיבוב הדרך המובילה לכפרה של האשה ראינו לפתע קבוצת גרמנים מתקרבת אלינו.

פיינטוך היה קצר־ראייה. צעקתי לעברו: ״הבה נברח, הגרמנים באים!...״ אך היה כבר מאוחר מדי. אני אמנם ברחתי והסתתרתי

ה״גוראיספולקום״ של קובל ולפני 6.00 יצאתי לדרך. כל העת ישבתי למעלה בארגז הפתוח נתון למשב הרוח הקרה, שהכתה לי בפנים, הזנתי עיני בנופי הדרך המוכרים. עד הכפר בוצין היה הכביש זרוע מהמורות וחרדתי שמא אזרק החוצה. היינו לבדנו על הכביש ורק מכונית צבאית אחת חלפה על פנינו. בכפר זאמשאני עצרנו לכמה דקות והנהג מסר חבילה לצעיר, שהמתין ליד בית המועצה. המשכנו דרך וידריניצה – וחלפנו על פני גבעות החול וחורשות האורן. כלום לא נשתנה – – –

שעה 8.40

כלום באמת אני כאן?

הנה עץ האלון העתיק שע״י גשר ״יענטל״, בצילו אני יושב. הכביש שקט ואין בו כל תנועה. לבי הולם בי בעוז והזכרונות שוטפים אותי – – –

האיש שהציע לי עזרתו, היה המזכיר השני של המפלגה. הוא הזמין אותי לחדרו וכיבדני בתה. הוא דיבר עמי על פיתוחה של רטנה ואפילו שאל, אם אין בכוונתי לחזור לכאן. הודיתי לו ושאלתיו, אם יוכל לעזור לי בתחבורה בחזרה לקובל. איזה מזל! הוא עצמו חוזר לשם ומוכן לצרפני, בתנאי שאהיה אצלו ב־16.30. שוב הודיתי לו ויצאתי ברגל לכיוון ביתו של מיכאלקו חאבוביץ.

חלפתי על פני חורבות בית דרוג, על פני בית וירניק, קליין, בית הרופאה אניסקו, בית הספר הכללי, ששימש מקום מעצר לנמלטי רטנה האחרונים, לפני הוצאתם להורג, וחורבות ביתם של השטיינברגים, שעל ידו רוכזו כל יהודי העיר עם כניסת הגרמנים. מכאן נבחרו 30 קדושי רטנה הראשונים, ביניהם לייבל שטינגרטן ובן־דודי יוסף פרלמוטר – – – והנה גם גשר ״יענטל״ – על גשר זה שחקתי עם חברי, תחתיו שחיתי, ועליו עברו אמי וסבי וכל בני עיירתי בדרכם האחרונה לפרוחודי. דרך גשר זה חמקתי כאשר ברחתי מהגרמנים. הנה ביתו של אנדרייקה ״הקטן״ פינְקביץ, שם מצאתי מחבוא... הנה המרחצאות של סיומה וקוליה לנרטוביץ, הנה הבית והגורן של

בין השיחים, אך פיינטוך נתפס, ובו במקום נשאל: היכן השני? "לא היה כאן איש!" – התגונן פיינטוך; נשמעו יריות ופיינטוך מוטל היה הרוג על הארץ. (אחיו ואחותו חיים כיום בישראל). במשך היום רבוץ הייתי בין השיחים ובערב הלכתי לכיוון רטנה. לאחר הליכה במשך לילה שלם הגעתי לפנות בוקר הביתה. בבית מצאתי את הורי ואת שתי אחיותי. היה זה בסתיו של שנת 1942.

המחבוא בכפר יאקושה

בהיותי בן־הזקונים במשפחה היתה אמי קשורה בקשר מיוחד אלי. משראתה במו־עיניה את פעולות ההשמדה שביצעו הגרמנים, התחננה לפני, שאעזוב את העיירה, שבה כולם הכירו אותי. שמעתי בקולה והלכתי לכפר יאקושה, מרחק חמישה קילומטרים מרטנה, על שפת הנהר פריפיץ. בכפר זה התגוררו בסך־הכל שתי משפחות יהודיות. כאן גר חברי מנדל קריין, שהיה חרש במקצת, עם אמו ואחותו. יחד עם מנדל היינו מסתתרים במשך היום ביערות ומשהחשיך היום היינו חוזרים לביתו ללינת־לילה בעליית הגג על גבי מצע של חציר.

יום אחד התעוררתי חסר מנוחה לרגל חלום־בלהות שפקדני באותו לילה. אמרתי למנדל: "אני הולך הביתה!..." השחר עוד טרם האיר בצאתי מן הבית. הגעתי עד לשפת הנהר למקום בו צריך היה לעבור אותו בשחייה, שכן כל רוחבו במקום הזה היה מטר וחצי, ומכאן ניתן היה כבר ללכת ברגל לרטנה. חופי הנהר מלאים היו טיט טובעני. על נקלה אפשר היה לשקוע בו ואף לטבוע. כף רגלו של גרמני לא דרכה במקום הזה, ואילו היה בידי נשק – מסוגל הייתי ללחום במקום הזה אפילו נגד מאה גרמנים. התקרבתי למקום, בו אמורה היתה לעמוד סירה, המסיעה אנשים אל עברו השני של הנהר. אולם כל סירה לא נראתה במקום. החלטתי איפוא ללכת ברגל, אע"פ שידעתי, כי הדרך היא בוצית, קשה ביותר וארוכה דרך החוף הוא שלושה וחצי קילומטרים.

לפתע ראיתי סירה מתקרבת. בעת ובעונה אחת נשמעו צעקות ברורות מעבר הנהר אלי. הצעקות הגיעו מכיוון רטנה. קפאתי במקום מרוב פחד. בינתיים התקרבה הסירה לחוף, ואוקראיני, אחד ממכרי, פלט לעברי: "יאשק, רוצחים את כולם, אל תחזור לרטנה!" חזרתי לביתו של מנדל קריין. יחד עמו פנינו ליער. היו אלה יערות פוליסיה, שהשתרעו במקומות אלה למרחבי אין־קץ. במשך שבועיים הסתתרנו ביערות. בלילות היינו גונבים מזון מן האכרים שבסביבה, עד אשר החלטנו לגשת לכפר סאמרוביץ אשר לפי השמועה מצויים היו בו יהודים.

הכפר סאמורוביץ' נמצא במרחק 20 קילומטר מהעיירה. משבאנו לשם גרו עדיין היהודים בבתיהם, שכן הגרמנים עוד טרם הגיעו לשם. פגשנו כאן יהודים רבים שנמלטו מרטנה והיו מסתתרים בכפר. החלטנו להישאר כאן. מנדל קריין ידידי החליט לחזור אל כפרו, כדי להעביר את חפציו למקום מגורנו החדש.

הוא הלך בחברת בחור צעיר, גרשון, ובדרך חזרה התנפלו עליהם אוקראינים זרים, שלא מבני הסביבה הזאת, ורצחו את מנדל

גולובוייאב, שם התחבאתי הרבה ימים...

והנה גגות הקש של בתי פולקובה. כלום לא נשתנה כאן. הכל עומד על תילו. הכל, הכל – רק היהודים אינם. עוד מעט אפתיע את מיכאלקו הטוב שלי. הפעם – אני בא אליו לביקור ידידותי לאור היום, ולא כמו אז כשהייתי בא למצוא מחבוא ולקבל לחם באישון לילה...

השעה 10.00

מיכאלקו ובני ביתו לא ציפו לביקור שלי, אם כי רמזתי על כך באחד המכתבים אליו. בכינו משמחה. הוא קיבלני כבן־משפחה. מסרתי את המתנות, שקלרה קנתה בשבילם, ובתוכן גם המקטרת למיכאלקו עצמו. הוא נראה מאושר. אשתו כיסתה את שולחן העץ הגדול בגבינות ובשמנת, מעשה ידיה וסעדתי עמם. מיכאלקו דיבר על הלילות ההם, כאשר הייתי מגיע אליו עם אחי הקטן – מוטל'ה – וכיצד לבו היה נשבר כשהיה רואה אותנו. תמיד, תמיד פתח דלתו לפנינו. אפילו הזכיר לי את ההצגה שערכה לנו אשתו, כאשר האשימה אותו, את מיכאלקו, בסיכון כל בני המשפחה. (אותה שעה היו אצלו מלבדינו גם שני שבויים סוביטיים) כיצד סטר לה על פניה והשתיקה– – –

איזה איש אמיץ ונדיב־לב הוא מיכאלקו! לא שכח להזכיר גם את הטובה, שגמלתי לו, כאשר נקלע למצוקה מיד לאחר המלחמה, וכאשר שכניו, בני־עמו העלילו עליו בפני השלטונות וביקשו את נפשו. בעזרת איליה אהרנבורג טיהרתי את שמו...

עתה יצאו כולם למלאכתם בחצר ובשדה. גם מיכאלקו עצמו ביקש סליחתי ולשעה קלה נכנס לדיר. השאירני לבדי... ואני רושם. עוד מעט אלך גם לאומֶליאן לנרטוביץ. – – – מיכאלקו יודע הרבה על ימיהם האחרונים של יהודי רטנה. רבים מהנמלטים מצאו מחבוא ארעי אצלו. הוא סיפר לי הרבה על משפחת הרוקח מוגיליאנסקי, אותה, לדבריו, חיבב במיוחד. דברים אלה אני רושם מפיו:

"כשבאו הגרמנים להרוג את כל היהודים ברטנה בקיץ 1942 ברחו

ברקה מוגולנסקי ואשתו גיטל אלי והסתתרו אצלי 17 יום. איני צריך לציין, שאלה היו הימים הקשים ביותר. הגרמנים והשוטרים האוקראינים חיפשו אז בכל מקום והפכו אבן על אבן – מוגילנסקים שוכבים אצלי בגורן. איכשהו נודע הדבר לשכני ואשתו אוניסקו. עוד אחד הוא נכנס אלי ואומר לי, שהוא רוצה להתיעץ עם מוגילנסקי בקשר לאיזו תרופה, שאשתו מקבלת. אמרתי לו, שאכן מוגילנסקי היה אצלי, אך גרשתיו. בערב סיפרתי על כך למוגילנסקי – והוא החליט ללכת לאוניסקו, בטענו שאונסקו הוא ידידו וחלק מרכושו מוחבא אצלו. ואכן, למחרת הוא הלך אליו ושהה אצלו שלושה ימים. באותו זמן נמצאה אצלי אשתו. כאשר חזר אלי הושבתי אותו ואת אשתו על סוסי ודרך הביצות והיער העברתים לבית אחד מידידיו בכפר סאמארוויץ. כעבור מספר ימים הלשין אונסקו עלי ועל משפחתי, והשוטר יוכים מהכפר קומארובו ערך אצלי חיפוש ברפתות ובגורן. בכפר סאמרוביץ – היו גם בנו יאנוש* וכלתו גניה, שהצליחו לברוח מרטנה בעיצומו של יום הטבח. כעבור כמה שבועות הגיעו לכפר שוטרים מהעיירה דעבין, כדי לרצוח את יהודי הכפר. בתו וכלתו נמלטו, ואילו בֶּרקו נורה בעת בריחתו ונפל בסמוך לאגם. אשתו – גיטל – רצה אחריו וטבעה באגם. גם בנו יאנוש וכלתו נתפסו בחורף 1942 והובאו לרטנה. משנודע לי על כך, שיחדתי את השוטר, שהביאם והוא מסרם לידי. באותה עת עבדו כמה יהודים בעלי מקצוע ב״ארטל״. יאנוש ישב אצלי ואח׳כ עבר לפרוניושקין. לא היה לו שום רצון לחיות. הם מסרו את עצמם לגרמנים ונורו על יד בית צ׳יפליק״.

---

* באותו זמן שהיתי ברטנה, ופגשתי את יאנוש ואשתו. ברשימותי מאותה תקופה כתוב: ״פגשתי את יאנוש אצל פרוניושקין, הרופא הוֶטרינרי. הוא עבד אצלו ברפת. קודם שהה אצל מיכאלקו חאבוביץ. הוא שאל אותי ״מה לעשות״? זה לא יאנוש שהכרתי אלא אדם אחר, שבור ובלי אמונה. אמרתי לו, שצריך להכין נשק ולברוח. הוא חייך לעומתי ואמר: הרי אנו ״מתים חיים״ (לעבעדיקע

בכורתם את ראשו. לגרשון, שהיה אז בן 14, כרתו אצבע מידו. לאחר מכן שדדו את כל אשר היה ברשותם. גרשון חזר לסאמורו־ביץ׳ וסיפר את אשר קרה להם. כרתי את גדם־האצבע, שהיה תלוי כחוט השערה, וחבשתי את ידו. יחד עם גרשון ועוד כמה חברים הלכנו למקום שבו נרצח מנדל. הבאנו את גופתו לסאמורוביץ׳ ושם קברנוה.

נדדתי בערים ובכפרים. בלילות הייתי גונב מזון מבתי האכרים, ובימים הייתי מסתתר בעומקי היער. באחד הימים פגשתי מכר מרטנה – **אידל יאנוביץ**, לשעבר בעל מסעדה ברטנה. יחד איתו נדדתי ביערות, בחפשנו אחר קבוצת פרטיזנים כלשהי כדי להצטרף אליה. לבסוף החליט יאנוביץ לשוב לרטנה. הוא ניסה לשכנעני, כי לאחר הטבח האחרון השאירו הגרמנים ברטנה שלושים יהודים, העובדים למענם ואשר בוודאי יישארו בחיים, משום שהגרמנים זקוקים להם.

״בוא אתי לרטנה – היה מנסה לשכנעני – נצטרף אל היהודים ההם״, אך אני סירבתי והשיבותי נמרצות: ״אני לא אלך אל הגרמנים כל עוד אני חי!...״

יאנוביץ חזר לרטנה. הוא נרצח ביום הראשון לשובו. ימים ספורים לאחר מכן נרצחו גם 30 היהודים האחרונים ברטנה. היחידי שניצל והצליח לברוח היה **אלי זאסק**, החי כעת בארץ ומתגורר בנתניה.

שוב נותרתי לבדי. מן הכפר, בו עמדה אך ביקתה בודדת אחת, חזרתי ליער בחיפוש אחר אחי. היה סתיו מאוחר והקור הציק לי מאוד, שכן לא היה לי כל לבוש חם. באחד הימים, תוך כדי נדודים, סרתי לכפר ברודיאטין. כאן, ביער הגובל עם הכפר, פגשתי את אחי ואת אשתו. נתברר, כי זה שבועיים שהם מסתתרים כאן, ואף היה בדעתם להישאר באותו מקום. אמרתי אל אחי ״הבה נלך מפה, יכולים אנו לנוע כאן בקוטר של חמישה ק״מ ולהמשיך בחיפושינו אחר קרובי משפחה״. על כך השיבה גיסתי דבורה, לבית פאפייר: ״אנחנו לא נלך, אנו נישאר כאן...״ הלכתי איפוא לבדי לעבי היער.

באחד הימים הבחנתי במדורה. התקרבתי ולא האמנתי למראה־עיני. על גבי גזע עץ כרות ישב **אבי**. ראיתי לפני אדם, עטוף לבוש דל ומגודל־זקן... ארכו הרגעים עד אשר אבי הכירני. ומשהכיר אותי החל מתלונן: ״למה לא הלכתי עם אמא והילדים לקבר? לשם מה עלי להתענות כאן...״ אבי, נכנע לפיתוייה של אמא, וברח לבית־הכנסת בדלת האחורית שעה שהגרמנים פרצו לביתנו לפני ״האקציה״. משם ברח היערה. היו לו בכל הסביבה אוקראי־נים מכרים, ובמשך שבועיים הסתתר בבתיהם, אחר כך נדד במשך שבועות ביער. הוא היה מלוכלך ומכונם כולו. אספתיו אל אחי, הלבשנוהו בגדים אחרים ואת כל הלבוש שהיה על גופו השלכנו החוצה.

בברודיאטין לא נשארו יהודים כלל, זולת בני משפחתנו: אבי, אני, אחי וגיסתי. לאחי היו חמישים דולר. תמורתם שיכנו את אבינו אצל אכר אוקראיני מכר. האכר גר בכפר **גורניקי** והיה לו בית

משלו. מסביב השתרעו יערות סבוכים. האכר שיכן את אבי בעליית הגג. חודשיים בילה אבי אצל אותו אכר בגורניקי. אני ביקרתיו כל שבוע. הייתי בא אליו מן היער שבו התחבאתי. פעם הצלחתי לגנוב מאחד האכרים פרווה, ופעם אחרת כד עם דבש. את הכל הבאתי אל אבי.

אי־פעם כאשר טיפסתי, כרגיל, ישר מן החצר לעליית הגג — לא מצאתי בה איש. ירדתי ונכנסתי הביתה כדי לשאול מה קרה לאבי והיכן הוא. ואז נודע לי מפי האכר, כי לשכניו נודע שאבי מתחבא בעליית־הגג. אבא ברח איפוא אל הכפר מלניק.

מלניק היה כפר גדול בהשוואה **לגורניק**, יהודים רבים הסתתרו פה, אך פעם שמו האכרים מצור על היהודים המסתתרים וגירשו את כולם לכפר חוטישוב, בו מצוייה היתה תחנת משטרה של גרמנים ואוקראינים; כאן נרצחו כולם. בנובמבר 1942 חזרתי אל אחי וסיפרתי לו, כי אבא איננו עוד בחיים.

המשך הנדודים והבריחה המוצלחת מפני האוקראינים

תועים היינו ביחד ביער, ישנים מתחת לערימות השחת, ובלילות גנבנו דברי מזון. את ערימות השחת היו מכניסים רק בחורף, כאשר אלה היו קפואות. במשך כל החודש היינו ישנים מתחת לערימות, ומשהחל הקור להציק לנו הלכנו בלית־ברירה אל האכר, שאצלו התאכסן קודם אבי: האכר הירשה לנו ללון אצלו. עוד בטרם ירד הלילה עלינו לעליית הגג. בשעה 10 בערב הגיע אלינו האכר כשהוא נושם בכבדות ואמר: ״ברחו חיש מהר... נמצאים אצלי אוקראינים המחפשים יהודים...!״

ברחנו. בחוץ ירד גשם מעורב בשלג. היה חושך וקשה היה לראות את הדרך. האוקראינים שמעו אותנו והחלו לרדוף אחרינו. הם רדפו אחרינו בחשיכה, אך לא יכלו להשיגנו. הגענו לנהר קטן, שאי אפשר היה לעבור אותו ברגל, כי מימיו היו עמוקים. ברגע האחרון ראתה גיסתי קרש מוטל בין שני חופי הנהר. עלינו עליו וכך עברנו לחופו השני של הנהר. את הקרש לקחנו עמנו.

במשך כל הלילה וביום שלאחריו שכבנו על אי קטן. מסביב היה בוץ ובשום מקום לא נראו עקבות בני־אדם. לפנות ערב החלטנו לנטוש את המקום; גיסי ואשתו החליטו לגשת אל הכפר הסמוך רצ׳יצה ואני אמור הייתי לחפש לי מקלט במקום אחר.

רצח 25 יהודים ועשרים צוענים בכפר מישיץ

בצידי דרכים שכן הכפר מישיץ. באותו זמן נמצאו בו עוד 25 יהודים ועשרים צוענים. היהודים כולם עבדו, ובכפר שרר שקט גמור. כאן נמצאה גם רחל ויינר עם אחיה, שמוצאם מכפר אחר — **סידרובישץ.** למרות השקט המדומה ששרר פה נראה היה לנו, כי מסוכן לשהות כאן. החלטנו ללכת לכפר בודריאטין, במרחק שני ק״מ מן הכפר **מישיץ.** ויינר פנה אלי ואמר: ״לפנות בוקר תעיר אותי, נלך יחד״, אך כאשר העירותיו בשעה 4 לפנות בוקר, אמר לי: ״לך לבדך!״. הלכתי לבדי. כעבור כמה שעות הגיע אלי בנה

מתים) ולשם מה הנשק?... ב־15 בינואר 1943 עצרו הגרמנים את יאנוש ואשתו וכלאום בבנין בית הספר. נודע לי שלפני הוצאתו להורג שר יאנוש כל הלילה שירים עבריים ורוסיים. בעת שהובילוהו למחרת לציפליק חייך לעבר העוברים ושבים. באותו יום נורו 15 מיהודי רטנה״.

★★★

אני אצל אלקסיי פניקביץ, חתנו של אמיליאן לנטרוביץ. מיכאלקו הובילני לכאן בעגלתו. אלכסיי ואשתו קיבלוני בחמימות, בהסתכנם לא מעט, כאשר ברחתי בתחילת ספטמבר 1942 ממחנה העבודה הגרמני בביטניה. שהיתי אז יומים אצלם ובאותן שנים יומיים היו כשנתים, אם לא יותר. ישבתי לצידו של מיכאלקו ונסענו לאט. סוסתו האפורה משכה את העגלה בכבדות, כשמיכאלקו מדי פעם מאיץ בה. כשהערתי לו שהסוסה נראית תשושה ובקושי מושכת עגלה עם שני אנשים, העיר, שלולא הסנטימנטים שיש לו לגביה היה כבר מזמן ״מתפטר״ ממנה. ״הרי היא עברה אתנו את כל המלחמה — וכיצד אוכל להיות כפוי־טובה לגביה?״ חלפנו על פני בתי העירונים בפולקובו שכלל לא נשתנו מאז ראיתים. הנה ביתו של אחיו של מיכאלקו, שבניגוד לאחיו נהג ברשעות ובאכזריות כלפי וכלפי אחי הקטן וגרש אותנו לאור היום, כשגילה אותנו מסתתרים ללא רשות בגורנו. משששאלתי עליו ענה: ״אל תזכיר לי את החיה הרעה הזאת, אין שום קשר בינינו״.

בקצה הרחוב עמד ביתו של היערן הפולני — יאנקובסקי, שם חליתי בטיפוס. יצאנו לכביש הראשי וחלפנו על פני ביתו של זליק בעל־העגלה, שהוכה עד מוות ע״י השוטר איוואן לוקיאניוק, כי מצאו בלי טלאי צהוב על גב מעילו. מישהו אחר מתגורר כאן. על כך מעידים הכבסים המתייבשים על החבל בחצר. מיכאלקו הפנה את העגלה למסילת ה״מאלצעס״.

עצרנו על יד בית גולובוייב בית אומליאן ובניו — סיומה וקוליה; חלפנו על פני גבעת ה״מאלצעס״, שם נהגנו להתרחץ בקיץ בנהר ועל שמה נקראה הדרך. על יד בית בנה של אולקה פנינו ימינה לעבר כרי המרעה של ה״רוסקעס״. על יד

ביתה של אולקה ביקשתי ממיכאלקו לעצור. נכנסתי לחצרה ומיכאלקו המתין לי. גברתי על הכלב שניסה להתנפל עלי והצגתי עצמי בפני הזקנה, שלא הכירה אותי. ״אתה הוא אוליצקי?״ הצטלבה. ״בוא שב ושתה משהו״ ומיד החלה לספר לי שבנה סשה היה מספר לה על ביקורי אצלו בלילות בימי הכיבוש הנאצי.

– אתה יודע, שבתי כמעט נהרגה בגלל אחיך?

– הכיצד? – שאלתי.

היא קראה לבתה מהרפת וזאת סיפרה לי, כיצד נורה אחי שיקה׳לה.

״רעיתי את הפרות בריסקעס. לפתע שמעתי יריות וכדורים עפו מעל ראשי. שכבתי על הארץ. הבחנתי בילד רץ לקראתי. לפתע נשמעה ירייה נוספת והילד נפל על ידי. ראיתי שוטרים מגיעים. ברחתי, כי פחדתי״ – – – ״הוא נפל על ידי, כמו מכאן עד לרפת. שמעתיו קורא: ״אמא, אמא. אח׳כ סיפרו, שזה היה ילדם של האולצקים״.

עדת־הראיה למותו של אחי שיקה׳לה כמעט הוכתה בהלם עת העלתה את סיפורה לפני. הודיתי לה ולאמה ורצתי מהר לעגלה, שחיכתה לי. השארתין תוהות ונבוכות – – –. ביקשתי את סליחתו של מיכאלקו וסיפרתי לו, כי זה עתה שמעתי עדות למותו של אחי שיקה׳לה בעת שהובילוהו לציפליק. מיכאלקו היה מהורהר ולא דיבר. הוא הוביל את סוסו לכרי־המרעה של הריסקעס. מעבר למשטחי הביצות והמים נשקפו בתים בודדים של פרוחוד חתומים במסגרת כהה של יער. כאן על הריסקעס פרחו האהבות של צעירי רטנה שאינם. מיכאלקו הביא אותי עד סמוך לביתם של הפינקביצ׳ים ונפרד ממני. הוא ביקש עוד לראותני ונדברנו להפגש לפני נסיעתי ליד ביתו של ברנר.

בית הפינקביצ׳ים לא נשתנה כמעט, רק הגג כוסה ברעפי־עץ במקום אלומות הקש, והתריסים נצבעו באפור ובשחור. הגינה היתה חרבה וכמה גידולי־שעועית טיפסו על גדר לוהות העץ. על הסוללה, שהקיפה את הבית, נתייבשו או התגלגלו רשתות־דיג ישנות. דפקתי בדלת

של אוקראינית מכרה בצעקה: ״ברח! במישיץ יורים ביהודים!״... חיש־מהר ברחתי.

מאוחר יותר נודע לי, כי האוקראינים רצחו אותו **יום** את **כל** היהודים ואת כל הצוענים, שנמצאו אותה שעה בכפר. היה זה בסתיו המאוחר של שנת 1942. היחידה שנותרה בחיים היתה רחל ויינר. שני אחיה נרצחו.

רצח ילדי היהודים בכפר לליקוב

החורף קרב ובא, הוספתי לנדוד ולתעות ביערות. בלילות הייתי גונב מזון מן האכרים וישן בגורני האכרים על גבי השחת המחממת. האכר, בעל הגורן, לרוב אפילו לא ידע על כך. כך עבר כל החורף של שנת 1942/43. כל החורף הייתי לבוש בגדים קלים, והקור הציק לי מאוד. כל לילה הייתי ישן בגורן של אכר אחר, שקוע בתוך השחת, ואפילו בעמידה; כך היה לי חם יותר. כמעט מדי לילה הייתי חולם על אמי, שהיתה משכנעת אותי, כי לא אקפא מקור. במשך כמה לילות עלה בידי לבלות אצל אחד האכרים, שידע על נוכחותי. באחד הימים הגיעה לאותו גורן אשה אחת, שמוצאה מהכפר **לליקוב.** היא סירבה להסתלק משם, כי לא היה לה כל מקום־מחבוא אחר. הכפר **לליקוב** מרוחק היה מרטנה כ־30 ק״מ. האכרים האוקראינים שגרו כאן היו ידועים בכל הסביבה כרוצחים האכזריים ביותר של יהודים. הם רצחו את יהודי כפרם ואת יהודי הסביבה כולה. הם גם מצאו את האשה שהגיעה לגורן בו נמצאתי ורצחוה נפש. למחרת רצחו אותם האוקראינים 12 ילדים יהודים, שהסתתרו באותו הכפר. בין הילדים הנרצחים היו גם שתי בנותיו של **לייב גרבוב,** חבר ה״יודנראט״ של רטנה. בילדים האלה טיפלה אשה אחת בשם **רחל פרלמוטר,** אשר הסתתרה יחד עם בעלה באותו הכפר. בעת רצח הילדים, נעדרה במקרה רחל פרלמוטר מן המקום; היא הלכה כנראה לחפש לחם. הודות לכך ניצלה; גם בעלה ניצל מאותה שחיטה.

החורף של שנת 1942/43 היה עז ביותר, וביער הקור היה קשה מנשוא. הלכתי אל אחד האכרים, שמשקו גבל עם היער, וביקשתיו שירשה לי להיכנס לגורן שלו. האכר סירב. הלכתי לבקתת שומר היער, שבאותה עת איש לא נמצא בה. עליתי לעליית הגג. הכול היה כאן הרוס ושבור; לא היו שם חלונות ולא דלתות. גם שחת לא היתה כאן; היו עמי ארבע ככרות לחם ענקיות, החבאתין בעליית־הגג. בשוכבי על עליית־הגג, שמעתי צעדיהם של אנשים מתקרבים לעברי. הם שוחחו ביניהם ביידיש. היו אלה **רייצה קלאדניר** מרטנה, **יענקל קלאדניר** ועוד יהודי אחד, אשר את שמו איני זוכר, שמוצאו היה מהכפר **זאמשאני** במחוז ווהלין.

יענקל קלאדניר הוא היחידי שניצל מקבוצת 30 היהודים שנורו למוות בשנת 1941 ב״אקציה״ הראשונה ברטנה, מייד לאחר כניסת הגרמנים לעיר. מייד לאחר הירייה הראשונה הטיל את עצמו יענקל לבור החפור בהעמידו פני הרוג. לאחר מכן, מכוסה

בגוויות, חיכה יענקל עד אשר הגרמנים התרחקו מהמקום, ואז **יצא מהבור וברח ליער. כך עברה עליו המלחמה.**

בביקתת היערן הסתתרתי יומיים. על יד הביקתה עברו קבוצות פועלים אוקראינים בדרכם לעבודתם. אחד מהם רצה פעם להיכנס פנימה, אך חבריו הזהירוהו: "אל תיכנס הנה, למעלה שוכנים שדים!" כך פסחו עלי הפועלים. לא יכולתי להישאר עוד כאן, שכן צפוי היה לי מוות בקפיאה מקור.

בלילה הלכתי שני קילומטרים והגעתי לחצרו של אכר מכר. הכרתיו וידעתי, כי זו משפחה ענייה ואומללה, שכן בשבוע אחד מתו עליהם, ממחלת הטיפוס ארבעה מילדיהם. דפקתי על הדלת והם הכניסוני. נתתי לאכר כמה מרקים גרמניים, שהיו ברשותי, וביקשתיו: "הרשוני להישאר במשך כמה ימים על עליית הגג שלכם..." האכר סירב. הוא נתן לי חצי ככר לחם, פרוסת קותל־חזיר ואמר: "בוא הנה בעוד שבועיים ואז אוכל לקבלך"... הסתלקתי. לא שיערתי, כי באותו זמן הסתתרו אחי ואשתו בעליית־גג זו.

שוב נדדתי ללא תכלית וחיפשתי אפשרות להתחמם אצל אכר אחד, אך האכר לא נתן לי אפילו להיכנס והצביע על איזה בית ריק על שפת אגם. הגעתי אל האגם, שהיה סמוך לאותו הכפר, אשר בו נרצחו כל היהודים והצוענים. בבית העזוב ביליתי שמונה ימים. מזוני היו גזר וסלק, ומצעי היה קש.

לאחר שמונה ימים חזרתי לכפר ברודיאטין, אל האכר שאצלו הסתתרו אחי ואשתו. עליית הגג היתה ריקה והאכר הירשה לי להיכנס. הקור הגיע אז ל־35 מעלות מינוס. האגמים והגדרות היו משמיעים קולות התפצחות הקרח. מאושר הייתי על שמצאתי מחבוא. באותה עליית־גג הסתתרתי במשך שבועיים. האכר היה מביא לי פעמיים ביום סיר מרק עם תפוחי־אדמה. לא שילמתי לו תמורת האוכל והוא אף לא ביקש ממני תשלום. הואיל והקור היה קשה מנשוא גם על עליית הגג, ירדתי פעם למטה, אל ביתו של האכר, כדי להתחמם ליד התנור. כשהלכתי משם הותרתי אחרי המון כינים. האשה פנתה אלי ואמרה: "יש לך יותר מדי כינים!...". לא הוספתי עוד לרדת לביתו של האכר. ידעתי להבחין בין הכינים, שכיסו את כל גופי. היו כינים רעבות, שנצמדו בחזקה אל הגוף והיו כינים שבעות, אשר היו נושרות מהר מן הגוף, בהימצאן במקום חם.

לאחר שבועיים נאלץ הייתי לעזוב את בית האכר. הלכתי לכפר אחר ושם דרך חור בדיר החזירים הגעתי אל הגורן. ביום הייתי רובץ בשחת, ובלילה הייתי מתגנב לדיר החזירים, שם שכנו הכבשים והפרות. הייתי ישן מתחת לאבוס שבדיר, כי שם היה חם יותר. באחד הימים השגיחה בי בדיר אשה אוקראינית מבוגרת. בראותה אותי נבהלה וצעקה: "יענקל, עודך חי? מוטב שתלך לרטנה, שם אין רוצחים עוד"... השבתי לה: "מוטב לי לתלות את עצמי מאשר לשוב לשם... מכאן אסתלק ואני מקווה, שלא אקפא איכשהו מקור..." אך לא הסתלקתי משם לא באותו

ואשה בלתי מוכרת פתחה. שאלתי על אלכסי והיא ענתה לי שלקח את **אשתו לרופא. היא הציעה לי להכנס** פנימה וביקשה ממני להמתין לו מעט. ביתם של הפינקביצ׳ים נחשב למודרני ובולט בחידושיו לעומת שאר בתי האוקראינים ברטנה. בחיצוניותו וגם מבפנים דמה יותר לבתי היהודים בעבר מאשר לבתי האוקראינים העירוניים. בכניסה — מרפסת מקורה וצבועה ורצפת־עץ בכל חדריו. שוב לא חדר גדול עם תנור, אלא שלשה חדרים יפים ומרווחים, דלתות עץ, תריסים, חשמל (מאז המלחמה אין חשמל ומשתמשים במנורות נפט.)

אני יושב ליד השולחן בחדר הגדול. הוצאתי פנקס ומעדכן רשימותי. שלוות־כפר מסביב, אם כי השעה קרובה לצהרים. אם הפינקביצ׳ים לא יגיעו בהקדם אצא לבקר בחלקת צ׳יפליק, שם נרצחו מאות בני עירי — — — אח״כ אלך לבית העלמין הישן, למקום קבורתו של מוטל׳ה — אחי.

השעה — 13.35

סוף־סוף הגיעו אלכסיי ואשתו. להפתעה כזאת — למצוא אותי בביתם — לא ציפו. הם חיבקוני ונישקוני. "שמענו עליך שהנך "שישקה" במוסקבה" — התלוצץ אלכסיי — והזמינני לסעוד צהרים עמם. אשתו לא חשה בטוב ונשכבה. האשה, ששהתה בביתם, כנראה עוזרתם, פרשה בד־אכרים לבן על השלחן והגישה דגים מבושלים עם תפוחי־אדמה. קינחנו בשמנת. אלכסיי סיפר לי, שאשתו בהריון ומדממת ואין רופא בעיר. דברנו גם על משתפי הפעולה עם הנאצים, שעדיין חיים ברטנה ומתהלכים חופשי, ואילו את פדיה, גיסו, אסרו. הוא התלונן על כך, שהניצולים היהודים מרטנה אינם חוזרים לעיר ובכך משלימים עם "מחיקת היהודים" מרטנה. טענתי לעומתו, שמספר הניצולים הוא קטן ואין בכוחם לחיות בבית־הקברות של משפחותיהם. הוא הזכיר לי את שמותיהם של כל היהודים שניצלו ואשר ביקרו ברטנה: — משה חיים פוקס, חייצה והירש־לייב יונוביץ, פרומה ברגל, פרל שפירא, דבורה ואברהם בארג, אליהו ואיצ׳קה

יום ולא בימים שלאחר מכן. האשה היתה מביאה לי לחם וחלב חם. היא היתה מגיעה בערב ויחד עם האוכל לפרות היתה מביאה גם לי את מזוני. כאן הסתתרתי במשך חודש ימים.
אחר כך הלכתי למיזיריץ' אל אכר אחר. ידעתי כי אדם הגון הוא, אך בכל זאת לא נתן לי להיכנס. הוא נתן לי לחם והצטדק, שכן המשטרה מגיעה הנה לעיתים תכופות. הסתלקתי והגעתי למשקו של אכר אחר. מבלי לבקש רשות, התגנבתי לעליית הגג, בערימת השחת רבצתי במשך שבוע ימים. אף־על־פי שהאכר היה מגיע הנה יום־יום כדי לקחת את השחת לפרות – הוא לא הבחין בי. רק לאחר שבוע ימים נתקל בי בפינת הגורן. בראותו אותי – התחיל לצעוק: "רצונך שירצחו פה את כולנו? אתה יודע, שאלי מגיעים אנשים שונים מלליקוב, שם נמצאים הרוצחים הגדולים ביותר? ברח מכאן!" עניתי לו: "אתה יודע, שאחי וגיסתי נשארו בחיים. זכור, אם תסגירני בידי המרצחים – הם ישרפו לך את הכל!..." האכר הביא לי לחם ונקניק ובשקט ביקשני שאסתלק... באין מוצא אחר, הלכתי שוב לבורדיאטין, אל האכר, שהכיר היטב את אחי. האכר הכניסני לעליית הגג. שם ביליתי שוב חודש ימים. הוא לא ביקש ממני כל תשלום. הוא סיפק לי מזון חינם־אין־כסף. את שם האכר איני זוכר...

המיפגש הראשון עם הפרטיזנים הרוסיים

החורף הגיע לקיצו ואביב 1943 קרב ובא. לעיתים קרובות שמעתי מפי האכרים, כי ביערות מצויים פרטיזנים. כשיצאתי לאחר חודש ימים מן הגורן נתקלתי ביער בשני יהודים מן הכפר **סידרווישץ'**. הלכנו יחד לעבי היער לחפש פרטיזנים.
לאחר כמה ימים פגשנו ביער חמישה גברים עם נשק ביד. התקרבנו אליהם. היו אלה פרטיזנים רוסים. הם הבינו שאנו יהודים, המסתתרים ביער. הם קראו לפנינו חוברת שקיבלו ממוסקבה ובה היה כתוב, שמצבם של הרוסים בחזית הוא טוב והם מתקדמים. ביקשנו אותם שיקבלונו לקבוצתם. הם סירבו, משום שלא היה לנו נשק.
המשכנו לנדוד ביערות. לאחר כמה ימים נתקלנו בקבוצת יהודים, שמוצאם מקאמיין־קושירסק, אשר הסתתרה ביער. קאמיין־קושירסק היא עיר במחוז פולסיה המרוחקת 25 קילומטר מרטנה. כ־50 איש התחבאו כאן. היה זה מקום פראי, היערות היו עבותים, לא עבירים, וכף רגל אדם לא דרכה כאן.
הצטרפנו אל הקבוצה הזו. התנאים כאן היו חמורים ביותר. האנשים היו מלוכלכים, קפואים, ולא היה להם כל דבר מאכל. כל יום היה בן־אדם אחד מת מטיפוס. עברו כאן קבוצות שונות של פרטיזנים, שהיו אונסים נשים, אך סרבו לצרף איש אל שורות הפרטיזנים. בלית־ברירה נשארנו עם הקבוצה הזאת שבועיים ימים בלבד.

הצטרפותנו לשורות הפרטיזנים הרוסיים

כתום שבועיים נודע לי, כי בכפר נוויר חונים פרטיזנים. פנינו לכפר

בלובשטיין, מגולצ'יה שפטל, רייצה ויענקל קלדנר, יענקל גרבוב ומשפחת שטיינגרטן.
אלכסיי התנדב להסיעני לבית העלמין הישן בקצה השני של העיר. כרגע יצא לרתום סוסו ואני ממתין לשובו. אשתו ישנה כל הזמן.

השעה 15.30
שוב אני בכניסה ל"ראיספולקום", נשען על הגדר. נותרה עוד שעה לנסיעה ומיכאלקו טרם הגיע. הרבה דברים בראשי – – –
לאלכסיי פינקביץ כמו למיכאלקו הרבה סיפורים על ימיה האחרונים של רטנה היהודית. חבל שאין באפשרותי להשאר כאן זמן נוסף, כדי לרשום דברים מפיו. הוא היה עד להריגתם של אחי שיקה'לה, צאליק מוגילנסקי ויהודה'לה רייסקיס ומסר לי את עדותו בעת ביקורי ברטנה אשתקד. עתה סיפר לי על דרכם האחרונה של משפחת קליין, מבעלי תחנת הקמח: "כל המשפחה הסתתרה במרתף סמוי ונתגלתה כמה שבועות לאחר שרצחו את כל יהודי רטנה. כשהובילו אותם ברחוב אליאנקה לעבר ציפליק, נסעתי במקרה עם עגלתי אחריהם ומוטל צעק לעברי: אלכסיי דע לך, כי אוניס ז'וק ופטרו מכניק הלשינו עלינו. אנו הולכים למות בגללם – אח"כ נודע לי, שהאשם האמיתי במותם היה פרוניושקין, הרופא הוטרינרי, שהלך לחטט בבתי הקליינים וגילה את מחבואם למשטרה. נסעתי אחרי הקליינים עד לצ'יפליק והייתי עד לרציחתם. ציוו עליהם להתפשט ואחת הבנות התמרדה, לא רצתה להתפשט, סטרה לשוטרים, השתוללה עד שירו בה"
אלכסיי נסע דרך ה"ריסקעס" והצביע על גיא־ההריגה של צ'יפליק הסמוך, – התעלה בה נורו. בכל עלו עשבים. ירדתי לרגע מהעגלה ונעמדתי דום. גם אלכסיי ירד וניצב דום על ידי. אח"כ נסענו לאורך רח' אוליאנקה, עברנו על־יד ביתו של אברהם גלייזר, הנפח –הבית היחיד שנותר בשורת הבתים מצד ימין עד לגשר. גם לאחר הגשר לא היו בתים עד לפינת השוק. על קיר בית הבנק העממי, שנותר לפליטה זעקה כתובת

זה. הצטרפו אלי האחים **שלום ואנשל זריצקי**, שמוצאם מסידרובישץ'. חיש מהר איתרנו את קבוצת הפרטיזנים הרוסים; אך הם סירבו לצרפנו לשורותיהם. לא היה לנו נשק והם לא היו זקוקים לנו.

ברגע האחרון פנה אחד הפרטיזנים אלינו ושאל אם מישהו מאתנו מכיר את הדרך לבריסק שעל נהר הבוג, דרך העוברת ביערות והמובילה לעיירה **מאלוריטה**. (בעיירה זו היתה תחנת־רכבת והיא שכנה בין העיר בריסק שעל נהר הבוג ובין רטנה. עד פרוץ המלחמה גרו שם יהודים רבים. את מאלוריטה כינו בשם "הכפר היהודי"). השיבותי, שאני מכיר היטב את הסביבה ואני מסוגל להוליך את הקבוצה לבריסק. נתקבלתי מייד לקבוצת הפרטיזנים. שני חברי, האחים זריצקי, לא נתקבלו (הם עברו בשלום את המלחמה וחיים בארצות־הברית).

קבוצת הפרטיזנים, שאליה נתקבלתי מנתה 25 גברים רוסים. התחלנו מייד ללכת בכיוון שהוריתי להם. בדרך קיבלתי שק כבד, שמשקלו בוודאי היה 15–20 קילו. לא ידעתי מה מכיל השק. במשך יומיים הלכנו ביער מבלי לנוח. הגענו למקום בו היתה מסילת ברזל בין בריסק ומאלוריטה. כאן שמעתי לראשונה התפוצצותה של תחמושת וראיתי את פסי הרכבת המרוסקים. השק אשר נשאתי כל הזמן הכיל אבק־שריפה, שאותו הנחנו, חברי ואני, מתחת לפסי הרכבת.

המשכנו להתקדם בדרך היער. בלילות היינו סרים לבתי האכרים ולוקחים לעצמנו ממיטב המזונות והמלבושים. בדרך לבריסק פוצצנו כל הזמן את פסי הרכבת שנקלעו בדרכנו. ביערות גם פגשנו קבוצות פרטיזנים אחרות.

התקדמנו בכיוון לבריסק שעל נהר הבוג. לייד הכפר **קוברינייץ** נתקלנו לראשונה בגרמנים. הגרמנים הקיפו את העיירה שעה שאנו התקרבנו אליה דרך היער.

התחלנו לברוח. תוך כדי בריחה ראיתי שק מוטל מתחת לעץ; הרימותיו והמשכתי בריצה. הגענו לכפר, שבו חנה 'המפקד' שלנו **ניקולאי קאמייניוב**. כשהגענו העמיד אותנו המפקד בשורה, כדי לבדוק אם איש מאתנו לא נעלם. אחד הפרטיזנים הורה עלי באומרו, שאני איבדתי שק עם מוקש. אז הראיתי לקאמייניוב שני שקים – אחד שלי והשני – זה שמצאתיו. קאמייניוב התקרב אל הפרטיזן, נטל ממנו את נשקו ומסר אותו לידי.

היה אביב 1943. יחד עם הקבוצה שאליה השתייכתי נכנסנו אל המחנה שלנו, ששכן במאנייביץ' אשר על־יד קובל. קיבלנו מוקשים, שהיו דרושים לנו לפיצוץ פסי הרכבת. כאן הוצגתי לפני מפקדי וכאן נתקבלתי רשמית לשורות הפרטיזנים.

המחנה במאנייביץ' מנה 200 איש. היער במקום הזה היה עבות מאוד. כאן היו בית־מרחץ, באר ומטבח, וכן פעל כאן שירות רפואי. לפרטיזנים היה גם עדר בקר משלהם. מפקד הפרטיזנים האלה היה הגנראל פיודורוב.

באותית לבנה עבריות: "ווײ איז צים פאָלק, וואס זיינע כהנים שיצן רוצחים." (אוי לעם, שכוהניו מגינים על רוצחים" – שריד ממלחמות היהודים מתקופת רצח ארלזורוב.) הכתובת שרדה והיהודים אינם.

עברנו בשטח שהיה פעם ככר־השוק – תלי לבנים ושרידי עצים. לפי הבאר הכרתי את המקום בו עמד ביתנו – – – אלכסיי עצר לרגע והצביע: "כאן היה ביתכם". דמעות חנקו את גרוני. הבית היחיד שעמד בשלמותו בככר השוק היה של איצל גרבוב. מעל חנותו הסגורה – שלט של ה"רייפּוטרסויוז" (צרכניה מחוזית). כאן עבדה בעת ביקורנו אשתקד פרל שפירא (וירניק). לא יכולתי להבין אז, כיצד יכלה להמשיך להיות בעיר־רפאים. בעלה איצ'קה, עמו עברה את כל טלטולי המלחמה, התגייס לצבא האדום. במשך תקופה מסויימת קבלתי מכתבים ממנה – עתה עזבה את רטנה והפסיקה לכתוב.

אלכסיי הסיע אותי עד לבית טיקטינר שעל ה"שאָסיי". משם הלכתי לבית־העלמין הישן ברגל. עברתי על־יד בית העלמין הפולני וסרתי לרגע למקום קבורתם של יוסל זיקנר ומאיר פליט, שני שבויי המלחמה היהודים, שנורו ביום הראשון לכניסת הגרמנים לרטנה יחד עם עוד 30 שבויים רוסיים. שום ציון לא היה על קבר־האחים. רק עשבים וקוצים. משם פניתי לעבר בית־העלמין היהודי הישן. מצאתי את קברו של מוטל'ה אחי. המחסום האַנטי־טַנקו שגררתי אשתקד על הקבר שקע פנימה. השתטחתי תחתיו. טמנתי ראשי בעשבים והתיפחתי. היה לי רצון מוזר לפתוח את הקבר ולראות את מוט'לה, לחבקו, ולנשקו... כשקמתי לא יכולתי להניע רגלי... צעדתי אט־אט אחורה וניתקתי עצמי בכוח – – – השעה מאוחרת. מיכאלקו טרם הגיע. אלה המילים האחרונות שאני כותב ברטנה.

הריגת אוקראיני בגלל שיתוף פעולה עם גרמנים

באחד הימים, ליד השולחן במחנה במאנייביץ', שאלני אחד הנוכחים: "יעקב, גם אתה כאן?" מסתבר, שהיה זה אוקראיני, אחד ממכרי הטובים. שמו היה **יוחן אונישצ'וק** והוא היה קומוניסט. אמו ואחיו נהרגו ע"י משתפי הפעולה עם הגרמנים. באותה קבוצת פרטיזנים היו אוקראינים רבים שלחמו בגרמנים. אונישצ'וק – מוצאו היה מן הכפר יאקושה וכינויו היה: סוקולוב. סוקולוב זה היה בחור מוכשר מאוד ועמו יצאתי לפעולות הפרטיזניות הראשונות.

פעולותי הראשונות היו פיצוץ פסי רכבת, הטמנת מלכודות לאוקראינים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים והבנדרובצים. פעם יצאתי עם סוקולוב לכפר יאקושה, לשם ביצוע פעולה כלשהי. נתקלתי באוקראיני, שהיה גיסו של **דניאלביץ**, שהיה מפקד המשטרה ברטנה ושיתף פעולה עם הגרמנים. ביודענו מה טיבו של האוקראיני הזה, תפשנו אותו, סוקולוב ואני, והעמדנו אותו ליד הקיר. במו־ידי יריתי בו והרגתיו. היה זה לפנות ערב ועדיין היה אור בחוץ. זאת היתה הפעם הראשונה בחיי שהרגתי בן־אדם. אח"כ לא יכולתי לישון במשך כמה שבועות.

באותו זמן היו נוחתים ליד פינסק מטוסים רוסיים, שהיו מביאים לנו נשק. הם היו נוחתים על האגמים הקפואים, שכן הסביבה היתה כולה מלאת ביצות.

12 פרטיזנים היינו, ובינינו גם סוקולוב. מהכפר יאקושה הגענו לחצרו של אכר, שמשקו שכן ליד הכפר ז'צ'יק. בבקתה שבחצר גר אכר בשם **ואווראם** אשר איכסן בשעתו את סומאק פאפייר תמורת אלף דולר ואחר־כך השליך את סומאק החוצה והרגו. כשהבחין בי הזעיק עוד כמה אכרים מהכפר וכולם ביחד רדפו אחרי כמה ימים.

היקפנו את בקתתו של ואווראם. היה זה לפנות ערב. אח"כ העלינו באש את המיבנים. ומכיוון שבמקום נמצא הרבה קש, נתפשטה האש במשך רגעים ספורים. כאשר כל הבניינים היו אחוזי להבות התחלנו להמטיר יריות לתוך הביקתה, כדי שאיש לא יוכל להינצל ממנה; כל משפחתו של ואווראם נשרפה חיים.

משם חזרנו אל המחנה שלנו למנוחה, שארכה ימים ספורים. אז גם נודע לי, כי בין הפרטיזנים מצויים גם יהודים.

הריגת שלושה בנדרובצים ותגובתו האנטישמית של פרטיזן רוסי

כעבור כמה ימים, נצטווינו ללכת דרך היערות לקובל ולשים מוקשים מתחת לפסי הרכבת שבדרך. באחד הימים פגשנו בדרך שלושה בנדרובצים מסתתרים במעבה היער. תפסנו אותם. המפקד שלנו הוציא פקודה: "להרוג את כל השלושה!" ואח"כ שאל: "מי רוצה לירות?" הצעתי את עצמי, ובו במקום פתחתי ביריות. כאשר גוויותיהם היו כבר מוטלות על הארץ היפנה אחד הפרטיזנים את מבטו אלי ומלמל בזעם: "יהודון, בן־כלבים שכמותך!..."

לא עניתי לו מיד, אך לאחר זמן, בהזדמנות מתאימה, הגבתי כראוי על התפרצותו האנטישמית. השתדלתי מני אז להתרחק ככל האפשר מהפרטיזן האנטישמי הזה.
לאחר ביצוע כל משימותינו חזרנו למחננו במאנייביץ׳, ושהינו במחנה במשך שבוע שלם. לאחר שבוע הגיעה פקודה ממוסקבה, לבחור 25 איש מתוך קבוצתנו, אשר יחד עם קבוצות פרטיזנים אחרות, יחצו את הבוג ויחדרו ליערות לובלין. הייתי בין ה־25 וגם האנטישמי שבקבוצתנו היה ביניהם. פניתי אל המפקד שלנו ואמרתי לו, שלא אוכל לעבוד בקבוצה זו, וסיפרתי לו את הסיבות לכך. המפקד סילק את הפרטיזן האנטישמי מהקבוצה. הודיתי לו על כך.
הלכנו בכיוון נהר הבוג, כשאנו מובילים אתנו את הנשק האוטומאטי, רימונים וכל הציוד הדרוש. משימתנו העיקרית – פעולות־מודיעין ופיצוץ פסי־רכבת.
(במקום זה יורשה לי להזכיר, שלאחר אחת הפעולות אמר לי גנראל פיודורוב: ״אתה תקבל את אות ההצטיינות הרוסי הגבוה ביותר!״...)

המעבר דרך נהר הבוג. כיבוש הכפר בסביבות חלם לובלסקי וכיבושו בחזרה על־ידי הגרמנים

האביב של שנת 1943 היה בעיצומו. מהלכים היינו יומם ולילה דרך היער בכיוון הנהר **בוג**. קבוצתנו מנתה 200 איש. היו אלו קבוצות פרטיזנים שונות שהתאחדו, ובתוכם יהודים רבים מפולין ומרוסיה. בדרך היינו נתקלים בקבוצות פרטיזנים נוספות, לרוב רוסיות. יחד חצינו את הבוג. התקדמנו במהירות רבה מבלי להביט אחורנית ומבלי להיעצר. היו אתנו גם סוסים רבים ששימשו אותנו בצורה היעילה ביותר.
אל שפת הבוג הגענו לפנות ערב. הקרח לא הפשיר עדיין וגושים גדולים צפו על פני הנהר. בלילה חצינו את הנהר, בהעבירנו לצד השני את הנשק ואת כל רכושנו. בעת חציית הנהר טבעו לא מעט סוסים, אך לא היתה לנו כל דרך אחרת.
אותו לילה הגענו ליערות הסמוכים לסביבות חלם לובלסקי. כבשנו את אחד הכפרים ולא פגשנו בו אפילו גרמני אחד. את כל יום המחרת בילינו בכפר ולפנות ערב ראינו את האוירונים הגרמנים חגים מעליו. ישנתי, ובשנתי הרגשתי כיצד מתנדנדים ורועדים הקירות, שהטיט מתקלף מהם. קמתי ועליתי על סוס. מייד נשמעה הפקודה לזוז בכיוון לבילגוריי. הצלחנו לעזוב את הכפר ללא כל אבידות. באותו כפר אמורים היינו לנוח במשך כמה ימים.

שריפת מכוניות גרמניות, הריגת כמה גרמנים והתקרבות ליערות בילגוריי

שוב צעדנו קדימה. במשך כל הלילה הלכנו ברגל או רכובים על הסוסים, דרך שדות ויערות, עד אשר הגענו לכביש הראשי שהוביל **ללובלין**. כאן נעצרנו. בכביש נעו ללא־הרף משאיות

גרמניות כבדות. היינו במצב ללא מוצא. בסערה פרצנו את שיירת המכוניות. כחמש־עשרה מכוניות שרפנו ובערך מיספר כזה של גרמנים הרגנו. אחד משלנו ראה שני גרמנים בורחים לגורן. הוא רדף אחריהם והרגם במקום. לאחר שחצינו את הכביש שוב ברחנו היערה. היער היה קטן ודליל. עזבתי בדרך את סוסי, כי הוא היה תשוש ולא יכול היה להמשיך בדרך. הגרמנים הבינו היכן מקום הימצאותנו, והחלו יורים עלינו מן המטוסים. למזלנו רק אחד נפגע קל ברגלו. במשך כל היום הסתתרנו באותו היער ובערב זזנו בכיוון לבילגוריי.

– – – משפת הנהר וייפש חזרנו ליער, למקום הריכוז שלנו. קיבלנו פקודה לנסוע למקום מיפגש אחר **בזאמושץ'.** זאמושץ' היתה כבר אז עיר משוחררת. כאן כבר פעלה מיפקדה רוסית. הגענו מן היער בסך־הכול 300 איש. חלק מהם התנדב לצבא הרוסי הסדיר, כדי להמשיך במלחמה נגד הגרמנים, והיתר – כ־200 איש, שאליהם השתייכתי גם אני, קיבלו פקודה לחזור לעיר לוצק, שאף היא היתה כבר באותו זמן משוחררת.
ללוצק חזרנו ברכבת. כאן נודע לנו, שעלינו לנסוע לקוברין. הואיל ורטנה שוכנת בדרך לקוברין פניתי בלוצק אל המפקד, בבקשה שיתן לי רשיון נסיעה, כדי שאוכל לנסוע מוקדם יותר ולסור הביתה. אותו דבר עשה פרטיזן נוסף רוסי **ניקולאי קאמייניוב,** שרצה לסור לכפר **וידרניץ** המרוחק חמישה קילומטר מרטנה. קיבלנו רשיונות־מעבר ויצאנו ביחד לדרך במכוניות צבאיות ובכלי־רכב מזדמנים, כשאנו לבושים חולצות אמריקניות ואתי גם הנשק האישי שלי: אקדח, רימונים ורובה אוטומאטי.
ברטנה פגשתי כמה יהודים, שניצלו בתקופת המלחמה. זוכר אני, שביניהם היה **אברהם בארג,** החי כיום באמריקה וכן גם **פרל לבית ורניק,** (עתה **קרש**) שהיתה נשואה לשפירא ועברה את המלחמה ביערות. פגשתי עוד כמה יהודים, שמוצאם היה מרטנה, אך איני זוכר את שמותיהם.
ברטנה שהיתי יום אחד. העיר היתה אפורה ועצובה. את ביתנו מצאתי מפורק לגמרי. נותר רק עץ אחד, שניטע ע"י אחי רפאל, לפני נסיעתו מהעיר. כאן נודע לי, כי אחי דוד נהרג בירית ביער על־ידי הגרמנים. מרטנה פניתי **לבריסק** ומשם, לפי הפקודה, **לקוברין.**

(בהמשך עדותו סיפר יעקב גרבוב על פעילותו במסגרת יחידות שונות של הפרטיזנים ביערות בילגוריי, יאנוב לובלסקי, זקליקוב, רוזבדוב, טודורובקה, טראמפולה, זוויז'ניץ ועוד מקומות שונים עד שיחידות הפרטיזנים צורפו ליחידות צבאיות. אנו מדלגים מחמת קוצר היריעה על תיאור פעילויותיו במקומות אלה, ונסיים בקטע שמתאר את חזרתו לרטנה).

שמחה לביא (לעקאר)

עם סתימת הגולל

ארבע אותיות הבזיקו במוחי היום
ומבלי־משים עברתי לעולם אחר,
רחוק־רחוק וקרוב־קרוב,
עולם שהרטיט את כל רמ"ח איברי והעלה ריחות ומראות,
נופים ודמויות, שרק בחלום הלילה ראיתים ובימי ילדותי
בשכבר הימים, בטרם הודלק עולם בלהבות השטן.

ארבע אותיות ר ט נ ה ניצבו חיות מול עיני־רוחי
הבריקו־הבזיקו בכל צבעי הקשת.
על כנפיהן חזרתי אלייך, רטנה עיירתי
ואני נושם שוב את ריחך והוויתך:
טובל במימי הפריפיט, מהלך ברחוב הולנקי,
מזין עיני בערוגות ממירב הזנים
כרי־דשא וביצות, טחנות־רוח ועסקי־רוח,
בתים מטים לנפול, פירות קמלים לאחר שלכת,
חנויות סדקית ונשים שחוחות על מפתניהן,
מצפות לקונה שיבוא, כבשירו של ליסין,
כל עולם הילדות שלי – השתרע מול עיני.

והנה אני שוב ניצב בין חסידי קרלין
ב"שטיבל" של סטולין עם אבי ר' אשר
ועם סבי ר' שלמה אהרון, נרם מאיר ויאיר –
עטוף טלית וחגור אבנט כמוהם,
וכמוהם מתפשט מהגשמיות וב"איתערותא דלעילא"
מעפיל למרומים באכסטאזה עיליאית ועל כנפי
ניגון קרלינאי "יה אכסף", שהיה מעין הימנון
של חסידי קרלין מאז ימי ר' אהרון הגדול.

ופתאום לבשו ארבע האותיות
של שמך, רטנה עיירתי, גונים אחרים,
החליפו צבעים, והעתיקוני לאתרים אחרים.
בין הערביים, אני יושב בחברת ש״ס, גחון על המשניות,
מאזין ל״שיער״ ומתנועע בקצב כל היהודים הפשוטים,
בולע כל אימרה וכל חידוש של הלמדן ומתרץ כל קושיה
של אחד מפשוטי־העם האלה, שלא צללו לים התלמוד,
אך כך וכך פרקי תהלים שגורים בפיהם, ודי להם באלה,
וטוב להם באלה.
ברוך בואכן, נשים צדקניות, עידן ועידנים שלא ראיתיכן,
ושוב אתן אצות־רצות להביא קרח לשכיב מרע, להחיש ישע
לאשה מקשה ללדת, להכניס כלה יתומה תחת אפיריון החופה
ויומכן עמוס מצוות ומעשים טובים כמימים ימימה.

צפרא טבא, ר׳ זליג המלמד, ובוקר טוב לכל המלמדים,
שלא חסכו שבטם ממני, אך במסירות־נפש ״העבירו את הסדרה״
ושננו פרקי־אבות, וגרורים אחריהם מורים משכילים
עם נח קצקר בראש וכל עסקני ״תרבות״, מחווים קידה
לעומת אחד מחניכיהם, שלקח תורתם ברצינות – ויעל.
והנה שיירה גדולה עולה מרחוב קריווה, חסידי טריסק
וחסידי סטפן, ואנשי בית־המדרש, בסורדוטים של משי
ובאבנטים של צמר, וביניהם צעירי תנועות הנוער וחברי המפלגות
למיניהן, זרועותיהם שלוחות לצדדין ועיניהם אש־להבה,
מרקדים הם יחד כבשמחת־תורה או כביום בו הגיעה השיירה
של ר׳ אלימלך מזבלוט לרטנה. אל אלוהים! מה גדולה השיירה,
מה עצומים המראות, מה נשגבה הדבקות!
בלי מחיצות בין כת לכת, אין חילוקי דעות ונסתתמו כל הטענות.
התלקחה אחוות ישראל, הסירה כל פרגוד וכל סייג, ויהיו כולם
עדה אחת גדולה, איש לרעהו אח, צמודים ודבוקים יחד.

ושוב נתחלפו צבעי האותיות של שמך, רטנה עיירתי, וראיתי

את כולם, על רקע פרוכוד, תל ההשמדה. עתה ידעתי:
לטבח מובלים הם!
צמרמורת אחזתני, כן – לטבח, פלוגות היורים עומדות הכן.
העפתי עיני למרומים ולצדדין, את רחמנא חיפשתי, את האל הטוב והמיטיב,
את כנפי השכינה, את אבי הצדק והרחמים שיגיח מתוך העננים,
יכניס תחת כנפיו את היהודים שלו, את כל היקרים לי ויקרים גם לו,
את צאן מרעיתו, את החסידים ואומרי התהלים, הפרנסים והגבאים,
את כל כלי־הקודש, את הטף ואת "צאן הקדשים" – – –
לא ראיתיו. דווקא ברגע כזה איננו.
היכן אתה, רבונו של עולם – זועקים כל רמ'ח ושס'ה שלי,
ראה, היהודים שלך, יהודי רטנה, כצאן לטבח הובלו,
ראה את הבורות המוכנים, ראה את פלוגות היורים,
ראה את פניהם, בחן את לבם, בוחן כליות ולב,
הטה אוזן לתפילת הדווי בפיהם, הצל, רחם אבי הרחמים,
הושט ידך, אנא אדוני הושיעה נא!

ר ט נ ה. האותיות החליפו צבעים,
ואני לבדי נותרתי. את כולם בלעו הבורות, ואני ניצלתי.
ועומד אני לפניך, אני שמחה בר' אשר, אומר קדיש לזכרם,
כן, "יתגדל ויתקדש שמיה רבא", איני זועק, איני מוחה,
אני רק שואל: בזכות מה ניצלתי אני? במה עדיף אני עליהם?
כלום טוב אני מאבי ומאמי אשר ממעיינם שאבתי וממורשתם אני ניזון?
אני מנסה לפענח החידה – אך זה למעלה מכוחי.
אלוהים אדירים! אנא גלה לעבדך את פשר החידה הכפולה:
למה אני נותרתי והיכן היית אתה
בי"ג אלול שנת תש"ב
כאשר נסתם הגולל על יהודי רטנה עיירתי?

פרל קרש

זכרונות מימי השואה

1939 – הפולנים עזבו את העיירה. במשך שבועיים נשארנו ללא שלטון, נתונים לחסדי הרוצחים האוקראינים. הם גזלו, שדדו מכל הבא ליד וערכו פוגרומים. קשה לתאר, ששבועיים יכולים להיות כה ארוכים, להיראות כאין־סוף... הצבא האדום השתלט על הרכוש היהודי, הלאים את העסקים הגדולים שהיו לנו, בעיר כמו: חנות חמרי־בנין, ביח״ר לסודה וגזוז, חנות כל־בו, חנות סיטונאות למשקאות חריפים, בית מסחר למכונות חקלאיות. כל אלה עברו לידי השלטונות ואנו נשארנו ללא פרנסה והזכות לעבודה נשללה מאתנו. את תעודת הזהות החליפו בתעודות בהן מוטבעת האות J. מעתה אין לנו כל זכויות־אזרח. השלטונות ערכו רשימות של מועמדים להישלח לעבודת־כפייה בסיביר. בזכות שליטתי בשפה הרוסית אני קיבלתי רשיון־עבודה וניהלתי קופת־חולים ממשל־תית, עם כמה סניפים, וע״י כך יכולתי לעזור למשפחתי ולמש־פחת בעלי.

אצל הורי היה המצב קל יותר, כי שני אחי יכלו לעבוד והסתדרו איך־שהוא עם השלטון החדש. כיוון שלא נימנו עם העשירים, לא היתה עין השלטונות פקוחה עליהם יתר על המידה, וזכו לרשיון־עבודה. אחי הגדול עבד בנגרות ואחי הצעיר עסק במסחר.

כך נמשכו החיים עד 1941 ואני גידלתי שני ילדים: אחד שלי ואחד של אחותי בתיה.

בששה ביולי 1941, לאחר שפרצה מלחמת גרמניה–ברית־המוע־צות, נכנסו לעיירה שלנו קלגסים נאציים ואיתם קומנדנטורה, יחידת ס״ס וגסטפו.

האוקראינים, שהיו בעיירה ועסקו בשוד וביזה, קידמו את הנאצים ביריות. התגובה של הנאצים לא איחרה לבוא, אך היא היתה מכוונת נגד היהודים.

למחרת היום נקראו כל היהודים לצאת מהבתים. סידרו אותנו בשורות, ולאחר מכן בחרו שלושים צעירים והוציאו אותם להורג. אבל כבד ירד על העיירה וגברה החרדה לקראת מה שצופן לנו העתיד תחת המגף הנאצי.

הדרישה הראשונה של המפקדה הנאצית: לארגן את הקהילה היהודית, כדי שתהיה להם כתובת מוסמכת להפניית כל תביעותיהם.

התביעה הראשונה: על כל יהודי לשאת טלאי צהוב על חזהו ועל גבו. ענידת הטלאי דכאה והשפילה אותנו מאד. חשנו, כי ״האדמה בוערת תחת רגלינו״, אך מי יעז לא לציית?... הקהילה התארגנה ובראשה כמה אנשים טובים ונאמנים, אשר פעלו

שלמה פרלמוטר

הימים הראשונים לשלטון הנאצים

(לפי יומנו של נער בן 14)

7 ביולי 1941

בָצהריים היה הדבר. עמדתי עם עוד ילדים ליד בית־הספר, כשלפתע צמח כאילו מול עינינו איש צעיר ותמיר, לבוש בבגד לבן ומכנסיים שחורים ובידו אקדח. ״תשכב, אל תסתכל! אני יורה״ – כך פקד עלינו באוקראינית. עד־מהרה נשמע קול יריות. היונים שעמדו אותה שעה על גג ביתו של ליבר קרש נבהלו, פרשו כנפים ונעלמו... אותה שעה התחילה הווייה חדשה בעיירה. דומה כאילו החשיך פתאום, בצהרי יום, ברחובות צצו דמויות של אוקראינים מזויינים.

– – – לא צייתי לפקודה ״לאַזשיס!״ (תשכב). ברחתי. שני כדורים פלחו את האויר, כאילו רדפו אחרי. המום ונבוך הגעתי עד פתח ביתנו.

– אבא׳לה, אמא׳לה, פוגרום! תברחו!

במסירות־נפש. בראשה עומד חמי, ר' דוד־אהרון שפירא ועמו יחד פעלו יצחק גרבוב, בנו, לייבל גרבוב, יצחק קרש ואחרים.
הנאצים הטילו על הקהילה לספק להם בגדים, פרוות, זהב, רהיטים. ה"יודנראַט" עשה כמיטב יכלתו כדי להיענות לתביעות הנאצים, ובלבד שלא יבולע ליהודים.
קודם כל נתן היושב־ראש כל מה שהיה ברשותו ואת החסר קיבלו מהיהודים בעיירה, שנענו ונתנו ככָל שהוטל עליהם. קיווינו כי ע"י כך נפטור את עצמנו מיציאה לעבודת־כפייה, אשר ממנה, כפי שידענו כבר אז, אין שבים. אך גם תורה של גזירה זו הגיע.
הגרמנים החלו לדרוש אנשים לעבודה. אנשי הוועד אירגנו את משלוח האנשים כך, שתחילה יצאו בנים ממשפחות של שלשה ילדים, אחר־כך משפחות של שני בנים ורק לבסוף – בנים יחידים להוריהם. תחילה נטלו רק רווקים, אך בשלב הבא, כאשר גברו הדרישות לאנשים, הוחלה הגזירה גם על בעלי־משפחות. דרישה זו עוררה בהלה בעיר. אנשי וועד הקהילה הודיעו שיילכו לכלא כבני ערובה, אך יסרבו לשלוח לעבודת־כפייה גברים נשואים.
בין הבחורים שנשלחו לעבודת כפייה היה גם אחי, שלמה. הוא נשלח, עם עוד אנשים מהעיירה, לזבלוטיה שם עבדו יומם ולילה בנגריה גדולה, בה ייצרו רהיטים, שנשלחו לגרמניה.
משהגיע תורו של אחי, אהרון ז"ל, לצאת לעבודת־כפייה התנדב אבא ז"ל, לצאת במקומו. הוא נשלח לעבודה בקובל ולאחר שני חדשי עבודה מפרכת התחילה בקובל "אקציה" של 2000 יהודים. אבא הצליח לברוח ורצה לשוב לרטנה. בדרך לרטנה הזהירו אותו אוקראינים, כי חזרה לרטנה פירושה סכנת־חיים, אך אבא בשלו: עליו לראות את המשפחה והוא ממשיך בדרכו, וכפי שהתברר אחר־כך: בדרכו לקראת המוות.
ראשי הקהילה נאלצו בסופו של דבר להסגיר עצמם כבני־ערובה ואף הם נשלחו למעצר. (יצחק גרבוב, יצחק מרסיוק, שאול גאפמן, יוסף קמפר, מאיר טאקער ושניים בשם סופר), ואילו את ראש הקהילה, שפירא, השאירו הנאצים, לפי שעה בעיירה, מכיוון שאחד האוקראינים השתדל בעדו, למרות שראש הקהילה עצמו הפציר שיקחו גם אותו, ואף הודיע שלא יוסיף לשלח יהודים חפים־מפשע להורג.
בני העיר, המומים מן הגזירות הנוראות שירדו על ראשם, התחננו כי ישחררו את בני הערובה העצורים, ולאחר הפצרות והשתדלו־יות מרובות הצליחו להביא לשחרור ראשי הקהילה מבית־הסוהר. אחד מהם, טוקר, לא החזיק מעמד בכלא ונפטר.
ביום א' בתמוז, שנת תש"ב (1942), ביצעו פרטיזנים פעולת־נקם בנאצים והרגו שני קצינים מהז'נדרמריה. יהודי העיירה חששו מתגובת הגרמנים ונמלטו לכפרים הסמוכים, ליערות או לבתי אוקראינים שהכירום ונתנו בהם אמון.
לאחר ימים אחדים, כאשר היהודים נוכחו לדעת כי לא נקטו בפעולות תגמול על מיבצע הפרטיזנים, חזרו רבים לבתיהם. באותו ערב הגיע אבי ז"ל לרטנה, לאחר שנמלט כזכור מה"אק־

החלונות היו פתוחים לרווחה והם ישבו אותה שעה ושתו תה.
כהרף־עין נשתנתה האוירה בבית. הבריחה התחילה... כל אחד ניסה להימלט על נפשו. אני רצתי בכיוון לנהר ומצאתי מחבוא בין קני־הסוף. שכבתי שם כשכל גופי טובל במים ורק קצה ראשי בצבץ למעלה.
לאחר כמה דקות התחלתי להרגיש בצינה העזה ושיני נקשו זו לזו. היריות והזעקות לא נפסקו. ראיתי איך הוצא מביתו של שכננו העגלון יצחק־הרש, בנימין פריימן. שמונה פורעים חסונים קשרו את ידיו. נשמעה יריה ובנימין נפל הרוג. בן 32 היה, בריא וחסון. כשפרצו האוקראינים לביתו ערף ראשו של אחד מהם בגרזן. לאחר מכן תפסו אותו והמיתוהו.
הפוגרום גבר מרגע לרגע. תחילה ניסו להתגונן קצת, אך עד־מהרה התייאשו. הכל ידעו שמאחורי הפורעים האוקראינים עומד השלטון הגרמני. הרכוש היהודי נעשה הפקר. האוקראינים התחילו לרוקן את בתי היהודים שנעזבו כי תושביהם רצו לחפש מחבוא. ראשי הפורעים היו (כאן באה רשימה של 12 פורעים בשמותיהם המלאים).
– – – כשוך הירי יצאתי מהנהר והגעתי לבית יהודי. צביה הישישה (אמו של אפרים קוטלר) עומדת בפתח הבית ונכדה לידה ובוכה בכי־תמרורים כששפתותיה לוחשות: "רבונו של עולם! על קידוש השם". היא רואה במר־עיניה את השחיטה ואיך עשרות אוקראינים פורצים לבתי יהודים, איך רצים כולם להתחבא, אך היא זקנה כבר, אין לה כוח לרוץ. היא יושבת איפוא ומצפה למוות.
פרצתי לביתה כמטורף, כשבגדיי נוטפים מים. הייתי מוכן אפילו לזחול לתוך התנור שבביתה ולהתחבא בו, אך עד־מהרה יצאתי מביתה ורצתי כל עוד נפשי בי לביתו של ינקל פרוסמן. בדרך מירוצי הבחנתי בשלושה אוקראינים עם "נאַגאַנים" בידיהם, מהלכים לאורך רחוב זַבלוטיה. נקשתי בדלתם של פרוסמן:
– פתחו את הדלת, רחמו, זה אני שלומקה!"
הדלת נפתחה ולפני עמד ר' ינקל, בעל הזקן הארוך והמחודד, כשהוא

ציה" בקובל. אין לתאר את שמחתנו אולם השימחה לא נמשכה. הלילה עבר בשקט. עם בוקר לקחו הורי את שני הנכדים שהיו איתם, יצאו מבית יעקב שמואל רידר, אצלו גרו, והלכו לביתם. באותו בוקר נכנסו לביתנו גרמנים ודרשו מבעלי להציג אישור־עבודה. משראו כי באישור יש לנו ילד אחד שאלו היכן הילד. עניתי, שהוא נמצא אצל הסבא והסבתא, ברחוב פילסודסקי. הם אמרו שהילד איננו כבר, שהוא נהרג. בראותם אותי מתעלפת שאלו אם יש לנו היכן להסתתר. בעלי הוביל אותם לחדר בו עמד ארון ומאחוריו פתח־מעבר למרתף הבית. הגרמני האיץ בנו להסתתר במרתף ובעצמו הציב את הארון במקומו, כדי להסתיר את הפתח, כשאנו היינו במרתף!...

אני ובעלי ישבנו במחבוא ובכינו. שמענו צעקות ובכי של יהודים מובלים למוות ואנחנו ישבנו ובכינו, בכינו... בערב שמענו את חמי וחמותי מתהלכים בחדר מעלינו ומבכים אותנו, בהיותם בטוחים, כי נלקחנו עם כל המובלים למוות. התחלנו לדפוק בתקרת־המרתף, שהיתה רצפת הבית, והם פתחו את פתח המרתף. אני רצתי מיד לראות מה עם ילדי וכל משפחתי. כשהגעתי לבית הורי לא מצאתי שם נפש חיה. הדלת היתה פתוחה, על הכיריים עוד עמד סיר עם מרק שהכינה אמי לכבוד שובו של אבא.

הם הלכו יחד ומצאו את מותם בקבר־אחים אחד: אבא, אמא, שני נכדים ואחותי הקטנה ברײנדלה, יפהפיה בת 14.

רצתי לרחוב כאחוזת־טרוף, מתוך תקווה למצוא אותם , עד שהגעתי למקום שנקרא ריץ ספונציק. זו היתה טחנת־רוח, ושם שכבו כל הקדושים, מאה ועשרים איש, בערימה אחת גדולה, שעוד לא הספיקו להביאם לקבורה.

מבלי לדעת מה אני עושה התחלתי לחפש בין הקדושים המומ־תים את מֵתַי שלי. מצאתי את אבי מחזיק נכד אחד על ידיו, אמי מחזיקה נכד שני וביניהם אחותי ברײנדלה.

התיישבתי ביניהם, הסתכלתי בהם, הייתי המומה.

פתאום ניגש אלי גרמני, שהוצב, כנראה, לשמור במקום ואמר לי: "מאַך לוז פון היר!" לא יכולתי לענות, כי גרוני היה חנוק. לקחתי את ידו והראיתי לו: כאן תהרוג אותי, זה מקומי, אני לא אזוז מכאן! והוא בשלו: הסתלקי מכאן! המשכתי לשבת. הוא נתן לי כמה מלקות ואני, כמאובנת, לא זזה ממקומי, עד שהרים אותי בכוח וגרש אותי מהמקום. אני הלכתי וחזרתי, והוא שב וגרש אותי ומנע בעדי בכוח מלשוב אל אהובי הקדושים.

בהתמוטטות עצבים שבתי הביתה, חולה, שבורה, שרוייה בדכאון נורא. סרבתי לראות אנשים לנגד עיני, וכל הזמן ניקרו במוחי השאלות: מדוע פגע האסון בי? מה חטאתי? מדוע כל משפחתי ניספתה? מדוע כה מר גורלי?

אחי שלמה, שעבד עבודת־כפייה בזבולוט, הרגיש שקרה אסון ברטנה. אלה שעבדו יחד אתו במחנה העבודה ידעו את מה שקרה למשפחתנו, אך העלימו את הדבר ממנו, אך לבו אמר לו שעליו למהר הביתה. הוא ביקש מהגסטאפו אישור ללכת לרטנה. הוא

רועד כולו. הוא ספק כפיו כשראה אותי ואמר: "הגיעה שעה מרה וקשה." אשתו ישבה מבוהלת ומלמלה משהו בלחש.

גם בביתו של פרוסמן לא יכולתי למצוא לעצמי מקום. פעמים רבות עליתי על הגג, השקפתי על הסביבה, רציתי לדעת מה מתרחש. אוזניי קלטו יריות ללא הפוגה. אותה שעה נשמעו דפיקות חזקות בדלת וצעקות: "פתחו את הדלת יהודים ארורים!" הפורעים האוקראינים התחילו לשבור את הדלת. מבלי לחשוב הרבה קפצתי דרך החלון לגינה שליד הבית, זחלתי לערוגות הירקות ונשכבתי ביניהן.

רק עכשיו הבנתי בפעם הראשונה את מלוא משמעותה של המלה פוגרום. פעימות לבי גברו, פחדתי ממש להרהר על אבא, אמא, האחים שלי. מי יודע היכן הם נמצאים עתה? היכן מצאו מחבוא? ההספיקו לברוח? וכמה זמן צריך להימשך פוגרום? עם רדת הלילה גברה התכונה. האוקראינים הגיעו בקבוצות של מאה אנשים מכל הכפרים בסביבה כשהם חמושים ברובים ובאקדוחים.

קמתי בשקט ממקום משכבי. הדי יריות נשמעו סביב. בזהירות עברתי את הרחוב, טיפסתי וזחלתי דרך גנים וגדרות תייל דוקרני והגעתי לביתו של שפה לנגר. את הלילה עברתי בגן של אנטוליו שהיה סמוך לחצרו של שפה. היה קר ובגדיי היו רטובים מפעם לפעם נשמעו אנחות ורעמי יריות. כאן שכבו והסתתרו אברהם גוטמן עם בתו רייזל, בריש בנו של הסופר ועוד יהודים...

8 ביולי 1941

לילה קר ורווי טל. עוד לפני שהאיר היום נבהלנו מהתפוצציות של רימונים. האדמה רעדה ממש וגושי אש גדולים התעופפו. הגרמנים נכנסו לעיירה.

לפתע שמעתי קול מצווה: "האלט! לאס!" (עצור!). מישהו במדים ירוקים סחב אותי בשרוול בגדי. הוא מצווה בגרמנית שארים ידיי למעלה ומתחיל להובילני לאיזה מקום ובדרך מצווה על עוד יהודים להרים ידיים ולהצטרף לשורת

הגיע בעצם ימי ה"שבעה". בבית נאספו רבים לתפילה לעילוי נשמות הקדושים. כשראה שלמה את הנאספים ושמע את דבר האסון, התעלף. גם אחי הצעיר, אהרון, היה מתעלף מדי אמרו "קדיש".

ברגעים הקשים האלה, הייתי לאחיי לא רק אחות אלא אם ואב. עודדתי את רוחם, דיברתי על ליבם, עשיתי ככל שיכולתי כדי לחסנם. נראה שהצרות חיזקו וחישלו אותי.

בינתיים, התחיל הגסטאפו בהכנות ל"אקציה" ברטנה. הדעות בעיירה היו חלוקות: היו שטענו כי יש לעזוב את העיר, לצאת ליערות, להסתתר. לעומתם טענו אחרים, שכדאי להשאר ולחכות "אולי ירחם האל", "עד יעבור זעם". אחרים תרו אחר מקומות־מחבוא בתוך העיירה.

גיסי, ניסקה, שהיה בעל בית חרושת לגזוז, הכין מקום־מחבוא במרתף, תחת ערימות־קרח שהיו לו לצרכי עסקיו. הוא אחסן שם מצרכי מזון, שיספיקו למשפחה, והיה בטוח שאיש לא יגלה את המקלט. גיסי הציע לי שאבוא להסתתר עם משפחתו, אך סרבתי בתוקף. חשתי שסופה של רטנה היהודית קרב.

הצטרפנו, בעלי ואני, לקבוצת יהודים שהלכה אל אחד מהאוקראינים ברחוב זבלוטובה. נכנסנו לרפת והתחבאנו על ערימת שחת גבוהה ועימנו בחור מרטנה בשם זיסקה מרין. הגויים, שהבחינו בנו, מסרו מיד לגרמנים, שהיהודים מתחבאים ברפת. הגרמנים נכנסו והורידו קודם כל את זיסקה מרין. הם שאלו אותו, אם יש ברפת עוד אנשים. שמענו את קולו, עונה בבטחה: "לא, אין שם אף אחד". הם האמינו לו, לא המשיכו לחפש ועזבו את המקום. בתשובתו הציל זיסקה את חיינו. כעבור כמה דקות שמענו קול ירייה: זיסקה נפל במקום. האוקראיני שהלשין עלינו לא האריך־ימים; הוא עלה על מוקש שהיה טמון בשדהו, וכך מצא את מותו.

שהינו ברפת זמן מה וחזרנו הביתה.

כעבור יומיים הגיעו לעיירה יחידות רבות של חיילים גרמניים עם "גסטאפו" וחיילי ס"ס. היה לי ברור שגורלנו נחרץ. החלטתי שלא אשאר ברטנה. וכי מה נותר לי בעיר? הרי בני יחידי כבר לא יחזור אלי, ולעולם לא אחבק ואנשק אותו. את הורי האהובים לא אראה לעולם. פניתי אל אחי אהרון והפצרתי בו לעזוב את העיר יחד אִתי. אחי סרב. הוא הסתתר אצל אוקראיני שכן, שהבטיח לשמור עליו. כעבור שבוע ימים הסגיר אותו לגרמנים והם הוציאו אותו להורג.

ביקשתי את חמותי, אותה אהבתי מאד, להצטרף אלי, אך היא הסבירה לי, שלא תוכל לעזוב את רטנה, כי חמי, דוד־אהרון, רואה עצמו אחראי ליהודי העיירה ולא ישאירם כצאן ללא רועה. בעלי ניסה להשפיע עלי שנסתתר אצל אחיו ניסקה, אבל אני לא הסכמתי.

יצאתי לדרך מבלי לדעת לאן ואל מי. זכרתי שבכפר שמנקי, ליד רטנה, גרה עוזרת שלנו לשעבר – מטרונה. בעבר עזרתי לה

המובלים. איש אינו יודע לאן מובילים אותנו. כל מי שנראה כבן 13 ומעלה מצרפים לשורה שהולכת וגדלה. היה זה יום שלישי בשבוע, וכאילו להכעיס היה זה יום קיץ יפה, אף ענוה קלה לא נראתה בשמים, ציפורים צייצו ורוחות קלילות כאילו התלחשו. היקום נראה שמח. מודעות שהודבקו לא מזמן על הקירות מבשרות על הצגת סרט חדש. שורות משירו הידוע של ביאליק עולות בזכרוני: "כי קרא ד' לאביב גם יחד, השמש זרחה, השיטה פרחה והשוחט שחט". אנחנו, מאות יהודים, צועדים עתה עם ידים מורמות כשגרמנים חמושים מלווים אותנו לכל אורך הדרך. מגרשים את היהודים מבתיהם ומפני כולם אתה קורא את אותה השאלה: למה ולאן? כך הובלנו עד לבית שטיינברג בכביש קובל־בריסק. כולנו הוצבנו בשורה בצד שמאל של הכביש. בימים הטובים היו מקבלים כאן את האוטובוס שהיה מגיע מקובל. פרט ליהודים הוצבו כאן גם כמה פולנים וחמשה־עשר אוקראינים בצידה של הכנסייה. גם אני בין הניצבים. גרמני שהבחין בי התחיל לצעוק "ילדים הביתה!" מבלי לחשוב התחלתי לרוץ בכיוון לביתנו אך איזה שד במדים ירוקים עם אקדח בידו עצר בעדי וציווה עלי לחזור. עברתי ליד הבית שלנו. השמשות היו מנופצות, נוצות פזורות, כרים, כלי רחצה התגוללו ברחוב.

כשהגעתי אל מאות היהודים שנחטפו שמעתי קול: אוי ואבוי לי, שלמה'לה, גם אתה כאן? היה זה קולו של אבי. הפניתי ראשי. פניו השחירו. מי יודע היכן היה במשך הימים האחרונים. כשהגעתי אליו חיבק אותי היטב ונשק אותי. הרגשתי כמה טוב שיש אבא... רק שני ימים לא ראיתיו ובעיני היו אלה שתי שנים תמימות.

– מה דעתך, אבא, לברוח?

תעשה כאוות נפשך – השיב לי – בנסיבות כאלה גם אבא לא יכול לעזור. מחשבות שונות התרוצצו במוחי: לברוח? לא לברוח? אולי איהרג תוך כדי בריחה? ואולי כל זה יסתיים בפחדים בלבד? אני שוקל בדעתי מה לעשות. פני כל העומדים בשורה אבלים. לא רואים את

הפנים. רק את העצבות רואים. מאות נשים יהודיות שבעליהן עומדים כאן בשורה מתייפחות עתה בבתיהן. גם יוסל ומאיר, שני חיילים רוסיים שמצאו מקלט זמני ברטנה, עמדו כאן. משהפניתי מבטי אליהם ראיתי כי הוציאו אותם פתאום מהשורה. הם הובלו ע״י 8 חיילים גרמניים. עקבתי אחריהם. בשורה התלחשו כי יהודי פלוני שיצאו לו מוניטין רעים בעיירה הוא שהסגיר אותם, והיו שאמרו שהאוקראינים שהכירו היטב את כל יהודי רטנה, הם שגילו לגרמנים כי שניים אלה הם כאן. הגרמנים בחרו בשני בחורים יהודיים כקברנים (משה לקר ויוסל מוסטישטר) החיילים הסוביטיים לשעבר הלכו בשקט לקראת המוות. הקברנים סיפרו אחר כך כי בדרך זרק יוסל את שעונו לתעלת־מים ולפני שנהרג ביקש שיודיעו לעיירה קזימה במחוז אודיסה מה שקרה לו ולחברו. לאחר שנורו זרקו את גופותיהם לתוך בור אשר היו בו גם גופותיהם של 3 פורעים מיאקוש שנורו לפני כן על ידי הגרמנים משום שנמצא אצלם נשק. פלוגה גדולה של גרמנים הקיפה אותנו. מכונות ירייה הועמדו על הכביש מצדדים שונים. נשמעו אנחות ולחישות ״רבונו של עולם״, ״שמע ישראל״. אנשים פכרו את ידיהם. אותה שעה שחררו הנאצים את האוקראינים והפולנים המעטים. נשיהם של אלה קיבלו את הגרמנים בדורון: שמנת, חמאה, ביצים וחלב. האוקראינים מסרו עדות, כי היהודים־״הקומוניסטים״ הם אלה שירו בליל ה־5 ביולי על החיילים הגרמניים, ועדות זו הספיקה לגרמנים. מה עוד שהם גם הוסיפו, כדי שלא ייראה להם תמוה הדבר שיהודים הם ״בריונים״ כאלה, כי השבויים הרוסיים שמצאו מקלט בעיירה ניהלו את ההתקפה.

הקצין הגרמני ציווה שכל היהודים יסתדרו ברביעיות, הכריז בקול רם ״אכטונג״ (תשומת־לב!) והתחיל להקריא את פסק הדין:

״כשנכנסנו לעיירה זו התחילו היהודים והשבויים הרוסיים להמטיר עלינו אש. לפיכך אני מצווה להוציא להרוג אחד מכול 15 יהודים וכן גם 35 שבויים רוסיים״. תוך כדי קריאת פסק־הדין התלקחו פניו

ולמשפחתה וקיוויתי שאוכל למצוא בביתה מחבוא מפני הגרמ־נים. לא ידעתי היכן בדיוק התגוררה ובאותם ימים היה מסוכן מאד להקיש על דלת זרה, כי עלולים להסגיר אותך מיד לגרמנים. אך לא היה לי מה להפסיד. המוות ציפה בכל מקום ובכל שעה. התקרבתי אל הבית הראשון, ובעד החלון הבחנתי באביה של מטרונה, אקסני. מחשבה הבזיקה במוחי: אלוהים איתי! הוא הובילני בדיוק למקום הנכון. הן כל בתי הכפר דומים זה לזה ואני הגעתי בדיוק למחוז חפצי!

מטרונה הכניסה אותי לביתה והחביאה אותי תחת גג הרפת, תוך סיכון לעצמה ולמשפחתה, כי הגרמנים הכריזו שכל מי שיסתיר יהודים – יוצא להורג יחד עם כל משפחתו.

ישבתי לבדי בין ערימות־שחת, ובכיתי בלי הרף. מטרונה הביאה לי מִדֵי פעם לחם וחלב. הם עצמם היו עניים מרודים וסבלו רעב. בביתם היו שבעה ילדים ומטרונה – הבכורה – בת 16 בסך־הכל.

ביום השלישי שמעתי לפתע קול צעדים. נבהלתי מאד, אך מיד ראיתי שזה בעלי, יצקע. שמחתי, כל־כך רווח לי. שוב אנחנו יחד. יחד! והוא כתמיד, עם בת־צחוקו הנצחית על פניו היפים. הוא אמר לי: קיוויתי שתשני את דעתך ותשובי לעיירה, אבל משנוכחתי שהחלטתך נחושה ואינך חוזרת, החלטתי לבוא ולה־יות איתך, כי מה הם החיים בלעדייך?

בכינו שנינו משמחה, ששוב אנו יחד.הוא סיפר לי שכבר הוציאו יהודים רבים מרטנה, והובילו אותם להר בכפר פרוכוד, ירו בהם וקברו אותם במקום.

מטרונה סיפקה לנו ידיעות מהעיירה. היא היתה הולכת אל הרוקח, שהיה חבר שלנו, שומעת מפיו על כל המתרחש ושבה ומספרת לנו. כך נודע לנו מתי נהרג אחי אהרון, כיצד הוצאו הגיסים ובני משפחותיהם ממקלטם, מתי הוציאו להורג את היודנרט. מפיה נודע לנו כיצד עמד בגבורה חמי אהרון־דוד שפירא בפני הגרמנים וסרב לשלוח יהודים נוספים למוות, איך הוכה מכות אכזריות עד צאת נשמתו.

הוספנו לשבת במחבוא וידענו: רטנה היא כבר ״יודענריין״ – בלי יהודים. והשמים הוסיפו להיות כחולים, השמש המשיכה לזרוח, והעולם כולו – עודנו קיים.

השכנים האוקראינים חיים עתה על חשבוננו, גרים בבתינו, רָצחו וגם ירשו. עשו יד אחת עם הצורר הנאצי. על כל יהודי שהסגירו, על כל ילד יהודי שהביאו לתלייה, זכו בפרס. לבי נמלא רגשי נקם, תאוות הנקם העניקה לי רצון־חיים. עצם המחשבה שיבוא יום נקם ושילם על הדם הטהור ששפכו, הוסיפה לי כוח רב להמשיך לחיות.

חלפו כשבועיים, ויום אחד הודיעה לנו מטרונה, שנפל עליהם החשד, שהם מסתירים אותנו. מיהרנו לעזוב את מחבואנו והסת־תרנו במשך כמה יממות בין השיחים. הגרמנים חיפשו בבית אקסני וכשנוכחו לדעת שאין בו יהודים – עזבו. חזרנו אל

ערימות השחת בבית אקסני. הוא היה אוקראיני רחום וטוב־לב, תמים וישר. מדי פעם הוא היה אומר לנו: "לא אכפת לי מה יקרה לי עצמי, אבל חבל לי על הילדים שלי. אם ימצאו אתכם הגרמנים בביתי, יוציאו את כולנו להורג."

אי־פעם, כשישבנו בשחת אצל אקסני, שמענו צעדים. פחד־מוות אחז בנו, אך מיד נוכחנו שחבר שלנו הגיע: מיכלסקי, הרוקח. הוא בא עם הצעה שאסכים להתלוות אליו לכפר ליד וולדימיר. שם, כך סיפר, נפטרה בת־דודתו והוא יצייד אותי בניירות שלה ואוכל לעבוד כמשרתת אוקראינית ואיש לא ידע שאני יהודיה. שלטתי בשפה ללא מבטא זר, היו לי צמות ארוכות, גיזרה דקה, ואם גם יציידו אותי בתלבושת מתאימה – איש לא יחשוד בי. אבל, מה יהא על בעלי?

דחיתי את כל ההפצרות והנימוקים ההגיוניים בטענה אחת: אם ניניצל – נהיה יחד, ואם יתפשו אותנו ויהרגו – גם אז, רק ביחד! הרוקח הבין שלא אזוז מדעתי וחזר כלעומת שבא. נשארנו יחד, ממתינים לנס משמים, אך נסים – אין.

ושוב באים אוקראינים לחפש אחר יהודים. נאלצנו לעזוב את מקום המבטחים היחסי ולהמשיך בנדודים. מטרונה נתנה לי מבגדיה, עליהם לבשתי מעיל חורפי חום, עם חגורה כדרך הגויים. לרגלי נעלתי אנפילאות כאלו ("פּוסטולס" באוקראינית) – שכיסו את כפות הרגליים שהיו עטופות בסמרטוטים.

כך שוטטנו ביערות ימים אחדים וחזרנו שוב אל הרפת של מטרונה, עייפים ונואשים.

קרן אור של תקווה בקעה לקראתנו: הרוקח העביר לנו הודעה באמצעות מטרונה, כי ביער סמולנה, במרחק 18 ק"מ מרטנה, מחפשים חוטבי עצים ואין מקפידים אם גויים הם אלו או יהודים, ובלבד שיבינו בעצי־יער. אקסני הוביל אותנו לסמולנה, שם פגש אותנו יערן זקן בשם בוכהלט.האיש עשה רושם של אדם טוב. קיווינו שיונח לנו. נפרדנו מאקסני כמו מבן־משפחה יקר, התחבקנו ובכינו איש על צוואר אחיו וליבנו מלא תודה.

אצל בוכהלט פגשנו כמה מאנשי רטנה: משפחת שטיינגרטן – זוג עם שני בנים, אשר בנם אריה נהרג עם העשרים שהיו הקורבנות הראשונים ברטנה, אברך, שפטל – בסך הכל אחד־עשר איש מרטנה.

הגברים עבדו ביער ואילו אני ובת־שבע עבדנו במשק־בית: טיפלנו בפרות, בחזירים ואפינו לחם לכל העובדים. העבודה לא היתה קלה, אך איפשרה לנו להמשיך לחיות. הסתובבנו באופן חפשי, היינו רשומים בז'נדרמריה ברטנה. **חיינו!**

בעלי נסע לעתים קרובות לרטנה עם בוכהלט, לקניות וסידורים שונים וכך נודע לנו שבידי הז'נדרמריה ברטנה נמצאות כמה בנות, מהיפות בבנות העיירה: בִתָה של גיטל קרש, רייזל גוטמן ופייגעלע מקרמנה. היו גם כמה יהודים שנשארו בחיים ועבדו ברטנה, אך לכולנו היתה הרגשה שהסוף קרוב.

בלילות היו מגיעים אלינו לסמולנה, יהודים שנותרו בחיים

והתחיל לחרף ולגדף את היהודים בנוסח זה: "אתם, היהודים, הייתם מאז ומתמיד מחרחרי־מלחמה, בגללכם נשפך דמנו בשדות־הקרב. אנחנו נשמיד אתכם!"

לאחר שסיים דבריו התחיל הקטיגור הצבאי, שכּסיות לבנות היו על ידיו, לבחור את היהודים שיש להרוג אותם. אחד, שנים, שלשה...

ומשהגיע לאיש החמישה־עשר ציווה עליו לפנות ימינה. וחוזר חלילה. שלושים ושמונה יהודים הועמדו בצד ימין, והכל ידעו מה דינם. אהרון רייזמן התחנן שירשו לו להיפרד מאשתו, איתה התחתן רק לפני שבוע. לייבל שטיינגרטן בכה, ישראל כנפר עישן בשרשרת.

במו־עיני ראיתי איך הובלו כל אלה שנועדו להריגה יחד עם השבויים הרוסיים למקום שנועד להם, ובמו־אוזניי שמעתי את היריות אשר שמו קץ לחייהם.

לאחר זמן שחררו הגרמנים את כל היהודים שרוכזו בכיכר וליוו אותם באזהרה זו: "לכו הביתה, אך דעו לכם, כי במקרה שתישמע עוד ירייה ברטנה – יהיה זה סימן מובהק שאצל היהודים נשאר נשק, ואז נשמיד את כולכם."

9 ביולי 1941

קצינים גרמניים מסתובבים בעיירה. הם מהווים כנראה את המיפקדה המקומית. לצרכיה של המיפקדה הזו החרימו את בתיהם של יהודה־לייב ורניק ומוטל טיקטינר. לפני הצהריים הגיעו מהסביבה הרבה אוקראינים כדי לחוג יחד עם השליטים החדשים. הם צעדו ברחובות העיירה כשהם מניפים את דגליהם הצהובים־כחולים ואת דגלי הגרמנים. את פניהם של הצועדים קיבלו קצין גרמני, מתורגמן אוקראיני, הקומנדט האוקראיני דנילביץ' וראש העיריה חצוויץ'. מעל במה שהוקמה ליד בנין מכבי־אש השמיע הקצין הגרמני דברי־ברכה: "הבולשוויקים הובסו, רק כנופיות קטנות שלהם עודן נלחמות, אך הן מהוות כוח אפסי. כדי שיושג השלום הסופי חייבים אתם, האוקראינים, לעזור ללוחמים שלנו על ידי העבודה שלכם, ועל ידי התבואה שלכם. יחי המשטר החדש בכל העולם! ליהודים נכין

והתחבאו ביערות. הם באו לבקש פת־לחם. ביניהם היו גם שלמה פרלמוטר, וו. כגן ועוד. במשך היום הסתתרו ביערות, בין השיחים, כשבגדיהם קרועים ובלויים והם רעבים ללחם.
אמנם גם לנו לא היה לחם לשובע, אך תמיד נתתי להם פת לחם וליום המחרת לא דאגתי.היה לי ברור: המוות יבוא,אם לא היום אז מחר, ומה לי כי אדאג ללחם?!
בהיותנו בסמולנה סבלנו מאד ממגפת כינים. ניהלנו מלחמה מתמדת בלכלוך ובכינמת, אך ידנו היתה על התחתונה. הכינים רחשו בראש, בגוף ובלבוש. נהגו לומר אצלנו שגם תינוק היוצא מרחם אימו אינו פטור מענשה של הכינמת והיא חודרת אף לעיניו.
לאחר זמן נפרדנו ממשפחת שטיינגרטן, שיצאה לחפש פרטיזנים, כדי להצטרף אליהם ואנו קיווינו שנוכל למצוא בין ידידינו האוקראיניים מישהו שיסכים להסתיר אותנו עד יעבור זעם. במשך שבוע ימים נדדנו בחיפוש אחר מקום־מחבוא, אך לשווא. מכרינו האוקראינים חששו לחייהם וסרבו לקבלנו.
חזרנו אל בוכהלט והוא ניאות להסתירנו. בשעות היום התחבאנו מאחורי הקיר הכפול, ובלילה יצאנו ועזרנו לבוכהלט בעבודות המשק: חליבת־לילה, האבסת החזירים, הכנת מזון לבהמות למשך היום ואפיית־לחם ליום המחרת.
ונדה, אשתו של בוכהלט, קתולית אדוקה, היתה מראה לנו כי בברית החדשה כתוב ש״היהודים צלבו את ישו״ ולפיכך מגיע לנו העונש ואנו ״חייבים לקבל את הדין״. לנו לא היתה ברירה אלא לשתוק. היא מררה את חיינו בדרכים שונות. בין היתר טענה, שאינני חולבת כראוי וכשבעלי בא לעזרתי – היא שילחה אותו, באמתלה כי ״ידיו של גבר מלוכלכות תמיד.״ בוכהלט ראה את נסיונותיה הרבים להציק לי וביקש שתניח לי, אך היא בשֶׁלָּה. הרגשנו, כי האדמה בוערת תחת רגלינו. איבתה של ונדה, הביקורים התכופים של אוקראינים, המחפשים יהודים, הטענות החוזרות ונישנות של ונדה, כי אינה רוצה להסתכן בגללינו, איומיה, שתעבור לגור בלוצק ותשאיר את בוכהלט איתנו – כל אלה הבהירו לנו שעלינו לעזוב.
בוכהלט, האיש הטוב והתמים, חלם כי המלחמה תסתיים בקרוב, והוא ייצא לרקוד עימנו ברחובות רטנה, כגבור שהצליח להציל זוג יהודי. הוא החליט להצטרף לפרטיזנים יחד איתנו ולהלחם בנאצים.
בבוקר חורפי וקר יצא בוכהלט אל הפרטיזנים, כדי להודיע להם על הצטרפותנו, –אך בדרכו חזרה התנפלו עליו פולנים ששיתפו פעולה עם הנאצים, היכו אותו קשה והשאירו אותו מוטל על האדמה הקפואה.
בכוחות אחרונים הגיע הביתה. בעלי ואני טיפלנו בו, מרחנו וחבשנו את פצעיו וסעדנו אותו בחוליו.
באחד הימים נשמעו נקישות בדלת. בעלי ואני מיהרנו למחבוא שלנו, ובוכהלט התאמץ ופתח את הדלת. בעבר היינו רגילים,

״שבת״, לפולנים – יום ראשון, ואילו לכם ולנו – חתונה״ (הועתק מאוקראינית).
הנאום תורגם לאוקראינית והקהל קיבל אותו בתשואות. הרמז על התבואה שיש להעמיד לרשות הגרמנים לא מצא כל כך חן בעיני האוקראינים. הם ציפו **ללקיחה** ולא לנתינה, אך המלים האחרונות הרומזות כי לאוקראינים יינתן הכל – העלו שוב את המורל. במשך החגיגה לא ניראה אף יהודי ברחוב ורק ילדים התרוצצו בסביבה. אני ישבתי בביתו של אברהם ברג ליד מקום החגיגה ושמעתי הכל.

10 ביולי 1941
מקובל מגיעות בשורות־איוב. הגרמנים הקיפו את רחוב וורשה, הוציאו 300 יהודים, כולם גברים, מבתיהם, הובילו אותם לסביבת הקסרקטין וציוו עליהם לרקוד. לאחר הריקודים הוכנסו היהודים לקסרקטין. הקהילה היהודית בקובל עושה מאמצים להציל את היהודים. תושבי רטנה האוקראינים יודעים גם הם על העניין הזה. אחדים מהם אף אמרו: מחר תרקדו גם אתם אצלנו״...

12 ביולי 1941
אני יושב עתה ליד החלון שבחדר הקדמי בביתנו וכותב. שקט מסביב, אך זהו שקט שלפני סערה. דממת־מוות בשוק. כל החנויות סגורות. הנה יוצא ילד מהסימטה של שייה בקלר ונעלם מיד. אין יודע מה ילד יום. אין עתון, אין רדיו. חיים כמו בתקופת האבות, לפי שסיפר הסבא. פוחדים מקול עלה נידף. מקור החדשות הוא בית־המדרש. משם מגיעות כל הידיעות המחרידות. האווירה מסביב היא כמו בבית־עלמין.

14 ביולי 1941
נתפרסמו שני צווים. בצוו מס״1 נאמר: ״מפקדת המשטרה של רטנה בשם השלטון האזרחי הגרמני, מצווה על האוכלוסיה היהודית מגיל 10 ומעלה, לענוד על יד ימין סלאי לבן עם מגן־דוד כחול. מי שלא יקיים את הצוו הזה צפוי לדין. מפקד העיר: מירוניוק״.
בצו מס׳ 2 שחתום ע״י דנילביץ׳

שבוכהלט קרא לנו לאחר כמה דקות, כי הבאים היו בדרך־כלל ידידים. הפעם – אין קול ואין עונה, לא קוראים לנו לצאת מהחור שלנו. דאגנו מאד לבוכהלט. יצאנו מהמחילה ולא מצאנו כבר את בוכהלט בבית שנראה היה כמו לאחר פוגרום. רובה־הציד שהיה תלוי על הקיר, נעלם אף הוא.
החלטנו שבהעדר בעל־הבית אין לנו מה לעשות כאן והמקום מסוכן בשבילנו. עזבנו את המקום. במרחק מטרים אחדים מהבית מצאנו את בוכהלט מוטל מת בין העצים. לא יכולנו לקבור אותו כי האדמה היתה קפואה. כיסינו את גופתו בענפי עצים ושיחים. בכינו על מותו של איש־חסדנו הטוב והמיטיב ונשבענו שעוד נשוב, כדי לקבור אותו. היה לנו ברור, כי הוא נהרג משום שסרב להסגיר אותנו בידי האוקראינים. הוא העדיף למות.
תלאותינו התחדשו. שוב נאלצנו לחפש מקום־מקלט. החלטנו ללכת לסאמארוביץ׳ – כפר בו גר מיודענו איוון שטוך, אוקראיני מאמין – קיווינו שהוא ייאות להסתיר אותנו אצלו.
סאמארוץ היה כפר, שמרבית תושביו אוקראינים. זקוקים היינו לחסדי־שמים, כדי להכנס לכפר מבלי שיבחינו בנו וימסרונו לידי הגרמנים, אך במצבנו הנואש לא היתה לנו ברירה.
נכנסנו לכפר בלילה ופנינו מיד לביתו של איון שטוך. הוא לקח אותנו מיד לעלית הגג שברפת והחביא אותנו בין ערימות השחת. אשתו וילדיו לא ידעו עלינו. אילו ידעו – היו מתנגדים.
איוון לקח על עצמו את הטיפול בסוסים ובפרות, כדי שאיש לא יסתובב בסמוך לנו. פעם ביום הביא לנו מזון: תפוחי־אדמה, חלב, נתח בשר־חזיר, ולעתים גם פת לחם. המקום אינו מרווח, אי־אפשר לעמוד ואף לשכיבה אין די מקום. לעשיית צרכינו היינו יורדים בלילה אל הרפת.

החלום ושברו

איוון נהג להביא לי צמר, כדי שאסרוג סוודרים לילדיו. באפלולית על הגג סרגתי והוא היה מביא את הסוודרים כאילו קנה אותם כמתנות למשפחה. פעם ביקש שאסרוג כפפות. לא ידעתי כיצד סורגים כפפות עם חמש אצבעות. יומיים התלבטנו, בעלי איצקה ואני, עד שהתגברנו על הבעיה... גם כפפות סרגתי למשפחתו של איוון.
במשך ששה שבועות התחבאנו אצלו.
לילה אחד נראה אלי בחלום ר׳ דוד־אהרון, חמי, שהזהיר אותי, כי המקום הוא בחזקת סכנה והאיץ בי ללכת.
התעוררתי והערתי את איצקה. סיפרתי לו את דבר החלום והפצרתי בו לקום ולעזוב מיד. איצקה התנגד לרעיון וטען, שכל עוד איוון מסכים לשהותנו אצלו, אסור לנו לעזוב. אולם אני לא וויתרתי ולבסוף בעלי הסכים להצעתי, אך עמד על כך שניפרד ממארחנו לפני שנעזוב.
איוון לא התעקש שנישאר, אך ביקש לדעת לאן נלך. אמרנו לו שננסה מזלנו אצל ניקון קרייבסקי, בכפר קורטליס, במרחק 14

ומירוניק נאמר כי ״החל ממחר אסור על יהודים לדבר עם אוקראינים ולקדם אותם בברכה. החל משעה חמש וחצי לפנות ערב עד השעה 6 בבוקר אסור ליהודים לצאת מפתח ביתם״
בבית עצוב מאד. אבא יושב כל הזמן ליד ספר התהלים (הוא נעשה אדוק מאד) ואמא מטפלת עתה בהכנת מרק־הקטניות שצומחות בגינה שלנו. שיקה׳לה קורא ״ילדי רב־החובל גרנט״. מוטלה איננו בבית, ואני יושב וכותב. לפנות ערב אקרא את אשר כתבתי לסבא שלי. הוא היחידי שיש לו סבלנות לשמוע אותי...
– – – אחר־הצהריים נפלתי יחד עם כמה חברים שלי לידי וונקה קומורובר. הוא אילץ אותנו לשרוף את הזבל וציווה עלינו לבוא מחר כדי לחטוב עצים ולהסיק את התנור במטבח. ספגנו גם מכות ממנו. אני שומע איך שאמא אומרת לדודה חסיה־ברײנה בהתכוונה אלי: ״מין פגע רע כזה, במשך כל היום מתרוצץ ברחובות״.

17 ביולי 1941
לפי פקודה של השלטון האזרחי הגרמני הוקם היום ה״יודנראט״ היו״ר הוא דוד־אהרון שפירא והחברים במוסד זה הם: לייבל גרבוב, פישל שוסטר, יוסל שניטר, אשר לקר, נחום רייסקיס, איצל גרבוב, ישראל־דוד פיינטוך, מנדל בלט, יצחק חייט (בנו של לייבל), דוד שטיינגרטן וינקל ליברמן. השוטרים: יונה שטרן, עוזר קלפץ׳, לרבר, יוסי לייוונט. השליח של ה״יודנראט״ – איסרקה שטרן. ה״יודנראט״ נמצא בביתו של ינקל ליברמן ומעליו מתנוסס שלט באוקראינית. לפנות ערב הבאתי לדוד־אהרון אגרת ובה נאמר, כי עליו לשלוח: חליפת בוסטון כחולה, 3 חולצות־משי כחולות, 2 עניבות כחולות ומגבות. על החתום – ס. דנילביץ׳.

ק״מ מסאמארויץ.

עם רדת החשיכה יצאנו לדרך. ההליכה קשתה עלי מאד. לאחר ששה שבועות של ישיבה במקום אחד התאבנו רגליי.

איצקה נשא אותי על שכמו וגרר אותי לאורך 10 ק״מ. הוא היה חזק ממני וידע להתגבר על הרבה תקלות.

חששתי, שגם אם אשאר בחיים לאחר הגיהינום, אהיה נכת־רגליים ועיוורת, כי השהייה הממושכת באפילה השפיעה גם על עיניי. אולם, היו גלומים בי, כנראה, כוחות נסתרים, שעזרו לי להתגבר, והצלחנו להגיע אל ניקון קרייבסקי.

הוא היה אוקראיני אמיד, ואולי אפילו עשיר, מכר טוב שלנו, אך הוא סרב להסתיר אותנו אצלו אפילו ליום אחד! התחננו לפניו שיאפשר לנו לחכות אצלו עד שיגיעו פרטיזנים לכפר ונוכל להצטרף אליהם, ולבסוף הסכים שנתחבא בשדה שלו, כדי שבמקרה שניתפס, לא יתלו בו את האשם.

התחבאנו בערימות השחת, בפאת־השדה. היינו בלי מזון ומים ובלי סיגריות – דבר שהיה קשה מכל לאיצקה. אך, לפחות, היה חם. לא חשנו בכפור החורף, ששרר סביב.

בלילה השני לשבתנו שם התגנב ובא אלינו איון שטוך. הוא סיפר לנו כי באותו לילה שעזבנו את ביתו הגיעה אליו חבורת בנדרובצים וערכה חיפוש יסודי בבית, הפכו את כל משקו, הורידו את כל השחת בחיפוש אחר יהודים. כמובן שלא מצאו דבר ועזבו אותו לנפשו. הוא בא איפוא אלינו כדי לשאול: מדוע עזבנו לפתע? מה פשר הנס שאירע לו ולנו, שהרי ברור, כי אילו נשארנו כבר לא היינו בין החיים, גם אנחנו וגם משפחתו!

סיפרתי לו את דבר החלום שהניע אותי לעזוב. איוון התרגש לשמע הדברים. הוא נשק את האדמה, הצטלב ולא יכול היה להרגע במשך דקות ארוכות. התנשקנו והתחבקנו כמו עם בן־משפחה אהוב.

הוא השאיר לנו פרוסת לחם וטבק ״מַחורקה״ (טבק) לאיצקה, ושב לכפרו.

ישבנו בשחת וקרייבסקי חיפש דרכים לקשר בינינו לבין הפרטיזנים. לבסוף, הצליח ליצור קשר וסידר לנו פגישה איתם.

במחנה הפרטיזנים

הפרטיזנים באוקראינה היו ברובם, אזרחים סוביטיים שלא הספיקו לברוח מפני הגרמנים. הם לא רחשו אמון רב ליהודים, מה עוד שלא היה בידינו נשק, שכה חסר להם.

קבוצת פרטיזנים אחת הסכימה לצרף אותנו. הלכנו איתם כברת דרך ופתאום ציוו עלינו לשכב על האדמה. שכבנו והם החלו להכות בנו מכות אכזריות. ביקשתי שיהרגו אותנו, כי לא יכולתי לנשום מרוב מכות. הם צעקו: ״אתם מרגלים!״. וטענו שבוודאי עזרנו לגרמנים, שאם לא כן – אין להבין איך נותרנו בחיים עד עתה?! ולבסוף לקחו את טבעת־הקידושין שלי, ערכו חיפוש על גופנו, ואמרו שאותי לא יקבלו, כי אין להם צורך בנשים, אך את

דפים מיומן

רטנה, 25.6.1942

עדיין מוריק ומלבלב מסביב. רק הרחוב היהודי רוחות־סתיו מנשבות בו. אימת יום־כפור רובצת עליו. פה ושם עוד נראית אשה נחפזת. הטלאי הצהוב שעל בגדה מעיד עליה מרחוק. בימי בלהות אלה, עת לגבר אורבים גייסות המשטרה האוקראינית, היא היחידה שיכולה עדיין לצאת לדאוג קמעה לצרכי הבית. ברחובות ובמגרשים סביב הבתים משחקים הילדים. צווחים, רועשים, מתפרעים, בלהט־ילדות שהולם את גילם מנסים הם לחקות את מעשי הגדולים. עתה התייצבו בשני מחנות ו״מקדשים מלחמה״ איש על רעהו. לרגע נדמה כי שום דבר לא יטה אותם ממשחקם. אך הנה הופיעו ״המדים הירוקים״ – ושוב אין הם ילדים תמימים.

כהרף־עין הפכו ל״סיירים״ נבונים. הידיעה נמסרה למבוגרים. בתים התרוקנו. החיים ירדו למחתרת. רק שוטרי ה״יודנראט״ המעטים עדיין צועדים ״בטוחות״ ברחובות העיר. בקידות־כבוד מקדמים הם את פני השוטרים האוקראינים. הסרט הלבן בכנף שרוולם, מטרתו ליצור רושם וחשיבות. לאמיתו של דבר מוסיף הוא קלון לבעליו, עת מבטי יהודים נאחזו בו.

אנשי ה״יודנראט״, עם דוד־אהרן בראש, התכנסו מבעוד בוקר לטכס

איצקה הסכימו לקבל. הם הביאו אותי לביתו של אוקראיני אחד, אשר את שמו איני זוכרת, וציוו עליו שישמור עלי ושלא יפגע בי לרעה. ואת בעלי איצקה לקחו איתם.
ושוב הייתי בבית אוקראיני, הפעם אצל משפחה שלא היכרתי, בכפר נידח ליד קורטליס.
איצקה, בין הפרטיזנים, עשה כל מאמץ כדי להוכיח שיהודים אינם מוגי־לב, כפי שהיה מורגל בפי הפרטיזנים.
הוא לקח על עצמו כל תפקיד קשה ומסוכן וביצע כל מה שהוטל עליו באומץ ובשלמות. לאחר שהוכיח לפרטיזנים את נאמנותו ומסירותו, נעתרו להפצרותיו והירשו לו להביא אותי אל המחנה שלהם, ושוב היינו יחד!
נשלחתי לשבועיים ללמוד עזרה־ראשונה: טיפול בשטפי־דם, מתן זריקות, חבישה וכיוצא באלה ועברתי אימונים בשימוש בנשק. כשחזרתי למחנה, קיבלתי סרט עם צלב־אדום על הזרוע, סֶט״ טן על הכתף, ויצאתי עם החיילים, להלחם בנאצים.
תפקידי העיקרי היה לחלץ פצועים, לגרור אותם מחוץ לשדה המערכה ולטפל בהם. כשאני חושבת עתה על כל מה שעשיתי בקרב הפרטיזנים, אני מתפלאה בעצמי כיצד יכלה אשה בת 31־32 לעבור כל מה שעברתי.
היה לנו מעין בית־חולים־שדה בכפר בשם בורובני, בסביבות סמארי־קרטליס. פרט לפצועים היו שם חולי טיפוס־בהרות רבים. המחלה הקשה הזו נפוצה בקרב הפרטיזנים בגלל תנאי־הגיינה ירודים וכינמת בממדים גדולים. ידענו שאם הכינים התישבו עליך, סיכוייך לקבל טיפוס מובטחים...
כדי לבודד את חולי הטיפוס, פתחו בשבילם בית־חולים מיוחד בביתו של אוקראיני אחד. הופקדתי לטפל בחולים אלה וכל העול הוטל עלי, מבלי שאוכל לנוח רגע, ביום או בלילה. הגשתי להם עזרה רפואית ובעיקר – סעד רוחני. סיפרתי להם סיפורים כדי לעודד את רוחם, דיברתי על קץ המלחמה הצפוי, על תבוסות הנאצים בשדה־הקרב, על הימים המאושרים שיבואו לאנושות, לאחר שהחיה הנאצית תוכרע.
חמרי־רפואה ותרופות לא היו, כמובן, ובמקום ״כוסות־רוח״ השתמשתי בכוסות רגילות, וכתחליף לספירט – שלא היה – וודקה. איני זוכרת אפילו מקרה מוות אחד ביחידה שלי.
ראוי לספר אפיזודה אחת, ממנה ניתן ללמוד על האנטישמיות ששררה בקרב הפרטיזנים.
יום אחד בהיותנו במחנה, נקראו כולם, כ־40 איש, למיסדר, והובלנו למקום בו היתה שריפה. קראו בשמות שני יהודים, שהיו איתנו, ואמרו שהם אשר הציתו את האש. האשימו אותם בריגול על־סמך העובדה, שבחיפוש בכליהם מצאו רעל. הם דחו את ההסבר שנתנו היהודים, כי את הרעל נשאו איתם כאשר ברחו מפני הגרמנים. הפרטיזנים באחת: היהודים הציתו את האש, היהודים מרגלים ובוגדים. וכך, בעומדנו שם, ירו בהם והמיתום במקום.

עצה. שמועות־האימים על אודות טבח יהודי קובל אינן מניחות אף לרגע. כלום סופנו הגיע ולא ניתן כבר לעצור בעד רוע הגזירה? נראה שכן. תחושת המוות מהלכת בכל. עיירות ישראל בוערות. ערים נמחקות, קהילות שלמות צועדות לאבדון.

26.6.1942

לאחר חצות קלטו אזנינו טרטור של עשרות מכוניות, שהגיעו למפקדה האוקראינית, כשאורות פנסיהם כבויים. זה שנה שהורגלנו לרעש המכוניות ולאימת בואם, אך הפעם משום־מה, פחדנו יותר. הלב ניבא זוועות.
מבעד לחריצי התריסים המוגפים והחלונות המכוסים צופות עיניים יהודיות, בולשות בחשיכה, מבקשות לדעת מה פשר הטרטור שאינו פוסק, ההמולה הרוחשת סביב המשטרה. החושך מעורר פחד כחשכת הצלמות בבית־העלמין. בכל זאת מתפללים יהודים שימשך הלילה לאין־סוף. חרדים הם לקראת עלות השחר, יותר מאשר בלילות הקודמים. לבנו חש, כי יהא לנו זה הבוקר האחרון בעיירה.
בחמש לפנות בוקר בשרו הדי יריות רובים את התחלת הקץ. גברים, נשים וטף עירומים למחצה ופרועי שיער, רצים מבוהלים ברחובות העיר וסימטאותיה ומבקשים כמטורפים מוצא. רק להימלט מעבר לגבולות העיירה. אחרים מתאמצים להגיע למחבואיהם שהוכנו מבעוד מועד. השקולים יותר פונים מיד לבית ה״יודנראט״ כדי להיוודע משהו. יש גם כאלה היוצאים לטאטא את הרחובות, עבודה שנמסרה להם אתמול.
היריות אינן פוסקות. בשעה שש מופיעים ברחובות אנשי גסטאפו בלויית שוטרים אוקראינים, עוצרים יהודים ומביאים אותם לרחבה הסמוכה לביתו של אליהו יונוביץ׳. היהודי הראשון שלא נשמע לפקודה וניסה להמשיך בדרכו, ברל הלד, נורה בו במקום. רטנה מוקפת 400 גרמנים – אנשי גסטאפו ו״פלוגת המוות״ כנמרים שואפי־דם רצים הם ברחובות, עוברים את בתי היהודים, מחפשים במרתפים ובעליות־הגג, מוציאים את קרבנותיהם וסוחבים

בדרך חזרה למחנה שפכתי את מנת הרעל שנשאתי איתי דרך־קבע, מבלי שיבחינו בכך. שתי סיבות היו למעשי זה: א. הסיכון שבהחזקת רעל. ב. הידיעה שקץ המלחמה קרב ואסור לי לחשוב על התאבדות, שהיא עבירה על חוקי אלהים ואדם כאחת.

הידיעות מהחזית היו מעודדות מאד. הולכות ומתרבות תבוסות האויב. אנו מתקרבים ליום הגאולה הנכסף. באותו זמן גייסו את איצקה לצבא־האדום. נלוויתי אליו למקום הגיוס שלו. אני זוכרת שהלכנו יחד, כשעה, עד שהגענו למקום בו נאספו כל המגוייסים.

איצקה האיץ בי לשוב למקום עבודתי בבית־החולים. נדברנו שניפגש ברטנה. נפרדתי ממנו בהרגשת מועקה נוראה, לבי ניבא שיותר לא אראה אותו. הלכתי בדרך, בוכה ומיואשת. הייתי אז בהריון.

לא זמן רב נשארתי בבית־החולים של הפרטיזנים. הגיעה לאזני השמועה, שרטנה שוחררה ע״י הצבא האדום. קיבלתי מהפרטיזנים מכתב־הערכה על עבודה טובה ומסורה ויצאתי בדרך לעיירתי – רטנה.

המראה שנתגלה לעיני ברטנה היה מזעזע. חורבן והרס בכל. אין זכר לבתים ולרחובות – הכל עיי־חורבות. הכרתי כל אבן ועץ, כל פינה, אך את האנשים לא הכרתי. פנים חדשות – פני זרים. לא היה אל מי לפנות. רק בית אחד נשאר על תילו, ביתם של אברהם ודבורה באַרג. שמעתי שהם נשארו בחיים. אמרו לי שאחי, שלמה, נשאר בזבולוט והוא חי. לא ידעתי, אם נכונה השמועה. נכנסתי לבית משפחת בַרג. הבית נתפס ע״י שלטונות של הצבא האדום, אך נותר חדר פנוי והם הירשו לי לגור בו.

התחלתי לעבוד מיד עם בואי. ניהלתי קואופרטיב גדול, עם סניפים רבים. תפקידי היה לקבל מיצרכים ולשלוח אותם לסניפים השונים. ניתנה לי יד־חופשית לפעול לפי הבנתי, ובלבד שאשמור על רכוש הממשלה.

קבלתי תלוש לקבלת מזון במסעדה זולה בה הגישו מין נוזל שהיה קרוי מרק. גם שימלה קיבלתי, והיא שמורה אצלי כמזכרת עד היום. הייתי כאילו חצוייה לשניים. חלק ממני עובד, חי וחלק אחר – נע כצל ברטנה שלי, רטנה בלי יהודים! אני מחפשת סימן וזכר לעבר הקרוב, אך לשווא.

מפעם לפעם הגיע מישהו מבני העיר, שנותר לפליטה, ומחפש קרובים או מכרים שנותרו בחיים.

בין הבאים היו: יחזקאל קוטלר, שנפצע בעת שרותו בצבא האדום ונשאר נכה בידו, יעקב קלודנר, אחותו רייזע, גולדה שפטל ושלמה פרלמוטר.

עם כל אוד מוצל שהגיע לעיירה, התחדשו הכאב והאבל, על כי אין נפש־חיה, אין זֵכֶר מבית אבא־אמא – הכל עלה בלהבות. וכך, מיואשים ואבלים, היו חוזרים כלעומת שבאו והולכים איש־איש לנתיב היסורים והבדידות שלו.

שלמה פרלמוטר הפציר בי לעזוב את רטנה, המלאה גויים, אך אני

אותם לכיכר הטבח. משם יובילום
לגבעות החול של פרוחוד, לבורות
שכיסו במשך יום אחד על 1300
נפשות.
שעה ארבע אחרי הצהריים. היריות
נדמו. הרוצחים ושכנינו
האוקראינים עורכים הילולא על
חורבות העיירה, בזים ושודדים
רכוש יהודי.
הליל הנצחי אך עתה התחיל.
ישראל חייט

דבקתי במקום, כי הבטחתי לאיצקה בעלי שכאן אחכה לו.
יום אחד, בלכתי ברחוב, ראיתי מולי את האוקראיני הרוצח יורק ינדביץ', משוטט חפשי. לא ידעתי מנוח בנפשי. פניתי מיד אל הקומנדנט של הק.ג.ב ניקישצ'נקו, וסיפרתי לו על ההרג שעשה ינדביץ באנשים חפים מפשע בהר פרוכוד. את המעשה כולו שמעתי מפי פרוזינה מפרוכוד. הקומנדנט התעניין לדעת אם "רק" יהודים היו המומתים ואני השבתי שגם אזרחים סובייטים היו. הוא הזמין את פרוזינה וגבה מפיה עדות, שאישרה כל מה שסיפרתי. את ינדוביץ' לא פגשתי יותר ברטנה...
מועד הלידה שלי התקרב, וברטנה לא היתה השגחה רפואית מתאימה. אברהם ודבורה באו אלי מקובל וביקשו שאעבור אליהם לתקופת הלידה וההחלמה, אבל אני החלטתי שלא אזוז מרטנה ואשים באלהים מבטחי.
התפללתי שתולד לי בת, כי בעיית המילה היתה מסובכת, והמחשבה שאגדל ילד שלא נימול גרמה לי סבל רב.
הלידה הסתבכה מאד והזקנה האוקראינית שהוזעקה לעזרה היתה אובדת־עצות. משנוכחה שקצרה ידה, רצה החוצה והחלה לזעוק לעזרה. בסופו של דבר יצאה לאוירו של עולם בתי רבקה שחיה עם משפחתה בישראל.
לאחר הלידה בא לביקור אברהם ברג. שתינו "לחיים" והוא נתן לבתי את שמה, רבקה. לי הוא השאיר ספר "תהילים". אותו שמתי למראשותיה של התינוקת, כל־אימת שהשארתי אותה לבדה והוא שמר עליה מכל רע.
כעבור זמן קיבלתי מכתב מאיצקה, ובו הוא כתב לי שבשבילו המלחמה עדיין לא נסתיימה, אך הוא מקווה לשוב בקרוב והוא מבקש שוב שאחכה לו ברטנה.
יום אחד ניקראתי למפקדה ומסרו לי את הידיעה הנוראה, שבעלי נפל. קיבלתי הלם ונפלתי למשכב. רק ההכרח לטפל בתינוקת העניק לי כוחות להתגבר על המהלומה הנוראה. מכאן מתחילה פרשה של נדודים, סבל ותלאות רבות עד שהגעתי לארץ ישראל.

מימין לשמאל: מ. טיקטינר, ישראל חייט ושלום טיקטינר

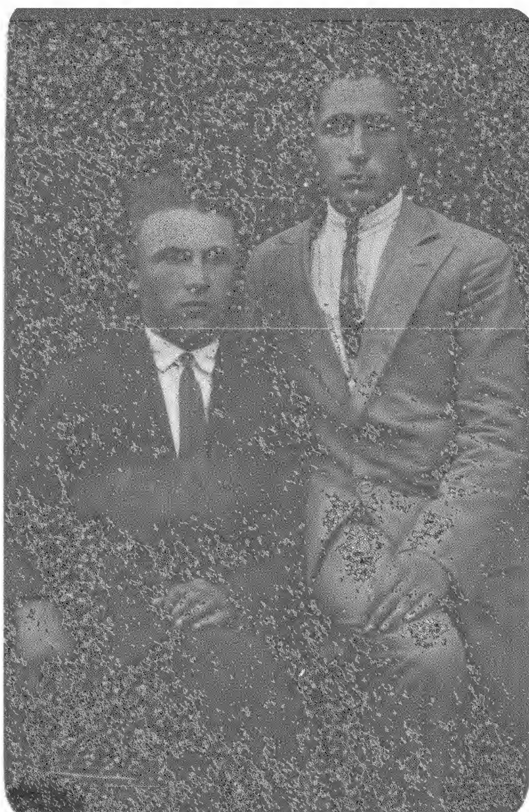
דרכי בארץ

בלובלין הכרתי את בן־ציון קרש, שנימנה עם הפעילים בתנועת פח"ח (פרטיזנים־חיילים־חלוצים) שהיתה קשורה עם אנשי "הבריחה" של הבריגדה הישראלית, ויחד אתו עזבתי את פולין והגעתי לאיטליה. במשך שנתיים הייתי יחד עם בתי הקטנה, רעיה, במחנה של אונר"א בקרמונה והחתונה שלי עם בן־ציון ושל אחי שלמה עם בחירת לבו – נערכו בערב אחד במילאנו.
בפברואר 1947 נולד בננו, יהודה, והתחלנו בהכנות לעליה לישראל. היציאה מאיטליה היתה כרוכה בסכנות רבות. באישון לילה חיכינו על שפת הים בגינואה עד שאניה קטנטונת לקחה אותנו מהנמל ללב ים ועברנו לאניה גדולה יותר ורעועה. במשך כל הדרך עסקו הבחורים בתיקון האניה, כי המים היו מתפרצים לתוכה מכל הצדדים. לא האמנו, כי נגיע למחוז חפצנו באניה זו, אבל הגענו. כשרק ראינו מרחוק את חופי המולדת התחלנו לשיר "התקוה" ולשמחתנו לא היה גבול, אך היא לא ארכה זמן רב. שוטרים וחיילים אנגלים, שנועדו למלחמה במעפילים, גילו אותנו והעבירונו לאניית־מלחמה שהביאה אותנו לקפריסין, בטרם דרכה רגלנו על אדמת הארץ.
עתה התחיל פרק חדש ועצוב למדי – פרק קפריסין. שיכנו אותנו במחנה צריפים ליד שפת הים, שהיה מגודר בתייל. חילקו לנו מזונות בכמות מינימלית וכל־אימת שהתנהגותנו לא נשאה חן בעיני האנגלים לא היו מחלקים מזון. היה מחסור במים מתוקים, ובמיוחד היה רב סבלן של המשפחות שהיו להן תינוקות, ואני בכלל זה. בעלי בן־ציון ז"ל היה מכתת רגליו למחנה השני, עומד בתור במשך לילה שלם, כדי להשיג מים לתינוקת שלנו. התחלואה בקרב הילדים גברה עקב התנאים התת־אנושיים שהיינו נתונים בהם. בהתחלה לא היה שום רופא במקום, ורק לאחר זמן הגיע ד"ר פלק, שהביא אתו גם שתי אחיות מתנדבות ותרופות הכרחיות. פרצה אפידמיה בין התינוקות ורבים

נפטרו. מטעמים תברואתיים הפרידו בין האמהות והתינוקות, ואני לא יכולתי לשמוע את בכיו של ילדי, ולמרות האיסור נכנסתי לחדר התינוקות והתיישבתי מתחת לעריסתו של הילד כדי שלא ירגישו בנוכחותי. זוכרני, כי בוקר אחד בא ד״ר פלק לבקר את הפעוטות, ומשראה אותי יושבת מתחת לעריסה, ציווה עלי לעזוב את החדר, אך אני סרבתי בתוקף. הוא לקח את המצלמה שלו ורצה ״להנציח״ את המעמד המשונה הזה כשאמא יושבת מתחת לעריסת ילדה, ורק אז נעתרתי לבקשתו ויצאתי.

מי יודע עד היכן היה מגיע הסבל שלנו אילולא זכינו לרגל יום הולדתה של מלכת אנגליה בהקצבה מסויימת של סרטיפיקטים לגולי קפריסין. אני ובני משפחתי עלינו עם הקבוצה הראשונה והגענו ארצה יום אחד לאחר הכרזת המדינה ונתקבלנו בשמחה רבה במחנה העולים ברעננה. המכתב הראשון שקיבלתי היה מבן עירנו **שמואל גולדמן** שהיה אז מזכיר מ.פ. ראשון לציון, שהציע לנו את עזרתו בצעדינו הראשונים, ואכן הוא הגיש אותה לנו בנפש חפצה.

פרל ורניק־קרש

יצחק שפירא, שנפל כחייל הצבא האדום
בקרב ליד וארשה, ומאיר גרבוב

פֶּרל קַרש־וֶרניק עם בתה בתור לקבלת ארוחה במחנה מעצר בקפריסין

ישראל חייט

חֲבלי חֵרוּת

רעמי התותחים הדהדו בלי הרף וגברו משעה לשעה. קירות האורווה אשר בה מצאתי מחבוא היו כמעט מתמוטטים. התחלתי לחשוש שאני עלול למצוא את מותי מתחת להריסות דווקא על סף השחרור. הנסיגה של הכובשים הנאצים הביאה בעקבותיה המולה רבה, צריחות־אימים של התושבים המבוהלים, תנועת כלי־רכב וכו׳, ואילו עתה שוררת דומייה מסביב. רגשות טמירים ומופלאים התעוררו אצלי והשכיחו את העלטה, הרטיבות, הקור והפחד שהיו מנת־חלקי במשך חודשים ארוכים כשהייתי שוכב מצונף מתחת לערימת הזבל שעליה עמדה הפרה של צציליה הקבצנית. הצפייה המתוחה לשחרור, לחרות, גברה על כל אמצעי הזהירות שהייתי נוקט עד עתה ואשר הודות להם הצלחתי להימלט ממירדפי הגרמנים והאוקראינים. לא היתה לי כבר סבלנות להמתין לאיתות שעליו הוסכם ביני לבין צציליה וחילצתי את עצמי מהבור.

דממת־מוות אפפה את פרבר זנטיצ׳ה אשר בסימטאותיו הלכתי הבוקר. דומה כאילו נחשול מים עזים שיתק את דופק החיים בפרבר הזה. כך נראו סימטאות היהודים בראשית הכיבוש הגרמני, בתוספת של הרס וחורבן. רק לפני שבועות אחדים היתה כאן אוירה אחרת לחלוטין רוויה מעשי־שוד, הוללות ורצח תוך שיתוף פעולה מובהק בין האשמדאי הנאצי והאוקראינים. רק יללת הכלבים העידה, כי מצוייה כאן נפש חיה. נזכרתי באימרה ״אם כלבים מייללים – סימן מובהק הוא שמלאך המוות מצוי בסביבה״. למי הוא אורב הפעם? אולי לי עצמי? דומיית מוות זו מסביב וירי התותחים שגובר והולך, עוררו בי את האמונה, כי קרובה שעת נקם ושילם. הרוצחים עתידים ליתן את הדין על רצח המיליונים החפים מפשע. רחשי־לב אלה ליווני כשעזבתי את רטנה הגויי־ית בדרכי למזרח.

דרך שדות, יערות ונהרות קפואים אני משרך דרכי. לפניי ומאחוריי אצות־רצות עגלות של אוקראינים מהכפרים שבסביבה, עמוסות נשים וטף ומטלטלין. אין זאת, כי רעם התותחים הגובר והולך החריד אותם מרבצם, ערער את בטחונם בנצחון הנאצים והטיל עליהם אימה ופחד. הם ממהרים לברוח בטרם תדרוך כאן רגלו של הצבא האדום, בטרם יתחילו לעשות שפטים גם בהם.

הרהרתי: אירוניה של הגורל. בדרכים אלה שהיו עד עתה בחזקת סכנה לכל יהודי, מהלך עתה ללא פחד יהודי בודד כמוני, ורעמי התותחים נשמעים באוזניו כאילו היו שופרו של משיח, ואילו ״הגבורים״ של אתמול שהטילו פחד על כל יהודי מתרוצצים

בזכותם של יוצאי רטנה

לעתים תכופות אני רואה את העיירה שלנו בחלום הלילה וגם כאשר שנתי נודדת בלילות. חיים יהודיים תוססים היו ברטנה ועובדת קיומה של סביבה אחרת לא־יהודית על ידנו ממש – לא הטרידה אותנו כלל. פרט למקרים חריגים היה מעין דו־קיום בשלום בינינו ובין הלא־יהודים. ברחוב שלנו שהיה בקצה העיירה התנהלו החיים כבכפר ממש. סביב הבתים היו חלקות אדמה, לכל התושבים היו פרות. אדמותינו הגיעו עד לנהר הפריפיט והגינות סביב הבתים השרו אוירה כפרית ממש.
משפחתנו גרה בבית רעוע שגגו מקש יחד עם עוד משפחה. אבי התפרנס מהובלת הדואר מתחנת הרכבת שבזבלוטיה לרטנה, ואילו הדייר השני בבית, אחיה של אמי, זלמן קלפץ׳, התפרנס ממלמדות.
זכור לי, כי בתור ילדים בילינו את מרבית זמננו בביתה של שיינדל פרגיל, בת־דודה של אבי, וזאת לא מחמת הקירבה המשפחתית, אלא משום שהיה משהו באוירת הבית שלה שמשך את לבנו, וקשה לי להיזכר מה בדיוק היה הדבר.

עתה מבוהלים כעכברים במלכודת. אולי כדאי היה כה הרבה לסבול כדי לראות – ולו גם במשך רגע אחד בלבד, את אשר אני רואה כבר עתה, עולם המחר, עולם של שלום ואחוות־עמים שכוללת גם את העם היהודי. אני משתוקק ומייחל ליום זה כאשר העולם המשוחרר יתחיל לגמול למלאכי החבלה כראוי להם.

התישבתי על גזע עץ נסור ביער לוצ׳יץ כדי להינפש קמעה. היריות נפסקו. העפתי מבט מסביב ונראה היה לי, כי הנוף והצמחייה מסביב אף הם השתנו. היער נטה חסד ליהודי נודד, רעב ויחף, שמהלך בדרך־לא־דרך וגם ללא מטרה. מחשבות שונות ומשונות התרוצצו במוחי, תמונות מהעבר הקרוב והאיום התנגשו במוחי עם חזיונות על העתיד. מין תוהו ובוהו מחשבתי שאיני מסוגל להסדירו. צעקה ״סטָאי!״ (עמוד!) שפלחה את האויר שמה קץ להרהורים המטורפים לי. חמישה לוחמים של הצבא האדום ניצבו לידי. התחילו לחקרני שתי וערב כשאני עומד לידם עם ידים מורמות למעלה ומשיב לכל שאלותיהם. רק לאחר שהשתכנעו כי יש להם עניין עם אחד היהודים שניצלו וכל סכנה לא צפוייה מצדו – פקדו עלי להוריד את הידים ואף כיבדו אותי בפרוסת לחם וחתיכת סוכר. ההוראה של המפקד שלהם היתה: להעביר אותי למטה שלהם.

המטה היה בבית איכרים בכפר לוצ׳יץ. משנכנסנו לבית נעלם לרגע המלווה שלי. אכרה קשישה יצאה מהמטבח וכשהבחינה ביהודי חי הסתכלה עלי כעל יצור שלא מעלמא הדין. מלמלה משהו, ספק תפילה ספק קללה, הצטלבה והסתלקה. נפתחה דלת של חדר סמוך ונצטוויתי ע״י המלווה שלי להיכנס. בקרן־זווית עמד שולחן ומעליו, על הקיר, התנוססו האיקונין של ישו, מרים, ועוד קדושים נוצריים. ליד השולחן ישב קצין של הצבא האדום ועיין במפות צבאיות. עם כניסתי לחדר לא היפנה את ראשו אלי ואף לא השיב לברכת השלום שלי. רק לאחר שהשלים את עיסוקו וקיפל את המפות, היפנה ראשו, והתחייך והשיב לי ברכת שלום. המלווה שלי עזב את החדר ואני הוזמנתי לשבת מולו.

״נו, מה תגיד, חביבי?״ שאלני כשנעימת דבריו היא רכה ואבהית. נעימה זו הניעה אותי לפתוח את סגור־לבי ולספר לו את כל התלאות והיסורים שעברו עלי, על הנדודים שלי ביערות ובשדות, על כל המירדפים אחרי ועל החורבן הגדול שראיתי במו־עיני.

הקצין ישב ללא תנועה. מארשת פניו אפשר היה לראות כי הוא נפעם ונרגש, אך הוא השתדל ככל האפשר לא לגלות כל סימן של התרגשות. לאחר שתיקה קצרה אמר: ״כן, יקיר, שמץ־מה מכל אלה ידענו ושמענו כבר. וודאי נשמע עוד הרבה. אנחנו נגמול להם על כל אלה, בכל חומר הדין!״

לא יכולתי להתגבר. התייפחתי. המלים של הקצין על מיצוי הדין עם המרצחים הדהדו באוזניי כאילו באו מההשגחה העליונה. לאחר שנרגעתי, ביקשתי שיגייסו אותי לצבא האדום.

הקצין הסביר לי באדיבות, כי הוא מבין לרוחי היטב ועוד יותר

בינואר 1941, בימי שלטון הסובייטים ברטנה, נשלחתי ללבוב כדי להשתלם בתחום הקואופרציה הסובייטית. איני סבורה, כי היתה לי נטייה מיוחדת להשתלמות דווקא בנושא זה, אך זו היתה ההזדמנות היחידה כנראה – וניצלתי אותה. משהתחילה המלחמה רציתי לחזור לרטנה, אך לא היה זה דבר פשוט בימים ההם, כשהאנדרלמוסיה היתה גדולה, הרכבות הופצצו ללא־הפוגה. גם הרכבת שבה נסעתי מלבוב לרטנה הופצצה בלילה הראשון והגעתי איך־שהוא לטרנופול והתגייסתי לעזרת הצבא. נשלחתי לעבודה בבית־מרקחת צבאי ולאחר זמן־מה הייתי מלווה את פצועי־המלחמה ברכבות. לפי פקודה של סטאלין פיטרו את אזרחי פולין לשעבר משירותים כאלה – ואני בתוכם. החזרתי את המדים והתחלתי לחפש מקלט כלשהו. נדדתי בלי־הרף. בחורף, בשלהי שנת 1941, הגעתי יחד עם קבוצה של פליטים אחרים למחוז סרטוב. במחוז זה היתה רפובליקה אוטונומית גרמנית ובראשית המלחמה שילחו את כל הגרמנים משם לסיביר. כאן נשארתי עד לסיום המלחמה. סבלתי מבדידות, קור ורעב, אך לא מאנטישמיות או השפלה כלשהי. עבדתי כמזכירה, כמנהלת חשבונות, קופאית, מחסנאית וכד׳. היו זמנים כשעבדתי בשלושה תפקידים, אך גם אז קשה היה להתפרנס כראוי. אנשים פשוטים עזרו לי בימי מצוקה ורבים מהם שהתייחסו אלי כאל בת משפחה זכורים לי היטב עד עצם היום הזה.

הספקתי להיווכח במשך התקופה ששהיתי בסביבה, כי האנשים הרוסיים יודעים לעמוד בסבל ובמצוקה.

משהתקבלו הידיעות הראשונות על הנסיגה של הגרמנים ועל שחרורה של רטנה, התחלתי בהכנות לנסיעה ״הביתה״, אם כי ידעתי שאין לי שם כבר בית. שיגרתי מכתבים לכל מיני מוסדות, כדי לקבל אינפורמציה מי ומי מבין קרובי המשפחה שלי נשאר בחיים. מעירית רטנה קיבלתי תשובה, כי ממשפחות בוקסר וקלפץ׳ לא נשאר איש ואילו ממשפחת פריגל נשארה רייצ׳ה

מבין הוא את המסקנות שלי, אך בענין הגיוס שלי לצבא רשאים להחליט מוסדות מוסמכים שהם לעת עתה רחוקים מהחזית, ולפיכך הוא מייעץ לי שאתגייס לשורות הפרטיזנים שלוחמים בסביבה, שכן בטוח הוא כי אוכל להביא תועלת רבה שהרי מכיר אני היטב את הסביבה וכן גם את כל אלה ששיתפו פעולה עם הנאצים במקומות אלה, ומן הדין לגמול להם.

התחלתי לספר לו, כי הפרטיזנים בסביבה הזאת אינם מקבלים ברצון יהודים לתוך שורותיהם, אך הוא הגיב ואמר: אין זה כך, ואם אמנם כך הוא – הרי עם המלצה שלנו יקבלו אותך, וכאילו כדי לסיים את השיחה הורה לי ללכת למפקדה של הפרטיזנים בכפר וידריצ׳י, הושיט לי יד ואיחל הצלחה.

במשעולים עקיפים, מקבילים לדרך הראשית מרטנה לקמין־קשירסק, שרכתי רגלי בכבדות. רגלי העייפות התקשו לשאת את גופי המצומק. המלים המעטות ששמעתי מפי הקצין על מיצוי הדין עם הנאצים, ליווני כל הדרך ועודדוני. קיויתי כי הפעם, בניגוד לפעמים קודמות, אתקבל למחנה הפרטיזנים ולא יציגו לי את התנאים שהיו רגילים להציג: נשק, זהב וכו׳׳.

בכניסה לכפר ווידריצ׳ נתקלתי במשמר של הפרטיזנים. שלושה בני כפר טיפוסיים עם הבעת פנים רצחנית עצרו אותי. ״מה אתה משוטט כאן, יהודון?״ השבתי בשקט: באתי אליכם כדי להת־גייס״. חיוך נראה על פניהם, ואחד אמר לחברו: ״הא לך לוחם חדש... קח אותו לעבי היער ותראה לו כיצד לוחמים...״

זיעה קרה כיסתה את גופי, רגלי כשלו. השתדלתי לא לאבד את עשתונותי ואמרתי: ״אני בא אליכם לפי הפנייה של המפקד הממונה על האיזור מלוצ׳ק. הוא גם הודיע על בואי למפקד שלכם, ועלי למסור לו ידיעות חשובות״.

לשמע דברי הנמרצים שינו אנשי המשמר את הטון, התייעצו ביניהם, ובמקום להובילני לעבי היער – ליוו אותי למפקדה שלהם. סביב המפקדה היתה תנועה רבה. לוחמים במדים ובלי מדים, מזויינים ובלתי מזויינים, התרוצצו מסביב. ביניהם היה אחד שהכרתי, פרטיזן יהודי שמוצאו מהכפר דטין ושמו בליט (היום נמצא בקנדה). אני עוצר אותו ושואל: כלום אינך ממשפחת בליט מכפר דאטין? הוא משיב בחיוב. המשכתי לשאול: ואותי אינך מכיר?״ הוא משיב : ״כן, אתה מוכר לי, היית פקיד בבנק העממי ברטנה.

– שמא יודע אתה על עוד יהודים מרטנה שניצלו?

– כן, כן, יעקב גרבוב, הרשל לייב ורייצה ינוביץ׳.

על כל שאלותי הנוספות לגבי קורותיו ועברו משיב הוא לי תשובות חמקניות. לא יכולתי שלא להבחין כי הפרטיזן היהודי ״המאושר״ חושש מעינא בישא של הגויים מסביב שעוקבים אחרי שיחת שני היהודים.

נפרדתי מבליט ובעיני־רוחי ראיתי את עצמי כפרטיזן כמוהו עם חגור ונשק לובש אפודה של חייל נאצי שנורה.

בבניין המפקדה, בחדר שנועד כמחסן לנשק, ישבו שלושה

(רעיה) קלדנר־פרייגל. התחלתי להתכתב אתה אם כי היא לא היתה קרובת־משפחה שלי. כשהגעתי לרטנה היא כבר לא היתה שם, כי נסעה לקובל ואח׳׳כ עברה ללוצק. משהגעתי לרטנה הלכתי קודם־כל לראות את הבית בו גרנו. מצאתי אדמה חרושה בכל שטח הגן שלנו ושל דודי. עברתי את כל הרחוב שלנו, הגעתי לביתו של דודי ברוך־הרש – ואין זכר למכר או קרוב. מביתו של דודי יעקב־פנחס בקעו צלילי מוסיקה מפטפון. צלילים אלה דיכאו אותי עד היסוד. חזרתי לשטח החרוש של ביתנו, השתטחתי על האדמה ולא היה לי כל רצון לקום. לאחר זמן־מה הגיע לשם ישראל חייט. הוא הוביל אותי לביתה של רעיה הנ׳׳ל ושם קיבלה אותי ״מטרונה הפסחת״, בעלת־הבית החדשה, ונשארתי ללון בביתנו לשעבר – ביתה עכשיו. למחרת היום בא שוב ישראל חייט והוא שיכנע אותי שאסע יחד אתו לקובל. הוא הביא אותי למשפחת אברהם ורחל וויינר. נשארתי שם זמן־מה עד שבאה רעיה ולקחה אותי אליה – ללוצק. ביתם שימש מעין מקלט לכל מי שניצל. שם הכרתי את מי שברבות הימים הפך להיות בעלי, יוסף, וכן גם את יוצאי רטנה מוטל טיקטינר עם חברתו, פרומה ברגל ואנשים אחרים ששמם נשתכח ממני.

לא היינו ציונים ואני ובעלי רצינו להישאר בלוצק, אך לא היו כל סיכויים לשקם שם את חיינו. עברנו לפולין, אך משגאה גם שם גל האנטישמיות ב־1956 – החלטנו לעלות לישראל ובמארס 1957 הגענו למעברה ביבנה ונעזרנו במידה רבה באנשי רטנה פרל וורניק ואריה וולק, חיה גרבוב ואחרים שעשו כמיטב יכולתם כדי שניקלט בארץ. לאחר זמן־מה החלטנו ללכת לקיבוץ עין־שמר ושם בנינו ביתנו. אני רוצה להדגיש, כי רק אנשי רטנה הנ׳׳ל וגם מרדכי וזלדה גפן נתנו לנו הרגשת בית כאשר הגענו לארץ ותמיד נחזיק להם תודה.

טובה גנדלסמן (בוקסר)

ממפקדי הפרטיזנים ושוחחו על בעיות טכניות של נשק מפורק. אחד מהם, נמוך־קומה ובעל מבנה גוף אתלטי ומגודל שער, העיף בי מבט עויין מן הצד כשנכנסתי לחדר. השיחה בין המפקדים נתמשכה ואני שקעתי בינתיים בהרהורים על הצפוי לי ועל האושר שנפל בחלקי – להיות פרטיזן לוחם. מי יודע – הרהרתי – אולי כבר מחר אזכה להגיע לרטנה החרבה לא כמחפש מיפלט בין חורבותיה, אלא כנוקם דם בני משפחתי, בני עירי ובני עמי... נזכרתי בגירסה דינקותא שלי ובאימרה שהגויים מכירים בכוחו של אלוהי ישראל רק לאחר שהוא מנחית עליהם מהלומה עזה. שאלה שהופנתה אלי פתאום הפסיקה את הרהורי, וכך התנהל הדו־שיח בינינו:

מה שמך? – שאלני אחד המפקדים.

– ישראל – עניתי.

– יהודי?

– כן.

– עיסוקך?

– פקיד.

– היכן התחבאת בתקופת הכיבוש הגרמני?

– במקומות שונים. בתחילה – בשדות וביערות, בביקתות ובבורות, ואחר כך אצל קבצנית כפרית.

– האם גם עתה, לאחר שקיבלה חלק מהזהב שלך, היא קבצנית?

– היא לא קיבלה ממני זהב, כי לא היה לי זהב. גם היום היא קבצנית.

– אם לא קיבלה ממך שלמונים משום־מה נתנה לך מחבוא?

– משום שהכירה את הוריי, שהיו מעניקים לה נדבות ביד רחבה. היא גם האמינה, כי על ידי הצלת אדם זוכה היא במצווה.

– האם היתה דתית?

– כן.

– בת כמה היתה הקבצנית הזו שלך?

– למעלה משבעים.

– מי מבני משפחתך נמצא עדיין בחיים?

– איני יודע. יתכן שמישהו ניצל ויתכן שלא.

– מתי נפרדת מהם?

– ב־26 באוקטובר של שנת 1942 נפרדתי מאשתי ומהילדים שלי.

– היכן נשארו באותו יום?

– כבכל האקציות הקודמות נכנסה אותו יום אשתי יחד עם הילדים שלי לבית־מרקחת והתחילה לעבוד כרוקחת. זה נראה היה לנו כמוצא הטוב ביותר, שכן לפי הוראות הנאצים אסור היה ליהודי להכנס לבית המרקחת.

– אם כן הוא, איך יכלה היא כיהודיה לעבוד בבית מרקחת זה?

– משום שהמפקח על בית המרקחת הזה, הפולני קובלסקי, נתן לה גיבוי והמראה החיצוני שלה והמיבטא הפולני הרהוט לא היה בהם כדי להסגיר אותה.

– ואם בני משפחתך אינם כבר בחיים – כלום רצונך להמשיך לחיות לבד?
– על כל פנים איני רוצה ליהרג בידי נאצי.
– כל כך למה?
– אולי משום שאני מקווה, כי מישהו מבני משפחתי חי עדיין ואף הוא מקווה כך.
– ומכדור שלנו אתה מוכן ליהרג?
– אם מגיע לי הדבר – כן!
– למה הנך רוצה להיות פרטיזן?
– חיפשתי את ההזדמנות לכך במשך כל ימות המלחמה, אך הדבר לא עלה בידי. הפרטיזנים ביקשו שאמציא להם נשק שלא היה בידי.
– ועכשיו יש לך נשק?
– לא.
–מספיק! – קטע את המשך החקירה אחד המפקדים שישבו בחדר – את המלחמה נסיים כבר בלעדיו.
המלים האלו נשמעו לי כפסק־דין מוות ללא כל אפשרות של ערעור. רציתי להזכיר להם, כי נשלחתי אליהם לפי הוראה מטעם ראש המפקדה האיזורית של הפרטיזנים, אולם לידי כבר עמד פרטיזן מזויין ונצטוויתי ללכת אחריו.
הגענו לאחד מבתי האיכרים בכפר בו התרכזו פרטיזנים מהסביבה ומאיזורים שונים של רוסיה. מקצתם עישנו ושתו ואחרים ניגנו, רקדו ושרו שירים על הנצחון הצפוי. על ספסל בפינה של המטבח הבחנתי במוטל טיקטינר מרטנה. מראהו היה איום. ניכר שהוא מזה־רעב ומבעד לקרעי בגדיו נראו חלקי גופו הכחולים. הוא נשען על שתי ידיו והזיל דמעות. ליד תנור האכרים שבמטבח עסקו שתי פרטיזניות יהודיות במאפה ובישול. פרטיזן עם פרצוף מנומש ניסה להיטפל אליהן, אך לאחר שהות קלה עזב את הבית. מהחוץ הגיע הפרטיזן בליט, שפגשתי קודם, חצה את החדר מבלי להפנות את הראש אלינו ומבלי להבחין כאילו בנוכחותם של שני בחורים יהודיים מסכנים. לאחר מכן עזבו את הבית גם שתי הפרטיזניות היהודיות. מן החוץ הגיע כפרי אחד נושם בכבדות ובקול רם הכריז, כי מוכן כבר הבור שנצטווה לחפור. אחי לצרה , מוטל טיקטינר, הגיב על הכרזה זו במין נאקה של שכיב־מרע לפני גסיסה: "ישראל, הם מתכוונים לירות בנו!" בעיניו הרצחניות של חופר הבור, שפזלו כל הזמן לעבר המכנסיים שלי מתוך כוונה לזכות בהם לאחר שיהרגוני, מצאתי סמוכין לחשש הכבד של טיקטינר. אני עמדתי אותה שעה על מפתן הבית, נתון להרהורי־זוועה וסיוטים, אך טרם השלמתי עם המחשבה שבעצם אני עומד על סף המוות.
רבונו של עולם – צעקתי כאילו לעצמי – האם כך נראים באמת חיים של חרות? התחלתי להרגיש ברגעים אלה, כי הפצע שותת־הדם בנשמתי לא יגליד כבר לעולם. פחד של יאוש וחוסר תוחלת ילווני כבר כל עוד אחיה, ומה שגרוע מכל: לא יהיה עלי

אדמות מי שישתתף בצערי וביגוני, כי את הקרובים לי לא אמצא לעולם. בחוץ החשיך. על תנור האיכרים הבהבה להבה קטנה כנר של יום־כיפורים. "שגץ" בלונדי תמיר נכנס, הוריד רובה מהקיר, הכניס בו מחסנית עם כדורים, נעל את הבריח ותוך כדי חיוך רמז לחבריו ואמר: "נו, רביאטה, פאשלי נא זדאניו!" (נו, חבר"ה, בואו למיבצע!).

אני צעדתי ראשון, אחרי מוטל. כשפתחתי את דלת היציאה ולעיני ניגלה החוץ וחשכת לילה, התחלתי לשאוג לעצמי ולמוטל שהלך בעקבותי: לברוח! לברוח!

תוך כדי ריצה שמעתי את קולות הירי ורשפים אדומים של הקליעים. רצתי כל עוד נפשי בי. רק לאחר שתפסתי מחסה מאחורי אורווה של איכר, התחלתי לחוש בכאב ברגלי השמאלית. חלצתי את הנעל המנוקבת מכדורים ובכותנתי האחרונה שהורד־תי מגופי חבשתי את הפצע.

(תרגם מיידיש: שמחה לביא)

קבוצת נשים מרטנה, ניצולות השואה, במינכן

שלמה ורניק

הבריחה הגורלית

שנים רבות לאחר השואה אנו מוסיפים לדון בשאלה אחת: משום מה הלכו יהודים להשמדות ההמוניות כצאן לטבח? למה לא היו התקוממויות רבות בכל אתר ואתר? למה לא היו בריחות המוניות? היכן היו המנהיגים?

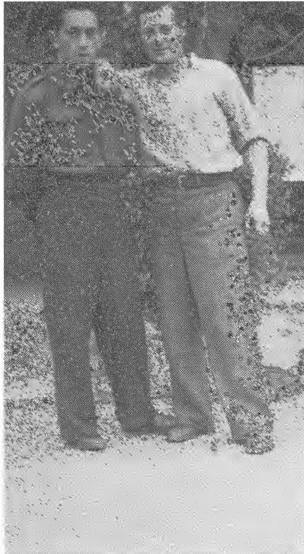
איני מתיימר להשיב על כל השאלות האלו, אך נראה לי, כי צריך בכל דיון מסוג זה לקחת בחשבון את הנסיבות והתנאים של אז. קודם כל אין להתעלם מזה שראשי הציבור, בעיקר בעיירות הקטנות מסוגה של רטנה היו אנשים דתיים, שנטו לראות בכל האימות והגזרות מעין גזר־דין מן השמים, אשר שום בריחות והתחכמויות לא יעמדו נגדו. המנהיגים הצעירים, אנשי תנועות הנוער, ירדו מהבמה בתקופת הכיבוש הסובייטי, ו"נותני הטון" בציבור המבוגר היו בעיקר האנשים הדתיים, שחששו גם, כי כל בריחה או התמרדות תעלה לנו ביוקר ואין ברירה אלא להשלים עם המצב וללכת ל"קידוש השם".

התפיסה הזאת לא היתה מקובלת עלינו, הצעירים, אך בהיעדר הנהגה מתאימה לא היתה לנו ברירה אלא לקבל את הדין – וקיבלנו.

אני עצמי גוייסתי לצבא האדום בשנת 1941, כאשר עוד היינו בשלטון הסובייטים, לשירות־חובה של שנתיים. יצאנו יחד, קבוצה של שמונה צעירים מרטנה, לכיוון קולומייה, שם הוטל עלינו להתייצב: מ. שייניס, ש. חייט, ז. בנדר, ש. פרגל, מ. הורנשטיין, טוביה ("מוקעחעס")), ד. אלבוים ואנוכי. היינו יחד במחנה עבודה, ליד מחנה צבאי, בתנאים קשים מאד, עבדנו עבודת־פרך, התזונה היתה בלתי מספקת, אך עודדנו אחד את השני ב"גן עדן" הסובייטי כדי להחזיק מעמד.

לאחר ארבעה חודשים במחנה הזה פרצה המלחמה בין ברית המועצות וגרמניה וכחיילים סובייטיים נמצאנו בחזית האוקראי־נית, שהתפוררה עד־מהרה ונפלנו בשבי יחד עם עוד אלפי חיילים. הואיל ומחנה השבויים לא נשמר בקפדנות והתנאים בתוכו היו איומים לבלתי נשוא, קיימו אנשי רטנה התייעצות והחליטו לברוח בהזדמנות הראשונה – וכך עשינו, כשמגמתנו היא לחזור לרטנה. חברנו ד. אלבוים מרטנה החליט לא להצטרף אלינו, ואיני יודע מה היה בגורלו. משברחנו מהמחנה, היתה התחנה הראשונה שלנו העיירה טלומץ' שבגליציה. כאן תפסו אותנו האוקראינים והכניסו אותנו לבית־סוהר. שיכנו אותנו בקומה ג' כדי להקשות עלינו בריחה נוספת.

משנודע ליהודים בעיירה, כי יש שבויים יהודיים בבית־הסוהר

שלמה ורניק וישראל שטיינגרטן בקרמונה (איטליה)

מסיפוריהם של לוחמים

אלחנן שטינגרטן

שני אחים עם הפרטיזנים

ניצלתי מהשואה במידה רבה תודות לאיש אחד בשם בוכוולד שחי ברטנה. בימי השלטון הסובייטי ברטנה שימש בוכוולד זה במשרה ממשלתית כיערן אם כי לא היה מומחה בתחום היערנות. משהוכרזה תוכנית־חומש ("פיטילטקה") שהקיפה גם את היערנות התחיל בוכוולד לחשוש שלא יוכל לעמוד בדרישות שהוצגו כלפיו בתחומי התוכנית הזו ואז הוא צפוי לעונש של מאסר או הגלייה לסיביר על פי הנוהג של הסובייטים, ולפיכך פנה אל אבי שהיה בעל מקצוע ביערנות, וביקשו שיקבל עליו את התפקיד במקומו. אבי הסכים, שחרר את בוכוולד מכל אחריות וביצע את העבודה על הצד הטוב ביותר. בוכוולד נשאר אסיר תודה לאבי

המקומי, מיהרו ליצור קשר איתנו, הביאו לנו מזונות ובגדים ועשו כמיטב יכולתם כדי לשחרר אותנו. ואכן, עד־מהרה הצלחנו להשתחרר. ציידו אותנו במזון ועזבנו את העיירה עם היהודים הטובים, כי זה היה התנאי לשחרור שלנו. היינו במרחק 700 ק"מ מרטנה והדרך לשם היתה בחזקת סכנה. האוקראינים השתוללו, ערכו פוגרומים ושמחו לכל הזדמנות שניתנה להם לפרוע ביהודים. אנחנו, קבוצת הרטנאים, הלכנו יחד עד לבוב. משהגענו לשערי העיר הגדולה הזו, נאמר לנו כי מוטב שנעקוף את העיר, כי האוקראינים משתוללים בתוכה. היינו עייפים, סחוטים ורעבים ולא קיבלנו את העצה שניתנה לנו. כאן נתפרדה החבילה, כל אחד פנה לעברו ונדברנו להיפגש כעבור כמה ימים בבית הכנסת הגדול שבלבוב. קשתה הפרידה על כל אחד מאתנו, אך לא היתה ברירה, כי להמשיך ללכת בחבורה היה מסוכן מאד.

המשכתי ללכת עצוב ומדוכא והנה נקרתה לי בדרך אשה אוקראינית שאגב שיחה סיפרה לי כי בן יחיד שלה נמצא בשורות הצבא האדום. הסתבר, כי בן זה שלה היה חבר טוב שלי בצבא. היא הזמינה אותי לביתה, כיבדה אותי בארוחה טובה, מקום לינה, מבלי שידעה כי אני יהודי. בדיבור אחד – כל הנוחיות. לאחר שלושה ימים של איכסון בביתה החלטתי ללכת לבית־הכנסת כפי שקבענו, לפגישה עם יתר החברים מרטנה. כאן נודע לי על הפוגרום הגדול שביצעו האוקראינים ביהודי לבוב שהסתכם בשמונת אלפים יהודים הרוגים. עם החברים שלי מרטנה לא נפגשתי יותר וגם איני יודע מה היה גורלם.

נשארתי בודד ולא ידעתי מה לעשות. לאחר שיקולים רבים החלטתי להתקדם בכיוון לרטנה כדי לראות את בני משפחתי. כשאני שוקל היום את הנסיבות והתנאים אז, קשה לי להבין למה הסתכנתי עד כדי כך, אבל עובדה היא: ב־4 לאוגוסט של שנת 1941 לפנות־ערב הגעתי לרטנה – היחידי מכל הקבוצה של הרטנאים שיצאה לשירות בצבא הסובייטי.

סיפרתי לבני המשפחה ולכל מי שרצה לשמוע על כל התלאות שפקדוני ועל כל אשר ראיתי בדרכים, על הפוגרומים של האוקראינים, מעשי הזוועה של הגרמנים וכו', אך ראיתי כי קשה להם להאמין כי אכן כך היו הדברים. הם גם אמרו בגלוי: האוקראינים אולי מסוגלים למעשי־אימים אלה שסיפרת עליהם, אך הגרמנים – לא יאומן כי יסופר, שהרי מכירים אנו אותם מימי מלחמת העולם הראשונה... בקיצור – אנשי רטנה האמינו כי להם זה לא יקרה – – –

הגרמנים התחילו לגייס אנשים לעבודה ואני נמצאתי בקבוצה של 30 איש שגוייסו לעבודה במנסרה שבזבלוטיה. עבדתי יחד עם עוד 15 איש בנגריה. מחנה העבודה היה מורכב מכמה צריפים עלובים, שבהם עמדו מיטות דחוסות בשתי קומות. עבדנו בתנאים קשים מאד ואני חשבתי כל הזמן איך לברוח מכאן ואף עודדתי אנשים נוספים בכיוון זה, אך מעטים נתפתו לכך. הגרמנים התחילו בהדרגה לערוך סלקציה במחנה העבודה. אנשים

שחלץ אותו מאי־נעימויות רבות. לאחר כשנתיים, כאשר נכנסו הגרמנים לרטנה ומיבצעם הראשון היה הריגת 30 צעירים יהודים מבני המקום כנקמה על שיחידה גרמנית נתקלה באש שנורתה, כביכול, על ידי יהודים, היה בין הנרצחים גם אחי אריה ז"ל. משנודע הדבר לבוכוולד, פנה לאבי והציע לו לבוא אליו ליער סמולנה והוא יפרוש עליו את חסותו. יכול היה לנהוג כך הואיל והוא נחשב אצל האוקראינים כאוקראיני, אצל הרוסים כרוסי, אצל הפולנים – כפולני, ומשנכנסו הגרמנים לרטנה – הכריז על עצמו כ"פאלקס־דויטש", מקורב לגרמנים.

ניצלנו את נדיבותו וחסותו של בוכוולד זה, וכל־אימת שהיתה צפוייה סכנה, היו הוריי, אחי ישראל ואנוכי בורחים ליער ונמצאים בחסותו של בוכוולד זה. כך נמשכו הדברים עד אוגוסט 1942.

ביום רביעי, י"ג אלול תש"ב (26.8.1942) התחילו הגרמנים בחיסול יהודי רטנה. בשני הימים הראשונים (יום רביעי וחמישי) התחבאנו במרתף סמוי בביתנו, ובליל יום ששי ברחנו ליער סמולנה. לאחר זמן־מה הוציא בוכוולד רשיון מהגרמנים להעסיק אותנו בעבודות־יער. יחד אתנו היו אז פרל ורניק ואיצקה שפירא. במשך כמה חודשים עבדנו ביער עד אשר הופיעה המשטרה האוקראינית ב־5.12.42 (כ"ו כסלו, תש"ג) שלקחה אותנו תחת משמר לרטנה. בדרך לרטנה תפסו הגרמנים גם את משפחת אלקנה שפטל וצירפה אותם אלינו. משהגענו לרטנה התחיל בוכוולד לנהל משא ומתן עם הגרמנים על שחרורנו. הגרמנים הודיעו לו, כי הם יובילו אותנו למקום שבו הוצאו להורג היהודים בדרך לצ'פלק ואחר כך ישחררו אותנו. כשהגענו סמוך לגשר שעל הנהר שאל אחד הגרמנים את אבי: "היכן משפחתך?" ולאחר שאבי הצביע עלינו, שהיינו בקרבתו, הורה הגרמני לעצור. הועברנו חזרה לבית־המעצר ברטנה ולפנות ערב הביאו אותנו ל"ארטל" שהיה קיים ברטנה. נשארנו שם עד יום שלישי ולאחר מכן הוחזרנו ליער

הוצאו להורג או הועברו למקום בלתי ידוע, ובסופו של דבר נשארו בנגריה רק א. ברג ואשתו דבורה ואנוכי ועוד שלושה יהודים נשארו במשטרה שבכפר לעבודות־שירות.
לפי השמועות שהגיעו אלי הבטיח מנהל המנסרה הגרמני ק. קראוס לאברהם ברג, שלו ולאשתו לא יאונה כל רע ואין לו מה לחשוש, כי הוא מתכוון לקחת אותם לגרמניה.
באחד הלילות, בסתיו 1942, ראיתי בחלומי את אבי ז״ל שבא להזהירני, כי אסור לי להישאר במחנה ועלי לברוח ליער. החלום הזה לא נתן לי מנוח. קמתי בבוקר, פתחתי את הנגרייה והתחלתי לעבוד. בינתיים הגיעו עובדים נוספים, לאחר שבשעה 5.45 נשמעה הצפירה לעבודה. החלטתי להישמע להוראתו של אבי בחלום. עזבתי את הנגריה, נכנסתי בשקט לצריף שלנו, בו עוד שכבו א. ברג ואשתו, לקחתי תרמיל קטן עם דברי־אוכל ואמרתי לברג ולרעיתו: ״אני עוזב אתכם והולך ליער״. טרקתי את הדלת ויצאתי בצעדים בטוחים.
לאחר שעברתי כברת דרך קטנה שמעתי קולו של א. ברג מאחורי: חכה, אנו הולכים בעקבותיך!״. חכיתי והמשכתי יחד אתו ועם אשתו. לאחר הליכה של כמחצית השעה היינו כבר ביער. יומיים לאחר הבריחה נתקבלתי לשורות הפרטיזנים ולחמ־תי נגד הנאצים הארורים במשך כשנתיים. לאחר מכן שירתי שוב בצבא האדום עד שנסתיימה המלחמה.
בתום המלחמה עברתי בערי אוקראינה, ביקרתי בלוצק, קובל ורטנה וראיתי במו־עיני את החורבן הגדול. מכל בני משפחתי המסועפת – כמאתיים איש – נשארנו רק שנינו: אני ואחותי פרל, ושנינו הצלחנו להגשים את משאת־נפשנו והגענו לארץ ישראל בעליה בלתי ליגלית. חברי לבריחה א. ברג השתקע בארצות הברית.

סדר של פסח בקבוצת ׳אחדות ישראל׳ בסנטה־צזריה״ באיטליה (1945).
בראש השולחן – יעקב שטיינגרטן

ושם שהינו עד 7.2.1943 – יום החיסול של שארית הפליטה של יהודי רטנה וביניהם גיטל קרש והבנות. לנו נודע על החיסול הסופי של היהודים למחרת בבוקר.
תקוותנו היחידה היתה מעתה להגיע אל הפרטיזנים. במשך כל ימי שהותנו בסמולנה ידענו כי בוכוולד מקיים קשרים עם הפרטיזנים ואף מעביר להם ידיעות על פעולות שונות שהגרמנים מתכננים. לחצנו איפוא עליו שיביא אותנו לאחד ממחנות הפרטיזנים שפעלו בסביבה. בליל שבת סיכמנו עם עוזרו של בוכוולד, מוסיוק, כי אנו נצא אל אחד המקומות בסביבה, שהיה מוכר לאבי, ושם יקבלו אותנו הפרטיזנים לשורותיהם. וכך היה. ב־12.2.43 קיבלו אותנו שני פרטיזנים אוקראינים ליחידה שלהם. (ראוי לציין, כי לפי מיטב ידיעתנו היה סבו של בוכוולד יהודי שהתנצר. דם יהודי זרם איפוא בעורקיו של איש־חסדנו, אך זה לא מנע בעדו להציג עצמו כאוקראיני, רוסי, פולני וכו׳).

★

ברצוני לספר על אחת הפעולות הפרטיזניות בהן השתתפנו. היה זה בדצמבר 1943. היחידה שלנו חנתה בסביבות פינסק וקיבלנו הוראה לצאת לפעולה שנועדה לחבל בתעבורת האספקה של הגרמנים לחזית. לפעולה זו, שאמורה היתה להתבצע בסביבות רטנה, יצאה מחלקה של 30 איש וביניהם אחי ישראל ז״ל ואני. לאחר שהגענו למקום המיועד, ברכב וברגל, התמקמנו במרחק כמה קילומטרים ממסילת הברזל בקו־בריסק־קובל. מיספר היוצאים לכל פעולה נע בין ארבעה לחמישה אנשים, כולם מתנדבים. קבוצות הפעולה היו מתחלפות ונהוג היה שאותה קבוצה לא יצאה יום לאחר יום לפעולה. אחי חזר לאחר המתנה של כשבועיים מפעולה של פיצוץ רכבת בקו בריסק־קובל, ובאותו ערב שהוא חזר יצאתי עם קבוצה אחרת לחבלה ברכבת. לפני היציאה לפעולה היינו מבצעים כמובן תצפית, כי הגרמנים היו מפטרלים לאורך המסילה בלי הפסקה. על פי רוב היינו מחכים עם חומר־הנפץ עד

לדקה האחרונה ממש כשהרכבת התקרבה. כך נהגנו גם במקרה זה, והנחנו את חומר־הנפץ כשהרכבת היתה במרחק כמאה מטר מאתנו. משרק הנחנו את החומר נשמע קול פיצוץ. התברר כי יחידה אחרת הניחה חומר נפץ דקה אחת לפנינו. נאלצנו איפוא לפרק את המטען שלנו, אך במקום לחזור לבסיס שלנו עשינו חנייה באחד הבתים בסביבה למשך הלילה. בינתיים הצליחו הגרמנים לתקן את המסילה ואנחנו חזרנו שנית לאותו מקום בערך כדי להניח את המטען שלנו. לא הספקנו לקיים תצפית לפני הפעולה עצמה, כי הרכבת היתה כבר קרובה מאוד למקום שהותנו. הנחנו את המטען ונשארנו בחיפוי, וכשנראו אורות הקטר התחלנו להתרחק מהמקום. הפיצוץ אירע כשהיינו בקירבת מקום ולא ביער, כרגיל בדרך כלל. הרכבת והמסילה ניזוקו, ובשעות הבוקר חזרנו לבסיס שלנו. ידעתי כי אחי ישראל אמור להיות בבסיס, כי הרי יום לפני צאתי לפעולה חזר הוא מפעולה, אך לא מצאתי אותו. הייתי עייף והלכתי לחטוף תנומה קלה. כשהתעוררתי ראיתי את ישראל. לשאלתי היכן היה – השיב לי: ידעתי שיצאת לפעולה ובמקום לשכב כאן ולחשוב על אשר עלול לקרות לך, העדפתי לצאת שוב לפעולה במקום אחר.

כעבור כמה ימים קיבלנו הוראה לחזור לבסיס־האם שלנו בפינסק, כי הצבא הרוסי התקדם במידה ניכרת באוקראינה והוטל עלינו להתאחד עם הצבא הלוחם בחזית. חזרנו איפוא מסביבות רטנה לסביבות פינסק ובינואר 1944 נפגשנו עם סיור של הצבא הרוסי שהתקדם לעבר הבסיס שלנו.

דרכי לארץ ופעילותי באיטליה

לאחר השחרור התחלנו לחפש את הדרך הקצרה ביותר כדי להגיע לארץ ישראל. הגענו ללובלין כרפטריאנטים, אך לא רצינו להשתהות על אדמת פולין. השמועה אמרה, כי ברומניה נשארו סרטיפיקטים שלא נוצלו, ושאיפתנו היתה איפוא להגיע בהקדם ככל האפשר לרומניה. אכן הגענו לשם בדרך־עקלתון (דרך צ׳כוסלובקיה והונגריה), אך אחרנו. סרטיפיקטים לא היו. נסענו איפוא לאיטליה, כדי להיות קרובים ככל האפשר לארץ־ישראל, ועד שתהיה אפשרות עליה התחלתי לפעול בתנועה הרביזיוניסטית שהייתי קשור אליה עוד בפולין. באיטליה פעל אז שליח מטעם לח״י, ואני והחברים שלי החלטנו, כי עד שיגיע שליח של אצ״ל נשתף פעולה עם לח״י. לא עבר זמן רב ושליח כזה אמנם הגיע, והיה זה דווקא ווהלינאי (יליד לוצק), שהיתה לנו אתו שפה משותפת. הוא בחר כמה עשרות חברים מבין הפעילים, ריכז אותם בקורס מיוחד בטרוקזו, שבאופן רשמי היה קורס למדריכי בית״ר, אך למעשה היה זה קורס הדרכה למעשי חבלה, שימוש בנשק וכד׳. בסיום הקורס הזה נשלח אחי לפעולה של אצ״ל בצפון איטליה, ואילו אני נקבעתי לתפקיד בסביבות רומא. התחלתי לפעול ברכישת נשק ובהדרכה, ולאחר שממשלת המנדאט עיכבה את כל העליה מאיטליה ומפקדת אצ״ל החליטה לבצע פעולות חבלה רצינית בבנין שגרירות אנגליה ברומא, הוטל עלי ועל עוד כמה חברים לספק את חומר־הנפץ הדרוש לפעולה זו. הפעולה נקבעה לליל 31 באוקטובר 1946 בשעה 2.46 וחמש שעות לפני כן הגעתי בחשמלית מגרוטה פראטה ורומא עם שתי מזוודות של חומר־נפץ. הפעולה בוצעה בהצלחה והצ״ל אישר את אחריותו לפעולה זו ע״י כרזות ופרסומים בעתונות. הבולשת האיטלקית התחילה במצוד אחר מבצעי הפעולה. הואיל ובאותו זמן, בערך, נתתי לאחד ממפקדי אצ״ל (מיוצאי קמין־קשירסק) את התעודות שלי לצורך פעולה מסויימת והתעודות נתפשו – נפל עלי החשד של הבולשת והתחילו בחיפושים אחריי. לפי פקודה של מפקד האצ״ל הייתי צריך להסתלק מיד מאיטליה, והואיל והאניה הראשונה שיכולתי לעלות עליה יצאה לקפריסין – נסעתי לקפריסין. בהיותי שם קראתי בעתון מיום 26.12.1946 כי המשטרה מחפשת את שטיינגרטן. חששתי מאד שאחי ישראל, שנשאר באיטליה, יפול בפח (הבולשת לא ידעה שהיו שני שטינגרטנים) וכתבתי למשפחתי שהיתה עדיין באיטליה, כי אני דואג מאד לישראל אחי. תשובתם היתה: איננו יודעים מי צריך לדאוג למי... על כל פנים שיניתי את שמי ולאחר זמן־מה הגיע מקפריסין לישראל שלמה ריינר – זה היה שמי החדש – והתחילה הווייתי החדשה כישראלי. באיטליה נערך ב־31.10.51 משפט נגד מבצעי הפיצוץ של השגרירות הבריטית ברומא ובין הנדונים, שלא בנוכחותם, היה גם חנא בן יעקב שטיינגרטן, כמי שהטמין את חומר הנפץ.

אלחנן וישראל שטיינגרטן בראש הפגנה נגד הספר הלבן בדרום איטליה

שלמה פרלמוטר

בשיר על שפתיהם

שלושה היינו: שיקה'לה, מוטל'ה ואני.
שיקה'לה היה ילדון חיוור ומקורזל־שיער. דוק של תכלת השתקף בעיניו העגמומיות וגומות־חן בלחייו הוסיפו לו לווית־חן. הוא היה שקדן בלימודים ותעודת הגמר שלו משובצת ציונים מעולים ושכנה כבוד במגרת שולחנו של אבא בצד הקבלות השונות ושטרות הכסף. בסה"כ בן 12 היה.
הוא מעולם לא נטה לבקש חסות והגנה שלי – אחיו הבכור – אלא גילה תמיד את התנגדותו לדעותי והשתדל להתחרות בי בכל־מכל־כל. עז־מצח היה, ולעתים הרשה לעצמו ללגלג גם על סבא. בין היתר טען: "וכי פלא שאבא מעדיף את ש. עלי? הרי הוא נושא את שם אביו – שלמה אהרון?!"...בדרך כלל היתה המלחמה נטושה ביני לבינו בנושא אחד: מי ירכוש השפעה יתירה על הצעיר שבאחים – מוטלה. ניסינו בכל מיני דרכים לקנות את לבו ובעיקר – בממתקים, ואילו מוטלה היה נוטה תמיד למי שנראה בעיניו כצד החלש. לעתים היה מתחבר אלי ומעדיף אותי על שיקה, ולעתים היה פונה לי עורף. כל־אימת שהיה לצדי היינו שנינו יחד מכסים את שיקה בכריות־הנוי הקטנות שהיינו זורקים עליו, ואם לצידו של שיקה היה – המטירו שניהם את הכריות על ראשי...
משפרצה המלחמה נפסקו מעשי־קונדס שלנו. אני הובלתי למחנה־עבודה מרוחק יחד עם אבא, ואילו אמא נשארה עם שני אחי הקטנים. לאחר מכן, נאלצה אמא למסור את שניהם לאחד האכרים הידועים בסביבה, כדי להציל את חייהם, והם עבדו אצלו כרועים. באותו זמן, בשלהי קיץ 1942, היו ילדים יהודיים רבים רועים את עדרי האכרים בכרי המרעה וביערות אשר בפולסיה ובווהלין. ביניהם היו גם ילדים "מיוחסים" כגון בנו של הרוקח מוגילנסקי מרטנה (בצאליק) ובנו של זקן הכבאים בעיירה – יהודלה. בצאליק היה ילד בלונדיני ורזה, היה תלמיד בכיתה הששית ועיני תינוק בצבצו בצל ריסיו הצהבהבים והדלולים. יהודה'לה היה בעל שער שחור ועיניו שקועות עמוק בחוריהן ועטורות גבות סמיכות ושחורות. לשלושתם תוקדש העדות שגביתי.
סיפר מוטלה:
יום לפני השחיטה ביקרתי עם שיקהלה ברטנה. אמא העניקה לנו הרבה חיבה, כרגיל, והרבה צידה לדרך. היא ליוותה אותנו עד הבית בפינת הכביש הגדול ורחוב הדואר – ביתו של ברנר. הפצרתי בה: אמא, עשי אתנו חסד ובואי אתנו לכפר, כי הלב

מסיפוריהם של ניצולים

בשנת 1937 עזבתי את רטנה ונסעתי לבריסק כדי ללמוד בבי"ס מקצועי מיסודה של חברת "אורט". משנכנסו הרוסים לאיזורנו המשכתי בלימודים ב"טכניקום" בבריסק, שבא במקום בי"ס "אורט" וביה"ס הטכני הפולני. בראשית יוני 1941 נשלחה קבוצת סטודנטים, ואני ביניהם, לויטבסק בבילורוסיה להשתלמות מקצועית. משפרצה המלחמה ב־22 ביוני ביקשתי לחזור לרטנה, אך נאמר לי, כי אין רכבות בכיוון מערב. נשארתי איפוא לעבוד במפעל בו השתלמתי, אך לא עבר זמן רב והמפעל שלנו התחיל באבקואציה. כל הציוד והמכונות הועמסו על רכבות שנסעו מזרחה. לאחר כחודש ימים של נסיעה ב"אשלון" הגענו לילץ והתחלנו להקים שם את המפעל. עם התקדמות הגרמנים לא היתה ברירה אלא לסגת שוב ולאחר נסיעה של ששה שבועות הגענו יחד עם כל הציוד של המפעל לצקלוב שבאורל. שם, במרחק אלפי קילומטרים מהחזית, הוקם המפעל מחדש ואני עבדתי במפעל זה עד שהתגייסתי לצבא האדום בקיץ 1944. החיים בצקלוב היו פחות או יותר אנושיים, עבדנו 12–14 שעות

מנבא רעות. דמעות גדולות ירדו על לחייה לשמע בקשתנו. היא השיבה: איני יכולה להשאיר את סבא לבדו. היא נשקה לנו. השארנו אותה עומדת ומסתכלת עלינו כשהיא מנגבת את דמעותיה. צר היה לנו עליה. אני לא בכיתי, גם שיקה לא בכה. לא נאה היה לבכות לעיני בצאליק ויהודל'ה. כך נפרדנו מאמא. מני אז לא ראיתי אותה יותר.

למחרת היום, כשרבצתי בכרי־המרעה הסמוכים לעיירה, הגיעו לאזני רעמי יריות. פחדתי מאד, אך לא שיערתי כי הורגים את היהודים מהעיירה, את אמא ואת סבא שלנו. כשהחשיך היום חזרתי עם הפרות לכפר כשמועקה גדולה בלבי, שניבא לי רעות. לפתע שמעתי אוושת צעדיו של אלכסנדר "האמריקני", זה הגוי שלי, שאת עדרו רעיתי. "מוטל – אומר הוא לי בנימה של שביעות רצון מוסתרת – את היהודים ברטנה שחטו, את כולם"...

הרגשתי צורך לראות את שיקה, שרעה את סוסיו של אמיליאן על גבול היער. איתרתי אותו בחשיכה כשלידו יושבים בצאליק ויהודה'לה. הם התלחשו ביניהם. הם היו בני עשר ושתים־עשרה, ילדים גדולים, ולא סתם רועי־בקר, כי אם רועי סוסים. גם הם היו מודאגים מאד ואמרו כי מחר הם יתייעצו עם הרועים היהודיים בכפר.

חזרתי לאיכר "שלי". שיקהלה ובצאליק הובילוני דרך השדות.

אברהם כהן (נספה) ושלמה פרלמוטר – ילדי רטנה

ביממה, אך מבחינה חומרית לא חסר לנו כלום, לפי מושגי הימים ההם. השמועות על הרג רבבות יהודים ע"י הגרמנים הגיעו גם לאוראל הרחוקה, אך לא רצינו להאמין להן. באביב 1944, לאחר ששחררו את רטנה, כתבתי למזכיר המפלגה (או לראש המועצה) ברטנה וביקשתי ידע על מה שקרה ליהודים ולקרובים שלי. בתו של ראש המועצה השיבה לי ותיארה בפרוטרוט את האסון הגדול. היא מסרה את מכתבי לאברהם ברג וגם ממנו קיבלתי מכתב מפורט. אני והחברים היהודים שלמדו יחד אתי בבריסק, החלטנו להתגייס לצבא האדום ולנסות למצוא דרך כדי להגיע לארץ־ישראל. לאחר חודשיים של אימונים באיזור צקלוב נשלחתי יחד עם עוד 9 חיילים למפקדת חיל־הקשר באיזור בוקרשט. את הגבול הרוסי עברנו בגלץ – עיירה בטרנסילבניה. בעיירה הזאת נפגשתי עם יהודי שנשאר בחיים יחד עם בני משפחתו וממנו שמעתי כי ברומניה נשארו בחיים הרבה יהודים, ובין היתר סיפר לי, כי בבוקרשט פעילה הנהגה ראשית של "השומר הצעיר" ברחוב אולימפולי 24. עשיתי הכל כדי שאוכל להגיע לבוקרשט. הלכתי לפי הכתובת שנמסרה לי ומצאתי שם כמה בחורים, שתחילה היססו מאד לספר לי משהו, אך לאחר שהצלחתי לשכנע אותם ע"י שיחה בעברית, שאינני פרובוקטור ולא צפוייה להם שום סכנה ממני, גילו לי שהתחדשה פעילות ציונית־תנועתית ברומניה וגם מארגנים עליה ארצה. הם רמזו לי גם שאם אערוק מהצבא האדום יתחילו לטפל גם בעליתי, אך אני החלטתי להמשיך בשירותי בצבא ובמלחמה ורק לאחר מכן לעלות. הוצבתי ליחידה שעסקה בהרכבה ותחזוקה של מרכזיות טלפון ותחנות קשר אלחוט. הידיעה על סיום המלחמה מצאה אותי בברטיסלבה שבצ'כוסלובקיה. התחילו למיין את היחידות ואת כל בעלי המקצוע מיחידתי העבירו למוסקבה, שם עבדנו בבתי המלאכה המרכזיים של חיל־הקשר.

עם התחלת הרפטריאציה, במארס 1946, הגשתי בקשה לחזור לפולין

חמקתי לגורן כארנבת מבוהלת. אותו לילה לא עצמתי עיין. חשבתי רק על הבית שלנו, על אמא, על סבא. מי יודע מה קרה להם שם.

אורות בוקר ראשונים מצאו אותי ער. שוב יצאתי עם העדר לאפרים הסמוכים לעיירה. יריות הדהדו בלי הרף. מעודי לא שמעתי כל כך הרבה יריות. נדמה לי כי גם הפרות היו המומות קצת והיו גועות נורא משנשמעו היריות. הן קפצו מחתימת־דשא אחת לשניה ולא אכלו כמעט. רעבות חזרו מהכרים הדשנים ובעטיניהן אין חלב.

על יד הרפת הקביל את פני אלכסנדר. הוא סיפר לי כי היה ברטנה ובמו־עיניו ראה איך חוטפים והורגים את היהודים. גם את אמא ראה כשהיא צועדת שלובת־זרועות עם סבא שהיה עטוף טלית ותפילין. בסמוך להם היו הדוד אשר, שבע׳לה ובײלה.

באותו ערב לא הזמין אותי הגוי ״שלי״ לשולחן, כדרכם תמיך, ופת־ערבית הביאו לי לגורן.

לאחר שנשתררה דומייה סביב הרפתות ובחצר, הבחנתי באפלה שאלכסנדר, אשתו ובניו עסקו בפריקת הביזה שהביא מהעיירה. אי אפשר היה שלא להרגיש בצהלה שלהם תוך כדי מלאכה זו. לא יכולתי להישאר שם. הכנסתי את שתי החולצות שלי לתרמיל־הרועים וברחתי אל שיקה אחי. ידעתי כי אמצא אותו בחורשת אמיליאן, ואמנם כך היה. הוא חיכה לי. באותו לילה ברחנו לכיוון יערות זברידיה. יחד איתנו היו אז: ישקה גינזבורג, ישראל׳קה זסק, זליג׳ל בוקלר, בצאליק, יעקב׳לה הוכמן, יחיא־ליק ווינר ואחרים.

ביערות זברידיה שהינו לא יותר משלושה שבועות, כשאנו ניזונים מתפוחי־אדמה שגנבנו משדות האכרים ומלחם שהיינו מקבלים כנדבה בלילות אצל גויים. אכלתי מכל הבא.ליד. לאחר מכן נדדנו ליערות ידמובקה, שהיו סבוכים יותר. האכרים בסביבה היו רשעים ואף איימו עלינו בסכינים. ימים ספורים רבצנו שם והמשכנו לעבר הביצות הידועות של וולימציה. עד־מהרה נודע לאכרים בסביבה על הימצאנו והם הזהירונו אגב ניפנוף גרזנים, שאם לא נסתלק מסביבתם – יטפלו בנו כראוי. מצבנו החמיר. שיקה׳לה, יהודה׳לה ובצאליק, הגדולים שבינינו, החליטו ללכת העירה, כי היתה שמועה שכל יהודי שחוזר מרצונו הטוב לרטנה – אין מוציאים אותו להורג. ברטנה התאספו כשלושים יהודים שחזרו מרצונם והם התאגדו ב״ארטל״ של בעלי מלאכה. שיקה גם הבטיח לי כי לאחר שיגיע בשלום – יעשה הכל כדי להביא גם אותי אליו. הוא הלך. רדפתי אחריו. בכיתי. הוא השאיר אותי לבדי ובצאליק ויהודה׳לה חזרו עמו לרטנה. למחרת שמעתי על מותם.

עד כאן סיפורו של מוטלה.

מפי רייזלה גוטמן, פייגלה פיולר וגולדה קרש שמעתי ורשמתי את הדברים הבאים:

השוטר האוקראיני בוריסוק מהכפר פוסטופל הלך לתומו ביום

והבעתי נכונות לוותר על נתינותי הרוסית. לאחר זמן־מה נאמר לי, כי עלי להחזיר את הציוד הצבאי שברשותי, הושיבו אותי ברכבת ולאחר כמה ימים של נסיעה הגעתי יחד עם כמה עשרות יהודים ופולנים לבריסק – העיר שבה למדתי במשך כמה שנים. בעיר זו שהיתה שוקקת חיים יהודיים – לא מצאתי אף יהודי אחד. לא ניתנה לי אפשרות לנסוע לרטנה. לאחר נדודים הגעתי לולבז׳יק, מקום שם היה גרעין של קיבוץ ״דרור״ והצטרפתי אליו. הוטל עלי להיות מדריך הגרעין ולאחר כמה חודשים התחלנו להתקדם בכיוון לא״י מה שהיה כרוך בגניבת גבולות בלילות ובדרכי־עקיפין שונות ומסוכנות יחד עם אנשי ״הבריחה״. זמן־מה היינו בגרמניה, שם גם התחתנתי, במחנות באיזור פרנקפורט, ואחר־כך עברתי למינכן לעבודה במרכז ״דרור״. במארס 1948 הגעתי יחד עם אשתי לארץ ישראל במסגרת עליה ד׳.

אליהו ליברמן

ראשון הביתה. כשהתקרב לפלג המים הרדודים בגבולות הכפר לוצ׳יצי, הבחין בשלושה ילדים חוורים ומצומקים יושבים ליד פלג המים. הוא שאל אותם לאן מועדות פניהם, וכשהשיבו לו כי הם רוצים ללכת ״הביתה״ ״התנדב״ ללוות אותם. הוא הסגיר אותם למשטרה וקיבל שכר הגון: 500 מרק לגולגולת ומיצרכים שלא יסולאו בפז: טבק, מלח וסיגריות. כל מאמציהם של יהודי רטנה המעטים ששרדו בחיים לשחרר את הילדים – העלו חרס. החזיקו אותם בצינוק אפל ששימש כתחנה אחרונה של פליטים רבים מרטנה שנמצאו ביערות, בכפרים ובמקומות־מחבוא שונים. לעת ערב הוציאו אותם מהצינוק ואיש ה״גסטאפו״ פקד על הילדים לצאת. כארנבות מובעתות הצטופפו הילדים, כאילו חיפשו מחסה בחיק חבריהם. הם צעדו בסך דרך רחובות העיירה, עברו דרך רחבת השוק, סמוך לבתיהם, ועלו על הגשר והמשיכו לצעוד בכיוון לאדמות צ׳יפליק. אוקראינים ראו את ״תהלוכת״ ה־ילדים בדרכם למוות, אך שערותיהם לא סמרו. בשבילם היה זה מחזה רגיל, דבר יום ביומו.

כשהגיעה ״התהלוכה״ עד לביתו של אברהם הנפח נשמעו יריות רבות בכל הכיוונים. שיקה׳לה חמק מידיהם על אף ברד הכדורים. הוא נראה מקפץ מעל גדרות ורץ לעבר השדות שהשתרעו

מסיפוריהם של ניצולים

אני יודעת, כי רבים מניצולי השואה מספרים, כי נשאו בגאון את הטלאי הצהוב. אני מודה, כי אני התביישתי בו והשתדלתי להצניעו ככל הניתן. זכורתני, כי עברתי פעם ליד ביתו של מוגילנסקי, שם התמקמו השוטרים האוקראינים. את המעיל שעליו היו תפורים הטלאים הצהובים, החזקתי בידי. אחד השוטרים הבחין הכך ושאלני למה איני עונדת את הטלאי הצהוב, ומבלי לחכות לתשובתי התחיל להרביץ לי מכות־רצח. כשהגעתי לביתה של דודתי מינדל, כולי פצע וחבורה, פרצה הדודה בבכי היסטרי.

לאחר חיסול הגיטו בדיוויו ברחתי יחד עם אחותי לכיוון הירניק. חיפשנו שרידים של יהודי רטנה כדי שנוכל להצטרף אליהם. פגשנו ביער את יידל ינוביץ׳ שהציע לנו להצטרף אליו וללכת לברודי, כי שם נשארו יהודים. פגשנו שם את נחמה מלניק, יחד עם אמה ואחיה, שהועסק בעבודות בניין. היה זה בליל חורף קר. ביקשנו מהם שילינו אותנו בביתם הקטן, אך הם לא הסכימו. טענתם היתה שאם יגלו אותנו אצלם – יוציאו להורג את כולם. מצאנו מיקלט באיזו רפת בקצה הכפר. יידל הלך לביתם של איכרים שהיו מוכרים לו וציפה לעזרה מהם. בלילה שמענו זעקות ויריות. הגרמנים בסיוע האכרים האוקראינים הוציאו להורג באותו לילה את היהודים המעטים שנשארו בסביבה, וביניהם גם יידל ינוביץ׳.

מאחורי שורת הבתים ברחוב אוליאנקה. השוטרים היו בטוחים שהוא התחמק מטווח האש שלהם. לפתע צנח ונפל. כדור תועה הפיל אותו. השוטרים התקרבו לקרבן שלהם ושמעו צלילים של ״התקווה״ שנתמלטו מפיו של שיקה׳לה. רגבי אדמה כבדים כיסוהו ושמו קץ לו ולשירתו — — —

על בצאליק ויהודה׳לה פקד איש ה״גסטאפו״ לפשוט בגדיהם. הם שילבו זורעות ובטרם שנפתחה האש עליהם פתחו אף הם בשירת הימנון היהודים שהיה שגור בפיהם.

ועוד עדות אחת — מפיו של האכר אלכסי פינקביץ׳ מרחוב זבלוצקה 24, שגר במרחק של 150 מטר בערך מקבר האחים בחלקות צ׳יפליק. רשמתי עדותו ביום 22.9.1944:

שיקה׳לה נפצע ליד ביתי. אני ליוויתיו עד לצ׳פליק. במשך כל הדרך שר את השיר שכל היהודים שרו בעמידת־דום. (ניסיתי לפזם באוזני האכר מנגינות שונות כדי לוודא מה היה השיר ששר שיקהלה בטרם מת, ורק כשהתחלתי לזמזם את ״התקוה״ הפסיק אותי ואמר: זהו זה!) השוטר הבלונדי בוריסיוק פקד עלי לרתום את הסוס, לקשור אליו את הגופה מאחור ולהביאה לבורות. הייתי מוכרח לציית לפקודה. ליד ביתי הרגו כמעט את מרביתם של ״שלכם״. הייתי עד למותם של רבים מיהודי העיירה. בהתחלה היה קשה, אך בסופו של דבר התרגלתי לכל אלה, כפי שהתרגל גיסי פדיה לבית המטבחיים שנמצא בקרבת ביתו. אך המראה הזה היה בכל זאת שונה מכל המראות שראיתי עד כה. סוסי משך אחריו ילד **חי שותת־דם ושר.** תאמין לי: לא יכולתי להביט בפניו, לא יכולתי. כשהבאתי אותו לשם — הריעו השוטרים לקראתי כציידים המריעים לקראת כלביהם המביאים טרף. בבעיטות־רגל גרפוהו לבור, ומהבור — לאלוהים — — — השוטרים עמדו לידי ונצטוויתי לכסות את הילדים בעודם חיים. הם ביקשו לראות בעיניהם איך אעשה זאת. זכורני, שהמעדר נשמט מידי וגל של דמעות שטף את פני. התעלפתי. את רוחי השיב לי וואנקה הלסטים ע״י מכה בקת הרובה שלו. הוא גער בי ואמר: ״חדל לקונן, להבא רק יהודים **חיים** תקבור, וכל יום תבכה״.

ברחנו ליער ורועדות מפחד ומקור הגענו לסמארי, לביתה של אשה אוקראינית אלמנה ואם לארבעה ילדים קטנים, שהיה מבודד ומרוחק מכל יתר הבתים בכפר. התחבאנו ברפת עד אור הבוקר, ומשנכנסה האשה לחלוב את הפרות וראתה אותנו — התחילה להצטלב. היא הכירה אותנו והיתה בטוחה שאנו כבר מזמן בעולם־האמת. הפצרנו בה שתיתן לנו מחסה לכמה ימים, אך נשארנו אצלה למעלה משנה.

בלילות עזרנו לה בכל עבודות־הבית, תפרנו וסרגנו, טחנו קמח במטחנה ביתית וביצענו כל עבודה שביקשה. היא סיפרה לנו, שאת אמנו זרקו לאיזה מיבנה ששימש לשימור קרח לימי־הקיץ. אין לתאר את המתח שלנו במשך הזמן ששהינו אצלה. ישבנו בעלית הגג ושמענו את צחוקם של ילדים אוקראינים ושיריהם. חשבתי אז שלעולם לא אוכל לשמוע קול זימרה וצחוק. הייתי אוטמת את אוזניי לשמע הצחוק שלהם. בעזרת הפרטיזנים הגענו אחר־כך לרפלובקה ולמניביץ׳. כשהגעתי לאחר זמן לרטנה — לא הכרתי את המקום. תל־חרבות. מרטנה חזרתי יחד עם אחותי לקובל, ומשם ללוצק ולברסלאו. לאחר מכן הגענו דרך צ׳כיה ואוסטריה לגרמניה.

הצלחתי להגיע יחד עם בעלי לארץ ישראל בשנת 1948 לפני הכרזת המדינה ובעלי גוייס מיד לחיל־הקשר של צה״ל בדרגת סמל. הוא היחידי ממשפחתו שנשאר בחיים.

דבורה דורנר (טייטלבוים)

שלמה פרלמוטר

נקם ושילם

באחד מימי ינואר 1944, שעה שרכבתי על סוסי במסילת־יער מושלגת בתפקידי כקשר היחידה ע״ש קוטובסקי, הבחנתי לפתע באיש שלמראהו בלבד התחיל לבי לפעום בחוזקה עד כדי איבוד עשתונות ממש. האמנם זהו? סרבתי להאמין למראה עיני, אך הדמות היתה ברורה בהחלט, דמותו של ונקה, רוצח היהודים של רטנה הנודע לשמצה, רוצחם של אחי שיקה׳לה וחבריו יהודה׳לה ובצלאיק. הנה הוא כאן, במחנה הפרטיזנים, חגור נשק אוטומאטי ומצנפת פרטיזנים עם סרט אדום לראשו. היתכן? הגם הוא בפרטיזנים? הרוצח הזה? היתכן שהוא משוטט לו בביטחה באזור הרגיש של מיפקדת האוגדה של פיודורוב? הרגשתי כי התכסיתי בזיעה קרה. אלפי פטישים כאילו הלמו ברקותיי. לא יכולתי אפילו להפנות את ראשי אחורנית כדי לוודא אם אינני טועה, אם עיני לא הוליכוני שולל. נעצתי קרסוליי בצלעות סוסי, האצתי מרוצתו ודהרתי היישר ליחידת הקשר. במשך כל הדרך המשכתי להרהר בונקה זה, פורע ורוצח רבבות יהודים, מפלצת־אימים, שהוא עתה משרת ביחידה אחת אתי...

מסרתי מהר את השדרים והדואר שהיו אתי והחלטתי, לפני שאשוב, לדווח למיפקדה על ונקה זה. רגליי נשאוני ללשכתו של הגנראל פיודורוב בכבודו ובעצמו, אשר אתו נפגשתי לפני ימים ספורים כשביקר ביחידה שלנו. הייתי נרגש עד כדי כך שלא טרחתי אפילו ליטול רשות משומר לשכתו של הגנראל שנדהם ממש נוכח החוצפה שלי והעזתי להיכנס ללשכת הגנראל, כאילו הייתי אחד ממקורביו. הצדעתי כדין אך רגליי רעדו והמלים נחנקו בגרוני לא שלטתי על מיתרי קולי והשמעתי זעקה ממש:

– אלכסי פיודורוביץ׳, חבר גנראל, חיה רעה מהלכת כאן בחוץ! הגנראל התרומם מכסאו, התקרב אלי, הרגיש כי משהו אירע לי, וניסה להרגיעני. אולי חשב שאיזו רוח רעה השתלטה עלי ודעתי נטרפה.

– סניה, מה קרה לך, ספר, מה קרה?

קולו האבהי ודיבורו השלוו החזירו לי את בטחוני והרגיעוני קמעה. הסברתי לגנראל שהרוצח של משפחתי ושל הרבה יהודים מעיירתי, הוא עתה פרטיזן באוגדה שלו, וזה עתה נתקלתי בו בדרכי.

– כלום אינך טועה? אמר הגנראל באותה נעימה רגועה? מה שמו?

– איבן לוקיאניוך, וונקה, מכפר קומארובו על יד רטנה. איני טועה. הוא האיש, והוא־הוא שרצח את בני משפחתי, בעיני

הבוגד

(פרק מתוך הספר ״עם מצלמה בעורף האויב״ מאת מִיכָאֵל גלידר, שהופיע במוסקבה ב־1947)

בינואר הצטרף לאחת היחידות שלנו בחור צעיר, גבוה וחסון. הבחין בו פרטיזן צעיר בן 15, סימון, לוחם ביחידה ע״ש קוטובסקי. סימון רץ מיד למטה של היחידה וסיפר שבחור זה, איבן שמו, היה שוטר בשירות הגרמנים בעיירה שלו רטנה, התאכזר ליהודים, ובין היתר רצח גם את בני משפחתו. הנער סימון שירת ביחידה כשנתיים וחצי, נחמד וכשרוני, והספיק בימי חייו הקצרים כיהודי וכפרטיזן לראות זוועות די והותר. הוא הכיר מיד את רוצחם של בני משפחתו, נשבע שאינו טועה והוא רעד ובכה כאשר סיפר זאת. נפתחה חקירה, אך לא אתאר כאן את כל פרטיה לבל יארכו הדברים. אביא רק בתמצית את דברי עדותו של הנחקר עצמו לאחר שנשבר בשלב החקירה הראשון: שמו לוקיאנוך י. ל., נולד ב־1923, שירת בבריגדת הטרקטור של המ.ט.ס. בבוצין, מחוז רטנה, גוייס לשורות הצבא האדום וערק עם אופניים ואקדח. כשהגיע לרטנה עם כניסת הגרמנים, נטל חלק באירגון המשטרה האוקראינית, אסר חיילים וקצינים רוסיים, שדד את האוכלוסייה האזרחית, בעיקר יהודים, הכה ברחובות אזרחים סוביטיים, אם הם לא נשאו על גבם את סימן ההיכר (הטלאי הצהוב). כשהתחילו הגרמנים לגייס אנשים לעבודה, היה זה לוקיאניוך שנהג באכזריות רבה, הפריד בין גברים

חברי המטה של הפרטיזנים עם הגנרל פיודורוב (במרכז).
הקיצוני מימין (עומד) – ש. פרלמוטר

שלמה פרלמוטר ויעקב קלדנר במוסקבה

יחידת פרטיזנים של הגנרל פיודורוב. השלישי מימין בשורה העליונה – ש. פרלמוטר

ראיתי זאת חבר גנראל.
פיודורוב התיישב בכסאו וביקש להזמין ללשכתו את איש השרותים המיוחדים ואת הקומיסאר. משהגיעו נשאלתי על ידם שאלות רבות והשתדלתי להשיב לעניין ובשקט ככל שיכולתי כאשר כולי סוער ונרגש. למחרת היום נודע לי, כי ונקה נעצר...

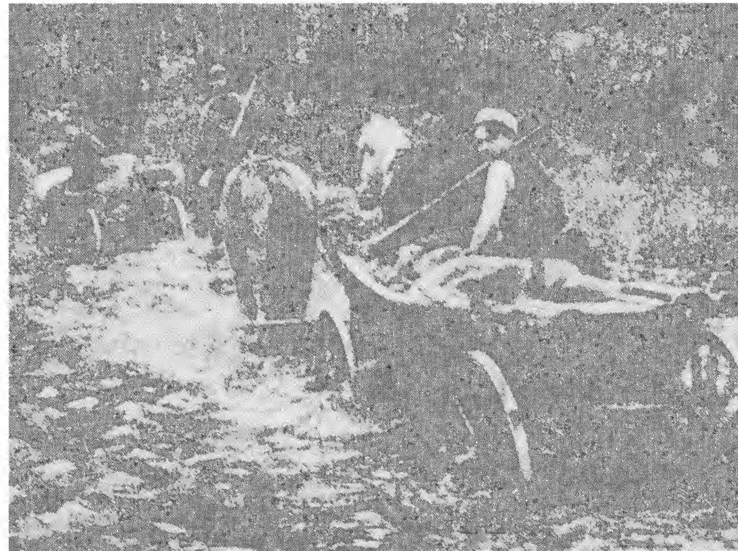
★

החקירה של הרוצח נמשכה במשך כמה ימים. בשלבי החקירה הראשונים העמיד פנים שאינו מכיר אותי כלל והכחיש הכל. הוא רק הודה כי שירת תקופה קצרה אצל הבנדרובצים, אך ערק מהם לאחר שהשתכנע כי דרכם אינה צודקת. הוא גם לא פגע ביהודים ולא רצח איש מהם. ונהפוך הוא, בכל הזדמנות הגיש עזרה ליהודים ואפילו הציל בחורה יהודיה ששמה כרומה*.

ברם החוקרים לא הסתפקו בהודאתו, המשיכו ללחוץ עליו, הוא נשבר וגילה לחוקריו כי הוא נשלח על ידי הגרמנים והבנדרובצים לרגל במחנות הפרטיזנים, ובין יתר המשימות שהוטלו עליו היתה גם אחת נוספת: לרצוח את הגנראל פיודורוב. הוא גם אישר שהוא מכיר אותי ואף התחיל לקרוא אותי בשם שלמה ולא סימיון או סניה כפי שקראו לי הפרטיזנים.

באחת הפגישות שזומנו לצורך החקירה גוללתי את כל מעלליו של ונקה ברטנה והזכרתי כיצד רצח במכות־מקל יהודי אחד רק

* הכוונה שלו היתה לפרומה ברגל ז״ל, שנפלה לידי יחידה אוקראינית לאומנית של בנדרובצים.

שלמה'לה בשעת מסע של יחידה פרטיזנית

ונשותיהם וניתק תינוקות מחזה אמם. כתגמול על פעילותו ונאמנותו לפשיסטים הגרמנים, שלחו אותו הגרמנים לקובל, לבי״ס של ז'נדרמיית־שדה, ולאחר שהשתלם שם במשך 3 חודשים קיבל תואר של מדריך ז'נדרמיה. יחד עם אנשי הגסטאפו בא אח״כ לרטנה, לטריסק, לקופיצ'ב וחזר שוב לקובל, ותפקידו היה לגלות יהודים ואזרחים אחרים ששיתפו פעולה עם הרוסים בתקופת השלטון הסובייטי באיזור. האסירים נורו ובהוצאתם להורג נטל לוקאניוך חלק אקטיווי. לפי דבריו נהרגו 18 אלף אנשים ונשים וילדים באיזור. רכושם נשדד ע״י הקלגסים של הנאצים ואף הוא נטל חלק בביזה.

במאי 1943 נפגש, לפי הדרכת הגרמנים, עם מפקד יחידת פרטיזנים שהכיר אותו מקודם. מפקד זה, שלא ידע על עברו ומעשיו, הציע לו להצטרף ליחידתו. לוקיניוך לא נענה להצעה ואמר שעוד אינו יודע מי ינצח. ב־1944 שלחו אותו הגרמנים ליחידה הפרטיזנית שפעלה באיזור והורו לו להגיד שם, כי עתה לאחר שהוא משוכנע כבר בנצחון הצפוי שלהם, הוא רוצה לעבור לצד שלהם. ניתנה לו הוראה לעבור בכמה יחידות ואחר־כך לחדור למחנה של הגנראל פיודורוב.

המשימות שהוטלו עליו היו:
1. לברר אם יש לפרטיזנים קשר עם מוסקבה; 2. לברר מה סוג העזרה שהם מקבלים ממוסקבה; 3. לגלות את שמותיהם, מוצאם ותולדותיהם של המפקדים; 4. לעמוד על טיב המוראל של הפרטיזנים, מיספר הלוחמים, כמות הנשק שבידם;
5. לוודא את האיתות שלהם לנחיתת מטוסים. פרט לכל אלה הובטח לו פרס של 50 אלף מרק אם יצליח לרצוח את הגנראל פיודורוב עצמו.

בפסק־הדין שהוצא נגדו נאמר בין היתר, כי הוכח שהוא אוייב שאינו ניתן לתיקון של המולדת, ואחד דינו – לתלייה. על פסק הדין חתמו מפקד היחידה, הקומיסר וראש המטה.

הפקודה הוקראה לפני מיסדר והפרטיזנים קיבלו את פסק הדין נגד הבוגד בתרועות הידד. הוא הובל לעץ שעליו התנוסס חבל עם קשר מיוחד בסופו. הפרטיזנים שתקו

משום שיצא החוצה בלי הטלאי הצהוב על גבו. הרצח בוצע מול ביתו של ברנר על הכביש, כשעשרות אוקראינים עירוניים עומדים וצופים במעשה ואף מעודדים את "הגבור" הזה. החוקר זולוטורנקו שאלני אם יש לי רצון לגמול לו על כך. עניתי בחיוב. נטלתי מקל מעץ־תרזה שעמד בפינה והרבצתי לו עד שאפסו כוחותי. "הגבור" האוקראיני, רוצחם של אחי, צרח כחיה פצועה, התגלגל ככדור מהספסל עליו ישב עד לפינת החדר, בהופכו תוך כדי כך את תנור החימום על גחליו. "הרוצח בעל שני האקדו־חים", כפי שכינו אותו יהודי רטנה, שכב עתה כעכברוש כפות וזב־דם ורק הצטערתי שלא רבים זכו לראות את השרץ הזה ששוכב לרגליי ומיילל. רק לאיש אחד מרטנה, אלי זסק, ששירת אף הוא באוגדה של פיודורוב, סיפרתי על מעצרו של ונקה ועל החקירות שמתנהלות נגדו. הוא עודד אותי, חיזק את רוחי, ודיבר על לבי שלא ארפה עד יצא לאור משפט. זו מטרת חיינו עתה – אמר זסק – לשם כך נשארנו בחיים.

★

בינתיים חלפו ימים ושבועות. יצאתי עם היחידה שלי לפעולות במרחב סרנה. חששתי שמא יכמרו רחמיהם של החוקרים על ונקה וישחררו אותו. כשחזרנו מהפעולה דהרתי מיד למיפקדה כדי להיוודע מה המצב. זולוטורנקו הרגיע אותי ואמר לי כי מטפלים בונקה "פא פארטיזאנסקי" (בדרך הפרטיזנים) ואין לי מה לדאוג. הוא יבוא על עונשו.

כעבור כמה ימים פגשתי את מיכאל גלידר, המסריט והצלם שלנו, והוא גילה לי, כי פיודורוב החליט לתלות את המרגל. לא העלמתי את שמחתי ובקשתי שלא ישכחו בבוא הזמן את חלקי בעניין זה.

אור ליום ה־11 בפברואר קיבלתי הודעה שעלי להתייצב מיד במטה של הגנראל. כשהגעתי לשם הודיעו לי רשמית, כי הגנראל החליט להוציא להורג את ונקה ואני נקבעתי כאחד מהמלווים אותו לתלייה. באותו מעמד נמסר לי גם, כי ההוצאה להורג תוסרט ע"י מיכאל גלידר על מנת לכלול את התמונות בסרט שהוא מכין על הפרטיזנים, חייהם ופעלם. הרגשות של שמחה, דיכאון ואין־אונים גם יחד מילאו את לבי. צריך הייתי להתגבר על עצמי ועשיתי זאת על ידי כך שהעליתי בזכרוני את אחיי בני עמי, את מוטל'ה ושיקה'לה אחיי, את הוריי ותיארתי לעצמי את שמחתם על שזכיתי לשעת נקם ושילם שכה השתוקקו לה.

★

כשהוציאו את ונקה מחדר המעצר הבחין בי, התחייך כאילו ראה ידיד ותיק. לא החזרתי לו ברכת שלום... הוא היה לבוש באדרת־איכרים קצרה, פרצופו מגודל־זקן וידיו היו קשורות בחבל־מצנחים חזק. הוא נצטווה לצעוד קדימה ואני צעדתי מאחוריו. הובלנו אותו למיסדר פרטיזנים, שהוכן מראש בחלקת

בשעת התלייה של הבוגד, ורק סימון, שגילה אותו, בכה, כמובן לא משום שנכמרו רחמיו על הבוגד התלוי, אלא משום שזכר את כל קרבנותיו. אותו יום לא היה פרטיזן ביחידה שלא אמר "יישר כוח" ודברי עידוד לסימון.

★

לי עצמי נזדמן לעתים קרובות לשוחח עם סימון שחש אלי קירבה ואמון. כמה ימים לאחר ביצוע גזר־הדין ניגש אלי ואמר: "דוד מישה, קח אותי אליך."

אמרתי לו: איך אוכל לקחתך? הרי ללמד אותך לא אוכל, כי זה מחייב תנאים מסויימים, עוזר יש לי כבר. אולי רק כרַכָּב ואחראי לסוסים.

השיב סימון הצעיר: ככל שתרצה, רק קח אותי.

הסברתי לו, כי הוא לוחם מן השורה והמפקד לא ישחרר אותו ואין גם כל הצדקה להפוך לוחם לרַכָּב. הוא התעקש ואמר: "אם תבקש – ישחררו, ואני גם אלך אתך לקרבות."

בסופו של דבר קם והיה הדבר – קיבלתי רַכָּב חדש, סימון. עד־מהרה נקשרו יחסי ידידות בין סימון ופומזנקה, אך ידידות זו גרמה פעם אי־נעימות לצעיר. הוא הצטנן ופומזנקה החליט לרפאו כדרכו ב"סָמוֹגוֹן" ((יי"ש מתוצרת עצמית). אני לא ידעתי דבר על כך וכשמצאתי את סימון שיכור התרגזתי מאד, ובעידנא דריתחא הרמתי גם יד עליו. על המכה שנתתי לו הגיב סימון במלים אלה: "עתה אני יודע שיש לי גם אבא". לא נותר לי אלא לחייך לשמע תגובתו זו.

יער כרותת־עצים בקצה המחנה. כמה פעמים היפנה ונקה את ראשו אחורנית ושאל אותי לאן מובילים אותו. עניתי לו, שהוא מובל לבית משפט פרטיזני. הוא נראה רגוע, אך כשיצאנו מאיזור המחנה וחצינו את נתיב־העפר אחזה בו לפתע תזזית וכל גופו רעד.

– מאי משמע? שאל.

– שעת נקם הגיעה – עניתי לו. חשבת, ונקה, שתתחמק, חשבת שלא תיתן את הדין על כל מעשיך, חשבת שהרגת את כולם ולא נותר מי שיגיש לך את החשבון. טעית, ונקה, שלם תשלם, בגופך תשלם! כל יהודי רטנה שרצחת מלווים אותך עתה בדרך לתלייה.

איני יודע אם שמע את כל דבריי, אך הוא הרגיש היטב שהגיעה שעתו. מדי פעם נעצר וסירב ללכת, אך אנחנו דחפנוהו בקני הרובים שבידינו.

כשהועמד ונקה מול מיסדר הפרטיזנים וזולוטרנקו הקריא את פסק הדין המנומק והחתום ע״י הגנראל, הקומיסאר וראש המטה, הרגשתי כאילו נותקתי מהאדמה המושלגת עליה עמדו רגליי ואני מרחף במרומים, באתרים רחוקים וקדושים, בין הורי ואחיי. הרגשתי כי משאלתם האחרונה של אלפי קדושים נתמלאה, שעת הנקם והשילם הגיעה סוף־סוף.

זולוטרנקו מנה אחד־אחד את כל מעלליו של הנחש הארסי הזה אשר התפתל לפנינו. כשסיים – הובלנו את ונקה עד לחבל שנשתלשל על אחד מעצי האורן התמירים. שני פרטיזנים מהיחי־דה קשרו את החבל לצווארו, אני נטלתי את עניבת־החנק וידיי התחילו לרעוד. ברכה עתיקה של אבותי ואבות אבותי עלתה בראשי. אמרתי אותה בלחש, רק שפתיי נעו: ״ברוך אתה ד׳ אלוהינו מלך העולם שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה״. חייב הייתי את הברכה הזו לעצמי, לאלפי הקדושים, שאני הייתי שליחם ברגע זה! הם, כל הקדושים, החזיקו יחד אתי את עניבת התלייה, והם יחד אתי הידקו אותה לצווארו של הרוצח הנקלה. אש טמירה נדלקה בעיניי, לא עצרתי כוח ונפלתי.

זוכרני, כי כאשר קמתי ראיתי את מיכאל גלידר, הצלם והמסריט, עומד על ידי ונותן הוראות, כאילו היינו בסדנת־צילום או הסרטה. העפפתי עיין בכיוון לעץ התלייה. ראיתי את ונקה מתנדנד. גל של דמעות פרץ מעיני.

דמעות־שמחה היו אלה.

שלמה׳לה עטור מדליות

פרשת תלייתו של צורר היהודים איבן (ונקה) זכתה בשעתו לתהודה רבה ולהתעניינות יתירה מצד סופרים סוביטיים מפורסמים כארנבורג, מרקיש, דער נסתר ורבים אחרים. גבור הפרשה, שלמה״לה פרלמוטר, נתבקש לא פעם לספר כיצד גילה את הבוגד במחנה הפרטיזנים של הגנראל פיודורוב וכיצד הידק את חבל התלייה על צוארו. בשנת 1965 הופיע בהוצאת משרד הבטחון של ברית המועצות ספרו של הגנראל א.פ. פיודרוב שזכה פעמיים לתואר ״גבור ברית המועצות״. בספר זה (״החורף האחרון״), בעמודים 224־236 מגולל הגנראל באריכות ובפרטי־פרטים את הפרשה ההיא, ואף הוא נוקב בשמו של סמיון אוליצקי (בשם זה נודע שלמה״לה בין הפרטיזנים) כמי שגילה את הבוגד ונקם בו את נקמת בני עמו ובני משפחתו שהיו בין קרבנותיו.

שלמה׳לה בשעת מתן פסק־הדין של וונקה

ישראל הוניק

ליד האלבום הפתוח

זה עתה חזרנו מערב האזכרה לקדושי רטנה. תמונות ודמויות משם צפו מול עינינו. הבית, החברים, חלומות הנעורים, ימים ולילות שמחים ונוגים. בן עירנו שניצל תיאר את כל אשר אירע שם, השואה על כל פרטיה: ״אתם חייבים לדעת הכל, אתם חייבים לחוש ולזכור הכל כמוני, בכל ימי חייכם צריכות ללות אתכם התמונות מגיא־ההריגה. אם אנחנו, כל היושבים באזכרה זו, ניצלנו — הרי זה רק מקרה בלבד. עליכם לראות את עצמכם עומדים ליד הקברים הגדולים, רואים איך שזורקים ילדים לבורות הפתוחים, שומעים את היריות. — אני בא מהבורות אשר לתוכם נזרקו ילדיי, אחיי ואחיותיי. אני עומד ומדבר לפניכם ובעיניי אני רואה את התהלוכה האיומה הזאת, תהלוכת המוות, כאשר כל העיירה, צעירים וזקנים, טף ונשים, צועדים דרך רחוב השוק לקראת המוות... הלכתי אל הקברים האלה לאחר השחרור המיוחל וחייתי מחדש את מראה־האימים הזה. במשך שעות שכבתי ליד הקברים האלה ואחר כך התחלתי לרוץ כחיה מיואשת, אליכם רצתי. עד היום איני יכול למצוא מנוחה לנפשי. כך אמשיך לרוץ עד בלי סוף על פני ימים וארצות — — — הבורות עם כל ההרוגים נמצאים בגן הגדול של העיירה, בגן זה אשר בו ערכתם טיולים בערבים עם הנערות שלכם, שם התווכחנו, ארגנו את חלומותינו וחלמנו על עולם יפה וצודק יותר — — — שם צרורים עתה כל יקירינו בצרור המוות, הם וכל חלומותיהם.״

★

כך ובדומה לכך סיפר איש רטנה שניצל מהגיהנום ואנחנו כולנו האזנו לדבריו ברטט, הרגשנו את עצמנו מבויישים וקיננה בתוכנו גם הרגשת אשמה, על כי עברו עלינו כ״א שנים של שובע ושלווה בשנים של החורבן הטראגי הגדול.

לאחר האזכרה הזאת הלכנו לחדרו של וולוול. הוא הוציא מאיזו מגירה את האלבום שלו עם מאות תמונות

ישראל הוניק ורעיתו מארגנטינה בפגישה עם רטנאים בישראל

מרטנה ובעיניים דומעות התחלנו לדפדף באלבום הזה. העולם של אתמול נגול לעינינו, ראינו את הילדות והנעורים שלנו בגילוייהם השונים, את בתינו, את הורינו — כל מה שהיה שם ואיננו עוד. הנה משפחתי כולה בחתונה של אחותי. הסבתא הזקנה יושבת במרכז מוקפת בנכדיה, הנה המחותנים שלנו, הנה ההורים היקרים. השמחה ניבטת מכל פנים — והתאריך הוא 1938. והנה כל החברייה שטים על שתי סירות במימי הפריפיט. זליג מנגן על מנדולינה ואהרון־ינקל בכינור, הבחורות משתפכות בשירי־אהבה ובשירי חירות ומהפכה — — — את כל הגנים שהיו בעיירה מילאנו בחדוות־נעורים, במעשי־קונדס, בתחרויות, מרוצים — — — אה, כמה זכורים לי הימים והלילות ההם, הטיולים הממושכים בלילות החורף הלבנים, הויכוחים הרעיוניים על דברים שברומו של עולם ובתחתיתו.

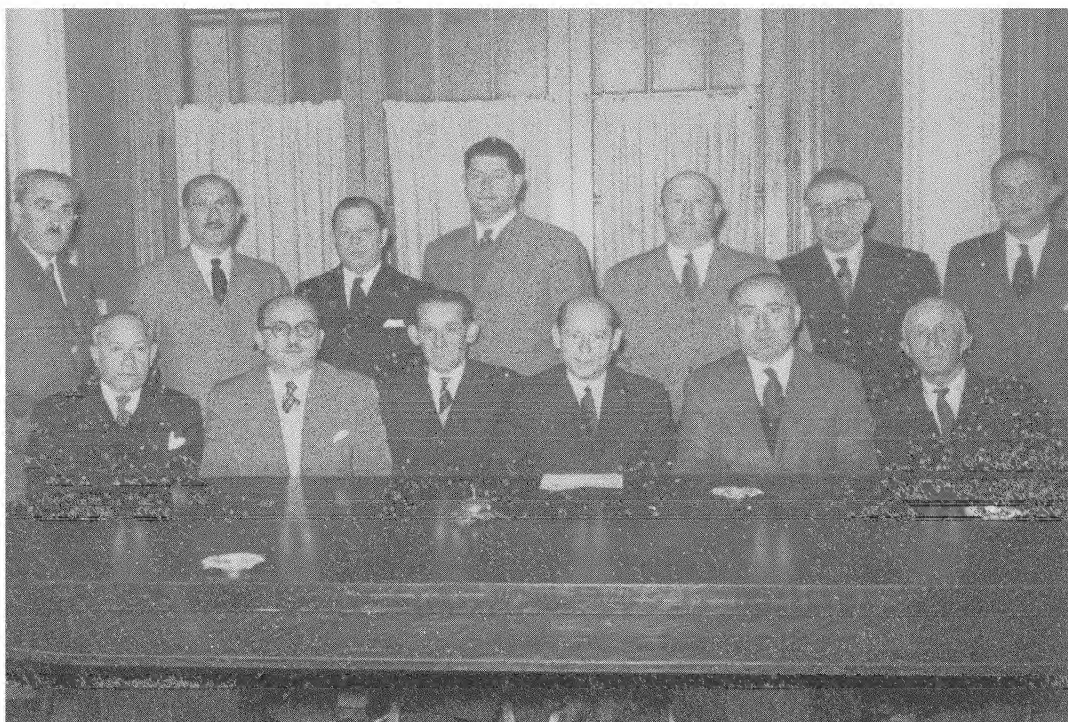
והנה תמונה אחרת: יהודים הולכים בראש השנה ל״תשליך״. כל הרחוב נתמלא ביהודים שהולכים לקיים מצווה. מיפגן דתי. הנה הם עומדים היהודים האלה ליד שפת הנהר, שפתותיהם לוחשות את התפילה ועיניהם מביטות על עלוות הנהר. והנה תמונות של האירגונים והתנועות, כלי־זמרים ובעלי־עגלות, ביה״ס ״תרבות״ מוריו ותלמידיו, תפארת העיירה, לוחמים שישבו בכלא על אמונתם במהפכה ונכונותם ללחום להגשמתה.

כך ישבנו שעה ארוכה צמודים לדפי האלבום הזה. החדר הקטן של וולוול נתמלא כאילו במאות אנשים מוכרים כל כך, אהובים כל כך. עולם שהיה ונגמר — קם לתחייה, עבר רחוק הפך להווה, למציאות. האלבום נשאר פתוח, לא יכולנו לסגור אותו, אך הרגשנו צורך נפשי להינתק לשעה קלה מהמציאות שדיברה אלינו מתוך דפיו. נמלטנו לאיזה בית־קפה קטן, ניסינו בשיחה חברית לסכם את האתמול שהיה.

— זוכר אתה, וולוול, אמרתי לחברי, איך ישבו הורינו וסבינו בין מנחה למעריב, שעת בין־השמשות, בבתי־מדרש וסיפרו מעשיות מופלאות על פריצים ואצילים, ולהבדיל על צדיקים גדולים ועושי מופתים? תמיד היו מסיימים את שיחותיהם בפסוק אחד: איזה עולם יפה היה בימים ההם, ואולי עוד נזכה לעולם יפה בעתיד׳. נשמת העם ערגה לעולם יפה וטוב יותר. והנה תראה לאיזה עולם זכו הם, לאיזה קץ מר, והם הלכו לקראתו נטולי כוח ונטולי תקוות. האם נזכה אנחנו לעוללם אחר?״

אזכרה לקדושי רטנה בבואנוס־איירס

ועד ארגון יוצאי רטנה בארגנטינה (1946).
יושבים (מימין לשמאל): ה. כהן, א. פייגליס, י. טוקר, ח. שטיינברג, מ. הוניק, מ. טליסון; עומדים: י. הוניק, י. ולקומירסקי, י. פוקס, י. ורג, א.י. רייף, ב. טניס

כתום הסיפור

חמש שעות תמימות סיפר שלמה פרלמוטר לבתו, לפי בקשתה, על העיירה שלו רטנה, על אורח־החיים של היהודים, על בתי הספר, על ההווי וכו׳, וכתום השיחה אמר לה (נרשם לפי הקלטה):

זהו, בערך, הסיפור של העיירה הזאת. רציתי שתדעי אותו ושגם ילדייך ידעו אותו. 36 שנה אני חי בארץ והסיפור הזה מלווה אותי על כל צעד ושעל. איני יכול לשכוח את אשר היה שם, אני חי עם זה, איני יכול להינתק. אין יום שאיני חושב על ההורים שלי. לעתים זה ״בא לי״, כפי שאתם נוהגים לומר, באמצע שיעור שאני נותן בבית הספר או בשעת ארוחה ובהזדמנויות רבות אחרות. בסיפור שלי יש ״ויטמינים״ שלא תמצאי אולי בסיפוריהם של אנשים אחרים שעברו את השואה. כי אני ״עברתי״ את השואה בדרך אחרת קצת, בלתי רגילה. מעטים זכו להדק במו־ידם את חבל התלייה על צווארו של רוצח יהודים, כפי שאני זכיתי. אל תשכחי כי במשך זמן רב רדף אותי פחד המירדפים, ואל תשכחי כי הייתי אז ילד. ואולי מזלי הוא שכל זה קרה לי בעודני ילד. רבים מאלה שעברו את השואה בגיל מבוגר יותר נשארו נכים בנפשם לכל ימי חייהם. קשה לי לתאר לך את ההרגשה הזאת שליוותה אותי תמיד, כי רודפים אחרי, כי אני חייב לברוח, לברוח... היה זמן שרציתי להתאבד, אך לא היה לי כוח לעלות על איזה סולם ולזרוק את עצמי. ועם זאת – וזה ודאי ייראה לך משונה – היה לי רצון עז לחיות, להישרד, לספר לאחרים את כל אשר עברתי. ראית את היומנים שלי? גם היום איני יכול להסביר לעצמי מה הניע אותי לכתוב בכל הזדמנות ביומן, לספר את אשר אני רואה, חש, שומע. היום אני אמנם מורה להיסטוריה, אך אז, בימי ילדותי העשוקה, עוד לא היה לי חוש להיסטוריה. הזמן עשה את שלו. הרבה דברים ירדו לתהום הנשייה, ואולי אני עצמי הדחקתי אותם לתהום זו, שהרי אחרת לא הייתי יכול להמשיך. עתה גם החלומות על המירדפים אחרי אינם פוקדים אותי מדי לילה. הנה אני מדבר אתך עכשיו, מספר לך על אירועים שונים, אך אני עצמי כאילו עומד או עובר על־יד האירועים האלה, כאילו לא נמצאתי שם, כאילו לא בי ואיתי היו הדברים. דומה הדבר כאילו אני מהלך כל הזמן על יד בור, אך איני יורד לתוכו, אלא מחזיק את עצמי בכוחות טמירים ליד שפת הבור. אני יודע שאיני מסוגל להנחיל לך תמונה שלמה של מה שהיה שם.

הנה אני רואה עתה לנגד עיני את הסיסמה שהיתה כתובה על קיר אחד הבתים ברטנה לאחר שחזרתי אליה ליום אחד ומצאתי ריקה מיהודים ״יודענריין״ כפי שהגרמנים אמרו, והסיסמה היא: ״אוי לעם, שמנהיגיו מְגִנים על רוצחים״.

סיסמה זו נשארה לפליטה מימי מלחמת הבחירות לקונגרס הציוני בשנת 1934 שעמדה בסימן רצח ארלוזורוב. כלום מסוגל אני להסביר לך וכלום מסוגלת את לחוש את אשר התחולל בנפשי למראה הסיסמה הזאת בעיירה שכל יהודיה נרצחו? אבא שלי אהב מאד את שירי ביאליק וכנראה הדביק גם אותי באהבה זו שלו. התהלכתי בסימטאותיה של רטנה וראיתי את עצמי מהלך ״בעיר ההריגה״ של ביאליק ופסוקים ושורות רבות משיר זה התנגנו בתוך תוכי:

״ובעיניך תראה, ובידיך תמשש
על הגדרות
ועל העצים ועל האבנים ועל גבי
טיח הכתלים
את הדם הקרוש ואת המוח
הנקשה של החללים״

והנה כאן על הגדרות ועל טיח הכתלים לא ראיתי את הדם הקרוש, אך את ״המוח הנוקשה״ – ראיתי גם ראיתי... הנה כך, ועד כדי כך, רבו מפלגות בישראל על סף התהום, ערב השחיטה הגדולה. בושתי ונכלמתי למראה הסיסמאות האלו, וקווה־קיוויתי שלא יימצא מי שיתרגם את פרושן לאוקראינים שנשארו...

שלמה פרלמוטר

על קידוש השם והכינור

(לא סיפור אלא מעשה שהיה)

רחובות בלתי סלולים, מוצפים טיט ובוץ טובעני בסתיו ושכבות אבק בחודשי הקיץ הלוהטים, נתמשכו ברטנה לעבר השדות. בין הבתים הקטנים שעמדו ברחובות אלה היו בתי־עץ מטוייחים עם גגות מרעפים או מפח לבן. אלה האחרונים העידו על בעליהם שהם מן "הנשרפים", שהקימו את בתיהם לאחר השריפה. באחד הבתים האלה, קרוב־קרוב לרחובות של "הגויים", התגוררה משפחתו של דוד'ל.

אביו, אברהם, היה נפח, עטור זקן שחור ומסולסל. פניו היו כמעט תמיד מפוייחות, ועיניים היו לו טובות ויוקדות. מספיק היה להעיף מבט אחד על פניו של אברהם כדי להיווכח שאיש תם וישר הוא. הוא נימנה עם חסידיו של הרבי מסטיפאן, וביום ששי, במקווה, לא הסתפק בשבע הטבילות שבהן חייבים חסידי סטיפאן, אלא היזה על עצמו כמה קיתוני רותחין נוספים והיה עולה עד לשלב העליון בשלבי היזע כדי להלקות ולחַטא עצמו מכל רבב של חולי־חולין לקר־את שבת המלכה הממשמשת ובאה. מפשוטי־העם היה, לעתים נדירות היה מש־מיע דברו בבית־הכנסת, והיה רואה עצמו עם אלה שמתאבקים בעפר רגלם של תלמידי־חכמים ומשמשים אותם. עד כאן – ותו לא. שלושה בנים גידל אברהם בסדנה שלו, ואחד מהם היה דוד'ל, נער תמיר ויפה־תואר, שטו־רי שיניו הלבנות הבהיקו במין בוהק מיוחד, וגבותיו השחורות והסמיכות עיטרו את עיניו היוקדות כעיני אביו. דוד'ל למד מאביו את כל מלאכות הפטיש והסדן, אך לאחר שידע את אלו על בוריין – בא אצל שמעיה החייט וביקש להתקבל אצלו כשולייה. "איני רוצה יותר פיח" – כך טען בפני שמעיה –, אך לאחר שלמד והשכיל להוציא מתחת ידו חליפת גברים משובחת מאס גם בחייטות, והלך אל האופה הזקן בעיירה וביקשו שילמ־דו את מלאכת האפייה – וגם בזאת לא התמיד. משהו מסתורי קינן בלב הילד, הוא תר וחיפש, ולא ידע איש מה חיפש, ואולי גם הוא עצמו לא ידע.

אני עצמי כמעט שלא הכרתיו. לעתים הייתי רואה אותו על שפת הנהר שעבר בעיירתנו, כשהוא מפליא לשחות ומעורר התפעלות רבה אצל כל החבר"ה, אך שיחק לי מזלי והתקרבנו איש לרעהו. נהיינו לידידים.

ומעשה שהיה כך היה: כשמלאו לי תשע שנים, החליטה אמי, עליה השלום, כי הגיעה שעתי ללמוד נגינה בכינור ולהוכיח את כישוריי המוסיקליים, שספק אם היו לי אז וודאי שאינם היום... נזדמן לה בשוק איזה כפרי מקונישצ'י, שהציג לראווה כינור מעשה־ידיו להתפאר, ואמי קפצה על המצי־אה וקנתה את הכינור עבורי. למחרת היום זימנה לביתנו את אהרון רייזמן, ששמו הלך לפניו ככנר מושלם, וביקשה ממנו שילמדני את אמנות הנגינה בכינור והיא תשלם לו במיטב כספה. הוא הסכים. עברו כמה חוד־שים, ובאחד מערבי הקיץ, כמה שנים לפני שעלה הכורת על העיירה שלנו, שעה שהתאמנתי בנגינה, צץ לפתע־פתאום ראשו של דוד'ל בחלון חדרי. הפסקתי את הנגינה שלי והעפתי מבט מבוהל בנער, וגם הוא נבהל קצת, סומק עלה בפניו והוא הפליט כמה הברות סתומות שפירושן נסתבר לי לאחר שעה קלה: הוא מבקש בכל לשון של בקשה שארשה לו להאזין לנגינתי. כנראה שהתרגשתי מאוד מהעובדה שנמצא "מבין" לנגינתי, הזמנתי את דוד'ל להיכנס לחדרי וניגנתי לכבודו אטיוד מוסיקלי שידעתי על בוריו. כשסיימתי, ביקש ממני דוד'ל שאלמ־דו איך אוחזין בכנור, וכשמילאתי בקשתו פתח לפני את סגור־לבו וסיפר, כי הוא

משתוקק לנגן בכינור, רצה ליטול שעורים אצל אותו אהרון רייזמן שמלמד אותי, אך אביו התנגד לכך.

דבריו נגעו ללבי ואמרתי לו, כי אני מוכן, ללא כל תמורה מצדו, ללמדו את המעט שאני עצמי הספקתי כבר ללמוד. דוד׳ל לא יכול היה להבליג על התרגשותו ודמעות ירדו מעיניו.

עברה שנה. התברר, כי מכל מלאכותיו אשר עשה גילה דוד׳ל התמדה רק במלאכת הכי־נור, אך אומנות זו הגיעה אצלו לדרגת **אמנות.** הוא ניגן יומם ולילה, רכש לו כינור ועד־מהרה התפרסם בעיירה, ובעיקר בין הכלי־זמרים, כנער בעל שמיעה אבסולוטית. הם פרשו עליו את חסותם, צרפו אותו להופעות שלהם בחתונות ובנשפים, ולעתים אף היה מנגן ״דואט״ עם אהרון הגדול בכבודו ובעצמו. אי־פעם כאשר אהרון לא הופיע עם התזמורת ובעלי השמחה חששו מאד שהשמחה שלהם תיפגם — הצליח דוד׳ל להקסים כל לב ואוזן, ואפילו הכלי־זמרים עצמם, שאינם נקיים משמץ קנאה, הפליגו בשבחו ופסקו ואמרו, כי ביום מן הימים יגיע לדרגה העליונה שבסולם הנגינה, והעיירה רטנה תהיה צרה לפי מידותיו.

ניבאו וידעו מה ניבאו. לא ארכו הימים ודוד׳ל עזב את רטנה ואת כל חתונותיה ושמחותיה, עזב את בית אביו מבלי ליטול רשות, הגיע ללבוב, נתקבל לקונסרבטוריון, ועד־מהרה נודע שמו כאחד מטובי התלמי־דים במוסד זה. מפעם לפעם היה משגר אלי מכתבים, שבכולם חָזרה ונשנתה נימה אחת: בזכותי, בזכות אותו ערב־קיץ כשלימדתי אותו להחזיק בכינור, הגיע לכל אשר הגיע. במכתב אחד סיפר, כי הופיע כבר בקונצרט מיוחד, זכה להוקרה מצד מוריו שניבאו לו עתידות גדולים. ״המוסיקה — כך כתב — מזככת את נשמתי, אני מאושר שהכרתי את עולם המוסיקה הנפלא. באחד הימים אשוב לרטנה, נכנס את כל חברינו וידי־דינו ואני אשמיעכם צלילים שלא שמעתם מעודכם״ — — —

המלחמה פרצה. הרבה נשתבשו תוכניות בעולמנו, וגם תוכניותיו של דוד׳ל. בוקה ומבוקה ומבולקה. דוד׳ל, שהיה זר בעיר הגדולה החליט לשוב לרטנה עיירתו. הוא עשה דרכו ברגל על פני כבישים הומים שיירות־אדם וכלי־רכב. המונים ברחו מפחד החיה הנאצית **למזרח,** ואילו דוד׳ל היה בין היחידים **שהצפינו.** במשך היום היה מתחבא בחורשות, ובלילות היה נודד רעב ומבוהל. לעתים היה מתחשק לו ללכת עם הזרם שנסחף מזרחה, אך הוא התגעגע לביתו ולהוריו, לעיירה הקטנה שלו — והוא המשיך צפונה. המשיך — עד אשר במבואות העיר זְבַרז׳ נפל לידיהם של הגרמנים.

הוא ספג הרבה מכות, הושם במכונית אסי־רים והובל לזלוצ׳וב. שם הוטל לחצר גדולה יחד עם אלפי יהודים שהצטנפו על הקרקע וזחלו על גחונם בלחכם אבני־מרצפת. סרדיוטות חמושים עמדו לידם, היכום עד זוב דם ולא הניחו להם עד שגמרו ללקק את החצר עד תום. לעת ערב הובילו אותם יחד עם יהודים רבים מחוץ לעיר ומטר־יריות שם קץ לחייהם של המוני היהודים, אך באורח־פלא נשאר דוד׳ל בחיים, ובכסות החשיכה נחלץ מערימת הגוויות שכיסוהו, כיסה מערומיו באי־אלה בגדים שניקרו לו, ורעב ועייף המשיך לרוץ בשבילים צדדיים עד שהגיע סמוך לעיר דובנו. גם שם נתפש, הובא למשטרה, ולאחר שטען, כי הוא פולני טהור — הושיבוהו במכונית שעשתה דרכה לפנימה של פולין, וכך הגיע לעיר טורון, עי ר מולדתו של קופרניקוס, המרוחקת אלפי מילין מרט־נה עיירתו. הלבישו אותו בסרבל־עבודה, הביאוהו לבית־יציקה גדול ונמסר לפיקוחו של צעיר פולני, שנצטווה להכניסו למעגל העבודה.

דוד׳ל הציץ בצעיר הפולני — והחויר. היה זה אַלֶק, בנו של מפקד משטרת רטנה בימים שרטנה היתה נתונה לשלטונה של פולין. עם אלק זה למד יחד בביה״ס היסודי ברטנה. תחילה חשב דוד׳ל להעלים זהותו מאלק שלא הכירו, כי זכר היטב שאלק לא קיים קשרי ידידות יתירה עם התלמידים היהוד־יים, אולם לבסוף החליט להתוודע אליו בשמו ובשם משפחתו. וראה זה פלא: אלק

גילה חיבה ויחס מיוחד אליו, ולא זו בלבד, אלא גם הזמינו לביתו, בית משפחת נווארה בטורון, שם קיבלו אותו בסבר־פנים והעניקו לו לשעה קלה הרגשת בית וחמימות משפחתית. כמה ימים נשתהה בבית זה. משפחת נווארה דאגה לכל צרכיו במשך הימים האלה, ולאחר שהמלחמה הועתקה לעבי רוסיה, ציידו אותו בניירות והושיבוהו ברכבת שעשתה דרכה ישירות לבריסק, הסמוכה לרטנה שלו.

באחד הימים, בימי הכיבוש הנאצי, הגיעה אלי השמועה, כי דוד'ל חזר לבית הוריו. אברהם הנפח וכל בני ביתו שמחו מאד לשובו של דוד'ל, אך בימים ההם לא התמשכה שום שמחה בבית של יהודים... לא הספיק דוד'ל לנער את אבק הדרכים ונגזר על אחיו הצעיר ממנו להישלח לעבודת־פרך בגיטו קובל. דוד'ל ראה עצמו בעל נסיון יותר מאחיו הצעיר, ארז ילקוטו והתייצב במקום אחיו ב״יודנראט״, ובאחד מערבי הקיץ הועמס לעיניהם של בני משפחתו הממררים בבכי על עגלה ונשלח עם כשמונים צעירים יהודיים לגיטו קובל המרוחק.

מני אז לא הגיעה שום ידיעה ממנו. חמישים הק״מ שהבדילו בין רטנה וקובל היו אז מרחק דמיוני ממש. פרגוד אטום שאין לעבור אותו הפריד בין אלה ששולחו לשם לבין אלה שנותרו ברטנה. יום אחד נקראתי לביתו של אברהם הנפח. שיערתי כי אתבשר בשורת־איוב על חברי דוד'ל היקר שאיננו עוד בחיים, כי הוגד לנו שהרבה צעירים מרטנה נרצחו בקובל. אך פתחתי את דלת ביתם — ניצב לפני דוד'ל כשהוא שולח זרועותיו לחבקני ואני איני מאמין למראה עיניי. אחד ויחידי ברח ממגרש־המוות, כעוף שחמק באין רואים מכלוב העופות לפני השחיטה. לשוני נאלמה — וגם לשונו. רק לאחר זמן־מה סיפר לי על כל שבעת מדורי הגיהנום שעבר עד שהגיע לבית אביו.

בי״ג אלול תש״ב הקיפו גייסות ס.ס. את העיירה, הוציאו את כל היהודים לגבעות החול של פרוכוד וירו בהם. רק מתי־מספר הצליחו לחמוק מהעיירה הנצורה והעולה בלהבות ולהגיע ליער. בין אלה היה גם הפעם דוד'ל, שהסתתר במרתף סמוי בנפחייה של אביו.

במשך שנה נדד ביערות סמולנה, עבר בכפרים בלילות וקיבץ לחם. לא אחת נפל לידיהם של הגרמנים והצליח שוב להתחמק. משהגיעו ימי החורף הקרים והשלג כיסה את מבואות היער, אילץ הרעב את דוד'ל לחפש מחסה אצל איכר בכפר קונישצ' י, הוא האיכר שמידיו קנתה בזמנו אמי את הכינור בשבילי, ששימש גם כינורו הראשון של דוד'ל. שכניו של האיכר הזה הבחינו בכניסתו של הצעיר היהודי לכפר, עקבו אחריו מרחוק, וכשנכנס לביתו של עושה הכנורות הכפרי — נכנסו גם הם, כפתו אותו בחבלים וקשרוהו לעגלה רתומה שעשתה דרכה לרטנה. דוד'ל הוסגר למשטרה, ושכרם של מסגיריו היה — טבק, מלח, סיגריות וכיוצא באלה דברי־מותרות בימים ההם.

כשהובא דוד'ל בפני המשטרה נשאל למקצועו, וכאשר השיב להם כי הוא כנר, מיהרו להביא לו כינור וציוו עליו לנגן. דוד'ל סירב לקחת את הכנור בידיו. הכלי הזה שהפך להיות אחד מרמ"ח איבריו, חלק בלתי נפרד מהווייתו, אשר באמצעותו ביטא את ערגותיו וכיסופיו, חוויותיו ויסוריו, הוא עתה זר לו, הוא לא ינעים בנגינתו לגרמנים ולאוקראינים הללו רודפי עמו ומשמידיו, הוא לא יחלל את קדושת הכנור. שוב ושוב ציוו עליו הגרמנים לנגן, הביאו לו בגדים חדשים כיאה ל״מנגן מטעם״, ניסו גם לפתות אותו כי אולי בזכות נגינתו יציל את חייו, אך דוד'ל עמד במריו. גם כשהפליאו בו מכות — לא נעתר להם.

ב־15 בינואר 1943 צעד דוד'ל דרך רחוב הוליאנקה, יחד עם עוד יהודים רבים מוקפים שוטרים גרמנים ואוקראינים, לעבר הבורות בחלקתו של צ'פליק בפרוכוד. הפעם **לא** נחלץ מהמוות. הוא נפל על קידוש השם ועל קידוש כינורו

איך נרצחו יהודי רטנה

הדברים המובאים להלן הם קטעים מרשימות שכתבתי בתנאים חמורים מאד בשנים 1943־44 כאשר הייתי עם הפרטיזנים של הגנראל פיודורוב הצ'רניגובי. אחדות מהן השלמתי שנה לאחר מכן, כאשר הייתי במוסקבה. אני מנסה ברשימות אלו לתאר את רצח יהודי רטנה כפי שראיתי ושמעתי ללא כחל ושרק. לפי המלצתו של יו"ר הועד היהודי האנטי־פאשיסטי, שלמה מיכאלס, עמדו הרשימות להתפרסם בחוברת מיוחדת בהוצאת "עמעס" תחת הכותרת "חורבנה של רטנה, עיירה יהודית בווהלין — עדותו של פרטיזן צעיר", אך הן נערכו וסולפו ע"י מערכת "עמעס" עד לבלתי הכר. כך, למשל, מחקו את המלה **אוקראינים** בכל מקום שסופר בו על רצח יהודים ע"י אוקראינים, ובמקומה כתבו: **גרמנים או נאצים**, ואילו במקום שתיארתי את העזרה שהוגשה ע"י כמה אוקראינים — נופחו הדברים מעבר לכל פרופורציה, עד כדי כך שנוצר רושם, כי רק תודות לנדיבות לבם ומידותיהם התרומיות של האוקראינים נשארנו בחיים... גם משם החוברת נשמטה המלה **יהודית** וכתוב היה: חורבנה של רטנה־עיירה בווהלין. הבעתי את התנגדותי ל"תיקונים" אלה בפני עורך ההוצאה ל. סטרונגין, והוא ניסה לפייסני, אך מיודעי הסופר היהודי הידוע "דער נסתר", שגם לו סיפרתי על מעשי העורכים, יעץ לי לקחת חזרה את כה"י, והביע דעתו כי מוטב שהדברים לא יודפסו בכלל, אם צפויים סילופים כאלה. בינתיים עזבתי את מוסקבה כשבידי דפי ההגהה הראשונה, אך לפי שסופר לי אח"כ — החוברת לא התפרסמה. באורח־פלא הגיע לידי חלק מהרשימות המקוריות על רצח יהודי רטנה וכן גם דפים מיומן שכתבתי באותו זמן (הדפים האלה הודפסו בחוברות ל"ג ול"ד של "ילקוט מורשת" תחת הכותרת "פרקי מוסקבה".)

שלמה פ.

רצח נחום רייסקיס ובני משפחתו

ביתם היה בכיכר השוק, סמוך לביתם של היונוביצ'ים. נחום, כבן 50, צבע היה לפי מקצועו, ובין פורים לפסח היה גם קבלן לאפיית מצות. פרט לעיסוקיו אלה שימש כשתדלן אצל השלטונות הפולניים להשגת רשיונות־מיסחר ופספורטים. עם כניסת הגרמנים לעיירה התמנה כחבר ביודנראט והיה פעיל בו עד אשר נלקח ע"י הגרמנים כבן־ערובה יחד עם עוד שבעה מיהודי רטנה, כאשר העלילו על היהודים כי חיבלו בקווי הטלפון. בשעת הטבח שנערך לאחר התקפת הפרטיזנים על רטנה ורצח שני ה"זונדר־פירדים" הגרמניים בא' בתמוז תש"ב, נהרגו אשתו וילדתו על ידי שוטרים אוקראינים באיזור הריסקעס — כך סיפר לי שלמה ליכט, שנרצח בתקופה יותר מאוחרת.

תודות לשלמונים שנתן היודנראט שוחררו שמונת בני־הערובה ונחום בתוכם. מעתה לא השתתף כבר בעבודת היודנראט ויצא לעבוד במקצועו כצבעי בכפרים. ביום הטבח האחרון (26.8.42) שהה נחום עם בנו יהודה'לה בכפר זברידיה. בנו הבכור לייזר־בר הובל לפרוחוד ויצא חי מקבר־האחים ולאחר טלטולים שונים איתר את אביו ואחיו הקטן. במשך כחודש ימים הסתתרו ביערות, אך משהגיעה אליו השמועה, כי הגרמנים הקימו ברטנה אַרטֶל (קואופרטיב) של בעלי מקצוע, חזר לרטנה ואילו את בניו השאיר בינתיים בכפר על יד לוצ'יצי. משהגיע לרטנה הבחין בו "ידידו" טומאש חוצביץ', ששימש כראש העיר האוקראיני. הוא נכלא והוצא להורג ע"י שוטרים אוקראינים בחלקת צ'יפליק. בנו הבכור, כבן 16, נשלח ע"י היודנראט עם כניסת הגרמנים כדי לעבוד במחסן ציוד גרמני והצליח לגנוב משם רובה והטמִינו מתחת ליסודות ביתו של יונוביץ', שהפך ל"מאַסלופורום" (מרכז למוצרי חלב) האיזורי. את הרובה גילה אח"כ בוריס, בנו של מזכיר המשטרה האוקראינית פדיה לנרטוביץ'.

ביום החיסול של רטנה היהודית (י"ג אלול תש"ב), הסתתר בעלית הגג של ביתם, אך שוטרים אוקראינים מצאוהו והביאו אותו למקום הריכוז (ברמיזה) בבית מכבי־האש. הם פקדו עליו לפשוט בגדיו, כפי שציוו על כולם, לאחר מכן הובלו במכוניות מכוסות לפרוחודי. איתו הובל גם לייבל גרבוב, איש היודנראט, שלדברי לייזר־בר היה היחידי שרוחו לא נפלה. הוא עודד את כל היהודים שישבו במכוניות ואמר להם: "היהודים שישארו בחיים ינקמו את דמנו!". לייזר־בר הצליח לקרוע את היריעות שכיסו את האוטו בתוכו נסעו והשתלשל החוצה, אולם מכונית שנסעה

בעקבותיהם נעצרה, ושוטר אוקראיני שיצא מתוכה, קוזמיץ שמו, תפסו והכניס אותו למכונית שלו. הוא הובל לדיונות של פרוחודי, שם היו כבר מוכנות השוחות שנחפרו לקליטת הקרבנות. הוא נצטווה לרוץ לעבר השוחות האלו. וכך סיפר לי לייזר־בר: "שמעתי פיצוצים ויריות, צעקות וגניחות. פתאום נעשה לי חם והרגשתי רטיבות. פקחתי עיני וראיתי ידים, רגלים וראשים והרבה דם. הכרתי את ראשו המותז של לייבל גרבוב. כאשר הגרמנים והאוקראינים הסתלקו, נחלצתי מגיא ההריגה, חמקתי לכיוון החורשות והתחבאתי עד שהחשיך ואח"כ הלכתי לזברו־דיה, שם מצאתי את אבי ואת אחי".

במשך כמה חדשים נע ונד לייזר־בר בכפרים וביערות. לילה אחד הגיע לביתו של אחד האיכרים בכפר לוצ'יצי מידידי אביו, כדי לבקש ממנו כמה חפצים של המשפחה שנמסרו לו כפקדון זמני. האיכר הבטיח להכין את החפצים וביקש ממנו לשוב אליו ביום א'. כאשר חזר אליו יחד עם מוטי מוגילנסקי במועד שנקבע, נתקלו שם בשוטרים אוקראינים שהוזמנו במיוחד ע"י האיכר. שני הנערים ניסו להימלט, אך נפתחה עליהם אש. לייזר־בר נפגע ונפל, ואילו מוטי מוגילנסקי, כפי שנודע לי לאחר זמן, חזר כעבור כמה ימים ונקם את דם חברו בהציתו את ביתו של האיכר על רפתותיו וגורנו... על אחיו הצעיר יהודה'לה וגורלו מסופר ברשימה אחרת בספר זה.

משפחת קצ'קר

את מורי הראשון והטוב נח קצ'קר אני זוכר משחר ילדותי. הייתי מבקר תכופות בביתם. בתו של המורה, חיה'לה, היתה חברתי ולמדה יחד אתי בכיתה אחת. זכור לי היטב ביתם על שלושת חדריו המצוחצחים והמטבח, שאף הוא הצטיין בנקיונו. אני רואה בעיני־רוחי את אשת מורי, צביה, כשהיא יושבת בחדר הגדול וסורגת, וחברתי חיה'לה משחקת או מעיינת בספר. היה לה כתב־יד קליגראפי ממש, וגם היום הייתי מכיר אותו בין אלפי כתבי־יד. במטבח היתה טורחת הסבתא נחה בבישול ובאפייה.

מורי נח היה קטן־קומה, טוב־לב ואיש נמרץ מאד. כמעט כל צעירי רטנה היו חניכיו של האיש הזה וכולם רחשו לו הוקרה.

ב־27.8.1942, למחרת תחילתו של הטבח הגדול, כאשר שכניהם הלה פייקביץ' ואשתו של קורסייביץ' הלכו לחטט בבית הקצק־רים, גילו שם את בעלי־הבית במחבוא שבמרתף ביתם. לא עזרו כל תחנוניהם והם נמסרו למשטרה האוקראינית. פייגלה פיולר, ילידת הכפר קרמנו שליד רטנה, שעבדה אצל הגרמנים עד לחיסול אחרוני היהודים ברטנה, סיפרה לי על רגעיהם האחרונים של בני משפחת קצ'קר: "חיה'לה היתה מאד רעבה והתחננה לפני, שאתן לה משהו לאכול לפני מותה. ניסיתי להציל את חייה והתחננתי בפני מפקד הגסטאפו, אך הוא לא נענה. חיה'לה סיפרה לי כיצד נתגלו ע"י השכנים".

היא והוריה והבן הבכור הובלו למחרת היום לפרוחודי. האח

ר ט נ ה

★ ★

רְטנה, עיירת־הולדתי,
אני רואה אותך
בלילות נדודי־שינה
ובסיוטי־חלומות:
שנים־שלושה רחובות,
שוק, שני גשרים
ונהר סביבך כחגורה.
שני בתי־עלמין,
ים של דמעות וכאב,
שבעה בתי־כנסת,
אלפי תחינות ותפילות,
ונוער כמה לציון.

אני נודד בין חורבותייך,
כל ימי חיי.
נע ונד בדרך לצופליק,
רידז־ספונצ'יק
וגבעת פרוכוד.
אוסף אני אבק־רגליכם,
מדרככם האחרונה,
ונושא אותו על כתפיי
כמצבה.
אוסף כל טיפה מדמכם
הקדוש,
הגועש בי ואינו מרפה,
אוסף זעקותיכם האחרונות
שנקטעו כקללה,
ואיני יודע על מי להטילן,
על אדם או על אלוהים.

זאב גרבוב

הקטן, יוסלה, היה יחד אתי במחנה העבודה בבוטניה על יד הוליביי ונהרג ב־3 בספטמבר בעיירה מלניצה יחד עם כל עובדי הכפייה מרטנה.

משפחת הוניק

ראש המשפחה זכריה ואשתו יוכה (יוכבד) נפטרו לפני המלחמה. בניהם ישראל ומשה הגרו לארגנטיוה. יתר בני המשפחה (ברל, פייציה ובעלה וילדיהם פייגה, מיכאל וזלמן נרצחו.)

ברל היה חבר פעיל ב"החלוץ הצעיר", בחור עדין וטוב־לב. לאחר פטירתו של האב נרתם לעול הפרנסה. הוא נרצח יחד עם גיסו שמשון ווייסבורד מטוריסק בא' תמוז ליד ריץ־ספונצ'יק.

פייציה, אשתו של שמשון הנ"ל, נהרגה עם ילדיה, שייקה'לה בן השלוש וישראליק בן שנה וחצי, בפרוחוד. יחד עמם נרצחה גם אחותה פייגה.

זלמן, נער בן 16, היה יחד אתי במחנה העבודה בביטניה. הוא ברח משם תחת מטר יריות ליערות סקולין. מפיו של זליג לנגר, שאף הוא הצליח לברוח ממחנה העבודה, נודע לי כי זלמן נהרג בעיר ניסכיז'.

מיכאל, בן 19, ברח ביום הטבח ליערות סמולנה, ושם פגשתיו כשהגעתי לשם לאחר בריחתי ממחנה העבודה הנ"ל בסתיו של 1942. הוא היה ידיד נאמן מאד והפיח בנו תקוות לעתיד. נדדתי יחד אתו לילות רבים כדי לאתר פרטיזנים, אך לשוא. באיזור מלניקי־רצ'יצקי, כשליווינו את מינדל איידס, אשתו של אחיו משה שהיתה אתנו, פתח עלינו השוטר האוקראיני פיווען באש ממרחק של 30 מטר. התחלנו לרוץ והתפזרנו לכל רוח, אך עוד באותו יום שוב נפגשנו ביערות קומרובה. ישנו בגורן של פאוול החיגר מניסנישצ'י, ומשם פנינו לעבר יערות סמולנה, שהיו מוכרים לנו. חשבנו להקים שם מאורות כדי להתחבא בהן כשיתחילו השלגים הגדולים. אולם החורף הקדים לבוא בשנה זו והשלג כיסה את המבואות שהכינונו. רבצנו על יד מדורה, כי חששנו לנוע פן יתגלו עקבותינו. נשארנו ללא מזון. לילה אחד השתוללה סופה עזה והיינו מכוסים בשלג בגובה רב. מיכאל לא איבד עשתונותיו, ניער מעצמו את השלג, קושש ענפים והבעיר שוב מדורה. בלית־ברירה החלטנו אחר־כך לצאת מהמאורה ולהתקשר עם משפחת יענקל שטיינגרטן ואיצה שפירא, שעבדו אז בסמולנה אצל היערן בוכהאלט באישור הגרמנים. היערן הבטיח להשיג בשבילנו אישור להצטרף ל"ארטל" ברטנה. שבע שטיינגרטן ופרל שפירא (ורניק) האכילו אותנו במרק חם, ציידו אותנו במעט מזון וחזרנו למקום רבצנו ביער. לאחר יומיים קיבלנו הודעה, כי היערן השיג את האישור הנדרש עבורנו והיינו צריכים להחליט אם ללכת העירה או לא. מיכאל ואני התנגדנו וטענו שמוטב לקפוא ביער מאשר להסגיר את עצמנו לידי הגרמנים, אולם הרוב (וולביש קגן, יוסל קרש, חיים טרוינוב ומוטל לייבמן) הכריעו בעד הליכה לרטנה. הגענו בשברון־לב לביתו של היערן

2 מתוך 130

בראשית 1942 נצטווה ה"יודנראט" לספק עובדים לחברת בינוי גרמנית "יוהנס יזריך־שרלטונבורג־ברלין", שבין היתר טיפלה גם בהרחבתו ובשיפוצו של כביש בריסק–קובל באיזור הכפר סמולנה. משרדיה של חברה זו היו בביתו של ליבר־קרש, שגודר בתייל וסביבו הוקמו מגדלי־שמירה מאויישים בשוטרים אוקראינים.

בהתאם לצוו זה, היו מתייצבים מדי בוקר במשרדי החברה עשרות צעירים שהובלו על גבי פלטפורמות צמודות לטרקטורים גדולים לאיזור סמולנה. התמורה היחידה שהוענקה לכל העובדים – אישורים מטעם ה"ארבייטס־אמט" (לשכת העבודה) בקובל, כי הם עובדים בשירות הצבא הגרמני ואין להעסיק אותם בשום עבודה אחרת. מנהל העבודה והמפקחים היו גרמנים מבוגרים שענדו על שרוולי בגדיהם סרטים אדומים עם צלב־קרס שחור.

כאשר נסתיימו עבודות השיפוץ של החברה באיזור רטנה, באביב של אותה שנה, העתיקה את פעילותה לקטע הכביש שבין קובל ולוצק, אך חלק ממשרדיה נשאר עדיין ברטנה. באיזור הולובי על יד הכפר ביטניה, סמוך לכביש, הקימו מחנה מגודר ובצריפי־העץ במקום זה שוכנו 130 מיהודי רטנה. הובטח ליהודים אלה כי יוכלו לבקר לעתים תכופות אצל בני משפחותיהם ברטנה, אולם ההבטחה לא קויימה, ורק פעם אחת בלבד הירשו לכמה צעירים, ואני ביניהם, לנסוע לרטנה כדי להביא ציוד.

וישנו לילה אחד על מצעי־קש שהכינו השטיינגרטים. למחרת הגיעו ששה שוטרים גרמנים שהובילונו לרטנה, לבנין המשטרה ושם נכלאנו. הסתבר שכל ה״עיסקה״ היתה מעשה תרמית מצד הגרמנים. נתמזל המזל לשלושה והם שוחררו: יוסל קרש – תודות לקשריו של גיסו שייקה טלזון, שהיה מעמודי התווך של ה״אר־טל״ מחמת היותו חייט מעולה; חיים טרויאנוב – מחמת היותו מסגר טוב, ואני – בגלל חברתי פייגלה פיולר, שעבדה אצל ראש הגסטאפו והציגה אותי כאחיה.
מחלון חדרם של היהודים האחרונים, אליהם הובאתי, ראיתי כיצד מיכאל, מוטלה וולביש הולכים שלובי־ידיים בדרכם האחרו־נה. הם נרצחו בכנסיה הפרטית הקטנה שעל יד ה״רמיזה״ ונטמנו בבורות על יד ציפליק.

משפחת דוד־אהרון שפירא

על אף גילו, כבן שבעים, היה דוד־אהרון חסון ובעל מרץ. תקופה שבין שתי המלחמות היה בעל בית־מרזח ונחשב ל״גביר״ בעיירה, אם כי אורח חייו והליכותיו לא חרגו מהרגיל. ארבעה בנים היו לו ולאשתו חוה: מוטל, נטע, ניסקה ואיצה, ובת אחת – ריבה. עם כניסת הגרמנים לרטנה נתמנה דוד־אהרון ליו״ר היוד־נראט. הוא נענה לתביעות של הגרמנים והאוקראינים מתוך הנחה, כי כל יום שחולף מקצר את הסבל ומקרב את הקץ. כאשר הז׳נדמריה הגרמנית האשימה את יהודי העיירה בחבלה בחוטי הטלפון ודרשה בני־ערובה עד שיגלו את זהות המחבלים – אמר להם דוד־אהרון שהוא בשום אופן לא יספק להם בני־ערובה. הגרמנים היכו אותו, אך דוד־אהרון לא נשבר. הוא המשיך לגונן על יהודי העיירה ולייצגם עד ליום הרצח – 26.8.42.
על רגעיו האחרונים סיפר לי פייוול לנגר כשפגשתיו ביערות סמולנה:
״ב־26.8.42 יצא דוד־אהרון מתוך מרתפו החשאי ופנה ללכת ליודנראט כדרכו מדי יום. הוא חשב כנראה שיוכל לדחות גם הפעם את רוע הגזירה. צעיר אוקראיני לאומוני מהכפר רצ׳יצה, אומטקו סילצ׳וק, הבחין בו, עצר אותו ודחפו לאחת הסימטאות ואמר לו, כי אם יגלה לו את מחבוא הזהב והכסף שלו – ירשה לו להימלט מהעיר. דוד־אהרון טען, כי כל מה שהיה לו מסר כבר לידי הגרמנים. אומטקו לא האמין לו, הכה אותו בכת הרובה שלו, הפילו על הארץ ורמסו ברגליו. הגרמנים הביאו אותו אח״כ למקום הריכוז ב״רמיזה״. השוטרים האוקראינים דרשו אף הם שיסגיר לידיהם את אוצרותיו, אך דוד־אהרון אמר להם, כי הכסף והזהב ירדו יחד אתו שאולה... לפני שעלה על מכונית־המוות ניגש אליו מפקד המשטרה האוקראינית דנילצ׳יץ׳ ולחש משהו באוזנו. דוד־אהרון אזר שארית כוחותיו, שילב אצבע משולשת, תחבה לפיו של דנילביץ׳ וצעק: רק זה תוכל לקבל ממני. הוא היה בין המומתים הראשונים על גבעות פרוחוד.״
על רגעיהם האחרונים של ניסקה שפירא (בנו של אהרון־דוד)

תנאי העבודה והחיים שלנו במחנה הזה היו קשים מנשוא, ויותר מכל העיק עלינו הניתוק מהבית. הרגשנו כאסירים וכעבדים. עשרות שוטרים אוקראינים היו מפקחים על עבודתנו ומזוננו היה – פת קיבר ומים. למרות הפיקוח של האוקראינים יכולנו לחמוק ולברוח, אך הדבר היחידי שמנע מאתנו לעשות זאת – דאגתנו שמא יבולע למשפחותינו בעטייה של הבריחה. הגרמנים הזהירו אותנו כמה פעמים, כי אכן כך יקרה אם ננסה להתחמק מהמחנה.
באוגוסט של אותה שנה התחילו להגיע אלינו שמועות על רצח המוני של יהודי קובל והסביבה. המתח במחנה גבר, ואף הרגשנו שהגרמנים נוהגים בנו בחומרה יתירה ומפליאים את מכותיהם בנו על כל עבירה קלה. פחדנו מכל רחש, מקול עלה נידף, ובמיוחד גברה חרדתנו כאשר באחד הימים נודע לגרמנים, כי חמישה מהעובדים ברחו בשעת העבודה.
ה״שאכמייסטר״ פינקה איים, כי אם לא יתייצבו הנעדרים במשך 24 שעות יוציאו את כולנו להורג. היינו אובדי־עצות וציפינו לגרוע מכל. אותו לילה חזרו הנמלטים למחנה. הם השתכנעו, כי למען חייהם של יהודים רבים במחנה וברטנה – אין להם ברירה אלא לחזור.
למחרת בבוקר, בהישמע השריקה הרגילה, צעדנו שוב לעבודה בשורות, אך לא יכולנו שלא להבחין, כי מיספרם של השוטרים האוקראינים שליוו אותנו, גדל במידה ניכרת. סמוך לחורשה שבצד הכביש נערך מיפקד וה״שאכמייסטר״ פינקה ציווה על אלה שנמלטו אתמול לצעוד כמה מטרים קדימה. היתה לנו הרגשה, כי תחילה יירו בהם ואחר־כך בכל יתר עובדי המחנה. אחד מהנמלטים אתמול, ישראל וייסבליה, חמק לחורש ונמלט שוב. האחרים נצטוו לשכב על הארץ והשוטרים האוקראינים הצליפו 30 מלקות בכל אחד מהם. בין המולקים היה גם חברי אליק בלובשטיין־קוטלר. לא האמנתי שהוא יוכל לעמוד על רגליו לאחר המלקות שספג, אך להפתעת כולם, התאושש, נעמד על רגליו והמשיך לעבוד על הכביש כמו

כולנו.
באותו לילה, ליל השני בספטמבר, חמקו כמה נערים דרך פירצה בגדר, כדי להביא מעט מזון מכפרי הסביבה, כפי שנהגנו כל הזמן. בין המתחמקים היו זלמן הוניק, אליק הנ"ל וכותב השורות האלו. בדרכנו חזרה למחנה עם כמה ככרות לחם שהצלחנו להשיג, הציע אליק שנברח לאחד היערות בסביבה ולא נשוב למחנה. זלמן ואני התנגדנו לכך. שלושתנו חזרנו למחנה.
למחרת היום לא נשמעה השריקה הרגילה לעבודה. המפקחים הגרמניים הגיעו למחנה בליווי עשרות שוטרים. היה ברור, כי משהו עומד להתחולל. מישהו השמיע מתוך הצריף קריאה שננסה בעזרת כלי העבודה שלנו לפרוץ את שרשרת השוטרים, כי גורלנו נחרץ ואין לנו מה להפסיד, אך עד־מהרה נמצאו אחרים שטענו, כי חלילה לנו לעשות זאת ויש לקוות כי העבודה תתחדש. בעוד אנו תוהים על מה שעומד להתרחש נשמע צרור יריות. חברי אליק קפץ מהחלון ורץ לעבר שער המחנה שעל ידו ניצבו הרבה שוטרים אוקראינים שנדהמו מעצם התעוזה של הצעיר הזה והתחילו לכוון נשקם נגדו. גם אנחנו, אנשי המחנה, עמדנו פעורי־פה והסתכלנו בחרדה כיצד מפלס לו הנער הזה דרך בין השוטרים, רץ ונופל מדי פעם, מבלי שהכדורים יפגעו בו. אותו רגע גמלה גם בלבי ההחלטה – לברוח ויהי מה. אמרתי זאת לאבי שעמד על ידי. הוא חיבק אותי ולחש: שלמה'לה, ניצמד אחד לשני וכך נמות, מחובקים". איזה כוח טמיר ניתק אותי ממנו. קפצתי דרך החלון הפתוח והתחלתי גם אני לרוץ לעבר השער הפתוח בעוד כלי־היריה ממטירים אש לכל הצדדים. חמקתי דרך השער ורצתי לכביש. ידעתי, כי הכל אבוד, ומה ההבדל באיזו דרך איהרג.
באורח־פלא הצלחתי להגיע לחורשה. בו ביום, ה־3 בספטמבר 1942, הובלו כל היהודים שעבדו במחנה, וביניהם אבי, על ידי שוטרים אוקראינים לעיירה מלניצה והוצאו שם להורג יחד עם יהודי העיירה הזו.
לאחר זמן־מה פגשתי ביערות את זליק לנגר, שהצליח לברוח

ובנו נחמן סיפר לי הירש־לייב יונוביץ' שהיה יחד אתי במחנה הפרטיזנים:
"הסתתרנו ביערות שבין לוצ'יצי וזברודיה. יום אחד הופיע האיכר מה "כוטור" הסמוך והזהיר אותנו כי גרמנים ושוטרים הגיעו לכפר לוצ'יצי ומטרתם לרצוח יהודים. הוא הציע לנו לעבור לכפר אחר, שכן כאן יודעים על הימצאותנו בסביבה. התחלנו להתכונן לעזיבת המקום, אך ניסקה פרץ בבכי היסטרי וצעק: "אין לנו לאן ללכת!". הוא לקח את בנו הקטן נחמן ונעלם יחד אתו בצמחייה הסבוכה. שניהם בלעו רעל, ולאחר מכן יצאו מסבך הצמחייה והתישבו על ידינו. ניסקה התחיל למלמל שחייו מסתימים עוד מעט. הוא איחל לנו הצלחה וביקש שאם מישהו מאתנו ישאר בחיים, יגמול אתו ועם ילדו חסד של אמת וידאג להביאם לקבר ישראל. הם דעכו מול עינינו כנרות של שבת. הילד צעק: צורב לי בגרון, תנו לי מים! אחר־כך נרדם על ברכי אביו. הרעל פעל ושניהם גוועו".
גם יתר בני המשפחה של ד.א. שפירא מצאו את מותם בדרכים שונות.

משפחת דרוג

משפחה זו היתה אחת המשפחות שכל יהודי רטנה רחשו לה הוקרה, ובעיקר בזכות הבנים והבנות שנתחבבו על הכל. האב, אברהם, היה בעל חנות־מכולת ובית־בירה. אשתו, רייזל, עקרת בית הגונה. ביתם היה בקירבת הכביש קובל־בריסק. בנם משה סיים לימודיו בגימנסיה בקובל, היה ראש הקן של "השומר הצעיר" ועלה לארץ ישראל. הבן השני סיים את ביה"ס היסודי והיה בן 15 כשפרצה המלחמה. הבת פנינה היתה חברת "החלוץ הצעיר", עלתה לא"י וחיה בקיבוץ; בת שניה, מליה, סיימה את הסמינר למורים בוילנה והיתה מורה בביה"ס "תרבות" ברטנה, בת שלישית, גולדה, היתה ראש הקן של "השומר הצעיר", והבת הרביעית, דבורה, השתלמה בסמינר למורים. כל המשפחה נספ־תה. הניך, בן ה־15, הסתתר יחד עם אביו בשדה תפוחי־אדמה סמוך לבית־החרושת ללבנים. אחד האוקראינים, קוטיק, גילה אותם והסגירם לידי הגרמנים. מליה, דבורה והאם רייזל נספו בפרוחוד. גולדה ובעלה שלמה קרלין הצליחו להימלט, אך ראש הכפר קונישצי, שבביתו שהו כמה שבועות וסרגו לו סוודרים וגרביים, הוא־הוא שהסגיר אותם והובילם כבולים לרטנה. יחד איתם הוצאו להורג על יד ריץ־ספונצ'יק עוד 75 יהודים שנתפסו בכפרים וביערות.

משפחת שפטל

כל בני משפחת שפטל ברטנה ובפרוחוד שמנתה כעשרים נפשות, הצליחו לברוח ליער ביום הטבח הגדול. לא יאומן איך הצליחה משפחה ענפה זו לקיים את עצמה ביער. חברי דוד גלייזר, אתו נפגשתי ביערות סמולנה, הוביל אותי אליהם דרך שבילים שרגל

אדם לא דרכה בהם, חלקות־יער וביצות טובעניות. את מרבית הדרך עברנו בזחילה כדי שלא להתגלות. את המשפחה איתרנו בתוך סבך של ערבות. ליד המדורה הכבוייה ישבו כל בני המשפחה, זקנים, נשים וטף. מתוך דלי־פח גדול הוציא נחום תפוחי אדמה מבושלים בקליפתם וחילק לכל בני המשפחה, ואילו אלקנה (קונע) חילק לכולם פרוסות לחם דקיקות. הילדים קיבלו גם קצת חלב. גם אותנו הזמינו לסעוד יחד אתם.

לאחר שהחשיך יצאו כל הגברים למשימות שונות. אליעזר ואלתר, בניו של נחום, יצאו לפרוחוד, כפר הולדתם, כדי להביא משם לחם. המורה קרלין ודוד יצאו לכפר אירניק להביא תפוחי־אדמה, ואילו קונע, מגולציה, חוה וברכה הלכו לקושש עצים ביער קניאז'נה הסמוך לביצה. עם הילדים נשארו אשתו ואמו הזקנה של נחום. לפני שהאיר השחר חזרו כולם לאחר שמילאו את משימותיהם בהצלחה. הבעירו אש, והעשן התמזג בערפלי טרם־בוקר שכיסו את מישטח הביצה הגדולה שמסביב. הגברים התפללו תפילת שחרית ולאחר מכן סעדה כל המשפחה סביב המדורה. במשך היום היו אוכלים מהגרגרים האדומים־חמוצים (ז'ורכלינות) שצמחו בשפע בסביבה. הגברים היו מנמנמים או אומרים פרקי תהלים לסרוגין, והנשים טיפלו בילדים וסרגו גרביים או סוודרים, שתמורתם קיבלו בכפרים מיצרכי־מזון. לפנות ערב נערכה המשפחה לסעודה שניה, ולאחריה שוב יצאו הגברים למשימותיהם.

כך חיו השפטלים במשך שבועות רבים בתוך הביצה. עם בוא הסתיו, כאשר הסביבה כולה הפכה לאגם־מים אחד גדול, יצאו מן הביצה והתמקמו ביערות האורן של קנייז'נה. מצבם החמיר, ובעיקר לאחר שהאיכרים נעלו בפניהם את דלתותיהם ולא רצו לספק להם מזונות. באותו זמן פשטה השמועה, כי הגרמנים מרשים ליהודים לשוב לכפרים. היתה זו כמובן שמועת־שוא שהגרמנים הפריחו כדי לצוד את היהודים שהצליחו להימלט. משפחת שפטל התחלקה מעתה לשניים: חלק שהמשיך להת־חבא, וחילק שגילה עצמו. נחום, אלקנה ואלתר חזרו לפרוחודי כדי להפעיל את מכונות האריגה שלהם, ואילו מרבית בני המשפחה הוסיפו להסתתר בגרנות של אכרים שנחשבו כידידים. המורה קרלין וגולדה עברו לכפר קונישצ'י וסרגו שם סוודרים וגרביים לצרכי משפחתו של ראש הכפר, טוקרסקי. ב־15 בדצמבר פשטו שוטרים אוקראינים וגרמנים על כפרי הסביבה. בני משפחת שפטל נמלטו, אך אחדים מהם נתפסו ע"י אכרים והוסגרו לגרמנים. ברכה, בתו הצעירה של נחום, חונה, בעלה של מגולציה וילדם הקטן ואמו הזקנה של נחום, נרצחו. קונה שפטל ומשפחתו ברחו לכפר אורניק, מצאו מחבוא זמני אצל העוזרת שלהם לשעבר יעווקה, אך אח"כ הסגירה אותם. הייתי עד להוצאתו להורג. שהיתי אז בביתו של אלכסיי פינקביץ' בקירבת צפליק, וראיתי כיצד קבוצה של שוטרים אוקראינים בראשות וונקה לוקיניוק וגרמני אחד שכונה בשם צ'כי (אולי בגלל מוצאו) הביאו

ממלניצה, ומפיו שמעתי על זלמן הוניק ואיסר רוזנבוים, שברחו אף הם מהמחנה בעקבותינו, והצליחו להגיע ליער, אך משום־מה החליטו לסור לעיירה ניסכיז', ושם מצאו את מותם. זליג סיפר לי גם על הרגעים האחרונים של יהודי רטנה שנהרגו במלניצה (הוא עצמו נספה לאחר זמן). שני השרידים ממחנה ביטניה הם איפוא אליק בלובשטיין־קוטלר, שחי עתה בקנדה, והחתום מטה.

שלמה פרלמוטר

את המשפחה לבורות. דוד'ל היה הראשון שנורה ע"י וונקה ונפל ליד הבור. אח"כ ירו באביו ובהניה'לה, ובסוף ירו באם עטל ובילדה בנימין הקטן. עטל יבבה, צעקה וקיללה לפני שנורתה. הניה נשקה לאמה לפני מותה. השוטרים גרפו את כל הגוויות לתוך הבורות והסתלקו משם מבלי לכסותם. הותירו אותם כשהם שכובים אחד על גבי השני. מכל משפחת שפטל נשארו בחיים מגולציה ובתה שהגרו לקנדה בתום המלחמה.

"ידיד־משפחה" – רוצח

לפני המלחמה היה אברהם הוכמן בעל חנות לברזל ונחשב לאדם אמיד. משנכנסו הסובייטים לרטנה ב־1939 הוחרמה חנותו והפכה לחנות ממשלתית. אשתו, אסתר־לאה, בתו של ליבר־קרש, היתה עקרת־בית טובה ושקטה. ילדיהם, חיה ויעקב, למדו בבי"ס "תרבות". בשלהי אוגוסט 1942, משהתחילו הגרמנים לחסל את יהודי רטנה, נמצאו כל בני משפחת הוכמן במחבוא סודי שהתקינו מתחת לרצפת ביתם. הם נתגלו ע"י שוטרים אוקראינים והובלו לגיא־ההריגה בפרוחודי יחד עם מריידה ליברמן, חברתה הטובה של הבת חיה, שהיתה אף היא במחבוא זה. בנו של אברהם, יעקב (ינקלה), היה אז בן 10 ואביו "סידר" אותו לעבודה כרועה אצל האיכר אלכסנדר "האמריקני" (ג'ורג'), שהיה מידידיו, בכפר לוצ'יצי. כאשר נודע לינקלה על טבח יהודי רטנה ובני משפחתו, התחיל לטכס עצה עם חבריו, שאף הם עבדו כרועים (בצאליק מוגילנסקי, יהודה רייסקיס, שיקה'לה ומוטל'ה פרלמוטר, יאשקה גינזבורג וישראליק זסק). הם הבינו, כי לא יוכלו מעתה להמשיך בעבודתם כרועים וברחו ליערות שבסביבה. במשך כמה חדשים נדדו ממקום למקום, אך מאימת החורף המתקרב החליטו לשוב לרטנה, בה נשארו מעט יהודים ששירתו את הגרמנים. גיטל קרש ובנותיה, חנה וגולדה, אימצו את ינקל'ה הקטן והחביאו אותו בביתן. בפברואר 1943, כאשר נרצחו היהודים ברטנה וביניהם גם גיטל קרש ובנותיה, הצליח ינקל'ה לברוח ומצא מחבוא בגרנות שבאיזור הקוזינץ. שם פגש במשה־חיים פוקס, שהתחבא אף הוא באיזו גורן.

את שניהם פגשתי במקרה בחורף 1942, בגורן של מיכאלקו חאבוביץ. הפגישה בינינו היתה קצרה וחטופה. גם ינקל'ה נאלץ להיפרד ממשה־חיים פוקס, ובמשך זמן קצר התחבא אצל אולקה ססקו, שמעבר ל"קליאטקעס". נודע לי שינקל'ה חזר שוב לביתו של אלכסנדר "האמריקני", בכפר לוצ'יצי, ובאחד הלילות רצח "הידיד" הזה, שאביו של ינקל'ה רחש לו אמון ואף מסר לו חלק מרכושו, את ינק'לה, שעה שישן בגורן שלו.

לאחר ארבעים שנה

רב־שיח של ניצולי השואה

העורך: לא הייתי רוצה שנחזור בפגישה זו על דברים ונושאים שהועלו כבר בספר שראה אור בארגנטינה (ביידיש) ואף לא על דברים שאתם כתבתם לספר שעומד להופיע בעברית. לעומת זאת נראה לי, כי יש טעם לכך שננצל פגישה זו כדי להשיב תשובות ברורות לשאלות שאמורים לשאול בניכם ונכדיכם שיקראו את הספר וירצו לקבל מידע מדוייק ככל האפשר, על כל אשר קרה אז ושם. אני מניח שהשנים הרבות שחלפו מני אז השכיחו הרבה עניינים ופרטים, ויתכן גם כי הרבה דברים הייתם רוצים להוריד לתהום הנשייה, ולפיכך לא אנסה לנצל מעמד זה לגביית עדות מקיפה ומדוייקת בנושאים שוליים, אך הייתי מבקש שתחוו דעתכם בשלושה נושאים ואציג אותם אחד־אחד.

א) השאלה ששואלים אותה בלי הרף, המעניינת ביותר את אלה שלא היו שם ואשר מועלית בלי הרף בכל ספרות המרטירולוגיה: מדוע לא היה ברטנה כל נסיון של התמרדות, של התגוננות, של עמידה על הנפש? החל מרצח השלושים ועד השלב האחרון של השמדת שרידי היהודים בעיירה – לא ניסה איש להתקומם? מדוע לא קרה ברטנה מה שקרה בעיירה כמו לַכבה (בפוליסיה) או במקומות אחרים? הרי היו ברטנה תנועות נוער ציוניות־חלוציות, היה ״החלוץ״, היה בית״ר. היכן היו מנהיגיהן של התנועות האלו. האמנם הלכו כולם־כולם כצאן לטבח יובל? אתם ודאי תסלחו לי על שאני מציג כך את הדברים, ואולי אין לי גם רשות להציג כך, שהרי אני עצמי לא הייתי שם, אבל נדמה לי שכך יציגו את השאלה ילדיכם ונכדיכם. הם גם ירצו לדעת איזה תפקיד מילא ה״יודנראט״ בעיירה. בחומר שהגיע לידי יש גירסות שונות קצת לגבי נושא זה. לעומת הרוב שחושבים, כי ה״יודנראט״ עשה כמיטב יכולתו ומעלים על נס את זכויותיו הרבות של דוד־אהרן שפירא, היושב ראש של ה״יודנראט״, יש גם מי שמספר כי לאחר רצח השלושים, או אולי זה היה לאחר שנדרשו כל הרווקים לצאת לעבודת־כפייה, רגמו את ביתו באבנים. אני חושב שעצם העובדה שאנו יושבים עתה בביתה של כלתו של ד.א. שפירא, מי שהיה הרוח החיה של ה״יודנראט״, לא צריכה להפריע לנו לראות את הדברים נכוחה. זאת ועוד אחרת: נתקלתי בכמה כתבי־יד שהגיעו אלי בהערכה שכל מנהיגי הציבור ברטנה בתקופת השואה היו אנשים דתיים, שראו בכל מה שקרה ״אצבע אלוהים״, ולפיכך היתה להם מסקנה אחת: לא לנסות חלילה להתקומם, למלא את רצונם של הגרמנים ואת כל התביעות שלהם. האמנם כך היו הדברים?

כארבעים שנה לאחר השואה, באמצע חג חנוכה תשמ״ג, התכנסו בביתה של פרל ורניק בראשון־לציון ניצולי השואה מרטנה שחיים עתה בישראל, כדי לערוך חשבון־נפש, להעלות זכרונות, להשיח לבם ולנסות למצוא תשובה לכמה שאלות שהם שואלים את עצמם ונשאלות גם על ידי אחרים. היוזם של ההתוועדות הזו היה **שלמה פרלמוטר**, שטיפל בריכוז החומר למדור על השואה בספר רטנה, ופרט לניצולים מאנשי רטנה הוזמן גם **נחמן תמיר**, עורך ספר רטנה, שנתבקש להעלות את השאלות שהתעוררו אצלו אגב עיון בחומר שהוגש ע״י ניצולי השואה. כמעט כל המוזמנים הגיעו לפגישה, פרט לכמה מהם שלא יכלו להגיע מסיבות חשובות. היה זה רב־שיח שהתנהל ללא כל גינונים של פורמליות וכל המשתתפים בו הדגישו בדבריהם, כי אף הם הרגישו מעין צורך נפשי להיוועד יחד ועל ידי שיחה גלוייה וכנה לנסות להשתחרר מלבטים ומועקה שמלווים אותם זה

שלמה פרלמוטר: אמנם קשה להגיע להערכה נכונה ואוביקטיווית על התפקיד שמילאו חברי ה״יודנראט״ לאחר 40 שנה ובהיעדר נתונים רבים שעל פיהם ניתן לשפוט, אך נראה לי כי אין כל יסוד להערכה שלילית לגבי התפקיד שמילאו בתקופה ההיא יהודים כמו ד.א. שפירא, דוד שטיינגרטן, אשר לקאר, נחום רייסקיס, מנדל בלאט (נציג בעלי המלאכה) ואחרים. הם ניסו במסגרת האפשרויות המצומצמות שלהם למנוע את הגזירות הרבות שירדו על היהודים ברטנה חדשות לבקרים. הבה נראה נכוחה: מה יכלו הם לעשות? מה היינו עושים אנחנו אילו היינו במקומם? נכון, רובם היו אנשים דתיים והגירסה המקובלת עליהם היתה, כמו שאומרים ביידיש ״מ׳דארף דאס איבערלעבן״ (צריך לעבור את זה). היו ביניהם שזכרו את התנהגות הגרמנים כלפי היהודים בימי מלחמת העולם הראשונה ולא העלו בדעתם, כי בני העם הזה מסוגלים כך לרצוח ולהשמיד יהודים. אין לשכוח, כי יהודי רטנה היו מנותקים מהעולם, כלי תקשורת שקיימים עתה לא היו קיימים אז, היהודים לא ידעו מה מתחולל אפילו בבריסק ובקובל הסמוכות. עסקני הציבור היהודים, לפי מיטב זכרוני וכושר שיפוטי, דאגו בעיקר לכלל ולא לפרט אם כי יתכן שהיו גם אי־אלה חריגים. במשך כל ימי נדודיי הצטיירה בעיניי דמותו של ד.א. שפירא באור־יקרות, כדמות של מנהיג לאומי, כדון יצחק אברבנאל שצועד לפני המחנה ומדבר בשם כל העדה. הוא לא גילה פחד ולא ניסה להימלט על נפשו. הוא התייצב בפני הרוצחים, שאל למבוקשם, וידע כי אין לו דרך אחרת אלא למלא ככל האפשר את מבוקשם, שאם לא כן יהיה יותר גרוע.

נכון, ה״יודנראט״ לא קרא למרד. מבחינת אורח המחשבה שלהם הרי כל יום נוסף של חיים מקרב את הקץ ואת הגאולה. הם קידשו את החיים. גם כשהמציאו רשימות אנשים כדי לשלחם למחנות־עבודה בקובל, הם היו בטוחים כי זהו הרע במיעוטו. הם לא חשבו כי אנשים אלה נידונים למוות. מובטחני, כי אילו חשבו כך – לא היו מספקים את הרשימות. הם לא קראו למרד, כי ידעו שאין כל סיכויים למרד כזה בתנאים של רטנה, וכל נסיון־נפל עלול לעלות בקרבנות רבים מאד.

אילו הייתי צריך לסווג את ה״יודנראט״ ברטנה או להגדירו, הייתי פוסק: הוא היה בין הטובים ואין לתלות בו את הקולר על מה שהתרחש.

שלמה ורניק: נראים לי הדברים של שלמה (פרל ורניק: זו גם דעתי ודעתם של אחרים שזוכרים היטב את הדברים). התייחסנו באמון לאנשים שמילאו תפקידם ב״יודנראט״, שבעצם היה המשך של הקהילה היהודית (ועד הקהילה). לא ידוע לי שרגמו ביתו באבנים. אני הייתי במחנה עבודה בזבלוטיה. לעינינו עברו האשלונים (הרכבות) עם המובלים להשמדה. ידענו שהם מובלים להשמדה. אני זוכר, כי באחד מימי ראשון בשבוע, בבוקר, הייתי ברטנה, וראיתי ממרפסת ביתי את ר׳ דוד־אהרון שפירא עומד יחד

שנים רבות. לא היה צורך להציג את המשתתפים שכולם היו אנשי רטנה ולכל אחד היה ידוע הסיפור ונתיב היסורים שעברו כל הנוכחים בפגישה, אך המנחה, שלמה פרלמוטר, ראה צורך להציג במלים ספורות את המשתתפים ברב־שיח לפני האיש ״מן החוץ״, עורך הספר, שאיננו נמנה עם יוצאי רטנה.

השתתפו בפגישה:

אלחנן (חנן) שטיינגרטן, שניצל יחד עם בני משפחתו, פרט לאחיו הבכור שנהרג ע״י החיילים הגרמנים עם כניסתם לרטנה, הצטרף אח״כ לפרטיזנים בפיקודו של פיודורוב (הרובנאי).

פרל קרש, עברה את כל מוראות המלחמה והשואה וסיפורה מובא בפרוטרוט בספר רטנה.

יעקב גרבוב, לחם במערכות הפרטיזנים, מסר עדות מקיפה על כל אשר עבר ל״יד ושם״ ואף תיאר חוויות שונות מימי השואה בספר רטנה.

יהודה כגן, לחם בשורות הפרטיזנים ותיאר את כל אשר עבר עליו בספר שחיבר ומתפרסם בקרוב.

אליהו ליברמן, למד, לפני שפרצה המלחמה, בבי״ס מקצועי בבריסק, נשלח אח״כ לתוככי רוסיה וע״י כך ניצל וכתום המלחמה עלה לא״י.

אריה וולק, היה מהיחידים שהצליח לברוח מרטנה ביום הראשון של ״מיבצע ברברוסה״ (ההתקפה של גרמניה על ברית המועצות). את ימי המלחמה עבר ברוסיה ועם ההזדמנות הראשונה עלה לא״י.

דניאל מריל, היה חייל בצבא הפולני בפרוץ המלחמה,

עם זכריה הוניק ועם פישל ליוונט ואחרים. **יצאתי אליהם** ושאלתים: למה ועד מתי אתם מחכים? הגרמנים שוחטים ורוצחים יהודים בכל הסביבה (זה היה בראשית 1942). ר' דוד־אהרון ענה לי: 'שגץ, מה אתה רוצה, להקדים את מותנו? ואם לברוח – לאן נקח את הילדים הקטנים, הנשים והזקנים?" זה היה הלך־הרוח בימים ההם. אל נתעלם מכך, שראשי העסקנים היו יהודים דתיים שהאמינו בהשגחה העליונה. אבא שלי אף פעם לא התחבא מהגרמנים. שאלתי אותו פעם: אבא, למה אינך מחפש איזה מחבוא?" הוא השיב לי בפשטות ובקיצור: "מה שצריך להיות, מה שנגזר ממרומים – הוא שיהיה".

יעקב גרבוב: אם אמנם רגמו פעם ביתו של שפירא – היו אלה יחידים, הוריהם של אלה שנשלחו לעבודה. אני הייתי אחד מאלה ואני גם יודע של"יודנראט" לא היתה ברירה אחרת אלא לשלוח את האנשים. איצל קרש, איש צעיר, היה הממונה מטעם ה"יודנראט" על משלוחי האנשים לעבודה. נוסף לכך יש לזכור, כי הגרמנים הרעילו והרדימו אותנו בהדרגה. רבים כתבו כבר על האיסטרטגיה הנאצית בהרדמת היהודים. לא יכלו לעמוד נגדה בערים גדולות, ולא כל שכן בעיירה כרטנה.

העורך שואל: היכן היו מנהיגי תנועות הנוער ו"החלוץ"? רובם עלו ארצה, אלה שנשארו עברו את תקופת השלטון הסובייטי שחיסל למעשה כל פעילות והנהגה ציונית, וממילא לא נשארו ברטנה אנשים שיכלו לקרוא למרד או להדריך מרד. אל תשכחו: שנתיים שלמות היינו בצל הכיבוש הסובייטי. המכונה שלהם עבדה עלינו היטב.

יהודה כגן: אין יסוד להערכה כי היהודים הלכו כצאן לטבח. אני ורבים אחרים ברחנו ליער עם נשק. אני יודע מנסיוני כי בכפרים היהודיים בסביבות רטנה היתה מנהיגות שדרבנה את היהודים לברוח ליערות ולהילחם. היהודים בכפרים שמו מבטחם לא רק באלוהים אלא בעיקר בנשק. גם זלמן קמפר מרטנה, מי שהיה מורשה הקרן הקימת, היה אתנו בכפר. המוני יהודים ברחו ליערות. בעיירה היתה התפוררות, אך צריך לזכור כי האוקראינים הגיעו לרטנה באלפים, והם היו שונאים בנפש של היהודים. שוב אני מדגיש: בכפרים עמדו יהודים על נפשם, לחמו, התגוננו.

חנן שטיינגרטן: אני רוצה להתייחס למה שסיפר שלמה ורניק על שיחתו עם שפירא. זה לא כל הסיפור. האמת היא שרבים חשבו, יותר מזה – היו בטוחים, כי "אצלנו זה לא יקרה". גם כאשר הגיעו כבר השמועות על ההשמדה בקובל ובמקומות אחרים הסבירו כי היו לכך סיבות מיוחדות (פעולה פרטיזנית, רצח של איזה גרמני וכדומה). הייתי אז צעיר מאד, אבל זכור לי היטב, כי הירבו לדבר גם אצלנו על התגוננות, הליכה ליערות וכו', אבל היינו יותר מדי קשורים למשפחות שלנו, ובעיקר פחדנו מה יעשו הגרמנים כאשר יוודע להם על אי־אלה צעדי התגוננות שנקטנו.

לאחר הנסיגה של הפולנים גוייס לצבא הסובייטי והצטרף ליחידות של הגנראל אנדרוס שהגיעו ב־1943 למזרח התיכון.

שלמה ורניק, אחד מאלה שנשלחו מרטנה לעבודות־כפייה בכפר זבלוטיה, ברח משם, וסיפר על כל המוצאות אותו בספר רטנה.

אלי זסק, היה פרטיזן בבטליון התשיעי של הגנראל פיודורב מצ'רניגוב.

שלמה פרלמוטר, שסיפורו ופועלו ידועים לאנשי רטנה ונתפרסמו גם בבטאונים שונים.

ישראל חייט, לא יכול היה להגיע לפגישה מסיבות בריאות, אך ראה צורך להשיב באמצעות ש. פרלמוטר, לשאלות שהוצגו ע"י עורך הספר. הוא ניצל ע"י אשה אוקראינית, מקרה נדיר ביותר, ובספר רטנה, שהופיע ביידיש, מופיעות כמה רשימות שלו והובאו בתרגום עברי בספר שלפנינו.

בן־ציון קמינצקי, שאף הוא לא השתתף בפגישה, שלח למערכת הספר את סיפורו, ואף הוא סיפור נדיר איך ניצל הוא והוריו על ידי שהייתם במחנה הבנדרובצים.

פרט לכל אלה ניצלו מרטנה: אברהם ודבורה ברג שהגיעו לניו־יורק, אליהו בלובשטיין (קוטלר) שנמלט ממחנה־עבודה וחי עתה בקנדה, מגילצה שפטל, אף היא חיה בקנדה, חייצ'ה והירש־לייב יונוביץ (עתה בניו־יורק), אלי ברג (חי במיאמי), משה חיים פוכס (נפטר בארגנטינה), פרומה ברגל ז"ל, ינקל קלדנר ואחותו רייצה ז"ל.

אף אחד לא רצה לקבל על עצמו את האחריות לאשר עלול לקרות כתוצאה מכך. יתכן כי אילו היו אז מנהיגים מנוסים ועזי־נפש, היו אומרים: ממילא אנו צפויים למוות – נברח ויהי מה, אך העובדה בעינה עומדת: לא היו מנהיגים כאלה ולפיכך לא היתה בריחה המונית לשורות הפרטיזנים. כל אחד ראה את עצמו אחראי בעד הכלל. ורק לאחר האקציה הגדולה – ראה כל אחד את עצמו חופשי לנהוג כפי שנראה לו. אני זוכר שאי־פעם ישבנו עם שלמה'לה על איזה גג, היה לנו אקדוח והתאמנו בו, אך פחדנו לקחת על עצמנו את הסיכון של שימוש בנשק, שהרי הגרמנים עלולים להשמיד מאות יהודים כשיוודע להם שמץ־דבר. אגב, לא כך נהגו האוקראינים כשחיסלו הגרמנים את הכפר האוקראיני קורטילס עקב פעילות פרטיזנית – לא התחשבו הצעירים האוקראינים בהוריהם ובני המשפחות אלא נטלו נשק וברחו ליער והפקירו למעשה את הזקנים והילדים.
אלה שטוענים עכשיו כי הלכנו "כצאן לטבח יובל" אינם לוקחים בחשבון את הנסיבות של הימים ההם. הנה תפסו לפני כמה שנים את הספורטאים היהודים במינכן – כלום ניסו להתנגד אז? הרגו את כולם אחד־אחד. משמע: יש נסיבות כאשר התנגדות היא בלתי אפשרית. קל להשמיע דיבורים על התנגדות כאשר אינך עומד מול קנה רובה (פרלמוטר: ומה קרה באוטובוס בכביש החוף, כאשר הנוסעים היהודים עמדו מול אנשי הפת'ח? היתה התנגדות?) אני תמיד מהרהר במקרה הזה שאירע במינכן. מיטב הספורטאים שלנו, ישראליים גאים, עזי־נפש לא גילו כל התנג־דות בתנאים שבהם היו נתונים אז. ובאיזה תנאים היו נתונים יהודי רטנה? הרי אין מקום להשוואות כלל. אני יודע היטב את הטעם הזה של להיות מובל לטבח. הובילו אותי לטבח וכשהייתי באמצע הדרך החזירו אותי (פרל ורניק: לא פעם אחת אירע לי דבר כזה)

שלמה פרלמוטר אני רוצה לחזק את דברי חנן לגבי עניין המנהיגות היהודית. נכון, לא היו ברטנה צעירים כאלה שהיו בגיטו ורשה, שקראו למרד וחוללו מרד. נכון גם, כי השלטון הסובייטי שקדם לשלטון הנאצי חיסל את הפוטנציאל המנהיגותי שהיה יכול לעלות ולהתגלות בימי מסה ומיבחן, אך נראה לי כי בראש וראשונה קובעת מידת האחריות שהרגיש היחיד כלפי הכלל. אני יודע על כמה וכמה מקרים שצעירים יהודיים נמנעו מלבצע איזו פעולה שעלולה היתה להביא כלייה על הכלל היהודי. הרגשנו כי אסור לנו לעשות מעשה שעלול לגרור אחריו סנקציות של הגרמנים נגד העיירה כולה. אולי לא היה זה שיקול נכון לטווח ארוך, אך זו היתה ההרגשה שליוותה אותנו בימים ההם.

עד היכן הגיעה הרגשת אחריות זו תעיד העובדה, כי אפילו במחנה הכפייה בהולוביי, אשר בו נמצאו כ־130 מבני רטנה, קרה דבר דומה. אני, זלמן הוניק, אליהו בלובשטיין ואחרים יצאנו

בלילה האחרון לפני השחיטה מהמחנה, כדי לאסוף לחם בכפרים שבסביבה. יכולנו לא לשוב למחנה, והיו שהעלו הצעה כזאת, אך תארנו לעצמנו את הצפוי ליהודי רטנה במקרה כזה, וחוש האחריות שלנו (והיינו נערים צעירים אז) הכתיב לנו לא לעשות זאת. זכור לי היטב איך שכבנו על אלומות בשדה ומישהו מהחבר'ה (איני בטוח אם היה זה זלמן הוניק או אלי בלובשטיין) העלה את ההצעה שלא נחזור, אך לאחר שיקול קל נדחתה ההצעה ע"י כולם, וגם מי שהעלה את ההצעה הבין כי זה רעיון־נפל, שהרי בעטיו יכול להתרחש אסון. רק למחרת היום, כשבאו לחסל את מחנה העבודה והובילו את היהודים למלניצה הסמוכה, ואני ואלי בלובשטיין ברחנו תחת מטר יריות, התחלתי לחוש שהשתחררתי מרגש האחריות לכלל ישראל.
לילה לאחר הבריחה, כשחזרתי למחנה ונודע לי כי רצחו את כל אנשי רטנה במלניצה, חדרה למוחי ההכרה שמעתה אני חופשי ללכת (יותר נכון – לרוץ) לכל מקום, ואיני כפות לערבות הדדית.

חנן שטיינגרטן: אוסיף עוד דבר אחד: בין שלושים הראשונים שנהרגו ע"י הגרמנים היה, כידוע, אחי לייבל (אריה). נודע לי מפי יענקל קלדנר, שהיה בין אלה שהובלו לגיא־ההריגה וניצל, כי בדרכם למוות הבטוח, העלה מישהו מהם את ההצעה לנסות לברוח, ומי שיתמזל מזלו יישאר בחיים. אחי לייבל דחה את ההצעה ונימוקו היה, כי צעד כזה יכול להביא לכך שהנאצים ירצחו חלילה את כל יהודי רטנה. עם הרגשת אחריות כזו הם צעדו עד נשימתם האחרונה.

נחמן: אולי יש הצדקה לכך שלא ברחו בימים הראשונים של הכיבוש הנאצי, אך מפליא הדבר שגם אחר־כך, כאשר התחילו להגיע הידיעות על רצח המוני יהודים בקמין־קשירסק, בקובל ובכל הישובים הסמוכים – נשארו בעיירה ולא ברחו.

שלמה פ.: שאלה זו מעידה על אי הבנה לגבי התנאים ששררו אז. כל השמועות שהגיעו – לא היו בדוקות, וכפי שנאמר כבר קודם התייחסנו אליהן באי־אמון. היינו מנותקים לחלוטין, לא היה שום קשר עם ישובים בסביבה. כאשר עבדנו על הכביש קובל־לוצק ואיכרים אוקראינים שעברו שם סיפרו לנו, כי טובחים את היהודים בכל הסביבה – לא האמנו לדבריהם. עד כדי כך הצליחו הנאצים מבחינה פסיכולוגית להרדים אותנו. כפי שנאמר כבר: בכל מקום חשבו היהודים שאצלם זה לא יקרה.
על סף המוות ממש טיפחו תקוות ונתפתו לאשליות שונות. הפסיכולוגים הנאצים פיתחו שיטות וטכניקות מיוחדות במינן והצליחו.

נחמן: אולי ננסה עתה לבחון את עניין היחסים בין היהודים ברטנה ושכניהם האוקראינים. כשקראתי את החומר שנצטבר אצלי בנושא זה, שאלתי את עצמי: כה הרבה שנים חיו היהודים ברטנה בשכנות קרובה ביותר עם האוקראינים, טיפחו יחסי מסחר

וכו׳, ואיך זה קרה שכל אלה לא הקטינו כהוא־זה את האיבה הגדולה בין היהודים והאוקראינים? התיאורים על התנהגות האוקראינים כלפי היהודים הם מחרידים. אחריותם לפשעים אינה פחותה, אולי, מזו של הגרמנים. כיצד יש להבין את התופעה הזאת? מדוע נמצאו כה מעטים שהסכימו לתת מקלט ליהודים? אולי שמרו האוקראינים טינה כלפי היהודים, ואם כן – מה היסוד לטינה זאת? התרשמתי מאד מכמה שירים, שנכתבו אמנם על ידי נערים צעירים ברטונה, אך יש בהם ביטוי של מחאה נגד דרך היהודים במשא ומתן ופרקמטיה עם הגויים? שמא היה בהתנהגות הגרמנים כלפי היהודים בימי המלחמה מעין תגמול או נקם על שנהגו בהם לא כראוי?

חנן: זהו נושא שראוי לחקור בו. על סמך נסיוני יכולני להגיד: אם במערבה של אוקראינה נמצאו עוד אוקראינים שנתנו מחבוא ליהודים או סיוע כלשהו אחר, הרי בחלק המזרחי של אוקראינה, זה שהיה נתון לשלטון סובייטי מאז מהפכת 1917, לא היה כמעט מקרה אחד של עזרה ליהודים.

יעקב גרבוב: היוצאים מן הכלל, האוקראינים הטובים, אינם אלא מאשרים את הכלל.

פרל קרש: עם זאת ראוי לציין, כי היו כמה וכמה חריגים, ועל אחד מהם אני יכולה לספר. בכפר סמוריוויטשי היה איכר בשם איוון שטוך, שהיה מביא לנו מזונות במשך ארבעה חודשים רצופים. בנו של איכר זה היה רועה את הפרות, ואביו פחד שמא הבן יגלה אותנו ויסגיר אותנו לידי הגרמנים או יעשה בעצמו שפטים בנו. הוא השתדל איפוא להרחיק אותו ממקם מחבואנו. באחד הלילות חלמתי כי חותני דוד־אהרן שפירא מצווה עלי להסתלק מיד מהמקום בו חיינו תחת חסותו של איוון זה. כשגיליתי את דבר החלום לבעלי איצקה – לגלג לחלומי ואמר שאם נסתלק מהמקום – לא נמצא אוקראיני שיתן לנו מחסה, כי אין כאלה בכלל. אני עמדתי על דעתי ונעתרתי לבקשתו להישאר רק יום נוסף אחד במקום. לאחר יום עזבנו והלכנו בכיוון לקורטילים – שם היה מכר שלנו בשם ניקו. כשראה אותנו – הצטלב ואמר לנו שבכפר שורצים בנדרובצים (לאומונים אוקראינים) ואסור לו אפילו להחליף מלה אתנו. כך נהגו כמעט כל האוקראינים, אפילו אלה שנחשבו כידידים.

יעקב גרבוב: הסיבה העיקרית להתנכלויות של האוקראינים היתה אחת: רצו להיבנות מחורבננו, הם ראו יהודים שעשו חייל ורכוש והתאווה לממון ולרכוש של היהודים העבירה אותם על דעתם.

אריה וולק: המעניין הוא, שדווקא האינטליגנטים שבין האוקראינים, הרובד העליון של החברה, הם היו הגרועים ביותר, הרצחניים ביותר, ביחס ליהודים.

חנן שטיינגרטן: יהודים רבים שגו בכך שהסתירו את רכושם אצל

אוקראינים שנראו להם כידידים. משנתגלה להם ל״ידידים״ אלה איזה אוצרות צברו היהודים – לא ייפלא שחמדו ברכוש זה לעצמם וציפו ממש למותם של בעלי הרכוש.

אריה וולק: קשה להאמין שבנו האינטליגנטי והמשכיל של הכומר המקומי שהתרועע עם יהודי רטנה – רצח יהודים ללא כל יסורי מצפון, ואילו אחת הזונות הידועות הצילה כמה יהודים על ידי כך שנתנה להם מחסה בביתה.

פרל: בנו של קודרינסקי עבד יחד אתי בבית־המשפט, אך כשהגיעו הגרמנים לרטנה התעלם מקיומי והיה מפנה ראשו כאילו לא הכיר אותי כלל ואף לא אמר לי שלום.

שלמה פ.: השאלה שהוצגה כאן ע״י העורך היא אחת השאלות שאותה מציגים או יציגו לפנינו ילדינו ונכדינו. הם אינם מסוגלים להבין איך לא הצלחנו לפתח עם האוקראינים, שכנינו במשך מאות שנים, יחסים כאלה שיחייבו אותם לבוא לעזרתנו בימי מצוקה. זו גם השאלה שעומדת בצורה זו או אחרת בפני חוקרים של התקופה הזו. בחוגים שונים של העם האוקראיני יש עתה מגמה להוכיח, כי רבים מבין האוקראינים באו לעזרתנו ושיתוף הפעולה שלהם עם הנאצים לא היה הדוק כל כך, אך מתחקורם של כל מיני ניצולים, ובכלל זה הניצולים מרטנה, עולות מסקנות אחרות. אין ספק, כי היו אוקראינים שבאו לעזרתנו, ואני עצמי נוכחתי בכך בימי הנדודים שלי, אך אלה היו אחוז מבוטל. השנאה שלהם ליהודים היתה פטלוגית ממש, והגדילו עשות מבחינה זו ה״בנדרובצים״, שלעתים היו גרועים מהנאצים. המקרה עם קמינצקי ופרומה ברגל ששהו ביחידה של הבנדרובצים וניצלו – מקרה נדיר ובודד הוא, ואין ללמוד ממנו על הכלל. פרל גם כן הזכירה אחד שהיטיב איתה בכפר סמרוויטש, ואני אזכור תמיד לטובה את מיכאלקו חבוביץ׳, שלא הכרתיו לפני כן והוא היה מוכר כאיש לא סימפאטי כלל ביחסיו עם יהודים, ובכל זאת נתגלה אח״כ כטוב ומיטיב, שהושיט עזרה לי ולאחי. ברם, יש להדגיש שוב ושוב: אלה היו יחידים. גם אני סבור שהאוקראינים שהיטיבו אתנו היו מבין הרבדים הנמוכים בחברה, אך חוששני שאין להחפז במסקנות בנושא זה. מקרה כגון זה של מריה, אשתו של אריון, שואב המים ברטנה, שהחזיקה בביתה ארבעה יהודים, הוא מיוחד במינו. בעלה נדבק במחלת הטיפוס של היהודים שהסתתרו בביתו, ומת. אמרנו לו: (בביתו הסתתרו אלי בלובש־טיין, אחיו איצקה, מגולצה שפטל, פרומה ברגל, משה חיים פוכס ואנוכי): כשיבוא השלום נקנה לך שרשרת זהב, נתקין צלב־זהב גדול, כמו זה שמתנוסס על צוארו של הכומר, ונתלה אותו על צוארך״. הוא השיב: ״איני נזקק לשום צלבים, יש לי עגלה אבל אין לי סוס, אך כשיבוא השלום אלך לפרוחוד ואשאיל סוס מידיד שלי שם, ארתום את הסוס לעגלה ואושיב עליה את כל היהודים מרטנה שהצלתי. ברטנה יתקיים ״מיטינג״ (כנס) ואני אעלה על הבמה ואומר: הנה כאן חמישה יהודים שאת חייהם הצלתי –

✶

מיכאלקו חבובייץ היה אחד העירוניים האוקראינים הבודדים שהגיש עזרה ליהודים מרטנה וביניהם ש. פרלמוטר, הרוקח מוגילנסקי ואחרים. בצרור המכתבים בגניזה של ישראל חייט מצאנו מכתב של מיכאלקו שנכתב בשלהי שנת 1961. להלן תרגום המכתב (מרוסית) ככתבו וכלשונו: ״ישראל חייט היקר, אני שולח לך ד״ש לבבית מרטנה ומאחל לך כל טוב. לפי המלצת אברהם ברג אני פונה אליך, הואיל ונודע לי כי אתה גר לא רחוק מאוליצקי (שלמה פרלמוטר). אני מבקש ממך שתמסור לו דרישת שלום חמה ממני ואודה לך מאד אם תשלח לי את כתבתו. בזמנו התרגשתי מאד כשהגיעה אלי שמועה כי הוא נפל במלחמת השחרור בישראל. עתה, לאחר שנודע לי, כי השמועה היתה כוזבת, והוא חי, אני שמח ונרגש מאד על שהמאמצים שלי להצילו לא עלו בתוהו. אני, בעזרת האל, הגשתי עזרה לאנשים שונים ועל כך זכיתי להוקרה מאלוהים ואנשים. אני שוב מבקש, אם לא יכבד עליך הדבר, למלא את בקשתי. אני מאחל לך אושר וכל טוב. אם מגולציה (שפטל) נמצאת לא הרחק מכם – מסרו גם לה ד״ש.״

ומה עשיתם אתם ה"מיישצ'נים"?
איני חושב כי יחסי המיסחר בין היהודים ובין האוקראינים קבעו את התנהגותם. קסמו להם ההבטחות שניתנו להם ע"י הגרמנים שאילפו אותם, קסמה להם ההבטחה שיקימו מדינה אוקראינית עצמאית, המענקים שקיבלו עבור הסגרת יהודים וכו'. על כל פנים, הנושא טעון עוד חקירה רצינית.

שלמה ורניק: אני רוצה גם להוסיף שהאיומים של הגרמנים בקנסות ועונשים חמורים על כל מי שיחביא יהודים בביתו, אף הם הרתיעו אותם. למשתפי פעולה איתם העניקו הגרמנים מיצרכים שבימים ההם היו בבחינת "לא יסולאו בפז", כגון: טבק, מלח, וודקה, שחרור מכל המסים וכו'. בכפר זבלוטיה היה יהודי אחד, יוסל היה שמו, שמסר את כל רכושו לאיכר אוקראיני שהחביא אותו בביתו ואח"כ אותו איכר הרג אותו והביא את גופתו לגרמנים. קשה היה להם לעמוד בפני הפתויים החומריים.
פרל: מקרה דומה היה עם אחי אהרון, שמצא מחבוא זמני אצל שכננו בעבר, איוון חאצ'בי, ואותו איבן הסגיר אותו אח"כ לידי הגרמנים. לעומת זאת היו אוקראינים שלא היו להם כל קשרים עם היהודים, אך כשיכלו לעזור – עזרו.

נחמן: חוששני שהשאלה שהוצגה עדיין מחכה לתשובה ממצה. חזרתם והדגשתם, שמעשי־החסד של האוקראינים ביחס ליהודים היו בודדים ונדירים, אך לא הושמע כאן הסבר משכנע משום־מה התגלגלו הדברים כך ולא אחרת? האמנם רק תאוות בצע היא זו שהעבירה רבים כל כך על דעתם (ואולי גם על דתם)? מובטחני כי השאלה לא תרד מסדר יומם ומחקרם של היסטוריונים, אך לנו אין ברירה אלא להציג כאן תיקו.

במערכת "איניקייט" במוסקבה (יוני 1944) עם אחד מיהודי מוסקבה

נעבור עתה לשאלה השלישית, שאף היא לא הובהרה לעניות דעתי במידה מספקת, בכתבי־היד של הניצולים מהשואה, ועל כל פנים ודאי לא באלה שהגיעו אלי. השאלה היא: איך נתקבלו היהודים שברחו למחנות וליחידות שונות של הפרטיזנים בסביבת רטנה? קראתי סיפורים מסמרי־שיער ממש על היחס הברוטאלי כלפיהם ביחידות פרטיזניות, ומאידך – קראתי גם על יחס לבבי. האם שתי הגירסות נכונות? האם לא היה קוו מדיני מסויים שבו נקטו ביחידות הפרטיזניות לפי הוראות מגבוה?

יהודה כגן: מנסיוני ידוע לי על כמה יחידות פרטיזניות שהתייחסו ליהודים שהגיעו אליהן באכזריות ממש, אך איני חושב שיחס זה היה תוצאה ממדיניות שנקבעה או שנכפתה מגבוה.

חנן: הרבה יהודים נרצחו על־ידי הפרטיזנים – זוהי עובדה שאין להכחישה.

יעקב גרבוב: זה היה רק בהתחלה, כאשר האנדרלמוסיה היתה גדולה במחנות עצמם. אחי הבכור דוד נפל בקרב עם פרטיזנים. ברבות הימים חל שינוי ניכר ביחסם ליהודים. גם זו עובדה.

יהודה כגן: אחיך נפל עם נשק ביד. זוכרני, כי כאשר אני הגעתי לשורות הפרטיזנים מצאתי שם גם את יעקב ודוד גרבוב. אח"כ נודע לי שהם ברחו מהיחידה. מדוע? משום שלאותה יחידה הגיעו לפני כן שני יהודים מהכפר ז'ליכוב, ששהו זמן־מה אצל ה"בנדרובצים". הפרטיזנים טענו, כי זהו סימן מובהק שהם מרגלים – והוציאו אותם להורג. גם אותי תחקרו ארוכות אצל ה"סבורובצים", ולא היה זה מן הדברים הנעימים כל־עיקר. כל יהודי היה מלכתחילה בחזקת חשוד אצלם. בקמין־קשירסק, הסמוכה לרטנה, היו צעירים יהודים שהקימו יחידה פרטיזנית יהודית, כי הם פחדו להצטרף לפרטיזנים הרוסיים והאוקראינים. גם לי הוצע להצטרף ליחידה זו. האיכרים שבסביבה הלשינו על הפרטיזנים היהודיים שהם שודדים אותם, ואז באו ה"סובורובצים", פרקו את הנשק מהלוחמים היהודיים, הורידו את מגפיהם ובגדיהם, והרגום.

י. גרבוב: הם קשרו את היהודים מקמין קשירסק לעצים, והרגו אותם.

ש. ורניק: ראוי לציין, כי עשרות לוחמים יהודיים מקמין קשירסק הצליחו לברוח עם הנשק.

י. כגן: על הסובורובצים האלה לא היה כל פיקוח ממוסקבה והם עשו כטוב בעיניהם.

חומה (אשתו של ש. ורניק): אני עצמי נפגשתי ביהודים מקמין־קשירסק שברחו ממחנה של ה"סובורובצים".

ש. פרלמוטר: כל אשר נאמר כאן בקשר ליחס הפרטיזנים

המקומיים ללוחמים היהודיים – אמת לאמיתה, וזה משקף גם את היחס הכללי של האוכלוסיה האוקראינית ליהודים. יחס שונה לגמרי ליהודים היה ביחידות הגדולות שקיבלו הנחיות ישירות ממטה הפרטיזנים במוסקבה, ואני מתכוון ליחידות של הגנרלים קובפאק, פיודורוב (הצ׳רניגובי והרובנאי), אך אלה הגיעו לאיזור רק ב־1943... ליהודי רטנה לא היה נשק ולפיכך לא יכלו לברוח עם נשק, ואלה שברחו – לפי אומדן זהיר כמה מאות – לא היו מזויינים. היחידים שברחו מרטנה עם נשק היו: אליהו זסק, הירש־לייב ינוביץ׳ ולאחר זמן משה־חיים פוקס ואני. כולם הצטרפו לפרטיזנים.

י. גרבוב: גם ביחידות הגדולות והמפורסמות של הפרטיזנים, שהוזכרו ע״י שלמה, היו היהודים מצווים תמיד להיזהר. דינם ביחידות לא היה כדין כל יתר הלוחמים.

חנן: ליהודי רטנה לא היה אף פעם נשק בביתם, וזאת בניגוד לאוקראינים שתמיד היה נשק מצוי בביתם. היחידות הפרטיזניות של המקומיים לא קיבלו לשורותיהם גם יהודים שהיו מצויידים בנשק. שלמה אמר כי אילו היה נשק בידי היהודיים ברטנה – היו ניצולים רבים. איני מסכים לכך, והראייה – חיסול הלוחמים היהודיים מקמין קשירסק. אני ומשפחתי הגענו לפרטיזנים תודות לקשרים שלנו עם היערן בוכאלט ששימש מקשר של הפרטיזנים.

ש. פרלמוטר: לפי שזכור לי היו נסיונות לחסל את קרוק, מפקד יחידה מקומית באיזור מנייביץ׳, שמרבית לוחמיה היו יהודים, לפני שהגיע לאיזור פיודורוב הצ׳רניגובי.

חנן: ביחידת הפרטיזנים שלנו, שהיתה מורכבת ברובה משבויי מלחמה וממקומיים, היו פרטיזנים שהרגו יהודים. הקצין שהיה ממונה עלינו, אדילט, הרג יהודים במו־ידיו ואף היה מוריד את טבעות־הזהב מעל אצבעותיהם. גם אילו היה מגיעים מרטנה יהודים מצויידים במכונות־יריה ורובים – לא היו מקבלים אותם.

י. גרבוב: היו לוקחים מהם קודם כל את הנשק.

פרל: כאשר הגעתי יחד עם בעלי אל הפרטיזנים, כינו אותנו בשם בוגדים ופחדנים, השכיבו אותנו על הארץ, הרביצו מכות. לבסוף הסכימו לקבל את בעלי, אך לא אותי. כך היו הדברים ביחידה שנקראה בשם ״בוייאבוי״.

ש. פרלמוטר: אני רוצה לציין, כי בערך בו בזמן שהתארגנה היחידה היהודית העצמאית בקמין־קשירסק – פעלנו גם אנחנו, קבוצה של ארבעה צעירים מרטנה. הסתובבנו ביערות ובכפרים והגשנו עזרה ליהודים בורחים. הנשק שעמד לרשותנו היה דל מאד: אקדח אחד ורובה ״אוטרייז״ בעל קנה גזור וללא מחסנית. באחד ה״חוטורים״ על יד רצ׳יצה התגורר איכר אחד, שנתפרסם כשודד־דרכים, ומעניין שדווקא שודד זה מסר לנו רובה, בתמורה לרכוש יהודי גזול שהבטחנו למסרו. פעם אפילו הצטרף לפעולה

תשובותיו של ישראל חייט

כאמור נבצר מישראל חייט, אחד מניצולי השואה, להשתתף ברב־שיח זה, אך הוא ראה צורך להעביר לנו את תשובותיו לשאלות שהוצגו באמצעות ש. פרלמוטר.

לשאלה הראשונה: רק מי שלא היה שם יכול להשתמש בביטוי ״כצאן לטבח יובל״. לשפוט אותנו רשאים רק אלה שהיו שם. לדעתי הגורם העיקרי שמנע בעדנו התארגנות לבריחה, למרד, להתקוממות וכו׳ היה – הדכאון.
ולענין ה״יודנראט״. הייתי שם יומם ולילה. משרדו היה אצלכם בבית (אצל ש.פ.). ראיתי מקרוב איך פעל, ודעתי עליו חיובית. כאשר הגרמנים ביקשו פועלים כדי לשלחם למחנות עבודה לקובל שלחו אנשי ה״יודנראט״ קודם כל את בני משפחותיהם. הם פשוט רצו להרוויח זמן. בתום לבם האמינו כי כל יום חולף מקרב את הגאולה...

לשאלה השניה: אין לי ספק, כי במידה שהאוקראינים הגישו עזרה ליהודים – הרי היו אלה מקרים יוצאי־דופן, ואין ללמוד מן היוצאים מן הכלל על הכלל. קטיה אוכאליק שהסתירה אותי במשך תשעה חדשים בביתה – עשתה זאת לא משום שהיתה אוקראינית אלא משום שהיתה **אדם** בלתי רגיל.

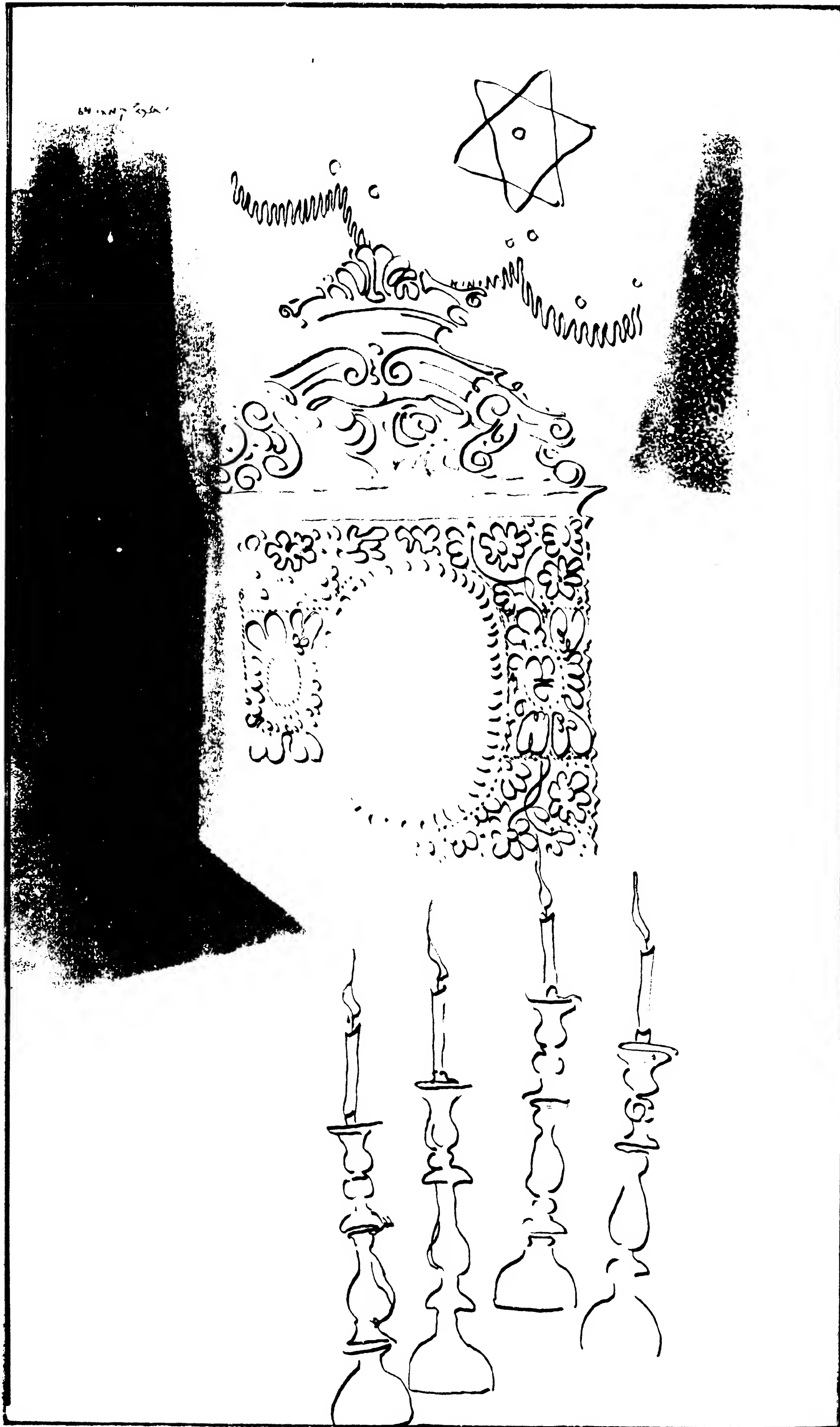
לשאלה השלישית: כשהתקרבה החזית לרטנה ברחתי מהעיירה ליער, ושם ניסו פרטיזנים להרוג אותי, ותיארתי את הדברים בספר. בנס ניצלתי מידיהם. הדבר קרה בדרך בין רטנה לקמין־קשירסק. בין הפרטיזנים היה גם בחור יהודי, מאיר, מהכפר דסין, אך כנראה שנבצר ממנו להגיש לי עזרה:

שביצענו בכפר פרוחודי, שם נהרגו רוב יהודי רטנה. מגולציה שפטל, המתגוררת היום בקנדה, ביקשה מאתנו להחזיר לה חלק מהרכוש שנמסר ע"י אביה לאיכר אחד שנחשב לידיד משפחתם ונתמנה ע"י הגרמנים כראש הכפר. מגולציה עצמה מצאה מחבוא אצל מריה, בתו של אריון שואב המים, ונזקקה לרכוש זה כדי שתוכל להתקיים. הצלחנו להפתיע את שומרי הכפר שבעיניהם היינו פרטיזנים, ולאחר שהראו לנו את ביתו של ראש הכפר, נכנסנו לתוכו והשתלטנו על כל דייריו. הם מסרו לנו חלק מהרכוש של משפחת שפטל, הצטיידנו גם בקצת מזונות והסתלקנו משם מבלי שירינו אפילו כדור אחד. לאחר מכן נתפרסם העניין הזה בכל הסביבה, ורבים מאלה שהחזיקו רכוש יהודי התחילו לחשוש למעשי־נקם מצדנו. השמועה על יהודים מצויידים נשק שמשוטטים בסביבה פשטה בכל האיזור ההוא.

שיחק לנו מזלנו ומצאנו דרך ליחידה פרטיזנית שלא בדקה בציציותינו וקיבלה אותנו כמות שהננו.

בעניין היחס אל יהודים ביחידות הפרטיזניות הגדולות, כגון אלו של הפיודורובים או של "דיאַדיַא פיֶטייה" בגבול ווהלין־פוליסיה, יכולני לספר מנסיוני האישי. במשך תקופה מסויימת שימשתי בתפקיד קַשָר ב"אוטריאד קוטובסקי" של פיודורוב הצ'רניגובי. היחידה שלנו היתה מורכבת משבויי מלחמה סובייטים שברחו וצעירים מקומיים שהיו אוהדי ברית־המועצות וכן גם כמה צנחנים שהוצנחו אלינו. היינו ארבעה יהודים ביחידה זו: מבשלת הארוחות והבת שלה, בחור נועז וצולע שהצטרף לשבויים בעת מנוסתם מפולין ודיבר כל הזמן עם הרוסים בפולנית ואנוכי. 4 יהודים בין 400 לא־יהודים. לא אחת בשכבי על יצועי קלטה אוזני שיחות שנשתמעו מהן נימות אנטישמיות חריפות. משהער־תי להם על כך – ניסו להשתיקני, אך לעומת זאת פיודורוב עצמו ואנשי הצוות שלו התייחסו ליהודים בהגינות ואפילו בחיבה.

י׳—י״א תמוז תש״א (8.7—9.7 1941)	פרעות האוקראינים באוכלוסיה היהודית
י״ג תמוז תש״א (11.7.1942)	פלישת הגרמנים, רצח השלושים
א׳ תמוז תש״ב (16.6.1942)	רצח 110 יהודים ליד ריץ־ספונצ׳יק
י״ג אלול תש״ב (26.8.1942)	רצח המוני היהודים בפרוכוד
כ׳ אלול תש״ב (3.9.1942)	רצח 130 מיהודי רטנה במלניצה
ז׳ טבת תש״ב (15.12.1942)	חיסול ה״ארטל״ הראשון, 32 הרוגים
ב׳ אדר תש״ב (7.2.1943)	חיסול ה״ארטל״ השני בדרך לז׳יריץ

נזכור

את כל יהודי רטנה שנרצחו בשנים 1941-42 בגבעות ״פרוכוד״, צ׳פליק, ריץ־ספונצ׳יק ובמקומות אחרים, על ידי הנאצים והאוקראינים ולא זכו לבוא לקבר ישראל ולמצבה. נציב להם זכר בספר זה לפי מקומות מגוריהם ושמות משפחותיהם. זכרם יהיה תמיד שמור אתנו.

* רשימת הקדושים המתפרסמת בעמודים הבאים הוכנה ע״י אליעזר גינזבורג (ארה״ב), ויש לשער כי היא אינה שלמה וחסרות בה משפחות רבות.

רחוב השוק

אברך ברכה
אוליצקי אשר
אוליצקי שמואל־שמחה
אילבוים משה
איציקזון חיים
אפלבוים משה
אפל לאה
אקסלרוד יעקב
אקסלרוד ישראל
אקסלרוד שפטל
בנדר לייבל
בנדר בנימין
בנדר שרה
ברגל ברל
בוקלר אייזיק
בקרמן יהושע
גרינשטיין דוד
גרינשטיין יואל
גרינשטיין יצחק
גולדברג אלתר
גלייזר וולף
גלייזר ניסן
גלייזר אליעזר
גרבוב לייבל
גינזבורג נחה
גינזבורג משה
גרבוב יצחק
גינגולד לאה
גסקו בריינדל
דרוק אשר
הוניק זכריה
הופמן שאול
הינדיך שלמה
הינדיך רייזה
הלד פישל
הלד ברל
הוכמן אברהם
וולק חיים־דוד
זלצר זלדה
זלצר הינדה
זסק יוסף
חייט יעקב
חמלר שרה
טליזון חיה־שרה
טופולבסקי חיים
טיטלבוים אלטה
יונוביץ׳ אליהו
יונוביץ׳ יונה
יעקובזון שמעון
ינובר ברכה
כץ אהרון
ליברמן חנה
ליבמן יונה
לעקאר אשר
לעקאר משה
לעקאר יעקב
לייבמן יונה
מרין יונה
מרין זוסיה
מוגילנסקי ברקה
מרין פסח
פלוצקר מנדל
פוקס אברהם
פוקס שרה
פוקס יצחק־הרש
פוקס רסיה
פורר בתיה
פיולר הרשל
פרוסמן דבורה
פרלמוטר יוסף
פוגטש גיטל
פוגטש רפאל
פוגטש בנימין
פוגטש שלמה
פוגטש שרה
פראך שמעון־בר
פראך חיים
פראך שרה
פרלמוטר אשר
צלין ברוך־לייב
קרש ברל
קנפר יעקב
קנפר ישראל
קולטשניק אייזיק
קרש ברל
קונישטר עלצע־פייגה
קונישטר שמואל־בר
קונישטר יעקב

קאהן יצחק
קאהן וולביש
קורנמייל חנה־לובה
קוטלר יצחק־הרש
קוזק קיילה
רייסקי נחום
רויסקס נטע
רוזנבוים אהרון
שטיינגרטן דוד
שטיינגרטן לייבל
שפירא פריידל
שפירא ניסן
שפירא דוד־אהרון
שפירא נטע
שפירא יצחק

רחוב הקצבים

ברג יצחק־הרש
ברג קריינה
בנדר ישראל
וולינסקי וולף
זלצר שרה־איטה
זלצר משה
חייט ברל
חייט שלום
טרנבליט ברל
טרנבליט ישראל
לנגר בת־שבע
לנגר שפה
מלניק וולף
מילשטיין אשר
סופר שעפע
קירשנר צביה
קסלר מנדל
רייף דובה
שוואבעכע

רחוב הכביש

ברנר וולף
ביון אשר
גוטמן אברהם
גולדמן שמאי
גמרניק מאיר
גלעקל ברל

דרוג אברהם
דרוקר שמעון
הוכשטיין זליג
וורניק יהודה־לייב
טרננבליט אברהם
טיקטינר מרדכי
מרדר נתן
מרדר שרה
מלניק מרים
מאיר (הסנדלר)
מרסיק אלחנן
מרסיק יצחק
מרסיק חנה
סרצ׳וק יוסף
פונטש משה
קליין מרדכי
קליין מנדל
קליין נחום
קליין אברהם
קרלין שלמה
רוטשילד ישראל
רוטשילד מרדכי־לייב

רחוב סלשצ׳ה

ארדה יצחק
אפלבוים יעקב
בנדר דוד־לייב
בנדר ריטה
בנדר פייבל
בנדר ישראל
בנדר לוי־יצחק
ברג אברהם
גרבוב פסח
גרבוב שמואל
גרבוב חיה
הרליך ישראל־דוד
הרליך לאה
זסק חיים
חייט יצחק
חייט לייבל
טויב חיים
טויב פסח
טויב יוסף
טרויאנוב יעקב
ליברמן לייבל

ליוונט הרשל
מראנץ יוסף
מרקוזה יעקב־חיים
מוגילנסקי יעקב
סנדיוק יהודה־לייב
פוקס אבא
פוקס יעקב
פינטוך הניה
פינטוך אהרון
פינטוך ישראל־דוד
פינטוך אביגדור
עפלבוים יעקב
קוניפס שרה
קמינצקי מאיר
קצ׳אן רחל
רויסקס ברוך
שטרן איסר
שטרן מלכה
שוסטר מוטל
שפיר אשר

רחוב מצרים

אוסובסקי קלמן
בוימל יעקב
וויינר אליהו
חיים־יוסף (שואב המים)
הופר (אנצילוק)
וולף (שואב המים)
וויינר משה־מאיר
טולר מאיר
טוקר אברהם
סלופ אהרון
סלופ יעקב־לייב
סלופ אברהם
קירשנר דוד
קירשנר שמעון
קירשנר יצחק
נחמן הסנדלר
וסרטרגר וולף
רייכר מוטל
רייכל משה
ראובן׳כה
קוטלר שלמה־חיים

פרלמוטר צביה
קירשנר משה

רחוב הטחנה

אלבוים מרים
איידס הרשל
איידס נתן
ברייננהנדלר זאב
ברייננהנדלר יוסף
בלובשטיין איצל
בירברייער בנימין
בלובשטיין הרש־בר
באיון יעקב
באיון ישראל־יצחק
גינזבורג אהרן־יעקב
הוכשטיין זרח
זאליכס חנה
חייט משה־יעקב
טרנבליט יצחק
טרנבליט וולף־לייב
טרנבליט אברהם־לייב
יוסף־בר
כהן ניסן
מרין יהודה
פרוסמן יעקב
פרוסמן הניך
פרוסמן רחל
פרוסמן דבורה
קופרברג לייבל
קופרברג בריינדל
קוטלר צביה
קוטלר יצחק
קאהן ניסן
קליינר חיה־פייגל
קליינר אברהם
קליינר משה
שוסטר פישל
שפטל נחום
שדרוביצקי אהרון

רחוב הולנקה

ברנשטיין יעקב
בוקסר יודל

בוקסר זליג
ברונשטיין אליהו
בוקסר ברוך־הירש
גלר אברהם
גריגרטן חיים (זבלוטי)
הניך בינה
הלד יצחק־הרש
הקר שמואל
וייסבלט חיים
זמל זליג
זמל מוניש
חייט ישראל־יעקב
כמלר אודל
לייוונט וואליע
לנגר פייבל
מרין זוסקה
פריגל דוד
פריגל מרדכי
פריגל חיים
קלפטש יצחק
קלפטש זלמן
קמינר אברהם־בר
קמינר חיים
קליין מרדכי
קליין וולף
קובל אברהם
קרפלס מלכה
קאהן מוטל (שוחט)
רייזמן אהרון
רף מלכה
רוקוטר הרשל
הרצלס רחל
רוקוטר זליג
שטיינברג איזיק
שטיינברג פסח
שיינס חיים
שפירא מנדל
שפירא נטע
שטיינברג אליהו

רחוב קריווה

אברך יעקב
אברך מלכה
אוליצקי שמחה
בוזדר אברהם
בבניק מוטי
ברונשטיין בתיה
גולדמן שמאי
גרבוב פיניה
גינזבורג ברל
גינזבורג אהרון־יעקב
ווליניץ הרשל
וויינטרויב מנדל
וויינטרויב פייגה
וויינר יואל
חייט ישעיהו
חייט מלכה
חייט מנשה
חייט מאיר
חייט יעקב
חייט צ׳רנה
טוקר מאיר
טולר משה
יונוביץ׳ שלמה
כגן נחום
מרין זוסיה
מוסטישר חיים
מגידכה חיה
סלווה, בת איצי־זלמן
פוקס אבא
פלדמן חיים
פלדמן משה
קצקר נח
קולצ׳ניק איזק
קמפר וולף
קמפר יוסף
קמפר זלמן
קמפר יהודה
קמפר צפורה
קרש גיטל
קמפר בנימין
רוזנבוים משה־פנחס
רוטשילד סוסיה
רידר משקה
רידר יעקב־שמואל
רידר מנדל
רידר איזיק
ריכטר מלכה־יהודית
שפיר ציפה

שפטל אלקנה

רחוב הנפחים

טוקטינר מרדכי
טיקטינר לייבל
טיקטינר חנא
חייט פאלק
מרדר בנימין
מילר הרשל
מרדר לאה
פייר נחמה
רוטשילד ישראל
רוטשילד בתיה
רויטנברג משה

רחוב בתי הכנסת

יצחק בן־אהרון
בנדר הרשל
בנדר גדליה
בלט מנדל
ברושנקר אליעזר (המלמד)
גלר זוסיה
גלר אליעזר
גבירץ מנדל
גבירץ ישראל
דובצ׳נר ברוך
הוכשטיין רייזל
הוכשטיין נחמיה (המלמד)
הרליך פרידה־רחל
וולקומירסקי
כ״ץ אליהו
ליברמן יעקב
מליק יעקב
סופר אביגדור
פרוסמן דוד
פוקס יעקב
פריימן בנימין
פרידלנדר שלמה־טוביה (הרב)
קרש ליבר
קרש יצחק
קונישטר משה
קונישטר אהרון־יהושע
קונישטר ישראל־יעקב
קושניק הניה
קושניק אליעזר
רוג יצחק־הרש
שינפרכט פנחס
שפיר פנחס
שליטן עזריאל
שוסטר יעקב

רחוב העיר העתיקה (אלט־שטאט)

גבריאלכה
הוכמן לייבקה
הוכמן יעקב
הוכמן משה
טולר שמואל־חיים
סרצ׳וק ברל
קוציק שמואל
קוציק אלתר
קלדנר אשר
קמלמכר ברל
שניידר לייבל
שניידר שלמה

לורבר יצחק
פוקס אליעזר
בינה והבן שלה
רייזמן ובניו
שוורץ לייבצ׳כה

יוצאי רטנה בישראל ובתפוצות

סיפוריהם של ראשוני העולים

סיפורו של מרדכי גפן

יוצאי רטנה בישראל רואים אותי כראשון העולים מרטנה. לא אכחד, כי לכבוד גדול לי הדבר, שהרי זכות גדולה היא להיות נחשון בן עמינדב, ולא־כל־שכן בענין של עליה לארץ, אך מבחינת האמת ההיסטורית ספק אם מגיעה לי זכות זו. אין לשכוח, כי ארבע שנים לפני שעליתי עלה יהודי מרטנה ושמו יעקב סרצ'וק לארץ ישראל. הוא היה חיט במשך זמן קצר בת"א ואח"כ חזר לגולה. אם יעקב טוקר, שנפל על הגנת תל־חי יחד עם טרומפל־דור וחבריו, הוא אמנם איש רטנה – ודאי שמגיעה לו זכות הנחשונות, ועל כל פנים אין לשכוח את חברי משה שטרן שעלה לארץ ישראל באותו זמן.

מאידך, בהרהור שני, אני גם מוכן לקבל את התואר שיוצאי רטנה מעניקים לי, שהרי עליתי לישראל לא התחילה בשנת 1929, כאשר עליתי בפועל, אלא הרבה זמן לפני כן. כשהייתי ילד בן חמש כבר חשבתי על ארץ ישראל כעל ביתי לעתיד. מהמלמדים שלי ב"חדרים", ולא כל שכן לאחר מכן בלמדי בבי"ס "תרבות", ספגתי את הכיסופים והכמיהה למולדת. זוכר אני כיצד נפעם והתרגש אבי־מורי עם הצהרת בלפור שאותה ראה כאתחלתא דגאולה, ובאוזני עדיין מהדהדים דבריו, לאחר שקרא בעתון כי הרברט סמואל היהודי התמנה לנציב עליון בא"י, מלך ביהודה: "אילו הייתי עתה בן עשרים לא הייתי מהסס אף רגע ועולה לארץ ישראל!" אין ספק: הוא היה הראשון שהנחיל לי את הציונות, למרות שהוא עצמו לא היה ציוני רשמי, אלא אחד ממתפללי ה"שטיבל" של אנשי טריסק, יהודי מאמין בה' ובר"־ בי".

הגורם השני שהשפיע עלי וזרז את עליתי – המציאות היהודית בעיירה שלנו. בלשון המשורר ביאליק הייתי אומר: "אבי גלות מרה, אמי דלות שחורה". במו־עיני ראיתי כיצד היו נתונים היהודים לבז ולמשיסה. ראיתי את הפורעים של פטלורה וזכורים לי עד היום ימי הפרעות של בולק בלכוביץ וכנופיות המרצחים שלו. אמנם ברטנה עצמה נהרגו רק יהודים אחדים, אך ידענו כי בקמין קושירסק, הסמוכה לרטנה, נהרגו כמאה יהודים. גם לאחר שקמה מלכות פולין המחודשת ראיתי כיצד תורגמו למעשה ההכרזות היפות על שויון לבני כל העמים. ראיתי מה עשו גרבסקי ומיניסטרים אחרים של פולין המחודשת ליהודים, מהם סחטו את לשד העצמות ממש. היכרות יותר קרובה עם המציאות והגורל היהודי עשיתי לאחר מות אבי בשנת 1925, כאשר עזרתי לאמי

★

גירסות שונות רווחות לגבי ראשית העליה מרטנה לארץ־ישראל. יש יסוד לסברה כי ברל (איצי־ברל) טוקר, שנהרג יחד עם יוסף טרומפלדור וחבריו בתל־חי בשנת 1920, עלה לארץ־ישראל מרטנה. אין בידינו מימצאים שיאשרו גירסה זו, אך בני משפחת טוקר העניפה בארגנטינה משוכנעים, כי ברל טוקר הוא בן משפחתם. בשנות העשרים הראשונות עלו כמה יהודים מרטנה לא"י, אך לא הצליחו להשתרש בארץ וחזרו. עליה של ממש, חלוצית, מרטנה התחילה בשנת 1929 ונמשכה עד פרוץ המלחמה. יהודי רטנה ליוו כל עולה בנאמנות ובחרדה. מכתביהם של העולים עברו מיד ליד ומבית לבית. גם בימי השואה מצאו יהודי רטנה נוחם בבנים ובבנות שעלו לא"י. הם היו בטוחים, שאלה הם השרידים האחרונים של הקהילה היהודית ברטנה, שאבו עידוד מעובדה זו ואף התנחמו, כי הללו ישמרו על הגחלת ואולי גם ינקמו את דמם השפוך.

הננו מביאים להלן את סיפוריהם של העולים הראשונים על דרכם בארץ. דרך זו אופיינית גם לעולים שבאו אחריהם ועברו חבלי־קליטה דומים. ראוי לציין, כי הגרעין הראשון של יוצאי רטנה בישראל עמד לימינם של יוצאי רטנה שבאו אחריהם, שנעזרו במידה ניכרת בבני עירם שהקדימו לעלות.

במדור זה מובאים גם שמותיהם של יוצאי רטנה שנפטרו בישראל, ויבדלו לחיים אלה שנמצאים כיום הזה בישראל. עשינו כמיטב יכולתנו כדי שהרשימות תהיינה שלמות ככל האפשר, והסליחה עם אלה שלגביהם לא דייקנו בפרטים כלשהם.

המערכת

בחנות וטעמתי את טעם המקח וממכר בעיירה יהודית, את המרוץ אחר כל קונה אוקראיני, את היסודות הרעועים של הכלכלה היהודית וכו׳. זכור לי, כי זמן קצר לפני שאבי נפטר פרצה אש בבית אברהם איידס ברטונה שעלה באש לאחר שכל בני המשפחה נהרגו ע״י המפקד (קומנדנט) הפולני שלא רצה כי יתגלה ברבים מעשה שוחד שלו. בבית הירבו לדבר בענין זה, וכאשר העזתי לשאול את אבא: למה שותקים? השיב קצרות: אנחנו בגלות, בני, אולי תבין את פשר השתיקה וההבלגה שלנו כשתגדל...

בן שש־עשרה הייתי כשהצטרפתי לשורות ״החלוץ״. בכל הזדמנות הייתי מכריז ומודיע, כי איני רואה כל טעם וכל אחיזה בחיי הגלות ואחת החלטתי – לעלות לא״י. קשיים רבים נערמו על דרכי לאחר מותו של אבי. אמי נתאלמנה, בבית נשארו שלושה יתומים: שתי אחיותי ואני הבכור. צריך הייתי למלא את מקומו של אבי ולעזור בכלכלת המשפחה, בהחזקת החנות שלנו לחומרי ברזל וצורכי מסגרות, אך כאמור לא יכולתי להשלים עם המציאות והתלישות של העיירה היהודית. בהזדמנות הראשונה, וזה היה

מ. גפן ומ. שטרן, חברי גבעת השלושה, בפלוגת ים המלח של הקיבוץ המאוחד (1931)

בראשית 1929, קמתי ויצאתי להכשרה בקלוסובה, שהיתה בימים ההם מגדלור לתנועה החלוצית כולה.
כששה חודשים בלבד הייתי בהכשרה וקיבלתי אישור לעליה. רבים־רבים נאלצו לחכות שנה, שנתיים ויותר עד לקבלת האישור המיוחל. כנראה שעברתי את תהליך הפרולטריזציה בקלוסובה בצורה המניחה את הדעת, התמחיתי בעבודה עם דטונטורים, בפיצוץ סלעים וכד׳. פרט לכל אלה נשאתי חן כניראה בעיניו של בני מרשק, שהיה כידוע הרוח החיה והכוח המניע והמוביל בקלוסובה. עובדה היא: אושרתי לעליה לאחר ששה חודשי הכשרה בלבד. משחזרתי הביתה לשם הכנות אחרונות לקראת העליה, הופעלו נגדי לחצים כאלה, שאך נס הוא שיכולתי לעמוד בהם. איש לא האמין, כי אכן אעלה, מה עוד שמהארץ הגיעו בימים ההם בשורות איוב בזו אחר זו. זוכרני, כי כשנזדמנתי לבריסק לאחר ההכשרה ונפגשתי עם שני יהודים שהכירו את משפחתי – גוטמן ונפתלי גלוז – וסיפרתי להם כי אני עומד לנסוע לא״י, העביר גלוז את אצבעו על ראשו ברמזו, כי הבחור – כלומר אני – יצא מדעתו... מי שהפעיל נגדי את הלחצים החמורים ביותר היה דווקא סבא שלי. ״על מי תשאיר את אמך ואחיותיך? – טען סבא השכם והערב באוזני – אתה הבכור, היכן האחריות שלך?״ לאחר שנוכח כי דבריו לא עשו פרי, ניסה דרך אחרת: רצונך לנסוע – אדרבא, תסע. תוך חודשיים אני מסדר לך רשיון הגירה לקנדה או לדנבר בקולוראדו שם כבר נמצאים בני משפחה שלנו. אתה תסע ובעקבותיך תסע המשפחה כולה״. משנוכח כי המוטיבציה שלי לעליה היא הרבה יותר חזקה מהנימוקים התכליתיים שלו, היה בדעתו להפעיל נגדי נשק מסוג אחר לגמרי ולעכב את עליתי על ידי שיביא לידיעת מי שצריך לדעת, כי אני משתמט מהשירות בצבא הפולני... עד כדי כך הגיעו הדברים.
בלי כל גינוני עניות אני מעיז לומר, כי כאשר אני בוחן עתה, ממבט רטרוספקטיבי, את כל המכשולים והתקלות והלחצים אשר בפניהם עמדתי, אני מתמלא דרך־ארץ לאותו בחור בן 18 מוטל וויינשטוק – כפי שקראו לי אז – שהצליח להתגבר על כל הקשיים ולהגשים את משאת־נפשו.
בלילות נדודים כאשר לבטים וספקות כרסמו את נפשי, כאשר הדהדו באוזני דברי התוכחה של סבי על מרדנותי ועקשנותי בענין העליה, כאשר ראיתי את דמעותיה של אמי ואת פניהן של אחיותי – מצאתי עידוד ונוחם בזכרו של אבי המנוח. הוא הוא שחיסן אותי במאבק הקשה. אבי – כך ניחמתי את עצמי – היה ודאי רוצה שאעלה לא״י. הוא הבין לרוחו של הדור החדש. הוא, החסיד מטריסק, היה איש מתקדם, תמיד טען באוזני אלה שהתנגדו ליזמתו להקמת בית ספר עברי: ״העולם מתקדם ועלינו להתקדם יחד אתו״, הוא היה ציוני בלבו ובנפשו, ואני, בנו יחידו, מתרגם הלכה למעשה, את הציונות שלו.
לא אנסה אפילו לתאר את אשר התרחש בבית כשקיבלתי את

הסרטיפיקט והגיע יום הפרידה. אוירה של תשעה באב היתה מסביב, ואת בכייה של אמא בשעת הפרידה אני שומע גם עתה, בכתבי את השורות האלו. מי יכול היה אז להעלות על הדעת שבזכות עקשנותי אצליח להציל את אמא ואחותי מהגורל המר שהיה צפוי להם על ידי כך שהעליתי אותן לארץ ישראל?

באוקטובר 1929, כאשר הגעתי ארצה על סיפונה של אניה שהובילה הרבה חלוצים כמוני, היה עדיין ״הישוב״, כפי שהיתה מכונה אז האוכלוסיה היהודית בא״י, תחת רושם מאורעות־אב תרפ״ט. הגבלות העליה היו בתוקפן ויותר מכל נזקקו הקיבוצים לתוספת כוח. כיוונתי את צעדי ישר לקיבוץ גבעת השלושה, כפי שסוכם עוד בהיותי בקלוסוב. חבלי קליטה רבים לא היו לי. ההכשרה שלי בקלוסוב לא היתה לריק והיא סייעה במידה רבה להיקלטותי המהירה. חשבתי כי יינתן לי לעבוד בבניין (דבר שקסם לי כנראה עוד מימי היותי במכבי־אש מתנדבים ברטנה, כשהצטיינתי בטיפוס על גגות ופיגומים), אך במקום זה הוצבתי על ידי סידור העבודה לעבוד בפרדס: בעידור ובסבלות. לא היתה זו עבודה קלה ומארבעת החברים מהקיבוץ נשארתי לאחר זמן קצר רק אני בלבד בעבודה זו. לא הייתי בעל מקצוע וזה גרם לכך ש״יתקעו״ אותי כפועל שכיר בפרדס.

לא מצאתי סיפוק בעבודתי זו. לבי נשא אותי לגדולות מאלה. לא הסתפקתי בהמשך דרך שאחרים פילסו אותה. רציתי להיות בין מפלסי הדרך. לאחר תקופה קצרה של עבודה כפועל שכיר מחוץ למסגרת הקיבוץ נתאפשר לי להגשים את האידיאל הזה שלי, כאשר הייתי בין יוזמי הקמתו של כפר סירקין. לא היתה זו התנחלות קלה. בכל רמ״ח ושס״ה אֵברי התמסרתי להקמת הכפר הזה והמשק שלי. ניתן לומר כי בעשרת אצבעותי הגעתי למה שהגעתי, וכמובן בסיוע אשתי ובני משפחתי. לא קיבלנו תקצי־בים וסובסידיות, אך הכפר המתנוסס לתפארת הוא עדות חיה

זלדה ומ. גפן עם ילדיהם ליד הרפת שלהם בכפר סירקין (1956)

למאמצים חלוציים גדולים שהשקיעו בו המתיישבים הראשונים. כחמישים שנה אני בכפר הזה, וגם עתה, על סף הגבורות, עודני עובד אדמתי למרות המיגבלות השונות שגיל הזיקנה מטיל. חשבתי, כי יוצאי חלציי ימשיכו בדרכי, אך לא כן רצו הם ולא כן רצה הגורל. קסמו להם יותר דרכים אחרות וגם ארצות אחרות, אך אני נשארתי מאוהב בארץ הזאת, וכשאני סוקר את דרכי והישגיי כאן – אין לי חלילה במה להתבייש. איני מביט אחורה בזעם.

שמואל מרדר ומרדכי גפן עם פועלי הבנין בפתח־תקוה

ותיקים ועולים חדשים מרטנה. למעלה: מיה ומרים ויינשטוק־גפן, שרה גינזבורג, אֶתל גוטמן
למטה: פנינה ומשה דרוג, מרדכי גפן

סיפורו של משה דרוג

כחמישים שנה חלפו מאז עזבתי את רטנה, אך לעתים אני מנסה להיזכר בימי הילדות והנעורים שלי, ואני רואה בעיני־רוחי מראות ואירועים מהימים הרחוקים ההם.

אני רואה את עצמי כילד בן ארבע, מתחבא יחד עם אחותי בעגלה רתומה לסוס, שעומדת מחוץ לעיירה העולה בלהבות, וקוזק רכוב על סוס תובע מאבא כופר תמורת השארת בני המשפחה בחיים.

אני רואה את הגרמנים, שנכנסו לעיירה בימי מלחמת העולם הראשונה, כשהם רודפים אחר חיילי הצאר הרוסיים, וקציניהם משתכנים בחלק מבתינו.

אני רואה חיילים יחפים, קרועים ובלויים, בולשוויקים, פורצים לעיירה ומרבית קציניהם – בחורים יהודיים. הם מסתערים בכיוון וארשה, אך לא עובר זמן רב והמשטר מתחלף וגדודי ההַלֶרצ׳יקים של הצבא הפולני תוקפים את הבולשוויקים, שנאל־צים לסגת בכיוון קייב ו״אגב־אורחא״ מתעללים ביהודי העיירה, גוזזים זקנים, מצליפים בפרגוליהם 25 מלקות על כל מיני עבירות מדומות, שודדים ובוזזים מכל הבא ליד.

אני רואה את עצמי מתחבא ליד איזו מצבה בבית־העלמין הישן בימי בולק בלכוביץ׳ הידוע לשימצה, כאשר חייליו משתוללים ברטנה, פורעים ורוצחים באין מפריע.

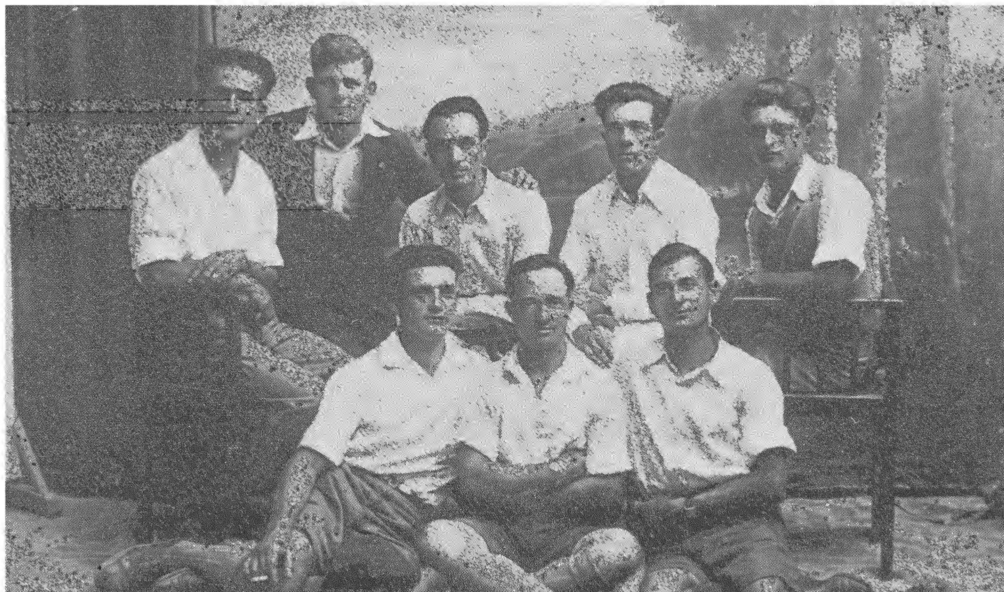
והנה משתנים האירועים ומתחלפות התמונות. דממה פסטוראלית מסביב ואני פוסע בלילה מושלג עם ״פנס״, שאינו אלא נר בתוך בקבוק, מה״חדר״ של ר׳ לייזר המלמד, או מתחמק יחד עם ילדים אחרים מה״חדר״ של ר׳ נחמיה, שרץ אחרינו כדי להחזיר אותנו ל״חדר״.

ושוב עוברות שנים, ואני רואה את עצמי כתלמיד בבית־ספר ״תרבות״ שנוסד ע״י נוח קצקר, מְתַרְגֵל לשוני בעברית בהברה אשכנזית.

והנה עומד לְפָנַי בית־העץ המרווח שלנו, שהיה מוקף גן פירות וירקות עם אסם, אורווה ורפת, בשכֵנות קרובה לבתי האכרים האוקראינים. הבית שוקק־תנועה תמיד. חברים שלי ושל אחיותי, עמליה ופנינה, מִידַיינִים ומתווכחים בלהט־נעורים בעניינים העומ־דים ברומו של עולם, בשאלת השפות ״הנצחית״, עברית או יידיש, ארץ ישראל או בירו־בידז׳ן וכו׳ וכו׳, אך למרות חילוקי הדעות החריפים נשמרת הַחֲבֵרוּת בין כולם ו״הפוליטיקה״ אינה מאפילה על הידידות.

והנה אני בעיר הגדולה קובל, לבוש בגדי־שרד של הגימנסיה העברית והשפה העברית בהברה ספרדית מתגלגלת בפי באורח

טבעי למדי. אכן, זה היה אירוע גדול בחיי, ואולי לא רק בחיי. יהודים רבים ברטנה ראו בנסיעתה של עמליה אחותי ללמוד בקובל מעשה נועז מצד הורי. היה היתה החלוצה, ולאחר שנה אחת הצטרפתי גם אני אליה, כתלמיד בגימנסיה "תרבות". בימי לימודינו בקובל הצטרפנו שנינו לקן "השומר הצעיר". קסמה לנו מאד תנועה זו ששילבה צופיות וחלוציות, עמלנות וציונות, ולאחר מכן גם סוציאליזם, וטבעי היה שבימי החופשה שלנו, כשהיינו באים לרטנה, ניסינו להעניק לנוער המקומי מנסיוננו וחוויותינו – ייסדנו ברטנה את קן "השומר הצעיר". הרגשנו אז, והיה בהחלט יסוד להרגשה זו, כי על ידי כך אנו מעשירים את חייהם של הצעירים, שלא היה להם טעם ותכלית, מוציאים אותם מיוון המצולה של התנוונות הדרגתית, ומעניקים להם משהו שחסר להם מאד באותם הימים – מטרה לחייהם. לימים, כחצי שנה לפני שסיימתי את הגימנסיה, הקדשתי למטרה זו כמעט את כל זמני, שכן אנוס הייתי להפסיק את הלימודים מחמת מחלה והתמסרתי בכל מאודי לפעילות בתנועה.
אני נזכר תוך כדי כתיבת השורות האלו איך העלינו את "מסדה" של למדן על הבמה. הצגה זו היתה זמן רב נושא לשיחות בפי כל. ב"מסדה" של למדן ראינו אז לא רק יצירה ספרותית, אלא ד ג ל, קריאת־תגר נגד התנוונות הנוער היהודי בגולה והצבת אתגרים ויעדים חדשים שיתנו תוכן לנוער הזה. אני ביימתי את ההצגה, אם כי לא היה לי נסיון כלשהו בבימוי, ועצם ההתמודדות עם התפקיד הזה היוותה בשבילי אתגר.

קבוצת עולים ראשונים מרטנה. למטה: מ. גוטמן ז"ל ,מ. גפן, ש. מרדה; למעלה: א. קוסניק, מ. שטרן, מ. דרוג, ש. לביא, א. פיינטוך

מראות אלה, וכיוצא באלה, מרצדים על פני קליידוסקופ־הנעורים והילדות שלי, וודאי גם רבים מבני דורי רואים אותם מראות ותמונות בהיזכרם בימי נעוריהם בעיירות ווהלין שבפולין.

★ ★ ★

במאי 1934 עליתי לארץ באניה "פולוניה". מטעמי בריאות **לא** עברתי הכשרה בקיבוץ בחו"ל ועליתי כסטודנט מתוך כוונה להשתלם באוניברסיטה העברית בירושלים. עם בואי לחיפה לא השתהיתי שם ונסעתי מיד לבקר את בני עירי מרדכי גפן, משה גוטמן ומשה שטרן, שבאותו זמן עזבו את קיבוץ גבעת השלושה ולאחר זמן היו ממייסדי כפר סירקין. לאחר כמה ימי מנוחה וסיורים סידרו לי עבודה אצל קבלן בניין בפתח־תקווה.
ימי עבודה אלה חרותים בזכרוני. מעודי לא החזקתי אֶת או טוריה בידי, אך ביום עבודתי הראשון הטיל עלי הקבלן להכין בטון מתערובת של חצץ, זיפזיף, חול ומלט, בתוך ארגז גדול לצורך יציקה של גג. בקושי החזקתי מעמד במשך כל יום העבודה, אך עור ידיי התקלף והידיים עצמן "יצאו מכלל שימוש" למשך כמה ימים. מה שחרה לי במיוחד – התשלום עבור יום עבודה ראשון וקשה זה לא הגיע אלי, כי הקבלן פשט את הרגל. רשמתי לפני: "ארץ ישראל העובדת" נשארה חייבת לי עבור יום־עבודה אחד...
עברתי לחיפה לאחר שהגעתי לכלל החלטה ללמוד הנדסת־בניין בטכניון, וניסיתי במשך החודשים שנשארו עד להתחלת הלימודים לעבוד ולחסוך כסף ללימודים. הסקציה לפועלים פשוטים שעל יד מועצת פועלי חיפה סידרה אותי לחפירת בורות להצבת עמודי חשמל באיזור טירה. גם יום עבודתי הראשון בטירה זכור לי היטב. היה זה יום קיץ נאה, והואיל ולא הכרתי עדיין את שִׁמְשָׁה של ארץ ישראל וכוחה, פשטתי לאחר 2–3 שעות של חפירה את החולצה והגופייה כדי להשתחרר קצת מיקוד השמש. כשחזרתי לחדרי ורציתי להתקלח, פשטתי את בגדי ויחד איתם – גם את עור גבי, שהפך כולו לשלפוחיות־מים. כך נסתיים יום העבודה השני שלי בארץ.

לא אמרתי נואש, הייתי מוכן לחֶבלי הסתגלות. לאחר זמן־מה התחלתי לעבוד בקבוצת־בניין, אחת מקבוצות הבניין הרבות שהתארגנו אז בחיפה, והתמחיתי בקונסטרוקציות־ברזל וטפסנות. לאט־לאט נגנזה התוכנית הקודמת שלי ללימודים בטכניון. במידה מסויימת היתה זו תוצאה של סולם־הערכים שהיה מקובל אז בארץ־ישראל, כשערך **העבודה** הוא הערך העליון.
בפרוס מלחמת חבש־איטליה הורגש היטב חוסר העבודה בחיפה. אני ועוד חמישה בחורים יזמנו הקמת קומונה עירונית. שכרנו דירה של 3 חדרים בעיר והתחלקנו שווה בשווה עם המעט שהיה לנו. דירה זו שלנו הפכה במשך הזמן לדירת־מעבר בשביל הרבה עולים שמצאו בה סעד כלשהו, ומטבח הפועלים השלים את היתר...

לאחר זמן, כשנשתפר מצב התעסוקה, אירגנתי קבוצת־בניין עצמאית, כשהעבודה הראשונה שלנו היא – הקמת שכונת זיו בנוה־שאנן שעל הכרמל. אותו זמן בניתי גם בית לעצמי, אך נאלצתי למכרו, כי לא יכולתי לעמוד בתשלומים בתקופת המלחמה. הימים היו ימי ״המאורעות״ ורישומם ניכר בכל הארץ ובחיפה בפרט. כדי להגיע לשכונת־זיו היינו צריכים לעבור דרך חליסה הערבית ושטח הלגיון הירדני שהתמקם בעלייה להר. הדבר היה בחזקת סכנה, ולא פעם ״נתכבדנו״ במטח יריות בשובנו הביתה. כחבר ״ההגנה״ נשלחתי לקורס של מֶם־כַּפִים, שהתארגן ביערות הכרמל לאחר רצח שמונה נוטרים (״גפירים) על ההר. עם סיום הקורס הוטלה עלי האחריות על הבטחון בשכונת זיו. מעתה היו הלילות – קודש לשמירה, והימים – לעבודה. לא הייתי ״בן־יחיד״ לעבודה קשה ומאמצים בלתי נלאים. רבים כמוני חיו ועבדו בנסיבות דומות. כל אחד עשה כמיטב יכולתו ויותר מכך.

משה דרוג כבחלן על גג בנין בחיפה

מסיבות שהזמן גרמן נתפרקה קבוצת הבניין שלי. זמן־מה עבדתי ב״סולל בונה״ ולאחר מכן בגדר הבטחון בצפון, ב״פילבוקסים״ ובהקמת חומות־מגן על מיכלי הנפט בחיפה. באותו זמן בערך הוצע לי תפקיד של מנהל אגודת הצרכנים בנתניה. קיבלתי את התפקיד בידעי מה חשיבותן של האגודות לפועלים שחיים על משכורת דלה ומתקשים לאזן את תקציבם. ראיתי בכך אתגר מסויים ובשנת 1943 עברתי לנתניה...

לאחר כמה שנים הפכה האגודה שבהנהלתי לגורם רציני ביותר בתחום ההספקה בעיר, ובראש וראשונה לגבי ציבור הפועלים במקום. היה זה בעיצומו של עידן ״הצנע״ של דב יוסף. כל אזרחי המדינה נצטוו ״להדק את החגורה״, אך גם כשהחגורה מהודקת – יש הכרח במזונות. האגודה שימשה גם מקור אספקה ליחידות צה״ל שחנו ופעלו בשרון המזרחי בימי מלחמת העצמאות.

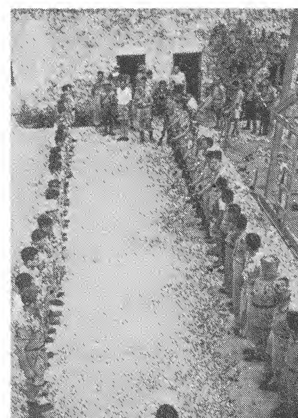
נוסף על תפקידי כמנהל האגודה הצרכנית הייתי פעיל באותו זמן גם בברית הקואופרציה הצרכנית וב־1956 נקראתי לייצג אותה

מ. דרוג יחד עם תושבי נתניה חופרים עמדות הגנה באיזור כפר יונה (1948)

בהנהלת "המשביר המרכזי" כמנהל בפועל של אגף המזון, שהיה אז אחד האגפים המרכזיים. היה עלי איפוא לעשות בהיקף ארצי את אשר עשיתי תחילה בהיקף מקומי. רשת האספקה של "המשביר" לא נצטמצמה בתחום אגודות הצרכנים בלבד, אלא שירתה גם את הקיבוצים על כל זרמיהם, את תנועת המושבים, מוסדות ממשלתיים וציבוריים ועוד. בין היתר הקימותי מערכת הובלה עצמית של המוסד, ובנוסף לסניפים הקיימים פתחתי את הסניפים של "המשביר המרכזי" באילת ובקריית שמונה. בתחום אחריותי היתה גם בניית המרכז החדש ברחוב גבורי־ישראל בתל־אביב, ממגורות קרית־גת, הסניף בבאר־שבע, בית האריזה המרכזי למוצרי מזון ועוד.

תקופת כהונתי כיסתה גם את השנים 1956, 1967 ו־1973, שהיו כידוע שנות מלחמה, ועומס האחריות על אספקת מזון לכל הישובים המאוגדים ב"המשביר" ובראש וראשונה לישובי־הספר, היה כפול ומכופל. שנים אלה העמידו אותי במיבחנים לא מעטים ולא קלים בתחומי ההספקה והתובלה, כוח־אדם וכד'.

לאחר 21 שנות פעילות ב"המשביר המרכזי" פרשתי בשנת 1977 מההנהלה והתרכזתי בפיתוח החברה ליבוא משותף של מיצרכי־מזון המשותפת ל"המשביר המרכזי" ולאגודות הצרכניות, וכן גם בהקמת בית־אריזה מרכזי לשני הגופים האלה. בשנת 1981 פרשתי לגימלאות והעברתי את תפקידי לצעיר ממני.

משה דרוג בקורס מ"כ־ים ביערות הכרמל

משורייני ה"הגנה" עולים ליערות הכרמל

יהודית סנדיוק, מ. דרוג, דבורה גרבוב ופייגה מרין בקיבוץ "מסילות"

סיפורו של שמואל גולדמן

שנות ילדותי הראשונות עברו עלי בכפר האוקראיני דובצ׳נו, המרוחק כ־17 ק״מ מרטנה. מעטות היו המשפחות היהודיות שגרו בכפר זה. חלקם – בעלי חנויות, ויתרם, שגרו בקירבת תחנת הרכבת קוֹבֶל־בריסק, עסקו בסחר־עצים, ביניהם גם אבי, שהרחיב עיסוקיו ואף ביצע קבלנות בנייה לפקידי רשות היערות הנרחבים באיזור.

שכנות טובה שררה בין המשפחות היהודיות והאוכלוסיה האוקר־אינית. רבים מהם עבדו אצל הסוחרים היהודיים בנסירת העצים ביערות, הובלתם וטעינתם ברכבות המשא.

כילד, שיחקתי עם ילדי השכנים האוקראינים, הייתי בא לביתם, ובעונת הקציר אף יצאתי איתם לשדה לראותם קוצרים יבולים. אהבתי את חיי הכפר, היערות מסביב, ליקוט הגרגרים והפטריות למיניהם, וזכורים לי עצי ה״בריוֹזה״ ליד ביתנו שהיו מטיפים מיץ טבעי וטעים לקנקנים שתלינו לאספו. היתה לנו גינת ירק, פרה ועז, חלב טרי לשתיה ומוצרי חלב תוצרת בית.

ביתנו המרווח היה בשכנות לביתו של הסבא מצד אבי, פנחס, למדן שלא ״פסק גירסה מפומיה״. תמיד ישב על התורה, שכן העבודה היתה בעיקר תפקידה של סבתא. היא שניהלה את האכסניה (״גוסטיניצה״) וטיפלה באורחים – היערנים, ״הבך־קרס״ וסוחרי העצים למיניהם. נוהג זה היה מקובל בתקופה ההיא: **היא** דואגת לעולם **הזה**, **והוא** דואג לעולם **הבא...**

בכל הנוגע להבלי העולם הזה הסתפק סבא במועט שבמועט. היה עניו, ישר וסלחן. כשסבתא היתה מטיחה דברים נגד פלוני, שנשאר חייב ואינו פורע חובו – היה סבא משיב לה: ״אם לא שילם עדיין סימן הוא שאין לו, לכשירחיב לו – ישלם״.

אבי, שמאי, למד בצעירותו בישיבת בריסק דליטא אצל הרב חיים סולובייצ׳יק, שהיה שם־דבר בימים ההם ולאו כל אדם זכה להִמָנות עם תלמידיו. לימים גרס אבי כי ״דרך ארץ קדמה לתורה״, ופרנסה קודמת ללמדנות, וכך נפסקו לימודיו והחל בסחר־עצים – מקצוע נפוץ בין היהודים באזורנו בתקופה ההיא. סבא דוד, אבי אִמי, ומשפחתו גרו ברטנה. היה לו בית־מסחר לעורות מעובדים.

בימים הנוראים היה כפרנו מתרוקן מיושביו היהודים שהיו מצטופפים אצל קרוביהם כדי לזכות בתפילה בציבור בבתי־הכנסת, עם כל ישראל. כמובן שגם משפחתנו היתה נוהגת כך. אמי, בריינדל, היתה אשה משכילה, ידעה עברית ותנ״ך, עקרת־בית ואמא למופת. בהשראת סבא דוד היה אבי לחסיד קרלינאי והתקרב לחסידות וכל־אימת שהרבי רב מֶלֶכְקֶה (אלימלך) היה

בא לרטנה, היה אבי מתפנה מכל עיסוקיו ומסתופף בצילו של הצדיק ולעתים אף נוסע לרבי לקבלת עצה וברכה.
אני מחזיק תודה לרבי אלימלך על ההיתר שנתן לעלייתי ארצה. ומעשה שהיה כך היה: עם שובי מההכשרה להתכונן לעליה היתה עצבות בבית, והורי התהלכו קודרים. נסע אבי לרבי לבקש עצתו. הרבי האזין, הרהר ופסק: ״רצונו לנסוע – שיסע בשלום!״
כששב הביתה וסיפר מה הרבי אמר – היתה רווחה בבית ואמי אף הוסיפה: הלוואי ונזכה לבוא גם אנו. ליבי דווי שמשאלתה זו לא התקיימה. יהא שמו של הרבי מבורך.
ברטנה למדתי אצל לייזר ברושנקר, נחמיה ואצל ר׳ הרשל. לאחר מכן עברתי לבריסק. תקופה קצרה הייתי בישיבה של הרב סוקולובסקי. השתייכתי לקבוצת ״התעוררות״ שהיה בה מן החינוך התורני הקיצוני. התחלתי לשחות ב״ים התלמוד״, אך בו בזמן הושפעתי גם מן הרוח הציונית אשר חדרה לחוגי הנוער היהודי בבריסק וכן מבני הבית אצלם גרתי, שהיו שייכים לסניף ״גורדוניה״. בניגוני הגמרא שלי התמזגו צלילי השירים העבריים ששמעתי בבית זה. הייתי כבר נער בן 15־14. התחלתי להרהר על דרכו של העולם ודרכי אני. מסתבר, כי בגמרא לא מצאתי פתרון לשאלות שהציקו לי וקבוצת ההתעוררות בישיבה לא היה בה כדי להנחות בדרכי החיים נער שראה במו־עיניו פוגרומים. עברתי לבית הספר ״תחכמוני״, ומשם לבית־הספר התיכון ״תרבות״. החלה לפעום בליבי רוח חדשה שמצאה פורקן ע״י פעילות בקרב הנוער – לארגנם בתנועה חלוצית.

שמואל גולדמן במיסדר נוטרים

יחד עם עוד מספר חברים, ביניהם אברהם גרבוב ז״ל, ישראל הוניג, שמחה לייקר, צ׳רנה גרינשטיין, מאיה וויינשטוק, ובעזרתו של מרדכי ינובר ז״ל, ייסדנו את סניף ״החלוץ הצעיר״ ברטנה ומאז הייתי נתון כל־כולי לתנועה זו. השתתפתי במושבת־קיץ ראשונה של ״החלוץ הצעיר״ בווהלין, בעיירה ברסטצ׳קה, שבין מדריכיה היו: חומה חיות ז״ל ומשה ברסלבסקי ז״ל מארץ־ישראל. מושבה זו חיסנה אותי מבחינה רעיונית, שחררה אותי מלבטים וספקות, אשר מצאו בטויים בשירים שכתבתי אז ובהשתפכויות שלי ביומני האישי. את ״החלוץ הצעיר״ ראיתי כמוצר המציאות היהודית בעיירה ודבקתי בו בכל מאודי ונפשי.

יצאתי להכשרה בקלוסובה ומשם לסמינר העולמי של החלוץ בוורשה בהנהלתו של יצחק טבנקין. משתתפי הסמינר הזה היוו אחר כך את הקבוצה הפעילה של התנועה החלוצית. התפזרנו לפי תכנית מרכזית לאזורים השונים. תחילה עבדתי במרכז החלוז הצעיר – במח׳ האירגון – ולאחר מכן נשלחתי לגוש ״תל־חי״ בנְיָמֶן ופעלתי למען אירגון הסניפים של ״החלוץ הצעיר״. נדמה לי שֶאין עיירה אחת בין לִידָה ווילנא שלא ביקרתי בה בעניני התנועה, ובאחת העיירות אף נאסרתי ע״י המשטרה, שכן חשוד הייתי בעיניה בפעילות קומוניסטית.

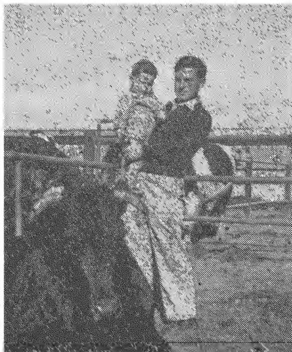
לימים נבחרתי כמזכיר של גוש ״תל־חי״ אשר ראה עצמו כמי שנועד ליישב את הגליל העליון, ואכן בעלותי ארצה, באוקטובר 1933, עם רעייתי שרה, שאף היא היתה מפעילי התנועה, הלכנו ישר ל״איילת השחר״, שם התרכזו אנשי גוש ״תל־חי״ מפולין.

צעדים ראשונים בארץ.

חלומנו התגשם. הפרק הסוער של הפעילות התנועתית בחו״ל מצא את ביטויו בהליכתנו לגליל העליון, ל״איילת השחר״. נרתמנו בעולו של המשק, במאמץ הבנייה, בסיקול השדות והכשרתם לעיבוד ונטיעה, בקידוחים לגילוי מים, בשמירה בש־דות, בהגנה, ואף נמניתי עם הנוטרים המגוייסים.

ככל עולה חדש בימים ההם – פקדו אותנו הקדחת, הדיזינטריה ומחלות העור. נבחרתי לתפקידים שונים: מזכיר המשק, גזבר, עורך העתון הפנימי וכו׳, ובטוחני כי עמדתי כראוי במבחנים אלה. לצערי הרב, נקלענו למשבר מסויים שהביא בסופו של דבר לעזיבתנו את המשק.היתה זו עזיבה מצערת ומכאיבה לנו ולמשק. במבט לאחור צר לנו שלא עמד לנו כוחנו לגבור על הקשיים השונים ונאלצנו לעזוב, אך נשארנו קשורים למשק בכל נימי נפשנו עד היום הזה. הננו רוחשים תודה עמוקה לחברים שאמרו לנו באסיפת הפרידה – ״כל אימת שתרצו לחזור – המשק פתוח בפניכם״ – דברים אלה עודדוני כשיצאתי מתוסכל ונבוך לדרך חיים חדשה.

רעייתי קיבלה עבודה בבית־ספר לילדים עזובים ב״כפר עבודה״ ליד נהלל, בראשותו של המחנך הדגול ד״ר לובינסקי, שנתמך ע״י מוסדות הועד־הלאומי. קיבלנו דיור במוסד זה ועברנו עם הבן

שמואל גולדמן עם בנו הבכור באיילת־השחר

ואִמה של אשתי, הניה, לגור שם. רציתי להצטרף למושב "בית־שערים" אך חסרו לי 50 הל"י שהיו דרושות לצורך זה, ובשום אופן לא השגתי הלוואה לשם כך ורעיון המושב נגנז.
לאחר מכן, הציע לי מנהל המוסד להחליף מורה שחלה בבית־הספר של הכפר, בתנאי שאקבל את אישורו של פרופ' שליט, ראש הוועד המפקח של בית הספר. לאחר שיחתי עם פרופ' שליט קיבלתי מכתב המלצה אל מנהל המוסד, המאשר את קבלתי לעבודה.
כמורה לספרות, תנ"ך והסטוריה פִּיתחתי פעולה חִינוכית בקבוצות הנוער שהיו במוסד, בני גילים שונים. שילבתי אותם במסגרת הנוער העובד, יצרתי קשר עם משפחותיהם, ובעזרת חברים אחדים מהקיבוצים שבסביבה יצרתי קשר בין הקבוצה המבוגרת של נערי המוסד עם בני גילם בישובי הסביבה וקֵרבתי אותם להווי חדש של חיים, לעבודה ויצירה, במקום החיים שהִכירו ברחוב ממנו באו.
עבודה זו נתנה לי סיפוק וקורת־רוח ונראה היה לי אז שיעודי הוא פעילות חִינוכית. עזרה ניכרת ועידוד לעבודה זו קבלתי מידי דוד כהן ז"ל, איש הנוער העובד.
אני שמח לציין שקבוצה מן הנערים החניכים אף הצטרפה לקבוצים ועד היום הם חברים שם.
עם פרוץ מלחמת העולם השניה והתארגנות הצבא הבריטי נתפסו בתי המוסד, שגבל עם שדה התעופה, ע"י הצבא הבריטי, ונאלצנו לעזוב את המקום, לעבור לחדרה, ומשם, אחרי תקופת מעבר, למקומו הקבוע שליד מושב "חרות". לרגל מצב זה השתנו פני המוסד והרכב הילדים, והחלטנו לעזוב את עבודתנו זו. עברנו לראשון־לציון, מקום שם הייתי בתחילה מנהל אגודת הצרכנים, ולאחר זמן־מה נבחרתי כמזכיר מועצת פועלי ראשל"צ. רעייתי עבדה בתחילה בסרִפנד ולאחר מכן בגן־ילדים של "אירגון אמהות עובדות".
בפעילותי באגודות הצרכנים חִיפשתי דרכים כיצד לקרב את צבור העובדים למוסד הצרכני שלו ובתקופה ההיא של חוסר עבודה מצאנו פתרון למצוקה ע"י אספקה לפועלים חקלאיים אשר קיבלו מצרכיהם בהנחות מיוחדות. בפרק זמן זה אף נבחרתי כחבר במועצת הקואופרציה הצרכנית והייתי חבר במועצת העיריה של ראשל"צ.
שנות עבודתי כמזכיר מועצת הפועלים הוקדשו לשני תחומים: גיבוש חברתי של ציבור העובדים, ע"י הקמת מוסדות תרבות ופעילות חינוכית. ייזכר לטובה המזכיר לעניני תרבות, הסופר מרדכי טביב ז"ל, שפעל רבות בשטח זה. התמסרתי להקמת מוסדות צִבור ואף התחלנו בהקמת שכונות פועלים בעזרת מוסדות ההסתדרות והמרכז החקלאי ודאגנו לקבלת הלוואות לפועלים שלא היו להם הסכומים לתשלום ראשון.
ביתנו בראשל"צ היה בתקופה ההיא בית פתוח לעולים שהגיעו מרטנה, ובמידה מסויימת תודות לחמותי הניה ז"ל, שראתה זאת

כיעוד שלה לעזור בקליטת אנשי רטנה בארץ.

השנים 1946־47 היו שנים של מצוקה כלכלית וחוסר עבודה וצפוייה היתה סכנה של סגירת מפעלים קיימים נוספים. בין היתר גם קואופרטיב ״גביש״, שהעסיק הרבה פועלים, עמד להיסגר. מתוך ראיית הסכנה הצפויה לציבור העובדים במקום, הצעתי לבעלי ״גביש״ להקים שותפות שווה בין העובדים במקום לבין הבעלים, ולעובדים הבטחנו הלוואות למימון המניה, שכל חבר היה צריך להשקיע בקואופרטיב זה. מגמה זו התבססה על ההנחות:

א. שעם הקמת הקואופרטיב יוטבו היחסים בין העובדים ונותני העבודה.

ב. פריון העבודה יעלה.

ג.העובדים יהיו שותפים שווים בהנהלת החברה ויקלו על הבעלים בנשיאה בעול בתקופה ההיא.

בעלי ״גביש״, שמאד לא רצו לסגור את המפעל שהיה יקר להם, נענו להצעתי וצריך הייתי לגייס את עזרתן של נשי העובדים ולהסביר להן כי אם לא ישוקם המפעל צפוייה לבעליהן תקופה ממושכת של אבטלה.

המאמצים נשאו פרי, התוכנית יצאה לפועל. גייסנו את הסכומים הראשונים שהיו דרושים למנייה והשותפות קמה. לשמחת כולם חל מפנה לטובה והחלה תקופת צמיחה.

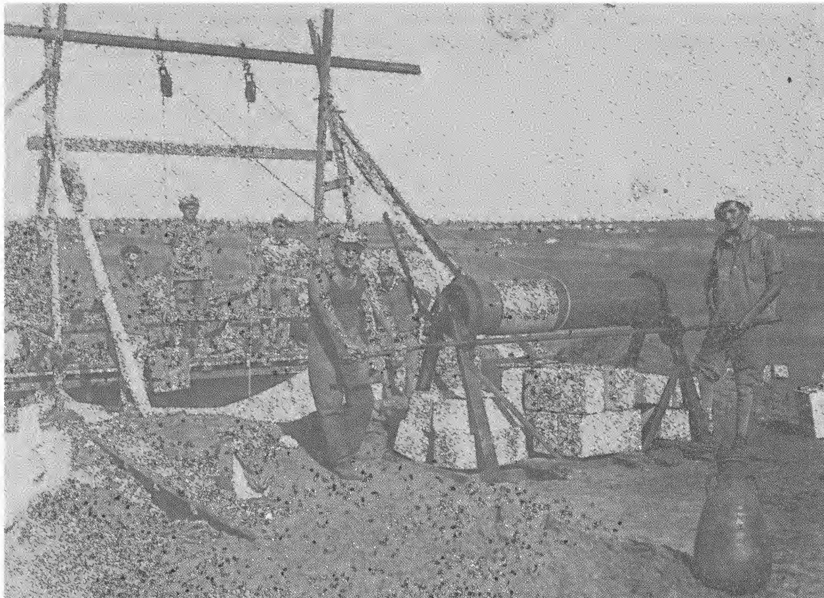
ניסוי מוצלח זה של ״גביש״ והרצון להמשיך בדרך זו של שותפות בין הון פרטי לקואופרטיבים של פועלים על בסיס של 50:50 חייב את מרכז הקואופרציה להביא נושא זה להחלטה עקרונית של הועדה המרכזת של ההסתדרות.

בדברי בפני הועדה המרכזת הגנתי על הדרך הזאת כאפשרות רחבה להבטחת תעסוקה לפועלים במפעלים כושלים בתקופת מצוקה זו, ואולי גם כדרך להרחבת רשת הקואופרציה היצרנית בכלל.

הועד הפועל של ההסתדרות נתן ברכתו לדרך זו ומרכז הקואופרציה החל לפעול בכיוון זה. בדצמבר 1947 הוזמנתי למרכז הקואופרציה כחבר המזכירות ואחד התפקידים הראשיים שנמסרו לי היה טפול במפעלים משותפים של הון פרטי וקואופרטיבים של עובדים, במסגרת תפקידי כמנהל אגף המתכת.

בתקופה זו הוקמו: ״המלחים״, ״פליז״, ״קרפומן״, ״מעלית״, ״קרן־אור״, ואחרים. מכאן נולדה גם השותפות בין ״אמפא״ ו״הארגז״ המהווה את קונצרן ״אמקור״.

עשר שנים עבדתי במרכז הקואופרציה ובדצמבר 1957 סיימתי את עבודתי, ומאז ועד היום הזה אני מנהל בית החרושת ״אמרון״ בהרצליה השייך לקונצרן ״אמקור״, מפעל המעסיק כ־200 עובדים, ובעיקר בייצוא של קטלנים ומכשירי־יוניזציה לכל ארצות תבל. מפעל זה הגיע בשנה האחרונה 1982 – ל־6 מליון $ יצוא, וכן הוא מייצר מקלטי טלוויזיה לפי ידע חברת ״נורדמנדה״.

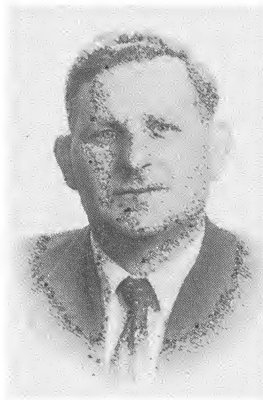

רטנאים בקידוח בארות בסביבת הרצליה

חברי התנועות החלוציות נפרדים מראש הקן **משה דרוג** לפני עלותו לא"י

סיפורו של שמחה לביא (לקר)

בן עשרים הייתי כשעזבתי את רטנה בדרכי לארץ ישראל. מפעם לפעם עולים בזכרוני מראות שונים מהעיירה, ואחדים מהם – תמונות נוף בעיקר – ניסיתי להביא כאן, בטור הסמוך לשורות אלו. אולי משום שנפרדתי מרטנה בחודש דצמבר אני רואה אותה תכופות כשהיא טבועה בשלגים של חודש זה. כאשר עזבתי את העיירה היתה לי מעין הרגשה של השתחררות ממועקה, כאילו יצאתי ממנהרה שבקיצה השני מהבהב אור שמסמן לי את הדרך בה אלך. ניתנה האמת להיאמר, כי לא רק אורות ראיתי ברטנה. תיסמונת של גבאות, כפייה, התנשאות וכדומה היתה בולטת מאד בחיים הציבוריים של היהודים שם, וגם בהיותי ב״החלוץ״ ובתנועת הנוער התמרדתי נגד כל מיני סיפטומים שלא נראו לי אז. עצם העובדה שעליתי לא״י לא היתה דרך הצנורות הרשמיים והמקובלים אז, יש בה כדי להעיד על נסיונותי לעמוד ברשות עצמי, לא להזדקק למוסדות, לפלס לי דרך בכוחות עצמי. עובדה: לא הלכתי במסלול השגור כבר אז, וכנראה שנטייה או תכונה זו שלי, דבקה בי גם בהיותי בא״י.

בחודש אדר לשנת תרצ״ג הגעתי לארץ ישראל כשבאמתחתי כתובת של אחד מראשוני הרצליה, שקרוביו בחו״ל ביקשוני למסור לו ד״ש.

ביום השלישי לשהותי בארץ החלטתי לנסוע להרצליה כדי למסור דרישת השלום. הרהרתי לעצמי: תוך כדי נסיעה זו אזין את עיני בנופי הארץ ואולי גם אמצא אחיזה כלשהי בעבודה תוך כדי שיחה עם האנשים שאליהם הופניתי.

הדרך מתל אביב להרצליה נמשכה כשעתיים. תחילה בכביש הצר המוביל לפתח תקוה ולאחר מכן בדרך עפר שמשני צידיה השתרעו פרדסי השרון והישובים: רמתיים, מגדיאל, כפר־סבא ורעננה. הרצליה נתגלתה לעיני לא כפי שתיארתי אותה בדמיוני. הבתים נמוכים מאד ומרוחקים זה מזה, הרחובות בלתי סלולים, הכל היה עדיין במצב של התהוות, שהרי אין לשכוח כי אותה שנה היתה הרצליה כבת עשר בלבד.

כשירדתי מהאוטובוס של קואופרטיב ״השרון״ מצאתי את עצמי מול בית שעליו התנוסס שלט: קופת מלוה וחסכון של העובדים״. אותה שעה יצא מפתח הבית איש נמוך־קומה, ולשאלתי היכן מתגורר האיש שאליו אני מביא דרישת־שלום, השיב כי הוא יביא אותי עד פתח ביתו. היה זה בן־ציון מיכאלי, מנהל קופת

שמחה לביא

נופי־ילדות

מים רדודים, גומא וסוף,
להקות בעלי־כנף במעוף.
הפריפט המלפף
ביובליו השנים
את עיירת־הולדתי
בירוקת־המים.
על קרקע טחובה,
שחורה ומשוסעת
בצל הביצה גונחת, משוועת,
בין ברקנים, חוחים וקוץ
כמעט תמיד מתבוססת בבוץ
כזאת אזכרך
מימי ילדות ונעורים,
דפים לבנים וגם עכורים.

אביב
צחור שלגים מחוררים
מקרני שמש עזים
כסדינים מצהיבים מיושן ועָש;
קרחונים נבקעים,
מתנגשים וניתזים
מתנפצים על גשרים ברעש.

שלג נמס, נמהל וזורם
עם קרח
נעלמו מזחלות
מרתמות הסוסים.
עם נהר פריפט
כל צֶבֶר ניסן הַיֶּרח
נסחף עם סודות חורף
כמוסים.

סמיכה הביצה ברחובות,
כעיסה תופחת דביקה, ממארת,
לא יצלחו חמה ורוחות
ליבשה – היא נשארת.
סימן־היכר היא לעיירה
בפרוס אביב – זו העטרה.

קיץ
האפיק החוצה לאורך הישוב,
מימיו עמוקים, זורמים וזכים.
את גדותיו פוקדות הלוך ושוב
הכובסות והחובטות בכבסים.

לא הרחק מהגשרון הארוך
והצר –
תל בודד כאילו עלה מהנהר.
"מלצס" כינוהו, אַתר־רחצה
מים רדודים, עמוקים למחצה.

ומנגד כרי "ריסקס"
כסוסי־דשאים
למען תגַדֵלנה בהמות התנובה,
ועצים בודדים, שלוחי־עפאים
לבלות, להתעלס,
לעשות אהבה.

בין "הולינקי" ו"ינטל"
מסלול היה לשחייה ושייט,
ובימות־קיץ, בין־הערביים,
לאורך הגדות, ציפו ללקוחות
עלמות בריאות וחנניות
מחלפות שערותיהם כפישתן.

מלווה ואיש מועצת הפועלים המקומית, שגילה התעניינות ב"ח־לוץ" (כך נקראו אז העולים הירוקים...),הציע לי להישאר בהרצ־ליה ואף השיג עבורי חדרון בביתו של אחד הפרדסנים בהרצליה שהיה בנוי על גבעה, ובשיפוליה, מתחת למסד הבית, היה חדר קטן שהתאים למגורי איש אחד. תמורת 50 גרוש (חצי לא"י) רכשתי ספה אצל אחד השכנים וכך בלי־משים ומבלי שמוסד כלשהו דאג לקליטתי, הפכתי לתושב הרצליה.
בשעות הערב של אותו יום נכנסתי למועצת הפועלים המקומית. נתקבלתי שם בחמימות רבה כאילו הייתי אחד מאנשי המקום. הוברר לי אחר כך, כי "הפטרון" שלי ליום אחד, מיכאלי, הספיק כבר לספר לחבריו במועצה על העולה החדש שהגיע למושבה, שמדבר עברית רהוטה, בקי במתרחש בתנועת העבודה ובהסתד־רות, שמנסה להיקלט בהרצליה.
בו במקום ובו בזמן נרשמתי בהסתדרות ובקופת־חולים ונאמר לי, כי עלי לבוא למחרת היום בשש בבוקר ולהמתין לשני חברים אשר איתם ובהדרכתם אעבוד בפרדס.
מצוייד בטוריה שניתנה לי בהשאלה, התיצבתי במקום שנקבע ונפגשתי עם המדריכים שלי. היו אלה: פסח קרסנוגורסקי (יפהר), שברבות הימים כיהן כראש עירית הרצליה, ופנחס צוקר (אילון), המכהן עתה בתפקיד ראש עירית חולון. שניהם היו פעילים בציבור העובדים בימים ההם, בהתנדבות מלאה, כפי שהיה מקובל אז, ואילו לפרנסתם עבדו אף הם בפרדס. וכך התחלתי בעבודתי הראשונה בארץ – עידור והתקנת "צלחות" סביב גזעי העצים לצורך השקייה.
לא ארכו הימים ונזדמנה לי עבודה בקידוח בארות־מים. קפצתי על "המציאה" הזאת שכן היה בה להקל קצת על הגב שלי, שהעידור בטוריה לא היטיב אתו, וכן גם על הכיס שלי, כי שכר העבודה היה כפול כמעט . הייתי נוסע יחד עם צוות פועלים מיומנים לאתר הקידוח בטנדר, ובמשך יום העבודה כולו הייתי כמעט סגור הרמטית בתחתית הבאר הנקדחת. כתום העבודה מדי יום הייתי מטפס על מעלות הסולם, יוצא לאוירו של עולם, נושם שוב אויר צח וסופג את הריחות המשכרים של פרי ההדר המלבלב ו"מתחיב בנפשי" כנאמר בפרקי אבות, שהרי הייתי אומר בלבי "מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה"...
בפרוץ מאורעות תרצ"ו העתקתי את מקום מגורי לאיזור ג' שעל הגבעות, יחד עם אשתי והרך הנולד, בני יגאל, שהיה אז בן 6 שבועות. שכני וידידי היו מעתה: משפחת מבוביץ', אביה של גולדה מאירסון ז"ל ומשפחת ליפשיץ. שתי משפחות אלו הגיעו מאר"הב בשנות השלושים ואין לומר שהארץ האירה להן פנים בימים ההם. זמן־מה עבדתי כפועל קבוע בפרדס של משפחת ליפשיץ.

העבודה המפרכת ביום וחובת השמירה בלילות כדי למנוע התנכלויות מצד הערבים בכפרים השכנים, לא הרתיעו אותי. נאחזתי באיזור ג' כי הרגשתי חובה להיות שותף לעול, למאמצים

ולמאבקים של התושבים במקום. מנדל ליפשיץ, שהיה חבר־נעורים של אבי ז״ל, היה ידיד־נפש שלי. עבדתי כפועל קבוע בפרדסו.

באחד מימי קיץ תרצ״ז הוקם בקירבת הישוב שלנו כפר שמריהו, והבשורה כי בקרוב יתחילו לסלול את הכביש המחבר בין שני הישובים הפיחה בנו אמונה ועידוד רב. ציבור הפועלים במקום, שעיקר פרנסתו היתה על הפרדסנות, ציפה למקורות פרנסה נוספים, כי ענף המטעים היה אז במשבר רציני. הפרדסים היו ברובם צעירים וטרם הניבו פרי וצריך היה מידה גדולה של סבלנות ואורך־רוח וחלוציות כדי להתמיד בישוב זה למרות התנאים הכלכליים הקשים. האיזור בו גרתי היווה רשות מוניציפ־לית נפרדת מהמושבה הרצליה. כשהגיעו הדחפורים כדי לסמן את תווי הכביש העומד להיסלל עמדו פועלי המקום בתוקף על זכותם לעבודה מלאה. מועצת פועלי הרצליה התעלמה מתביעתם זו ורצתה לפרוש את חסותה על מקום עבודה זה למרות שהישוב שעמד לקום לא היה בתחום השיפוט שלה. נוצר איפוא עימות בין הפועלים בשני האיזורים. אני הייתי חצוי בנפשי בסכסוך זה. מצד אחד נמניתי עם הדוברים בשם פועלי המקום, ומאידך נדבקתי בנוסטלגיה מסויימת לגבי המושבה הרצליה – התחנה הראשונה שלי בארץ. הבעתי דעתי בעד פשרה בין שני הגושים הנצים, ודעתי זכתה לתמיכה ניכרת. ברם, עם התחלת הסלילה של הכביש לכפר שמריהו נסתיימה למעשה התקופה ״החקל־אית״ שלי. המעסיקים שלי, משפחת ליפשיץ הנ״ל, לא יכלה לשאת בנטל ההוצאות לפיתוח הפרדס שלהם וחזרו למקום שממנו באו – ארצות הברית. לא ארכו הימים והתחילו בעקירת העצים מהפרדס.

מני אז עשיתי לעתים תכופות ״הסבה מקצועית״. עבדתי בסלילה, בהובלת מכבש, בבניין, במחצבות ״אבן וסיד״, בשיווק ובייצור. תמיד שאפתי להיות עצמאי ובלתי תלוי, ועתה, לאחר תקופה של חמישים שנה בארץ, יכולני לסכם ולומר: הגשמתי שאיפתי זו. דבר אחד עלי להדגיש: אף פעם לא הסתפקתי בעבודה לשם פרנסה. הייתי פעיל ב״הגנה״, בצה״ל ובמישורים שונים. אני גאה על עברי, על תרומתי הצנועה לבנין הארץ, על המשפחה אשר הקמתי ועל כל מעשי למען הזולת.

סתיו

בשלהי קיץ, בחודש אלול
מצהיבה הביצה כשלכת.
מתקדשת באויר זך, צלול –
ל״ימים נוראים״ מזדככת.

בין ״דרלינקה״ ו״ינטל״
הגשרים השניים,
המסלול שהמה
כמחצית השנה
גם שם מידלדלים
באפיק המים –
נחלשה התנועה
מאילוצי העונה.

בעיירה עצמה
החמה מסתתרת
מאחורי מעטה ענן
גשמי־סתיו, תחליף האדרת
בלובן בוהק כבירח חשון.

חורף

רטנה העיירה על מיקומה:
חסרה עורק וחמצן לנשימה.
שלג, כפור וכל הרוחות –
לא מנעו איכרים באים
מכל האורחות.

דוהרים סוסים,
מושכות מזחלות,
ליריד, לשוק, למקח וממכר.
ואנחנו, הנערים,
מחליקים על נהר קפוא –
זה הבידור וזה האתגר.

מתחממים הזקנים
ליד התנורים
ואנו, הנוער,
מתחממים בשירים,
שבוקעים בערבים
מהמעונות ו״הקנים״
בהם טיפחנו וחישלנו נעורים.

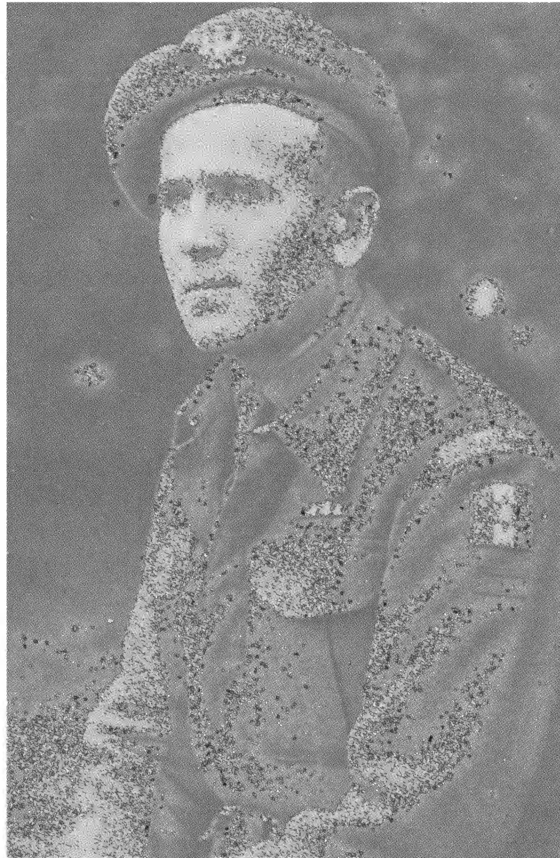
סיפורו של אליהו פיינטוך

בעודי ילד נתיתמתי מאבי וסניף ״החלוץ״ ברטנה היה לי בבחינת בית שני. עברתי הכשרה בברנוביץ׳, בפלוגת קיבוץ ״שחריה״, ולאחר מכן הייתי בקוברין, ומשם עליתי ארצה, כשהתחנה הראשונה שלי היא – קיבוץ רמת הכובש. 8־7 חודשים הייתי בקיבוץ זה ולאחר שעזבתי אותו עבדתי זמן קצר בכפר־סבא, בעבודות חקלאיות שונות, ועברתי להרצליה. התחלתי לעבוד בקידוח בארות. מני אז ועד שפרשתי לגימלאות, לפני כמה שנים, המשכתי בעבודה זו. קדחתי בארות־מים בכל חלקי הארץ, מדן ועד באר־שבע, והייתי יכול לספר את תולדות בארות המים בכל הארץ.

קידוח בארות בימים ההם אינו דומה כלל לקידוח בארות בזמננו. אז נעשתה כל העבודה בידים ממש, בלי מכונות. הייתי יורד לעומק 50 מטר מתחת לאדמה ועד עתה אפשר לגלות בגופי סימני חבלות שונות, אך נדמה לי, כי היתה לי אז הרגשת סיפוק גדולה יותר משיש לי עכשיו, אם כי מבחינה חומרית לא חסר היה לי אז כשם שלא חסר לי עתה, שום דבר. לא פעם התנפלו עלינו ערבים בזמן שהיינו מכתתים רגלינו למקומות הקידוח, לא פעם הייתי חוזר מהעבודה עם חבלות קשות, אך כל אלה לא העכירו את רוחי. הייתי תמיד שמח בחלקי. אפשר להגיד כי בשבילי לא היו המלים ״העבודה היא חיינו״ שיר שהושר אז בארץ בבחינת מלים סתם, אלא תוכן־חיי.

אליהו פיינטוך (ראשון משמאל למטה) עם חיילים מהבריגדה באיטליה

א. פיינטוך כחייל בצבא הבריטי

החל משנת 1938 הייתי חבר ב"הגנה" והייתי מראשוני המתגייסים לבריגדה. עברתי אימונים בארץ ואחר כך המשכנו באימונים באיטליה, ובתום האימונים נשלחתי לחזית. נפצעתי ושבועיים שכבתי בבית־חולים איטלקי. שש שנים תמימות הייתי בבריגדה וחזרתי לבארות המים שלי...

כשהתחילה מלחמת השחרור התגייסתי לצבא ההגנה לישראל ובמשך כשנה וחצי הייתי בחיל התותחנים ולחמתי במקומות שונים בארץ. יכולתי, אולי, לבחור בקריירה צבאית, אך העדפתי עבודה במקצוע שלי. הקידוחים היו חלק מישותי, מהוויתי. עצם ההרגשה, כי אני מזרים מים חיים לישובים חדשים ושוממים, הגבירה את אהבתי לארצנו. גם עתה, כששמיעתי לקוייה, אני שומע בהקיץ ובחלום את המיית המים השוקקים. איזו הרגשה נעימה היא זאת!

כמעט כל שנותי בארץ עברו עלי במושבה הרצליה (בשבילי נשארה הרצליה תמיד מושבה – גם כאשר הסטאטוס החוקי שלה השתנה והיא הפכה לעיר...) ואני רואה לי זאת כזכות שהבת הראשונה שנולדה בהרצליה (וגם שמה הרצליה) היא אשתי. ארשתי לי את הרצליה, ארשתי לי לעולם.

סיפורה של צ׳רנה גבעוני (גרינשטיין)

לא שפר עלי חלקי בימי נעורי ברטנה. בגיל צעיר מאד נכנסתי לעול העבודה. הפרנסה היתה בצמצום, אמי ניהלה את החנות שלנו, ואני ניהלתי את הבית שהיו בו חמישה ילדים, ולא היה זה מן הדברים הקלים. לא יכולתי איפוא לבקר בבי״הס ככל בני גילי, אך זכיתי לכך שהמורה קצקר נתן לי שיעורים פרטיים בבית – ואכן היתה זו זכייה גדולה. לא אפליג בשבחו, כי ודאי עשו זאת רבים, אך יורשה לי להדגיש, כי גם כמורה פרטי היו לו לקצקר יתרונות רבים. ההוראה לא היתה בשבילו בבחינת ״קר־דום לחפור בו״. הוא ראה את עצמו אחראי לידע ולהשכלה של תלמידו, ומסירותו לא ידעה גבול.

בערבים הייתי משתחררת מעול הבית ומוצאת פורקן לעצמי בסניף ״החלוץ הצעיר״, שנמניתי עם מייסדיו. היה כנראה משהו מיוחד בסניף שלנו, ואין זה מקרה שכל שליח מארץ ישראל שנזדמן לרטנה, היה רוצה לשוב ולבקר בסניף זה שלנו. אברהם גרבוב ז״ל, אברך ואחרים, הטביעו בסניף את חותמם המיוחד, והוא לא טושטש גם לאחר שהם עלו ארצה. שיחק לי מזלי ולאחר חמישה חודשי הכשרה בקיבוץ ״תל חי״ בביאליסטוק בשנת 1932 – קיבלתי אישור לעליה, ולא הצטרכתי לחכות שנים לסרטיפיקט כי כבר באפריל של שנת 1933 עליתי.

זכור לי היטב יום הפרידה שלי מרטנה. כל החברים והחברות שבאו להיפרד ממני, ולא כל־שכן בני המשפחה שלי, בכו. עד היום איני יודעת אם היה זה בכי תמרורים או אולי דמעות־שמחה על שזכיתי לעלות. אם כי העליה שלי השאירה ״חור״ ניכר בבית – לא היתה התנגדות לעליתי, וגם אבי, שהיה חסיד קרלינאי נאמן, לא הביע התנגדות לצעדי זה.

באחד במאי של שנת 1933 הגעתי לנמל חיפה ובו ביום נשלחנו לקיבוץ נען, שלא מזמן התנחל ונזקק לתגבורת מחו״ל. כאן הכרתי את חניכי הנוער העובד הארצישראלי, שהיוו את הגרעין הראשון של הקיבוץ, ועמדתי על סגולותיו המיוחדות. כשנתיים הייתי בנען ונאלצתי לעזוב את המקום, כי הידיעות על המצוקה של משפחתי ברטנה לא נתנו לי מנוח. הייתי מוכרחה לעזור להם. עבדתי זמן־מה במטבח הפועלים ולאחר מכן עברתי לחולון ועבדתי בבית חרושת ״לודזיה״. מדי חודש בחדשו הייתי שולחת למשפחה ברטנה 2 ליש״ט, ובימים ההם היה זה סכום מכובד, ועל כל פנים הביא הקלה רבה למשפחתי בחו״ל. גם לי היתה קורת־רוח מעצם ההרגשה שיכולתי לסייע למשפחה.

תשע שנים עבדתי ב״לודזיה״ ולאחר מכן המשכתי במפעל־אריגה קטן יותר.

כששים איש היו במשפחה שלי על כל שלוחותיה – ורק אני לבדי נשארתי.

שמחה לביא

אירגון יוצאי רטנה בישראל

אירגון יוצאי רטנה בישראל נרשם כאגודה עותומנית בשנת 1960, אך פעילותם של יוצאי רטנה בישראל התחילה למעשה שנים רבות לפני כן. ניתן לומר, כי כבר עם עליתם של שלושת הצעירים הראשונים מרטנה התחילה פעילות זו, ומרדכי גפן, משה שטרן ושמואל מרדר היוו את הגרעין הראשון ואת הכתובת הראשונה לאנשי רטנה שבאו אחריהם לארץ ישראל. הם היו מקור המידע הראשון על הארץ לעולים מרטנה, הם קיבלו את פניהם של עולים נוספים מעיירתנו והגישו סעד, עצה טובה והכוונה לכל מי שנזקק לכך. ואכן, לא מעטים נזקקו. האחווה והריעות שאפיינו את היהודים ברטנה – היוו גם בארץ את אשיות קיומנו. כל רטנאי שעלה היה מודע לכך, כי יש לו עם מי להתייעץ ונצח רטנה היהודית לא יכזב...

כשפרצה מלחמת העולם השניה ולאחר שהסתננו הידיעות הראשונות על המתרחש בשטחי הכיבוש הנאצי, היו יוצאי רטנה בארץ נתונים במועקה נפשית גדולה. חסרי־אונים היינו, לא יכולנו להגיש עזרה, אך היינו דרוכים לכל אות־חיים משם, לכל ידיעה על ניצולים. אליעזר הלד, שמחה לביא, שרה שוורץ־גינזבורג, חיה יונסוביץ' (מתל אביב), שרה ושמואל גולדמן (ראשון לציון), מרדכי גפן, משה שטרן ומשה גוטמן (כפר סירקין), משה דרוג (נתניה) ואחרים עמדו בקשר מתמיד לצורך מידע, עצה ויזמה לפעולות, בינם לבין עצמם וכן גם עם בני העיירה שלנו בארץ ובתפוצות: אמריקה, קנדה, ארגנטינה. הפעילות הזו הניבה פרי ראוי לשמו. בכל מקום שבני רטנה נמצאו שם, הוקמו ועדי־עזרה שהתרימו את בני עירנו. הכספים שרוכזו הועברו לארץ ע"ש מרדכי גפן, שמואל גולדמן ושמחה לביא.

בשנים 45־1944 הגיע כבר אלינו מידע אמין על גורלם של בני עירנו ובמיוחד לאחר שהגיעו לארץ ישראל בני עירנו יעקב בנדר, אריה וולק ודניאל מרין במסגרת היחידות של צבא פולין החופשית שהוקמו על אדמת רוסיה והועברו על ידי בעלות־הברית למזרח הקרוב. הסיפורים שלהם המחישו את מימדי האסון האיום ודרך־היסורים של השרידים. בשלהי המלחמה נוצר קשר עם כמה ניצולים וביניהם שלמה פרלמוטר ומשפחת שטיין־גרטן, והתמונה היתה ברורה יותר.

בראשית שנת 1946 התחילו להגיע ראשוני הניצולים מעמק־הבכא, וביניהם פרטיזנים ולוחמים שהצליחו לאחר תלאות רבות להבקיע לעצמם דרך לצרפת, איטליה ועוד ארצות, ומשם הפליגו בספינות מעפילים. כל איש הביא את סיפורו המיוחד (וסיפורים אלה כלולים גם בספר הזה) ואנחנו ישבנו מתוחים, דרוכים ודוויים

אביבה

אני מודה לכם אבא ואמא!

להורי מרדכי וזלדה גפן
(נכתב במלאת יובל שנים לעלייתו של אבי ארצה.)

כבר חלפו 50 שנה מאז עלותכם ארצה, ובכל פעם שאני רואה אתכם – הרטנאים – בהתכנסכם יחד, אינני יכולה שלא לשאול את עצמי: מה מחזיק אתכם שנים רבות כל־כך ביחד?
רק בני עשרים הייתם כשעזבתם מאחריכם את העיירה הנידחת ההיא – רטנה – וכבר מלאו יובל שנים לחייכם פה בישראל, ומהו הכוח הזה שמקרב אתכם זה אל זה, שנים כה רבות, רבות יותר ממספר השנים שחייתם שם בצוותא? האם זו העֶרגָה לשנות־הנעורים היפות שלכם? מדוע מתעוררת השמחה הגדולה והכנה הזאת, כשתייר יוצא רטנה מגיע מאמריקה לביקור אחרי

ולא נותר לנו אלא לבכות את יקירינו ולנסות לעזור לכל אלה שנזקקו לעזרה כלשהי.

נראה לי שלא תהיה בכך משום הפרזה אם נקבע, כי עמדנו במבחן כל המשימות והצרכים הדחופים. ניצולי השואה הרגישו כי יש להם כתובת ונמצאו פתרונות מתאימים לבעיות קליטה של יוצאי רטנה, בהתאם למקצועותיהם ונטיותיהם, וכל אחד מאתנו ניסה לעשות כמיטב יכולתו למען שהפתרונות יימצאו, מי ברוב ומי במעט.

השלב הבא בפעילות האירגון היה — הנצחת כל הקדושים, אנשי רטנה שנפלו. מיבצע ההנצחה הראשון התנהל ביזמת משרד הדתות, ובמרתף השואה על הר ציון בירושלים נחקק שם עיירתנו על לוח שיש לזכרון־עולם. לאחר מכן הצטרפנו למפעל ההנצחה של הקרן הקיימת לישראל ונטענו ביער הקדושים חורשה של 1000 עצים ע״ש קדושי רטנה. חורשה זו שימשה במשך כמה שנים כמקום להתכנסות ביום השואה והגבורה ליוצאי רטנה בישראל.

למעגל הפעילות הצטרפו 3 חברים נוספים: שלמה פרלמוטר, ישראל חייט, ניצולי השואה, וכן גם זאב גרבוב שעלה מארגנטינה. ראוי לציין במיוחד את חלקנו בהקמת ״היכל ווהלין״. מרדכי גפן, זאב גרבוב ושמחה לביא ייצגו את האירגון שלנו במועצת ה״היכל״, רכשנו חדר בשיתוף עם ארגון יוצאי קמין־קשירסק ב״היכל״ זה, והדבר סימל את הקשרים ההדוקים שהיו בחו״ל בין שתי העיירות השכנות ואת קשרי המשפחה הרבים שהתרקמו בין יהודי רטנה וקמין־קושירסק. החדר הזה משמש ליוצאי שתי העיירות מקום לפגישות, לאזכרות ולהתייחדות עם זכר משפחו־תינו שנספו.

באלול תשי״א פירסם האירגון את החוברת ״יתמות״ — דפי זכרון לקהילת רטנה, וכשהופיע בארגנטינה ספר הזכרון לעירנו ביידיש, שיתפנו פעולה עם עורכי הספר ויוזמיו ועשינו כמיטב יכולתנו כדי שהספר יגיע לכל יוצאי רטנה בישראל.

ועד האירגון שוקד על עריכת האזכרות השנתיות ויום י״ג באלול הוא היום שנקבע לאזכרות אלו. בשנת 1980 מצאנו דרך הנצחה נוספת והצבנו מצבה לזכר קדושי רטנה בבית־העלמין בגבול בת־ים וחולון.

לא החמצנו ולא הזנחנו את מצוות העזרה ההדדית — פשוטה כמשמעה — והקימונו קרן הלוואות ליד האירגון, שהגישה סיוע בצורת הלוואה ליוצאי רטנה שהיו במצוקה כלכלית, לצורך דיור או שיכון וכיו״ב. את פעילותה של הקרן הזו ריכזו במסירות ובנאמנות מרדכי גפן, שהיה המוציא והמביא העיקרי, ומורשי החתימה היו הח״ח משה גוטמן ז״ל ויבדל לחיים ארוכים זאב גרבוב. במשך תקופה של כשלושים שנה נענתה הקרן לכל הפניות אליה על ידי הלוואת סכומים סבירים בלי ערבים ובלי ריבית מקובלת בשוק וגבו מהחברים רק תשלום סמלי מינימאלי לכיסוי השירותים של הבנק. בזמן האחרון פחתו הפניות להלוואות

עשרות שנים, או כשעולה חדש מגיע מעבר למסך הברזל, אחרי שאיש לא שמע ולא ידע על קיומו? הרי גם אני גדלתי עד שנות בגרותי בכפר־סירקין, גם לי היו ידידים וחברים קרובים בשנות ילדותי ונעורי, אבל מרגע שעזבתי את הבית, וכל אחד מאתנו הקים את משפחתו באשר הקים, אין אנחנו מתראים, אלא לעתים נדירות, באופן מקרי בלבד, או בכנסים מאורגנים של אחד לעשור שנים, וגם זה שלא ביוזמתנו.

ואני תוהה ביני לבין עצמי: מדוע אצל אבא ואמא שלי, ואצל עוד קומץ של חמשים־ששים רטנאים, זה שונה? מדוע הם חוזרים ונפגשים בכל הזדמנות, זה מירושלים וזה מעפולה, זה מחיפה ואחד אפילו ממטולה? בכל חג או שמחה, או להבדיל, בעת צער ואסון, חוזרים ומתראים בלבביות כה רבה? כל אחד מעודכן על מה שנעשה אצל האחרים כל ימות השנה, ועל בניהם ונכדיהם, על דאגות פרנסה, על מחלות ושאר בעיות. ולא רק ידיעה פאסיבית יש כאן, אלא גם היחלצות לעזרה בשעת הצורך. אם זו עזרה כספית או נפשית, אם זו תמיכה פיזית או עידוד בשעה קשה.

כשאני חוזרת ושואלת את עצמי, יש לי הרושם שיש לדַבָּר שתי תשובות:

האחת — היתה שם איכות חיים שונה, כפי הנראה. היו שם ערכים, שאנחנו — הדור השני והשלישי — קוראים להם היום ״גלותיים״, כמו עזרה הדדית ובית פתוח, וקירבה של לשון ותרבות, ושל חינוך משותף ב״חדר״ ובבית־הספר ובתנועת־הנוער, וזכרונות של הווי משותף ונופים אחרים ואקלים אחר. וכל הדברים הללו — על מנת לשַמֵר אותם, יש לשוב ולהיפגש שוב ושוב, להסתופף איש בקרבת רעהו, להזכר, לספר ספורים ובדיחות. על מנת לחזור ולהחיות אותם, על מנת שלא יִמָּחו.

דבר שני, המקרב, לדעתי, את האנשים הוא האובדן. על פי הספורים שעליהם גדלתי מפי אבא ואמא, וקודם לכן מפי סבתא ינטה ז״ל, אני יודעת בבירור שמבחינה פיזית אין הרבה אל מה להתגעגע. לא פאר רב ולא הדר עזבו

(עובדה המעידה על התבססות החברים מבחינה כלכלית־משקית) והחברים, רובם ככולם, הגיעו למסקנה, כי הגיע הזמן לנצל את הסכום שהצטבר בקרן לשם פרסום ספר עדות וזכרון על העיירה שלנו בעברית, למען ידעו גם בנינו ונכדינו, ששפת יידיש אינה שגורה בפיהם ולפיכך אין הם יכולים להזדקק לספר שהופיע בארגנטינה, מה היתה רטנה היהודית וישאבו מהמעיין אשר ממנו שאבו, כדבר המשורר, אחינו המומתים. היזמה להוצאת הספר הזה נתקבלה באהדה ובהערכה והמערכת עשתה כמיטב יכולתה כדי לשתף בו את כל מי שהיה לו מה לתרום לספר. אנו רואים זאת כגולת הכותרת של פעילותנו ואנו מקווים כי עשינו כמיטב יכולתנו כדי להנציח ולשקף את מורשתה ועברה של הקהילה היהודית ברטנה.

חברי ועד האירגון בתקופה האחרונה הם: משה דרוג (יו"ר), מרדכי גפן (גזבר), חיה גרבוב, שמואל גולדמן, זאב גרבוב, שמחה לביא, שלמה פרלמוטר.

מאחוריהם. העוני והדלות היו במקרים רבים מציקים ביותר, אבל גם אלה אבדו בשואה. והכאב שבאובדן הדברים, אפילו היו עלובים ביותר, אינו מרפה. עצם העובדה שכל העיירה הזאת נמחתה מעל פני האדמה, ועמה הלכו למוות מאות אנשים קרובים ויקרים, כל זה מאחד ומקרב את הרטנאים בישראל יחד, כאילו על מנת לשמור על גחלת אחרונה, שלא תאבד.

ובתוך כל המהומה, שכולנו שרויים בה בהווה, הקירבה הזאת שבינכם – הרטנאים – היא כמו אוד מוּצָל מאש, שימשיך ויאיר כל עוד אתם עומדים על רגליכם ונושמים וחיים. ועל כך אני רוצה להודות לכם, אבא ואמא שלי וכל שאר הרטנאים.

אחד הקירות ב"היכל ווהלין"

3/XI/45

פגישת הנציגים בבית סורקין, השתתפו:

יוסף ווינשטוק, מאטי ווינשטוק, משה שטרן, משה גוטמן, גלדה פיינשטוק,
שרה פבור, שמואל גולדמן, ליבה גרינשטיין, משה דרוג, שמחה לויק
אליעזר הלר, שרגא גינזבורג

<u>סדר היום</u>

ריכוז שמות הנשארים בחיים.
דרכי העזרה.

שרה – אליעזר מודיע שנאסף סכום של 5000 דולר לעזרה.
בועדה שם ישנן שתי דעות א) להקים את המצבות בעירה.
2) לעשות משהו כאן.

משה דרוג – המצב לא ודאי, אולם מטרת הנשארים בחיים להגיע ארצה,
לכן יש לרכז את הכספים משם וגם מכאן למטרות
עזרה לאלה שיבואו וכן לעזרה לאלה שנמצאים בדחק.

משה גוטמן – יש להודיע לחברינו באמריקה שקמה מוסד או ועד
ע"י קדושי רטנה. יש להקים קשר עם כל אלה שחותמים
לבוא הנה.

משה דרוג – להתנגד לשיגור אדם לשם.

מאטי – לרכוש קרקע למטרת שיכון לבאים

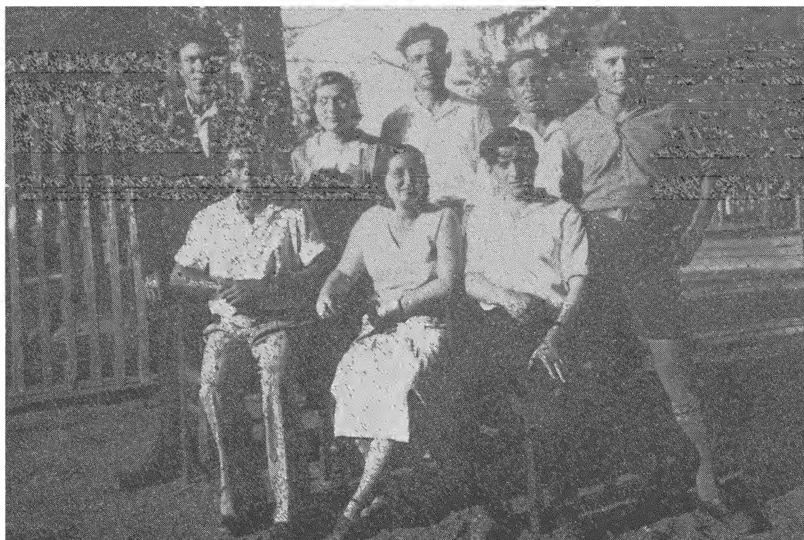
משה – חושב שהעזרה צריכה להיות ממשית – עזרה ראשונה לסידור
האנשים שבאו.

אליעזר – המקור הכספי הוא צפון-אמריקה. שם קיימות חלוקי דעות.
יש להתקשר עם אמריקה לברר את האמצעים הכספיים. כן
לשאול דעתם. יש להתקשר עם אנשינו בארגנטינה וביתר הארצות.

דף מתוך הפרוטוכול מישיבת הועד בשנת 1945 שדנה בעזרה לניצולים מרטנה

יוצאי רטנה באזכרה ב"חורשת רטנה" ביער הקדושים בהרי ירושלים

פגישה של העולים הראשונים מרטנה בפתח־תקוה: שרה ושמואל גולדמן, משה גוטמן, שמחה לביא,
מרדכי גפן, שמואל מרדר, משה שטרן

קבוצה של ניצולי־השואה מרטנה באזכרה לקדושים בגרמניה (1946). בין המשתתפים: קמינצקי וליברמן שעלו לא"י, אברהם בָרג (נפטר בארה"ב), יוסף שטיינברג ומלכה יונביץ (קנדה)

פגישה של יוצאי רטנה בישראל עם דובה ושלמה כהן מחו"ל

המצבה לזכר קדושי רטנה בבית־העלמין בחולון

אנשי רטנה ליד "היכל ווהלין", בו הוקדש חדר לרטנה – קמין קשירסק

זאב גרבוב

רטנאים לעולם רטנאים הם

חז״ל אמרו: ״עתידה ארץ ישראל להתפשט על פני כל הארצות״, אך מסתבר כי גם עיירה קטנה כרטנה שלנו מתפשטת ומתפשטת... מי שמטיל ספק בכך – עשוי להשתכנע מהאפיזודות המתוארות להלן, שכולן קושט־דברי־אמת.

מעשה שהיה במשה דרוג, איש רטנה, שנסע במכוניתו המרווחת לישיבה דחופה במוסד שנימנה על הנהלתו. משהתקרב לראשון־לציון מעכב אותו שוטר ממשטרת התנועה, ופוסק קצרות ונמרצות: אדוני, אתה נוסע במהירות שלמעלה ממאה ק״מ לשעה, תואיל בבקשה לתת לי את רשיון הנהיגה שלך וכל המסמכים. אני רושם לך דו״ח. הוציא משה דרוג את ראשו מבעד לחלון המכונית, התחיל להסביר משהו לשוטר התנועה, אך משהציץ שוטר התנועה בפניו של הנוסע עלה חיוך על פניו והוא אמר: היתכן? משה דרוג, בנו של ר׳ אברהם דרוג מרטנה, יזלזל עד כדי כך בחייו? כלום היית נוסע גם ברטנה במהירות כזו בעגלה רתומה לסוס ״פגר״ כחוש?

משה דרוג נדהם והשוטר ראה צורך להוסיף הסבר כלשהו: אינך מכיר אותי? מה פלא בדבר, שהרי כשאתה עלית ארצה הייתי אני זאטוט בן 8 בערך. איש רטנה קשה לו לרשום דו״ח־תנועה לבן העיירה שלו, אך ראה הזהרתיך: סע לאט ובזהירות!...

ומעשה שהיה בשמואליק גולדמן כשכיהן בתפקיד מזכיר מועצת הפועלים בראשון־לציון. יושב לו שמואליק במשרדו, מהורהר ועצוב. חוסר העבודה במושבה (אז היתה ראל״צ מושבה) גובר והולך והיום אמורה להתקיים הפגנה של פועלים ליד משרדי מועצת הפועלים. העובדים לא באו לעבודה והציעו גם לו לוותר על נוכחותו במועצה בשעת ההפגנה, אך הוא לא היה מוכן לקבל עצה מסוג זה. הוא מוכן להידיין עם המפגינים, יש לו מה לומר להם, הוא לא חסך מאמצים לצמצום חוסר העבודה.

בעודו שקוע בהרהורים אלה הגיעו כבר לאוזניו הקריאות ״לחם ועבודה״ מפי המפגינים שהתקרבו לבית מועצת הפועלים. שמואליק הציץ בחלון וראה את המוני המפגינים כשבראשם גבר צעיר וחסון, שמשמיע הוראות ופקודות. שמואליק יצא ממשרדו, נעמד בפתח הדלת החיצונית, מוכן לקדם את פני המפגינים ולומר להם את אשר יש לו לומר, אך המנהיג של ההפגנה השמיע קודם כל את דברו הוא, ודווקא ב״מאמע לשון״ – יידיש. הוא הורה למפגינים להפסיק בקריאות ״ברויט און ארבעט״ ונשא נאום

חוצב להבות על מצוקתם של העולים החדשים ועל ההכרח במעשים דחופים מצד המוסדות כדי ליצור מקורות תעסוקה. דבריו נאמרו ביידיש ווהלינאית עסיסית, שהיתה מוכרת מאד למזכיר מ.פ. ראשון לציון. שמואליק ניסה לומר את דברו ולהציע שהמפגינים יבחרו בנציגות שלהם כדי לדון יחד על האמצעים שיש לנקוט בהם, אך הרוחות השתלהבו והמפגינים לא רצו לשמוע את דברו. אותה שעה הבזיק רעיון בראשו של שמואליק. הוא פנה למנהיג המפגינים ואמר לו: "שמע נא, חבר, היידיש שלך מזכירה לי מאד את העיירה שלי."

– "איזו עיירה?" – שאל מנהיג ההפגנה.

– "עיירה קטנה בווהלין, ושמה רטנה" – השיב שמואליק.

– "אתה מרטנה?" "לא יתכן!"

שמואליק השיב בנחת: "כן, אני מרטנה, בנו של שמאי גולדמן, אם השם הזה אומר לך משהו".

לשמע הדברים האלה ניגש ראש המפגינים אל שמואליק, חיבק אותו, ואח"כ פנה למפגינים בקריאה: "חברים הפסיקו לצעוק! יש כאן עם מי לדבר! נבחור משלחת שתשב יחד עם מזכיר המועצה ותדון כיצד לחסל את חוסר העבודה!"

ובעוד שמואליק עומד ותוהה על המיפנה שחל פתאום, הוסיף ואמר לו אותו צעיר: אני מכפר דאטין, לא רחוק מרטנה, ובעודי ילד הייתי בא תכופות לרטנה כדי להתארח בבית דודי ואלי לייונט. בתקופת המלחמה הייתי פרטיזן ולחמתי בנאצים. ברצוני שתדע, כי מעתה יש לך משענת נאמנה בציבור הזה, ועל אנשי רטנה אפשר לסמוך!"

אותו בוקר היתה צפיפות גדולה במרפאת קופת־חולים ברחוב רוטשילד בפתח־תקוה. בכניסה הראשית עומד פקיד ומקבל את כל הבאים בחיוך ובברכת בוקר טוב, בהתאם לסדרים החדשים שהנהיג "הסדרן" איש רטנה לשעבר. בפנים, ליד הדלפק, יושב משה גוטמן, אף הוא איש רטנה, ומשגיח על סדר חלוקת הפתקים לרופאים. לאוזניו של "הסדרן" או המפקח, הגיעו צעקות שנשמעו בפנים. הוא נכנס פנימה וראה, כי אשה גוצה עומדת ליד שולחנו של משה גוטמן וצועקת: "באתי במיוחד ממושב נחלים, אני מוכרחה לבקר אצל רופא נשים, עוד לא חלבתי את הפרות בכפר ויש אוטובוס מנחלים לפתח תקווה רק פעמיים ביום. תן לי מספר לרופא נשים".

גוטמן, שהיה מסור בלב ונפש לקופת־חולים, טען באוזניה, כי המיספרים לרופא הנשים אזלו, והרופא מסרב לקבל חולים מעל לנורמה שנקבעה, אך דבריו אינם משכנעים את האשה. משהגיעו הדברים לאוקטבות גבוהות, ניגש "הסדרן" אל האשה וביקש שתתן לו את פנקס החבר שלה. משהציץ בפנקס אמר לה:"חכי רגע, ננסה לראות מה אפשר לעשות למענך".

הוא ניגש לגוטמן ואמר לו בשקט:"משה, הרי אשה זו היא

מרטנה, תן לה את המיספר שנועד למקרים דחופים ביותר״.
התחייך משה לשמע הדברים, נתן לאשה מיספר לרופא־נשים ותוך־כדי־כך אמר לה: למה לא אמרת לי, כי את יוצאת רטנה? מי את מרטנה?

– ״איזו רטנה על ראשך?״ – השיבה האשה – שם משפחתי ר ט נ ר , וזה הכל״.

–״ הפעם סידרת אותי – אמר משה הרטנאי לסדרן, איש רטנה – והאשה עם המיספר ביד נתחייכה אף היא. מעולם לא תיארה לעצמה שיש איזה קסם בשם המשפחה שלה...

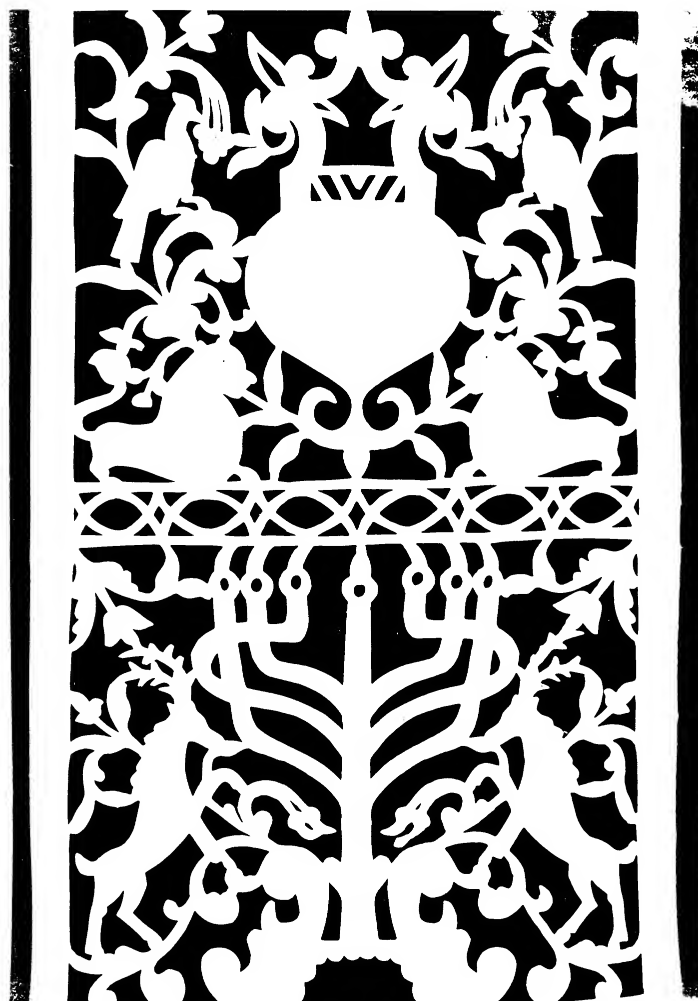
ועוד אפיזודה אחת, שאילולא שמעתי אותה במו־אוזני־לא הייתי מאמין, כי אמנם כך היו הדברים.

יעקב וולנטה שנתגלגל מרטנה לדנוור שבקולורדו (ארה״ב) מתהפך על משכבו בלילות וחלום אחד חוזר אליו כמעט מדי לילה. הוא רואה את עצמו עם הנץ החמה בגינת הירקות של מלניק הבורסקאי, כשהוא תולש קלחי תירס ומחביא אותם בשק. לפתע מרגיש הוא כאילו צבת לופתת את ערפו ועל גבו נוחתות מכות חזקות עד ״שיכול לראות את סבתא שלו״, כפי שהיו אומרים ברטנה. הוא מפנה את ראשו ורואה את שלום מלניק, שהיה מבוגר ממנו בשנתיים, שמוכן כבר להנחית עוד מהלומה אחת, אך למראה פניו של יעקב שנתכרכמו מאד, הירפה ממנו ואמר לו: ״חשקה נפשך בתירס שלנו, מה?. יעקב ברח כחץ מקשת, אך כשהיה כבר במרחק ניכר ממלניק הכריז: ״חכה, חכה, עוד אגמור אתך את החשבון ביום מן הימים. לא תצא נקי מידי ולעולם לא אשכח לך את המהלומות!״

לאחר שכמה לילות חוזר אליו ״החזיון״ הזה, מחליט יעקב: אין זה אלא אצבע אלוקים, הוא מוכרח לסיים את החשבון עם מלניק, שלפי מיטב ידיעתו נמצא עתה בניו־יורק. הוא מספר לאשתו על החלטתו לנסוע לניו־יורק לצורך זה, ואשתו האמריקאית מלגלגת לו:״השתגעת, לצאת למסע כזה כדי ״לסיים עניין״ מלפני ששים שנה. רוח שטות נכנסה בך!״.

אותו לילה הוא חולם שוב אותו חלום, והוא מחליט: תהי דעתה של רעיתו כאשר תהי. הוא מוכרח לנסוע. הזמין מקום באוירון, ולמחרת היום, כשרחובות ניו־יורק מכוסים שלג עד צואר, הוא מגיע עד פתח ביתו של שלום מלניק. בטרם צלצל בדלת מהרהר הוא אם יושיט לשלום את היד כרגיל, או שמא יוריד עליו מיד מהלומה חזקה, כזאת שספג ממנו לפני 60 שנה בגינת הירקות ברטנה...

הוא מצלצל, ואת הדלת פותחת אשה בעלת ארשת פנים נאה ושערות לבנות. היא מופתעת מביקור של שחרית ביום מושלג כזה, ושואלת אותו לחפצו. ינקל משיב: באתי במיוחד מדנוור שבקולורדו לראות את בעלך שלום. עניין רציני לי אליו״. האשה מסבירה לו, כי בעלה אינו בקו הבריאות והוא עדיין מנמנם. ״אין

דבר – אומר ינקל – תעירי אותו, כי הענין אינו סובל דיחוי. תגידי לו שיהודי מרטנה בא לראותו״. לאחר כמה דקות יוצא מהחדר הסמוך יהודי כפוף־גב, באנפילאות של חורף וסודר כרוך לצוארו. ינקל מכירו מיד: זהו שלום, שלום זה שכיבד אותו במהלומות ברטנה. הוא פוסע לקראתו. שניהם מכירים אחד את השני, מתחבקים ומתנשקים ולאחר מכן, חובט יעקב קלות על גבו של שלום ואומר לו: ״הנה פרעתי את החשבון. אמרתי לך אז ברטנה, כי לא אשכח לך את המהלומה שהורדת עלי כשתפסת אותי עם התירס בגינת הירקות שלכם. עתה לא יבעיתני יותר אותו חלום חוזר ונשנה.״

״אני מאושר לראותך בביתי״ משיב לו שלום ומצווה על אשתו להגיש תקרובת כיד המלך לכבוד האורח החשוב מדנוור שבקולורדו. הרעיה המופתעת עושה את רצון בעלה. כטוב לב האורחים בכוסית ויסקי הסביר שלום לרעייתו מה פשר ״הענין הדחוף״ שהביא לביתם את האורח מקולורדו...

דבורה ואברהם בֵּרג ליד מצבה לזכר הקדושים בגרמניה

על הפעילות הציבורית
של יוצאי רטנה בארגנטינה

סתם־יהודי בארגנטינה עלול לחשוב כי רטנה זו שלנו היא כרך גדול שאוכלוסיתו היהודית הגיעה ודאי לרבבות, ובדידי הווה עובדה. פגשתי אי־פעם יהודי מצ׳אקו, המרוחקת אלף ומאתים ק״מ מבירתה של ארגנטינה, ואגב שיחה, כשסיפרתי לו שמוצאי מרטנה, אמר לי: איזה מין עיר היא רטנה זו, שהרי אין לך כמעט מוסד ציבורי יהודי בארגנטינה, שאנשי רטנה לא יתפסו בו עמדה!... ואכן כך הדבר בימינו, אך לא כך היה לפני עשרות שנים.
אני עצמי הגעתי לארגנטינה בינואר 1937. לבטים, ספקות והתרוצציות רבות ליוו את צעדי הראשונים. עוד בטרם דרכו רגלי על אדמת ארגנטינה התחילו ההתלבטויות שלי: איך אוכל להסתגל לחיים בלי יהודי רטנה, בלי קן ״השומר הצעיר״, בלי כל ההווי הזה של עיירתנו, שהיה חלק בלתי נפרד מישותי? אחי שהקדים להגר לארץ זו, קיבל אותי בנמל ועם החיבוק הראשון ידעתי: גם כאן יש רטנה, כי זה היה החיבוק של אמא ושל אבא, חיבוק של אדם שמבין לנפשך ומוכן לעזור.
הרטנאי הראשון שנזדמן לי היה איסר קמינסקי. לא הכרתי אותו קודם, אך כששמעתי כי הוא בנם של יצחק ודינצ׳ה קמינסקי, הרגשתי מיד כי ״נתח״ של רטנה לפני. איסר היה כבר אז בבחינת מוסד שעל פיו ישק דבר בקרן הקיימת, בליגה למען ארץ ישראל העובדת ובעוד תחומים של פעילות ציבורית. המרכז שלו היה לנוס בפרובינציה של בואנוס־איירס, אבל הוא הקרין משם על עיר הבירה... הכל ידעו, כי בעיני איסר חשובה הפעילות הציבורית יותר מאשר עניני הפרנסה שלו, שהם רק דבר שולי כביכול. במשך הזמן נפגשתי עם ישראל הוניק, אליהו כהן, ברטה כהן, שלמה כהן, ל. בקלר, דוד גולדין, ברלה פוקס ויעקב פוקס, אליעזר פייגליס, א.י. רייף, יהודה קונישטר – כל אלה יוצאי רטנה שהתרכזו בעיירה לנוס שאוכלוסיתה מנתה כחצי מיליון תושבים.
בשנת 1938 הגיע לארגנטינה גם משה הוניק, היישר כאילו מחוות־ההכשרה בצ׳נטוכובה, לאחר שלא הצליח להשיג סרטיפי־קט לארץ ישראל, ואף הוא צלל מיד למים האדירים של הפעילות הציבורית, תוך כדי חיפוש אחר מקורות פרנסה לגוף־חיפשנו גם מקורות פרנסה לנפש. עם כל ידיעתנו, כי השארנו ברטנה משפחות שמחכות לסיוע שלנו – הקדשנו זמן ומאמצים לדברים שאינם קשורים בפרנסה. ברטנה פעלנו למען הקרן הקיימת במסירות – המשכנו בכך גם בלנוס, כשאיסר קמינסקי הוא היו״ר, אליהו כהן – הגזבר, זאב גרבוב – המזכיר ופעילים בועד עוד אנשים מרטנה: מ. הוניק, ד. גולדין, ל. בוקלר, א. פייגליס,

איסר קמינסקי

יוצאי רטנה בארגנטינה

הגעתי לארגנטינה בשנת 1924, אך ההגירה מרטנה לארגנטינה התחילה שנתיים לפני כן, ועם בואי לשם היתה כבר במדינה זו קבוצה של יוצאי רטנה, שהמצב הנואש ברטנה וחוסר הסיכויים למצוא אחיזה בחיים כפו עליהם את ההגירה לארצות שמעבר לים. משפחתי התגוררה בקובל החל משנת 1917 וטבעי היה איפוא שבארץ החדשה אחפש קירבתם של יוצאי קובל, אך איני יודע משום מה נמשכתי דווקא ליוצאי רטנה: בן־דודי נח כהן וחבריו: יעקב ראג, יואל ריכטר, חיים־יוסף גוטמן, יוסף רייסקי, שפטל מלניק, יעקב טוקר, מרדכי טליזון, יואל איידס ואחרים. מרבית הרטנאים התגוררו בעיר הבירה בואנוס־איירס, אך היו ביניהם

צבי ויוסף בובר מרטנה, ומקום כלשהו השארנו גם לבני עיירות אחרות... והוא הדבר בליגה למען א״י העובדת. בני רטנה הם השאור שבעיסה, הרוח החיה, הכוח המניע, ולצדם מהגרים מקרוב באו מעיירות אחרות שבווהלין ובפוליסיה.

חזית חשובה אחרת היתה – החזית החינוכית. היו אז בלנוס שלושה בתי־ספר יהודיים קטנים ובכל אחד מהם כמה עשרות תלמידים. אנחנו, הרטנאים, חניכיו של קצ'קר לשעבר, ניסינו להמשיך בדרכו בישוב שהיה מרוחק ת״ק על ת״ק על ת״ק פרסות מרטנה, ובראש וראשונה – לעשות משלושה בתי־ספר קטנים בי״ס אחד גדול ורציני. הקמנו בית־ספר לתפארת ע״ש חיים נחמן ביאליק וגן־ילדים ע״ש חנה סנש. כדי שלא לקפח יוצאי ערים ועיירות אחרות, ולמען הדיוק ההיסטורי, נציין כי לא רק אנשי רטנה היו פעילים בחזית חשובה זו. אחד מאלה היה קונבקה, חתנו של יוסף בובר. הוא עצמו היה מקוברין (שהיא כידוע קצת יותר גדולה מרטנה), אך כששאלוהו מניין הוא־היה תמיד משיב: מרטנה... רצה להיתלות באילן גדול, ללמדך עד היכן הגיע פרסומה של רטנה בארגנטינה. בשנת 1938 הוקם המועדון בשביל כל הנוער היהודי בלאנוס, והיכן הוקם אם לא בביתה של דובה כהן הרטנאית, אשתו של השו״ב ר' אברהם מרטנה שנרצח בערב ראש השנה של שנת 1921 ע״י אנשי בולק בלכוביץ'. כן, בביתה התאספו הרטנאים איסר קמינסקי, נח כהן, לייבל בקלה, אליהו ושלמה כהן, משה וישראל הוניק, זאב גרבוב, אליעזר פייגליס, דוד גולדין, הרשל בבר ועוד 5־6 אנשים שמוצאם הוא לא מרטנה, וכך הוקם המועדון י.ח. ברנר (את השם הציע ישראל הוניק) ששימש דוגמא גם לישובים יהודיים אחרים בארגנטינה. הרטנאים עזרו גם להקים את אירגון הנשים הציוניות וויצ״ו ואת הועד לעזרה הדדית שבראשו עמדה דובה כהן שלנו.

בשנת 1942 הקימו שני רטנאים (משה הוניק וזאב גרבוב) את קן ״השומר הצעיר״ בלנוס לפי מתכונת ודוגמת הקן שהיה ברטנה. משה הוניק עבר לאחר זמן קצר למפלגת ״פועלי ציון״ ובמשך הזמן היה אחד מעמודי התווך של המפלגה ולזכותו יש לרשום את הוצאת הספרים ״קיום״, אשר בה השקיע מאמצים רבים וזכה לפרי־הילולים.

בשנת 1945 עבר משבר על הקהילה היהודית בלנוס (״יוניון איזראליטה״) ששימש מבצרם של המהגרים הראשונים ולא ראה בעין טובה את ה״ירוקים״ (המהגרים החדשים) – ושוב נחלצו הרטנאים לעזרה, ביצעו ״מהפיכת חצר״ ומי נבחר ל״פרזידנט״? לא אחר אלא משה הוניק הרטנאי. מני אז הפך ה״יוניון איזראלי־טה״ לנציגות כל היהודים, תמך בפעילות הציונית וביטל כל אפלייה בין ותיקים וירוקים, וכשצריך היה לבחון מועמדים לחזנות בבית־הכנסת מילאנו גם תפקיד זה (משה הוניק וכותב השורות האלו), אם כי לא היה לנו כל נסיון קודם מרטנה בתחום זה...

פרק בפני עצמו היא פעילות הרטנאים ב״קאוולער באנק״

שהרחיקו לכת ועד רסיסטנסיה הגיעו. כמעט כולם היו מחוסרי מקצוע, ובלית־ברירה נאחזו ב״מקצוע״ היחידי שהיה פתוח כביכול לכול ולא חייב מיומנות מקצועית־רוכלות, או כפי שנקרא בשפת המקום ״קוונטניקס״. היתה זו עבודה מיגעת מאד שחייבה את העוסקים בה לחזור על הפתחים ולמכור מרכולת בתשלומים לשעורין לבני הכפרים והישובים הקטנים.

מצאתי את בני העירה שלי במצב־רוח ירוד למדי. הם לא ״עשו אמריקה״ עדיין, התגוררו בדירות עלובות, 3־4 בחדר אחד, אך תנאים אלה לא מנעו בעדם מלקיים מצוות עזרה הדדית. הם אספו לחדריהם כל מהגר חדש שהגיע מרטנה וסיפקו את כל צרכיו עד שעמד על רגליו והצליח לחסוך בעצמו מאה פזות בערך, שבימים ההם היה זה סכום־עתק (שער הדולר היה אז 3־4 פזות בערך). מצווה זו שקיימו הרטנאים בארגנטינה בבני עירם היא כנראה תורשתית, טבועה בדמם, כשם שהיתה טבועה בדם הוריהם. זוכרני שאבי ע״ה לא היה עוזב את בית־הכנסת בלילות שבת עד שאחרון האורחים שהזדמנו לעיירה מצא את מארחו, כלומר בעל־בית שלקח אותו לביתו לארוחת־שבת וללינה בצל קורתו.

מורשת רטנה ניכרה היטב בעוד תחום אחד בארגנטינה – בתחום שבין אדם למקום. גם אלה מבני עירנו ש״ניתקו כל מגע״ עם הרבונו של עולם עוד בהיותם סמוכים לשולחן אביהם ברטנה – ״חידשו את הקשרים״ עם ההשגחה העליונה לאחר שהגיעו לארגנטינה. חוק בל יעבור היה להם: להשכים קום לתפילת שחרית ולהנחת תפילין, ורק לאחר מכן לצאת לעבודתם. נזכר אני באפיזודה אחת: כאשר בן־דודי אסף אותי לחדרו, אשר בו כבר התגוררו ארבעה רטנאים, מצאתי שם את חיים־יוסף גוטמן עומד בתפילת ״שמונה־עשרה״. משהושטתי ידי לשלום – לא החזיר לי שלום אלא לאחר שסיים את התפילה והגיע ל״עושה שלום במרומיו״... נוהגים היינו להזמין מקומות בבתי־הכנסת לכל חגי ישראל, ונראה לי, כי

בבואנוס איירס. הבנק נקרא אמנם על שם העיר קובל, אך עם פעיליו המרכזיים נימנו אנשי רטנה, שתרמו הרבה לביסוס המוסד ושמרו על מגמותיו הקואופרטיביות. הבנק הזה הלך מחייל לחייל ויצאו לו מוניטין ביהדות ארגנטינה. יש לציין במיוחד את מסירותם של יעקב טוקר, מוטל טלזון, יוסף בובר וא.י. רייף, האחרון עמד במשך זמן ממושך בראש הבנק ושמר עליו כעל בבת־עינו.

שלושה מרכזים היו לפעילות הציבורית של הרטנאים בארגנטינה: בואנוס־איירס, לנוס, רסיסטנסיה (מחוז צ׳אקו). בשלושתם המשיכו בשרשרת הזהב של רטנה. בין הפעילים בתחומי החינוך והתרבות יש לציין את יעקב ראג (מראשוני הצופים ברטנה), יואל שטיינברג, האחים יעקב ומאיר טוקר, חיים גרבוב וולוול רייסקי (בחוגים השמאלנים). ברסיסטנסיה הצטיינו במיוחד בפעילות ציבורית האחים יואל ואשר איידס שהקימו בית ספר וספריה

משה הוניק מקדם בברכה מטעם הקהילה את י. זרובבל בביקורו בארגנטינה

הסיבה הקובעת היתה: רצינו לחוש את טעם הבית ברטנה אשר ממנו ניתקנו, את תחושת המסורת היהודית שהיתה מושרשת בנו מימי ילדותנו.

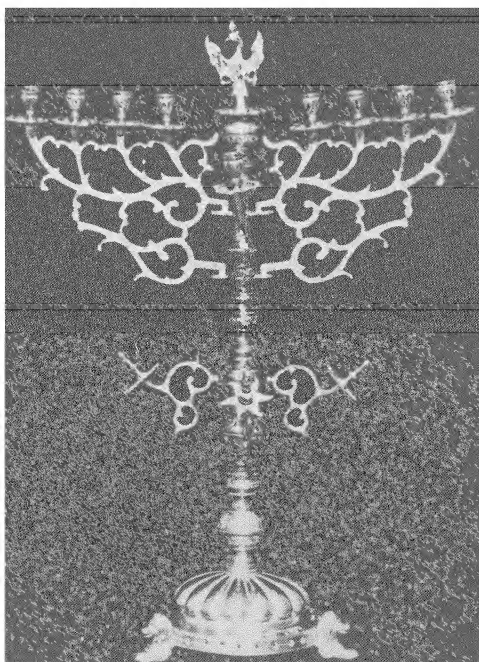
מערכת מסועפת של פעילויות ואיגודים יהודיים וציוניים היתה כבר בארגנטינה בשנות העשרים. בין אלה היתה גם פעילות ניכרת של החוגים שכינו עצמם "פרוגרסיוויים" אשר לאמיתו של דבר היו יבסקיים וניזונו משנאת ציון, תעמולה בעד בירו־בידז׳אן וכיוצא באלה. ראוי לציין, כי הנטיות היבסקיות היו זרות לרובם המכריע של בני רטנה, אם כי היו גם כאלה שנכוו בגחלתן. אין לשכוח, כי לולא ההגבלות במתן סרטיפיקטים לעליה לארץ ישראל, רבים מאתנו לא היו מגיעים לארגנטינה, אך לאחר שהגענו רצינו לטפח גם בארץ זו את הערכים שעליהם חונכנו ברטנה עיירתנו, את הנאמנות לציון עם כל המצוות המעשיות שנאמנות זו מחייבת. לא קל היה לשתול את הערכים האלה על רקע של אדמת־ניכר עם מציאות ותנאים שונים לחלוטין, אך נדמה לי כי ל א אפריז אם אציין שעשינו כמיטב יכולתנו למען שמירת הערכים עליהם חונכנו. אני והחברים שלי השקענו את כל מרצנו בפעילות למען הקרנות הציוניות השונות, היינו מיוצגים בכל הועידות והכינוסים, נשאנו את הגחלת הלוחשת של רטנה למרחבי ה"פמפה" הארגנטינאית הגדולה. תהליך ההשתרשות שלנו בארגנטינה לא היה קל כל־עיקר, אך יותר משדאגנו לגוף — דאגנו לרוח. בארגנטינה היו באותו זמן כמה וכמה סופרים ואנשי־רוח והשתדלנו לא להחמיץ אף הרצאה חשובה או מאמר מעניין שנתפרסם בעתונות היהודית, מפרי עטם של פובליציסטים רציניים כרגלסקי, בוטושנסקי ואחרים.

ה"לאנדסמאנשאפטן" היו אז במלוא הפריחה, ואנחנו, יוצאי רטנה, תפסנו את "המזרח" באירגון יוצאי קובל, ונתנו כתף לפיתוח הקופה למלווה וחיסכון, שהפכה ברבות הימים למוסד בנקאי חשוב ועל השליטה בו התנהל מאבק רציני בין

ציונים ולא־ציונים. כותב השורות האלו שימש כמזכיר ראשון של הקופה, נח כהן היה סגן נשיא ויעקב רוג – גזבר.
לאחר שהונח לנו מדאגות פרנסה והתבססנו קצת, התחלנו לדאוג למשפחות שלנו בחו״ל ע״י עזרה כספית ורשיונות הגירה לארגנטינה. גם זהו פרק שראוי היה לייחד עליו את הדיבור, אך לא נעשה זאת כאן ועתה.
מרכז חשוב ליוצאי רטנה היתה **לנוס** שבקירבת עיר הבירה, וזאת בעיקר משום שהתגורר שם אליהו מסר, שהוא עצמו מוצאו מטריסק שליד קובל. עיסוקו היה בהפצת מיצרכים שונים באמצעות רוכלים (״פעדלער״) והוא העסיק כמה וכמה מיוצאי רטנה, וכך נפתח מעין ״קו ישיר טרנס־אטלנטי״ לנוס־רטנה.
ביתו של חברנו נח כהן הפך להיות מועדון או מרכז ליוצאי רטנה ושם תוכננו פעולות שונות והועלו לראשונה יזמות ותכניות לפעילות ציבורית, שאחדות מהן מפורטות ברשימה של זאב גרבוב בספר זה.
ברבות הימים נעשתה לנוס צרה מדי לפי מידתנו ולפי ״תאבוננו״ והראשונים שפרצו את המסגרת הצרה והעבירו פעילותם לבואנוס־איירס היו: משה וישראל הוניק, זאב גרבוב וכותב השורות האלו. תצויין במיוחד פעילותו הנמרצת והעניפה של חברנו משה הוניק, ששימש בתפקידים חשובים ביותר: מזכיר ועדת התרבות של הקהילה העברית בבירה, מייסד ומנהל הוצאת הספרים ״קיום״ מיסודה של תנועת העבודה הציונית, מרכז הוצאת השנתון של הקהילה וכד׳.
לאחר הנצחון הגדול של תנועת העבודה בבחירות לקונגרס הציוני הכ׳ בהשתתפותו הפעילה של שליח מארץ ישראל (נחמן תמיר) נכללו שני חברים מרטנה ברשימת הצירים לקונגרס: אני כנציג לנוס ומאיר גרבוב כנציג רסיסטנסיה. בקונגרס אחר השתתף כציר מארגנטינה משה הוניק.
ובסיום סקירתנו זו ייאמר: רטנה לא הכזיבה גם בארגנטינה וכל הטוב שקיבלנו מרטנה נשאנו אתנו גם בימי שבתנו בארגנטינה.

בעיר שנראתה לנו אז כעיר נידחת, ולעזרתם באו אח״כ מנס וטובה אלבוים, שביתם היה פתוח לכל מהגר חדש, וכן גם מאיר ובײלה גרבוב, זליג בנדר, וולף בלובשטיין ואחרים. ראוי להדגיש, כי רבים מבניהם של יוצאי רטנה ממשיכים במסורת אבותיהם, כגון: שמואל איידס, בנו של יואל איידס (באירגון אמל״ט), האדריכל והמשורר אליהו טוקר – בנו של יעקב טוקר, המהנדס חיים־לייב פוקס – בנו של ברל פוקס, וודאי רבים אחרים שאיני נזכר בשמותיהם.
בסיכום ניתן לומר, כי בכל המוסדות היצוגיים המרכזיים של יהדות ארגנטינה השתלבו יוצאי רטנה, ובדרך זו הוכיחו, כי לא נותקה השרשרת ומה שזרעו ההורים ברטנה – קצרו הבנים בארגנטינה.

זאב גרבוב

קבלת־פנים למשה הוניק בישראל

י. קונישטר ורעיתו ומ. הוניק עם אורחת מישראל – צ׳רנה גבעוני

קבוצה של יוצאי רטנה בניו־יורק

בני עירנו בארצות הברית

על הצעדים הראשונים של אירגון אנשי רטנה בארצות־הברית מספר ב. קאהן (ברל כנצ׳ס) בספר הזכרון שהופיע בארגנטינה:

״בשנת 1906, באחת השבתות בין השמשות, התכנסו בביתו של ישראל קאהן, ברובע ברונזוויל שבניו־יורק, יוצאי רטנה שהתגוררו בברונזוויל. ביתו של ישראל שימש בימים ההם כמרכז לאנשי רטנה, כשם שהבית בפינת קלינטון־ריווינגטון שבמנהטן שימש מרכז לאנשי רטנה במנהטן. המטרה העיקרית להתכנסות זו היתה – להפיג קצת את הבדידות של הרטנאים בעיר הגדולה. אחדים מהנוכחים קראו מכתבים שקיבלו מקרוביהם ברטנה ושחיממו קצת את הלב.

באותה התוועדות הועלה לראשונה הרעיון לאגד את אנשי רטנה במסגרת חברה לאחווה ועזרה הדדית. לפי מיטב זכרוני נוכחו בפגישה זו: וולוול קרש, אליהו קליין, הירש־לייב קליין, חיים־לייב פשינסקי מהכפר ווידריניץ, שמעיה שניידר, יואל ויהודה שניידר, אבי ישראל, אנוכי, ועוד כמה רטנאים ששמותיהם אינם זכורים לי. כיו״ר נבחר וולוול קרש ואנוכי כמזכיר. כל אחד מהנוכחים שילם דולר אחד והוחלט על דמי־חבר שבועיים 10 סנט. כאשר הצטרפו לאיגוד שלנו גם הרטנאים שבמנהטן (ניו־יורק) היה צורך בשכירת אולם לפגישות שלנו. לאחר זמן־מה רכשנו בכסף שהצטבר בקופה של החברה קרקע לבית־קברות בתשלומים

אליעזר גינזבורג (בריינדל׳ס)

לשעורין וכן גם בית־תפילה ברחוב פורסייד בקומה הרביעית. במקום זה נערכו כבר מעתה ההתכנסויות שלנו. להקפות בשמחת־תורה היו מגיעים לבית־הכנסת שלנו אנשי רטנה מכל קצווי ניו־יורק וגם מחוץ לניו־יורק, והבית היה צר מהכיל את כל הבאים. ראוי לציין, כי מי שהתמסר במיוחד לעניני החברה הרטנאית היה שלום פרידמן, בנו של יודל סופר מקובל. הוא דאג שבמסגרת היכולת שלנו יקבלו עזרה כל מי שנזקק לכך וכן העביר כסף לרטנה לשיפוץ בית הכנסת, בית העלמין ועוד מוסדות. סובסידיות מיוחדות ניתנו ע״י החברה ל״מעות חטין״ לנזקקים, לרב המקומי ולעניי העיירה. מיספר החברים בשנות השיא הגיע עד 120, אך היו גם יהודים שמוצאם הוא לא מרטנה. הירשל שכנא״ס (מי שהיה מורה ברטנה) שימש עד יום מותו מזכיר האיגוד שלנו ולאחר מכן היה היו״ר דוד סובול, ובתפקיד מזכיר שימש בנו מקס סובול.

בין התקנות של החברה שנקראה ״בני ה״ר יוסף, אנשי רטנה ווהלין״ כלולות גם אלו:

– השפה הרשמית של החברה בכל הנוגע לקורוספונדנציה, הנהלת חשבונות וכו״ היא יידיש.

– מטרתה העיקרית של החברה היא פילנטרופית – להגיש סעד לנצרכים, ובמקרה מוות לעזור לאלמנה.

– היו״ר (פרזידנט) והסגן שלו חייבים לבקר חולה לפחות פעם בשבוע.

– בין כל החברים באיגוד צריכה לשרור אחווה ואחדות.

– כחברים באיגוד מתקבלים רק אנשים ישרים ומוסריים ומי שלא התחתן כדת משה וישראל לא יכול להיות חבר באיגוד״

על תקופה מאוחרת יותר ופעולות ועד העזרה של אנשי רטנה מספר בספר הנ״ל ליאון גינזבורג, בנם של יוסל ובריינדל:

״בינואר 1945 התכנסו בביתו של יעקב קוטליר יוצאי רטנה בניו־יורק כדי לארגן את העזרה למען שארית הפליטה ברטנה והסביבה. לא היו עוד אז ידיעות מדוייקות על גורל יקירינו ברטנה, אך ידענו מה גודל האסון, ועם סיום המלחמה נודע לנו כי לא נשאר זכר מיהודי רטנה. בישיבה הראשונה השתתפו: האחים זליג ואביגדור מרין, פנחס ברג, שלום מלניק, יעקב קוטליר, הודל גולדשטיין, הרי קרש וליאון גינזבורג.

התפקיד הראשון שלנו היה – ליצור קשר עם מאות אנשי רטנה שהיו פזורים בניו־יורק רבתי ובערים אחרות בארה״ב, שהכתובות שלהם לא היו ברשותנו. החלטנו לפרסם מודעות בעתונות היהודית וברדיו על הקמת ועד־העזרה שלנו וכן גם לפנות אל כל אנשי רטנה בבקשה שיעמדו לימיננו. בחרנו בועד זמני שהיה מורכב מ: פנחס בארג, יו״ר, ליאון גינזברג – מזכיר, יעקב קוטליר –גזבר וזליג ואביגדור מרין כמפקחים. ארבעה חדשים לאחר שהתחלנו בפעילות נתקבל מכתב מאברהם ברג, אחד הניצולים ואחיו של פנחס ברג, ובו פרטים על הגורל המר של יהודי רטנה. במכתב זה היו כלולים שמותיהם של 29 ניצולים מיהודי רטנה.

לוי שפירא

מורשת רַטנה במדינת קובה

הידיעה על ״ספר רטנה״ שעומד להופיע בקרוב, הגיעה אלי בנסיבות קשות ביותר. אני מרותק לכסא־גלגלים, הדיבור קשה עלי וכן גם הכתיבה, אך הייתי רוצה, ולו בשורות ספורות בלבד, לבטא את אשר חשבתי והרגשתי עם קבלת הידיעה הזו.

הגורל טלטל אותי למדינת קובה בשנת 1937. אני, כרבים אחרים, הרגשתי את חוסר הפרספקטיווה בחיים מרודים ברטנה, ואולי גם ניבא לבי את הסערה הקרובה לבוא – ומצאתי מקלט בארץ שלא היתה מרכז להגירה יהודית, מדינת קובה, שבימים ההם עוד לא היתה נתונה לשלטון בלתי מוגבל של פידל קסטרו. למרות שבשנים ההן לא הצטיינה קובה ברווחה כלכלית, למדתי את מלאכת ליטוש היהלומים והרווחתי כדי מחייתי, ואף למעלה מזה. לאחר זמן־מה שלחתי ידי במיסחר ואף בתחום זה האירה לי ההצלחה פנים. בכל המהפכות והתהפוכות שעברו על קובה ליוותה אותי תמיד מורשת רטנה שלנו. הרגשתי חובה להשתתף באופן פעיל בפיתוח החיים הציבוריים היהודיים במדינה שהיתה בה קהילה יהודית קטנה. מה לא עשינו אז?

בנינו בתי־ספר יהודיים, הקימונו בניין לתיאטרון, ספריה ציבורית, אולם תרבות וכו׳. מורשת רטנה ציוותה עלי, גם אם היא לא ״הזדהתה״ בשמה המפורש, לתת יד לכל פעילות לאומית ויהודית, ועוד יותר הרגשתי בצוו סמוי זה לאחר שהגיעו בשורות איוב על השמדתה של הקהילה היהודית ברטנה בידי הנאצים והאוקראינים. גם לאחר המהפכה בקובה, כאשר לוחמי הגרילה עלו לשלטון, פידל קסטרו ומרעיו, המשכנו לדאוג לצביון החיים של היהודים בקובה. מלכתחילה נמניתי גם אני עם אלה שקיוו לגדולות וטובות מהמשטר הסוציאליסטי. מרבית יהודי קובה עזבו את המדינה. מ־15 אלף יהודים נשארו רק כאלפיים, אך אלה שנשארו לא אמרו נואש. צריך היה לדאוג לבית ספר יהודי בשביל כ־150 ילדים יהודיים, לבית־כנסת, לקהילה יהודית. הממשלה התירה לנו לקיים בית־כנסת, ואפילו הלא דתיים ראו צורך ללכת להתפלל, ובדרך זו להפגין קיומה של קהילה יהודית. דאגנו לשוחט, למוהל, למצות לפסח, לחג כהלכתו וכד׳. גם הספריה נשארה פתוחה ולעתים מזומנות התכנסנו שם לשיחות בעניני דיומא. כאשר לא היה מורה לביה״ס היהודי – התנדבתי להיות מורה אם כי לא היתה לי הכשרה לכך, אך נדמה היה לי, כי אני, כרטנאי, כמי שקיבל חינוך יהודי־לאומי בעיירה, מצווה לדאוג להמשך, לבל תינתק שלשלת־הזהב. לאחר מאמצים רבים הצלחתי לקבל רשיון יציאה מקובה. אנשי השלטון זכרו לי חסד ימי היותי פעיל למען המהפכה, והותר לי לנסוע לישראל, אך נשללה ממני הזכות להוציא כספי ונכסיי. ריקם יצאתי מהארץ הזאת, בלי פרוטה אחת, אך אני מודה להשגחה העליונה שזכיתי לפחות לראות את מדינת ישראל שהקימו דורות חלוצים, וביניהם חלוצים מרטנה. צר לי מאד שאני עצמי לא זכיתי להיות בין אלה, ניסיתי לבנות חיים במדינות זרות ואת ארצי שלי לא בניתי. מחמת מחלתי החמורה לא ניתן לי אפילו להזין עיניי בכל חמדותיה של ארצנו,

ל. שפירא

אנשי רטנה בקנדה הגישו לנו סיוע נאמן.
אברהם ברג הגיע לאחר זמן לארה״ב, היה פעיל מאד בין יוצאי רטנה ובצוואה שלו הוריש סכום של 5000 דולר לפעולות אירגון יוצאי רטנה. במיוחד עזרו האחים מרנץ, יצחק־לייב קוטלר, יוסף פישר וא. מ. קליין, המשורר היהודי־האנגלי. אברהם מרנץ מלוס־אנג׳לס השתתף אף הוא בעזרה כספית ניכרת. מצ׳לסי בבוסטון השתתפו פייסי קרסקר והאחים קגאן וקרש. ראוי גם להזכיר את תרומתם של סם בוקלר מדטרויט (יליד הכפר כוטושוב), האחים אברהם ומשה קמפר מטורונטו (קנדה).

יוצאי רטנה בישראל

אלבוים עמנואל (מנס), בן יצחק ומרים. נולד ב־1908. בגיל 20 היגר לארגנטינה. עמנואל עלה ארצה בשנת 1963 והוא מתגורר בראשון לציון. עיסוקו – סוכן "תנובה" ברחובות. נישא לטובה לבית פריגל. ילדיו: יצחק ורחל.

אהל רות, בת דוד וגיטל גרינשטיין. נולדה ב־1910. היתה חברת "החלוץ הצעיר" ועברה הכשרה בקיבוץ "תל חי" בלידה. עלתה בשנת 1934, השתקעה בחיפה ולמדה בקורס לאחיות מוסמכות. התאלמנה מבעלה יעקב ז"ל. עיסוקה – אחות. ילדיה: עודד (מהנדס כימאי) ודליה (פקידה)

בלטר צפורה, בת שמעון ושרה רוזנברג. נולדה ב־1915. עלתה ב־1935, נשואה לאריה. ילדיה: שולמית (מזכירה) ומשה (עורך דין). עיסוקה – עקרת־בית.

בנדר יעקב, בן אברהם ופרידה, נולד ב־1922, היה חבר בבית"ר. בשנת 1941 גוייס לצבא הרוסי. עלה ב־1943 עם יחידת הצבא הפולני (אנדריוס). אשתו – בת שבע. ילדים: אהוד, אריה ועליזה. עיסוקו – בעל נגריה בראשון לציון. היה חבר בהגנה והשתתף במלחמת השחרור ובמיבצע קדש בדרגת סמל.

בליץ לאה, בת יעקב ועדה הוכמן. נולדה ב־1940, ניצלה מהשואה ועלתה עם אמה ואחיה ב־1946. התחנכה בכפר בתיה, בעלה – יוסף, ילדים: צבי ויעקב. עיסוקה: מורה.

גרבוב זאב, בן פסח ובתיה. נולד ב־1918. חניך "תרבות" וחבר "השומר הצעיר". היגר לארגנטינה בשנת 1936 והיה פעיל שם בתחום החינוך, במג־בית המאוחדת ובהשו"הצ. עלה בשנת 1950. אשתו – פנינה לבית בובר. עובד כמפקח בקופת חולים במינהל מחוז השרון, פעיל בציבור ובמיוחד בהנצחת ערי ווהלין. ילדיו: אבינועם, יפעה וגילי.

גוטסמן יפה, בת אברהם ורבקה ברונשטיין. נולדה ב־1927, ניצולת השואה וחברה ביחידת הפרטיזנים של "דידיה פטיה". עיסוקה – חינוך מיוחד. נשואה למנחם, יליד צ'כיה.

גולדמן שרה, בת אהרון והניה פפיר. נולדה ב־1913, חניכת גימנסיה "תרבות" בקובל וחברה בתנועת "החלוץ הצעיר". עברה הכשרה בקיבוץ "תל חי" בביליסטוק ובלידה. עלתה בשנת 1933 עם בעלה שמואל גולדמן. ילדים: אהרון (פרופסור לפיסיקה), עדנה (מורה) וברוריה (עתונאית)

גרבוב יעקב, בן פסח ובתיה. נולד ב־1921, חניך "תרבות" ו"השומר הצעיר", עבר הכשרה ברובנה. ניצל מהשואה, לחם ביערות עם הפרטיזנים ובצבא הרוסי עד כיבוש ברלין וקיבל אותות הצטיינות שונים. עלה מפולין בשנת 1960 עם אשתו (הרייט) ושני בניו – ארנון (נפל במלחמת ששת הימים) וגבריאל. שתי בנותיו שנולדו בארץ: בתיה ומיכל. עיסוקו – בעל קונדיטוריה.

גויזן הניה, בת ברל וטובה קרש. נולדה ב־1916, חניכת "תרבות" והשו"הצ. עברה הכשרה בביליסטוק. עלתה ב־1947. בעלה – ראובן. ילדים: יונה ומיכה. עיסוקה – עקרת־בית.

גבעוני צ'רנה, בת יצחק וגולדה גרינשטיין. נולדה ב־1913. חברת "החלוץ הצעיר". עברה הכשרה בקיבוץ בביליסטוק ועלתה ב־1935. הצטרפה לקיבוץ נען, עברה לחולון ועבדה בבית־חרושת "לודזיה". בעלה – אריה – היה פעיל באיגוד המקצועי בחולון.

גפן זלדה, בת ברל והניה פינטוך. נולדה ב־1913, חניכת "תרבות" ומהפעילות המרכזיות בהשו"הצ. עברה הכשרה בזמושץ ועלתה בשנת 1937. נשואה למרדכי גפן, מראשוני העולים מרטנה. עיסוקה בעבר – במשק החקלאי שלהם בכפר סירקין. ילדים: אביבה (מורה בבי"ס תיכון), ישראל (מדריך ספורט) והניה (גננת).

גרינשטיין (בלגליי) יפה (שיינדל), בת יוסף וחנה ז"ל. נולדה ב־1914. היתה חברה ב"החלוץ הצעיר" וב"החלוץ", עברה הכשרה בקוסוב, עלתה ב־1939 והצטרפה לקיבוץ עין־הים. נישאה לאבא בלגליי ז"ל והקימו ביתם בקרית מוצקין. ילדים: יוסי ומירה

גולדמן שמואל, בן שמאי ובריינדל. נולד ב־1913, ממייסדי "החלוץ הצעיר" ברטנה ומפעילי התנועה החלוצית בפולין. עלה ב־1933 והצטרף לקיבוץ איילת־השחר יחד עם רעיתו שרה. שימש כחבר בעירית ראל"צ וכמזכיר מועצת הפועלים. מפעילי מפא"י ומראשי מרכז הקואופרציה. מנהל ביח"ר "אמרון".

גפן מרדכי, בן ישראל וינטה ויינשטוק. נולד ב־1910. היה חבר ב"החלוץ" ועבר הכשרה בקלוסוב. עלה ב־1929, כראשון העולים מרטנה, והצטרף לקיבוץ גבעת השלושה. היה נוטר, חבר "ההגנה" ופעיל בתחומים שונים. מהמייסדים הראשונים של כפר־סירקין יחד עם רעיתו זלדה פיינטוך, בת רטנה.

גנדלסמן טובה, בת יהודה ולאה בוקסר. נולדה ב־1923. היתה חברה ב"קומסומול". ב־1941 עזבה

את רטנה ובמשך כל שנות המלחמה היתה בברית המועצות. עלתה מפולין בשנת 1957 והצטרפה לקיבוץ עין־שמר ונישאה ליוסף. ילדים: לאה ופנינה. עובדת במשק.

גורודצקי זלטה, בת מוטל קליין. נולדה ב־1900. השתייכה בנעוריה למפלגת "פועלי ציון". התאלמנה מבעלה חיים ז"ל, מהנדס בנין. עלתה בשנת 1978.

דרוג משה, בן אברהם ורייזל. נולד ב־1909. בוגר גימנסיה "תרבות" והשו"הצ. עלה ב־1934. מראשי "המשביר המרכזי" והקואופרציה הצרכנית. אשתו: בלה (אחות). ילדים: ניצה – מ.א., דן – מהנדס, אברהם – הנדסאי.

דורנר דבורה, בת יצחק וסוסיה טיטלבאום. נולדה ב־1914, חניכת "תרבות" וחברה ב"החלוץ הצעיר". עברה הכשרה בקרינקי וביאליסטוק ואת כל תלאות המלחמה במחבואים וביערות עם הפרטיזנים. עלתה לארץ עם בעלה בשנת 1948 בספינת מעפילים.

דרוק לאה, בת אשר וריבקה. נולדה ב־1911. היתה חברה ב"החלוץ הצעיר" ועלתה בשנת 1939. היחידה ששרדה ממשפחתה שנספתה בשואה. היתה חברה בקיבוץ אלונים. בנה ושני נכדיה חיים במשק אלונים.

הלד אליעזר, בן פישל ורחל. נולד ב־1901. היה פעיל בנוער הכלל־ציוני ועבר הכשרה בקיבוץ של החלוץ הכלל־ציוני באופטוב. עלה בשנת 1938, היה פקיד ב"המשביר המרכזי" ובחברת "עמיזן". התאלמן מאשתו רוזה. היה חבר בהגנה. בתו: דבורה נשואה לדן נאות, מרצה בטכניון בחיפה.

הורביץ הניה, בת יצחק ומרים אלבוים. נולדה ב־1915. חניכת "תרבות" ו"החלוץ הצעיר". עברה הכשרה בקרינקי ובביליסטוק ועלתה ב־1935. מדריכה בבי"ס לילדים טעוני־טיפוח. בעלה – שלמה. ילדים:אילנה, עמירם (רואה חשבון) ושרונה (פקידה בבנק).

הוכמן זאב, בן יעקב ועדה. נולד ב־1939. ניצל מהשואה עם אמו ואחותו ועלו ב־1946. התחנך בכפר בתיה. עובד בתעשיה האוירית. ילדים: חגית ויעקב.

וינר אברהם, בן אליהו. נולד ב־1900. ניצל מהשואה ועלה בשנת 1950. חבר מושב עובדים בדרום הארץ.

וולק אריה, בן חיים דוד (שו"ב) וחיה. נולד ב־1922. בפרוץ המלחמה ברח לרוסיה, שירת בצבא הרוסי. עלה ב־1945 והשתקע בראשון לציון. שירת 30 שנה במשטרה. אשתו זיוה. ילדים: חיים ודליה.

ווקס בתיה, בת הרשל ואסתר חנה מילר. נולדה ב־1914. עברה הכשרה בקיבוץ דתי באוטבוצק ועלתה בשנת 1934. אלמנה. ילדיה: רפאל ומשה.

מתגוררת אצל בנה בקיבוץ לביא.

ורניק שלמה, בן יהודה לייב ורבקה. נולד ב־1918. חניך "תרבות" וחבר השוה"צ. ניצול השואה. ברח ממחנה עבודה, הגיע ליערות והצטרף לפרטיזנים. שירת בצבא הרוסי תחת פיקודם של הגנרלים פיודורוב וז'וקוב. עלה ב־1947 והשתתף במלחמת השחרור. אשתו – נחמה. עיסוקו – מנהל חשבונות. ילדים: אברהם (מהנדס) ואריה (הנדסאי).

זנדויס חיה, בת אשר וחסיה לעקאר. נולדה ב־1910, היתה חברה ב"החלוץ" ועברה הכשרה בקיבוץ "תל חי" בביליסטוק. עלתה ב־1936. בעלה – טוביה. עבדה בקו"ח הכללית. בתה – דרורה.

זסק אליהו, בן חיים וחוה. נולד ב־1916, חניך בי"ס "תרבות" וחבר השו"הצ. עבר הכשרה בקיבוץ בצ'נסטוכוב. עיסוקו – טכנאי בקואופרטיב בעמק חפר. בשנות המלחמה לחם עם הפרטיזנים ביערות. עלה בשנת 1950. השתתף במיבצע קדש. ילדים: חיים (מנהל סניף בנק) ויואב (פקח טיסה).

חייט ישראל, בן יהושע וסוסיה. נולד ב־1913. היה חבר בתנועת "העובד". ניצול השואה. היה במחנות עבודה של הגרמנים ואף הובל לתליה. קפץ מגשר לתוך נהר קפוא כדי להציל עצמו. לחם יחד עם הפרטיזנים ושירת בצבא הרוסי. היה פעיל ב"בריחה" זמן־מה שהה בארגנטינה ובשנת 1949 עלה לישראל. עיסוקו – מנהל חשבונות בחברה לאביזרי בנין. השתתף במבצע "קדש". נשוי למרים. ילדים: יחזקאל (רופא שניים), אסיה (עורכת דין).

טרונבליט שרגא, בן וולף־לייב ויוכה. נולד ב־1915. היה חבר ב"השומר הצעיר" ועבר הכשרה בוילנה. עלה ב־1935, היה חבר ב"הגנה" והשתתף במלחמת השחרור. נשוי לשושנה. ילדים: זאב ועמירם. עסוק:בנאי.

טריגובוב חנה, בת יוסף ורבקה אברך. נולדה ב־1913. היתה חברה ב"החלוץ" ועברה הכשרה ברדזיבילוב. עלתה ב־1934 ועבדה במשרד הבטחון. בעלה – יחזקאל.

טיקוצינסקי מירי (פפיר), בת אהרון והניה. נולדה ב־1928, עלתה עם אמה והילדים בשנת 1935 לקיבוץ איילת השחר. בוגרת בי"ס לאחיות ומכהנת כאחות ראשית בבית החולים "שער מנשה". בעלה – אהרון. בתם אסתר – מורה בבי"ס תיכון בבאר שבע.

ירקוני ברוך, בן חיים והינדה גרינגרטן מכפר זבלוטי ליד רטנה. נולד ב־1911, היגר לצרפת בשנת 1930 ואח"כ עלה ארצה והשתקע בקיבוץ נען.

ירקוני מרדכי, בן חיים והינדה גרינגרטן. נולד ב־1913, עלה בשנת 1938, חבר קיבוץ נען.

יונוסוביץ חיה, בת יצחק וגולדה גרבוב. נולדה ב־1912. היתה חברה ב"השומר הצעיר" ועברה

הכשרה בחלם ובמקומות אחרים. עלתה בשנת 1939 וזמן־מה היתה בקיבוץ "מסילות". נשואה לישראל. ילדים: רמה ויצחק.

כהן יהודית, בת יהודה־לייב ומלכה סנדיוק. נולדה ב־1914, חניכת "תרבות" והשו"הצ. עברה הכשרה בלודמיר. עלתה בשנת 1935 והשתקעה בקיבוץ "מסילות" התאלמנה מבעלה משה. ילדים: אבישי, רחל ואליהו.

רף מרדכי, בן נוח ומלכה. נולד ב־1915. היה חבר השו"הצ ועבר הכשרה בברנוביץ'. עלה ב־1938. התגייס למשטרת הישובים העברים ושימש כמקשר במשטרת צפת עם הסוכנות היהודית בעניני עולים "לא חוקיים". התמחה אח"כ כטכנאי רנטגן. היה חבר ה"הגנה" ומגיני הר הצופים בתקופת המצור על ירושלים. השתתף במלחמת השחרור, במיבצע "קדש" ובמלחמת ששת הימים.

כגן יהודה, בן נחום ואסתר (קלרה), נולד ב־1922. היה חבר בית"ר. ניצול השואה. לחם בשורות הפרטיזנים ושירת בצבא הרוסי. השתתף במלחמת השחרור ובמיבצע "קדש". ביקר בברית המועצות בראשית שנות השבעים, נאסר שם ונדון לעשר שנות מאסר. עיסוקיו: בעבר – פועל בנין. עתה – בעל חנות ירקות.

ליברמן אליהו, בן יעקב ובלהה. נולד ב־1921. חניך בי"ס "תרבות" והשו"הצ וסיים בי"ס מקצועי בבריסק. בשנת 1939, עם הכיבוש הרוסי, נסע ללמוד ברוסיה וגוייס לצבא האדום. עלה לאחר נדודים רבים ב־1948 עם אשתו חיה. עבד בקואופרטיב "המלחים" ועתה עובד בתעשיה הצבאית. שירת בצה"ל. ילדים: בלהה, יעל ולאה.

לוידוב אלקה, בת אהרן והניה פפיר. נולדה ב־1916 חניכת "תרבות" ו"החלוץ הצעיר". עברה הכשרה בקוסוב ועלתה ב־1935. היתה חברה בקיבוץ איילת־השחר, ונשואה לבעלה משה, מפעילי האיגוד המקצועי בת"א, ונתאלמנה. ילדים: אביבה ועדית (מורות).

לביא שמחה, בן אשר וחסיה לקר. נולד ב־1913. חניך "תרבות" ו"החלוץ הצעיר". עבר הכשרה בקלוסוב. עלה ב־1932. עבד בחקלאות ובבניין ואח"כ בייצור ובשיווק. נשוי ללילית. שירת בצבא ומילא תפקידים שונים במערכת הבטחון. ילדים: יגאל (מהנדס טייס), אשר (מהנדס אלקטרוניקה), ורחל.

מרין דב, בן פסח ומלכה, נולד ב־1920, היה חניך "תרבות" וחבר בתנועת בית"ר. עלה ב־1938. אשתו – נחמה. התגייס לצבא הבריטי בראשית המלחמה, שירת בצה"ל בדרגת סמל ר., השתתף במלחמת השחרור ובמלחמת יום הכפורים. ילדים: זיוה ואמיתי.

מרין דניאל, בן זוסיה ושיינדל. נולד ב־1909. שירת בצבא הפולני בשנות המלחמה ועלה בשנת 1945. עבד במושב בית־חנן ופעיל בענינים המשקיים של המושב. התאלמן מאשתו צפורה ז"ל. בתו – נאוה.

מרדר שמואל, בן בנימין וחנה. נולד ב־1913. היה חבר ב"החלוץ הצעיר" ועבר הכשרה בקלוסוב. מראשוני העולים מרטנה – 1932. עבד בארץ בבנין ובסלילת כבישים. ממייסדי הקיבוץ הקואופרטיבי בחיפה ומכובשי העבודה העברית בנמל חיפה, היה חבר ב"הגנה" והשתתף במלחמת השחרור. עיסוקו עתה – פקיד עמילות מכס. ילדים: בנימין, אבי וגיורא.

ניר אברהם, בן אהרון והניה פפיר. נולד ב־1923. עלה בשנת 1935 עם אמו, אחיו ואחיותיו לאחר רצח האב ביער בסביבות רטנה, נקלט בקיבוץ איילת־השחר. נשלח להשתלמות בביה"ס החקלאי במקוה־ישראל, התמחה בענף ההדרים ועסק בגידול פרי הדר. אשתו – זהבה. היה חבר בהגנה ובפלמ"ח והשתתף בפריצת ההסגר במחנה עתלית. השתתף במלחמות ישראל ושירת בצה"ל בדרגת סרן. ילדים: אילה ואריק.

עריף דבורה, בת יצחק וגולדה גרבוב. נולדה ב־1910. היתה חברה ב"השומר הצעיר" ועברה הכשרה בהרובישוב. עלתה בשנת 1935. חברה בקיבוץ "מסילות". נשואה לניסן. ילדים: אברהם, איה וגדעון.

פלנצמן אטל, בת יעקב ופרידה גוטמן. נולדה ב־1907 עלתה בשנת 1936. בעלה – אברהם. עיסוקו – עובד רנטגן. ילדים: יעקב ודני.

פרלמוטר שלמה, בן אשר ומרידה. נולד ב־1927 חניך בי"ס "תרבות". מניצולי השואה. נמלט ליערות והצטרף לפרטיזנים של הגנראל פיודורוב. למד במוסקבה וזכה להיכרות וידידות עם גדולי הסופרים היהודיים שם. עלה באנית מעפילים בשנת 1946. מוסמך האוניברסיטה בירושלים, היה מנהל בי"ס תיכון ומורה להיסטוריה. אשתו – שושנה. ילדים: מירי, דורית ואשרית.

פוצ'טר בלהה, בת איצל ואודל טרנבליט. נולדה ב־1906. אלמנה ואם שכולה. את שנות המלחמה עברה ביערות ובפלוגות הפרטיזנים. עלתה ב־1948. עקרת־בית.

פפיר אליהו, בן אהרון והניה. נולד ב־1918 ועלה יחד. עם בני המשפחה לאיילת־השחר. עבר אח"כ לקיבוץ ג' של השו"הצ ולאחר שעזב את הקיבוץ בחקלאות. אשתו – טובה ז"ל. ילדים: דרורה (מורה) דליה (ד"ר למחקר רפואי) ואשר (פקיד).

פרידלנדר שמעון, בן שלמה־טוביה ואסתר. למד בישיבות בריסק ומיר והוסמך לרבנות. עלה בשנת 1936. כיהן כרב בתיכון ב/ג בת"א וכסגן מנהל ביה"ס. מכהן כרב של ביה"כ ע"ש ברדיצ'בסקי בת"א. נשוי לצפורה. ילדים: יהודה (פרופסור לספרות) ואסתר (מורה).

פינטוך אליהו, בן ברל והניה. נולד ב־1912. היה

חבר ב"החלוץ הצעיר" ועבר הכשרה בברנוביץ'. עלה בשנת 1934 ועסק בקידוח בארות מים בקואופרטיב "מקור המים" בהרצליה. בשנות המלחמה התגייס לבריגידה העברית ושירת בה במשך חמש שנים. השתייך ל"הגנה". נשוי להרצ־ליה. ילדים: דב ובועז.

אלבוים טובה, בת דוד וגיטל פריגל. נולדה ב־1907. נישאה לעמנואל אלבוים והגרה לארגנטי־נה בשנת 1922. עלתה לארץ עם משפחתה ב־1963. עקרת בית.

קוטלר יחזקאל,
בן יצחק־הירש ומינדל. נולד ב־1922. היה חבר בהשו"הצ. בימי מלחמת העולם השניה שירת בצבא הרוסי. עלה ב־1948. השתתף במלחמת "קדש". עיסוקו – בעל משאית. ילדים: צבי ורחל.

קמינצקי שמואל, בן אהרון־יוסף ובלה. נולד 1888. היחידי שניצל מכל משפחתו תודות לידידיו האוקראינים שנתנו לו מחסה. עלה בשנת 1949 וחי בפתח תקוה. עיסוקו עד לפרישה – השחזת כלי עבודה.

קמינצקי בן־ציון, בן הרצל וחסיה. נולד ב־1927, חניך בי"ס "תרבות" וחבר ב"השומר הצעיר". מצא מחבוא אצל אוקראינים בשנות המלחמה. עלה ב־1949. מורה. למד באוניברסיטת ירושלים. אשתו – פנינה. ילדים: ראובן ואסף. השתתף במיבצע "קדש" ובמלחמת יום הכיפורים.

קרש פנינה, בת יהודה־לייב ורבקה ורניק. נולדה ב־1912. עברה את כל מוראות המלחמה. התאלמ־נה מבעלה יצחק שפירא. שנפל במלחמה כחייל בצבא האדום. עלתה בשנת 1947 עם בתה רעיה. נישאה שנית לבן־ציון קרש. בנם – יהודה.

קמינסקי איסר, בן יצחק ודינצה. נולד ב־1908. התגורר בארגנטינה משנת 1924 והיה פעיל במגב־יות, בקרנות ובמפלגת "פועלי ציון". עלה בשנת 1973 ועובד בביח"ר "אמרון" בהרצליה. אשתו –פני. ילדים: יצחק ואליעזר.

קבשניק איסר, בן יצחק־יוסף והניה. נולד ב־1912. היה חבר ב"החלוץ" ועבר הכשרה בדומברוביצה. עלה בשנת 1932 וחי כל השנים בחיפה. היה חבר ב"הגנה" ושירת בצה"ל במלחמת השחרור. אשתו – פרידה. ילדים: יצחק ונאוה.

רוזן חיה, בת דוד והנצ'ה, נולדה ב־1917. חניכת בי"ס "תרבות" וחברת השו"הצ. עברה הכשרה בצ'נסטוכוב ועלתה ב־1938. נישאה לבעלה – משה. עיסוק המשפחה בגידול פרחים. ילדים: פנחס, צ'רנה וניצה.

שטולצמן רבקה (מלניק), נולדה ב־ 1913. היתה חברה ב"החלוץ הצעיר" ועברה הכשרה. עלתה בשנת 1939, חברה בקיבוץ "מעיין צבי".

שוורץ שרה, בת יוסף ובריינדל גינזבורג. נולדה ב־1913. היתה חברה ב"החלוץ" ועברה הכשרה בקלוסוב. עלתה ב־1935. בעלה – יהודה. ילדים: דליה (מורה בבי"ס תיכון) ויוסף (ספרן).

שטיינגרטן אלחנן, בן יעקב ובת־שבע. נולד ב־1926, חניך בי"ס "תרבות". אחיו אריה נרצח ע"י הנאצים עם התחלת הכיבוש הנאצי וכל יתר בני המשפחה עלו בשנת 1947 בספינת מעפילים. היה פעיל באצ"ל והשתתף בכל מלחמות ישראל. דרגתו הצבאית – סרן. אשתו – בתיה. ילדים: יצחק ואריה־בן ציון. עיסוקו – בימ"ס לנעליים בקרית אונו.

שקולניק עדה, בת הרצל וחסיה קמינצקי. ניצלה יחד עם שני ילדיה בימי השואה תודות למחסה שמצאה אצל אוקראינים בכפרי הסביבה. ילדיה, זאב ולאה, היו במסגרת עלית הנוער בכפר בתיה. בעלה יעקב הוכמן מרטנה ניספה בימי השואה. נישאה שנית באיטליה. בעלה נפטר.

שכטר צ'רנה, בת חיים טופולובסקי. נולדה ב־1914. היתה חברה ב"החלוץ הצעיר" ועברה הכשרה. עלתה בשנת 1938 וחיה בחיפה.

שטרן משה, בן איסר ורחל. נולד ב־1909. היה חבר ב"החלוץ" ועבר הכשרה בקלוסוב. עלה ב־1930. היה מנהל עבודה ב"סולל בונה" ומראשוני כפר סירקין, שירת במשטרת השומרים העבריים במשק במשך ארבע שנים. פעיל ב"הגנה". ילדים: אבי, דבורה וישראל.

שפירא לוי, נ' 1910, היגר מרטנה לקובה ועלה לישראל בשנת 1980.

ברשצינסקי יפה, בת זוסיה ואסתר גלר. נולדה ב־1919. היתה חברה ב"החלוץ" ועברה הכשרה בוילנה. שנות המלחמה עברו עליה בגיטו וילנה. עלתה בספינת מעפילים בשנת 1945. בעלה – יעקב. ילדים: אביב ואסתר.

מוקוטוב מלכה, בת זוסיה ואסתר גלר. נולדה ב־1917. היתה חברה ב"החלוץ" ועברה הכשרה. עלתה ב־1938. התאלמנה מבעלה צדוק. בנה: יובל.

אנשי רטנה שנפטרו בישראל

אברך יוסף ורבקה, הוריהם של אריה, אלתר ז"ל ותיבדל לחיים חנה טריגובוב. עלו לפי דרישה של בנם אריה ממשק יגור בשנת 1936 והתגוררו אצל בנם במשק יגור.

אברך אריה, בן יוסף ורבקה, נולד ב־1909, היה חבר מרכז "החלוץ בוורשה. עלה ב־ג1932 והצטרף לקיבוץ יגור. נהרג בתאונת עבודה במשק בשנת 1948

אברך אלתר, בן יוסף ורבקה. נולד ב־1924, עלה בשנת 1936 עם הוריו. בארץ הצטרף לקיבוץ יוטבתא. נהרג בתאונת עבודה בים־המלח בשנת 1948.

ברוסטין פנינה, בת רייזל ואברהם דרוג. נולדה ב־1913 עלתה ב־1936 והצטרפה לקיבוץ גבעת השלושה. נפטרה ממחלה ממארת ב־1969. בנה, הלל, בקיבוץ "הגושרים" ובתה שושנה בגבעת השלושה.

גוטמן משה, בן יעקב ופריידה. נולד ב־1909. עלה ב־1932. היה ממייסדי כפר סירקין ופעיל בארגון יוצאי רטנה ו"יד לבנים". נפטר ב־1981.

גולדשטיין בתיה, ניצולת השואה, נפטרה בשנת 1981

גרבוב אברהם, בן יצחק וגולדה, מפעילי התנועה החלוצית, עלה ב־1936, הצטרף לקבוץ רמת־הכובש, נרצח ב־1939.

גרבוב רפאל, בן פסח היגר לארגנטינה ומשם עלה לישראל. נפטר ב־1980.

גרינשטיין משה, בן יוסף, נ' 1915, עלה ב־1935 והצטרף למשק איילת־השחר. נפטר ב־1979.

דרז'נר פנינה, בת מלכה ופסח מרין. נולדה ב־1912 ועלתה ב־1935. היתה חברה בגבעת השלושה ואח"כ עברה לחיפה. נפטרה ממחלה ממארת בשנת 1980.

הלד רוזה, אשת אליעזר הלד (לבית ריבלין). נפטרה ב־1969.

וינטרויב חיה, בת מנדל, נולדה ב־1913. חניכת השוה"צ, התגוררה ברמלה.

ויינשטוק (גפן) ינטה, נ' 1980, עלתה בשנת 1935 ועזרה לבנה מרדכי בהקמת המשק בכפר סירקין. נפטרה ב־1947.

טאוב פייגה, בת שיינדל וזוסיה מרין. נולדה ב־1913, עלתה ב־1938 והצטרפה לקיבוץ "מסי־לות" נפטרה ב־1947.

ינובר מרדכי, בן ברכה וישראל. נולד ב־1910, ממייסדי "החלוץ הצעיר" ברטנה. עלה ב־1935, היה חבר בקיבוץ איילת השחר ולאחר נשואיו עבר לרמת גן. נפטר בשנת 1979.

כהן יעקב, בנו של אברהם השו"ב.

ליפשיץ פנינה, בת שניידל וזוסיה מרין. נולדה ב־1915 עלתה ב־1939 וניהלה תחנה של מגן דוד אדום. נהרגה בתאונת דרכים בשנת 1964.

ליפשיץ אברהם, בן פנינה ומרדכי. נולד ב־1945. נהרג בתאונת דרכים בשנת 1964.

פיגליס חנה ואליעזר, נפטרו בארגנטינה והובאו לקבורה בישראל.

פפיר הניה, עלתה לאחר שבעלה נרצח ע"י שודד ביער בסביבות רטנה והתגוררה עם בתה הבכירה שרה באיילת השחר ואח"כ בראשון לציון. נפטרה בשנת 1947.

קמינצקי הרצל וחסיה, מניצולי השואה, עלו בשנת 1949.

רוזן פישל, בן ברל, נולד ב־1915 עלה בשנת 1937 והיה חבר בקיבוץ שפיים. בסוף שנת 1938 נעלמו עקבותיו ולא ידוע מה עלה בגורלו.

רוזן פנחס, בן משה וחיה, נולד ב־1938, נהרג בתאונה.

רוזנטל פנינה, בת איצל ואודל טורנבליט. נולדה ב־1913. עלתה ב־1938.

שוורץ הרשל, נולד ב־ 1900 מניצולי השואה. עלה בשנת 1950. נפטר ב־1981.

שושני מרים, בת ישראל וינטה ויינשטוק, נ' 1916, ממיסדות "החלוץ הצעיר". עלתה ב־1935 ונפטרה ב־24.8.1983.

שטיינגרטן יעקב ובת־שבע. הוריהם של לייבל, שהיה בין הנרצחים הראשונים ע"י הנאצים ברטנה. מניצולי השואה. עלו בשנת 1947. יעקב נפטר בתשמ"ב ובת־שבע בתשמ"א.

שטיינגרטן ישראל, בן יעקב ובת־שבע. נולד ב־1923 מניצולי השואה. שירת בצה"ל בדרגת סרן. נפטר ב־1969. אשתו – אֲנֶט. בנותיו: אריאלה ואֶתי.

שטיינגרטן ישראל, בן דוד ומֶטל. נולד בשנת 1911. חניך גימנסיה "תרבות" בקובל. הוגלה לרוסיה. עלה ב־1949. מוסמך האוניברסיטה העב־רית. נפטר בירושלים ב־1976. אשתו – מיסיה. ילדיו: דוד ומאריה.

אברהם גרבוב באימונים כחבר ההגנה

משה קליגר

אברהם גרבוב

אברהם נולד בכפר האוקראיני רוקיטה שבווהלין (פולין) ובהיותו בן ארבע עברו הוריו לגור לעיירה הסמוכה ראטנה. שני טורי בתים לה, ומהקצה האחד – תראה את הקצה השני. צעדים מעטים – ואתה ניצב על הגשר שעל הפריפיט החוצה את העיירה, ומכאן – לשדות. גל פרעות עבר על העיירה בעוד אברהם ילד. מראות דם ואש ראתה ילדותו בעיניה: יהודים נרצחים, יהודים מבוהלים בורחים על נפשם דרך שדות ויערות, למצוא מחסה מפורעים. אחות בכירה שמה נפשה בכפה להציל את אבא, בני משפחה. והימים ימי תוהו ובוהו. ה״גוי״ העובד ברכבת מתנכל לה, לנפשה, אימה ועמידת גבורה על הכבוד ועל הנפש. היא קופצת מהרכבת תוך כדי הילוכה ובורחת היערה. מעשה האחות – חוויית ילדות המלווה כל השנים. כאב צורב. גרעין נקם. צו ושבועה – לכוח ולגאון יהודי.
בן־זקונים למשפחה גדולה ואמידה בעיירה. חמימות, אהבה, רוחב־לב ושלווה יחסנת – אוירת הבית. בן־זקונים ואהוב על כולם. האהוב.

אברהם נולד בשנת 1914. עוד בימי נעוריו התבלט בכשרונותיו, בכנותו ובגישה הרצינית לכל שאלה. היה בין מפלסי הדרך החלוצית לנוער בעיירה וממייסדי ״החלוץ הצעיר״. כחבר המרכז של תנועה זו ביקר בסניפים השונים והחדיר לתוכם את האידיאלים שלו ואת רוחו העשויה לבלי־חת. השתתף בסמינר העולמי של ״החלוץ״ בגרוכוב, עבר הכשרה בקלוסוב, עלה לארץ ישראל בשנת 1936 והצטרף לקיבוץ רמת־הכובש.
את חבלי ההתאקלמות בארץ עבר בנקל, ומטעם התנועה והקיבוץ המאוחד הוצעו לו תפקידים שונים, אך אברהם רצה להמשיך בעבודה בקיבוצו, ורק לאחר ויכוחים רבים עם חבריו הסכים לקבל על עצמו תפקיד של הדרכת נוער בקבוצת הכשרה של ״הנוער הציוני״. הוא נסע לירושלים כדי להשתתף בסמינר למדריכים של נוער עולה. על משמרתו זו נפל.
היה זה ביום א׳ י״ד באייר שנת תרצ״ט (1939) כאשר יצא מרמת הכובש בדרכו לירושלים ללימודים בסמינר, ולאחר יומיים הגיעה לקבוץ הודעה טלפונית כי אברהם נמצא הרוג בואדי שבסביבות גבעת־שאול. כפי שהסתבר אחר־כך ביצעו את הרצח פורעים ערבים מהכפר ליפתא, כאשר ניסה אברהם לקצר את הדרך חזרה לבית־הכרם, מקום שם התקיים הסמינר, לאחר שטיפל בו ביום במשרדי הסוכנות בעליה של אחותו מרטנה ובענינים אחרים הקשורים בעבודתו.
אבל כבד ירד על קיבוץ רמת־הכובש משנתקבלה הידיעה המעציבה על מותו של החבר, אשר רבים חזו לו תפקידים רציניים ביותר.

עולמה של העיירה – קטן. אנשים מעטים, חנויות מיספר ומיצער גם אשר בתוך החנויות. "שמים אפורים ושלוליות מרופשות", "קרעי שמים תכולים, בהירים, הכואבים כל כך" – אולם עולם ה"אני" גדול ורחב. שאלות ההוויה, מהות ותכלית, חיים ומוות. רבות השאלות. אחת מעלה את חברתה. ואין פותר. אי הכוח לשאת כל זה? עצב ויגון. ההתלבטות אוכלת כל חלקה טובה בנפש. יש וההשלמה חוגגת את נצחונה: הליכה לקראת "החדלון המשחרר". אולם הנער החסון והיפה, אשר בדמותו יש משהו מ"שגץ" כפרי – בו מפכים הנעורים, לו קוראת רוח אביב־החיים. בתוך־תוכו הוא מתמרד נגד תורות הסיגוף ואפסיות החיים. הן החיים כה מרובי־גוונים! לאברהם קוראת חברת הנערים, חברת הילדות – לשובבות, למישחק. ואם נחמס ושודד לא מעט, הרי נשאר עוד רב: צחוק ואור־שמש ושמחה, וכל זה במלוא הנשימה.

מי יספר מה אמרו המלים – ארץ ישראל, החלוץ, קלוסובה, לילד היהודי בעיירות ווהלין? אי הביטוי לאותה אהבה בה נצמד אליהן? בתשוקה עזה, הוזה בהקיץ, התרפק ולחש שמות אלה כלחש שם אמא, שם נערה אהובה. עם תפילת אבא–אמא בעין דמועה, עלתה דמעת־הבדולח גם בעין הילד. מספר התפילות והתנ"ך ספג לתוך נשמתו את הכמיהה והגעגועים לארץ. וחלוצים עברים שנטשו עיירה ובית־הורים בשירת מרד ו"הפקר כאליא־סטרע" המחישו את החלום, הראו דרך. וקלוסובה – זה האי המופלא בפינה נידחת של פולין, על קצה הגבול, אדמתה סלע, ובה יהודים עובדים כ"גויים", שרים שירי סער ומרד, לועגים לקטנות, לחיים "מסודרים", כי הם נכבשו לשירת המחר, למהפ־כה העברית.

לא יבוש עוד יהודי בעבודה, ולא יבושו נער יהודי ובת ישראל בלבוש־סמרטוטים לגופם וב"גומעס" לרגליהם. אגדת קלוסובה נישאה על פני עיירות ווהלין. ארץ ישראל, החלוץ, קלוסובה – הצמיחו כנפיים לנשמה. ונתגלתה דרך, יש מוצא.

ואברהם, הילד בן חמש־עשרה, "טס" לגרוכוב. אך המשק החקל־אי הקטן, שליו. בחורף חוזרים חבריו לבתי הוריהם ורק מעטים נשארים. רבה מדי השלווה, הכל צר – לא זו השירה שקסמה לו, לא זו השירה שקראה לעזוב בית אבא–אמא וללכת. אברהם חוזר לעיירתו, וכתום חודשים מעטים יוצא לקלוסובה – לקשה, לחברה הגדולה והסואנת.

היתה בו משיכה לעבודה הקשה, בה – פדות לשפע הכוחות הגופניים והנפשיים. איזה רצון להיאבקות ב"איתנים", לחזות מבשרו את המחריד והקדוש שבהולדת ההוויה החדשה, לראות את הידים מוכות־הפצעים, ולמתוח את הכוח, את כל הכוח. העבודה "הדקה" לא משכה את לבו. חציבה בסלע, עבודה ליד ה"גאטור" במשוריה, סילול כבישים בארץ – זו דרכו.

בסמינר של "החלוץ" ב־1930 – הוא שותק, מרוכז בתוכו, מהצעירים ביותר בין המשתתפים. קבוצת "החלוץ הצעיר"

אחינו אברהם

אברהם היה האח הצעיר במשפחה, אך הוא היה גם פ א ר המשפחה. התברכנו בו והיינו גאים עליו. נדמה לי, כי כל רטנה היהודית התברכה בו. תהילתו היתה בפי כולם. הוא היה אוטודידאקט. יכול היה לשבת במשך שעות רבות ולעיין בספרים שעוררו בו עניין, כשם שהיה יכול יחד עם חברו אברך, רֵעַ כאח לו, לדון ולהתווכח במשך שעות רבות בנושא שעמד אז ברומו של עולם. הוא לא השלים עם החברה הקיימת, עם האופנות המהלכות, עם אורח־החיים של רבים מבני רטנה. זוכרני, כי אי־פעם, במכתב מוורשה, שאל אותי: "מה נשמע אצלך? את ודאי כבר נועלת נעלים עם עקבים גבוהים!"... העקבים הגבוהים היו בשבילו סמל התלישות,

הפיליסטריות של הנוער, המרוץ אחר האופנה.
לעולם לא אשכח את היום המר כאשר הגיעה אלינו באיחור כלשהו הידיעה על הרצחו. לא מצאתי לי מקום בבית. היה זה ביום ששי והרגשתי צורך נפשי להיות עם חברים. הלכתי בערב לקן ״השומר הצעיר״, אם כי באותו זמן (לאחר שלוש שנות הכשרה, כשבאתי הביתה רק כדי לחכות לסרטיפיקט או לידיעה על אישור לעליה ״בלתי לגלית״) לא הייתי מבקרת תכופות בקן, כי בני־גילי לא היו כבר פעילים בו. זכורה לטוב **גולדה דרוג**, שהיתה אז ראש־הקן. היא היתה צעירה מוכשרת ובעלת מרץ רב והכל התייחסו אליה בהערכה רבה. גולדה הבינה לנפשי אז. היא לא עזבה אותי אף לרגע, השתדלה לעודד אותי, לשחרר אותי ממצב הרוח המזופת, להיות אתי. הרגשתי הקלה מסויימת כשהייתי במחיצתה.

זכור לי, כי הידיעה על הרצחו של אברהם נתפרסמה ב״היינט״, אך ניסו להעלים אותה מאתנו לזמן־מה. אבא הלך לדואר לקבל מכתב באחריות שנשלח מאחד החברים של אברהם, ובו פרטים על כל אשר קרה. אוירת תשעה־באב נשתררה בבית, דכאון. כולנו ציפינו לגדולות מבן־הזקונים הזה. מי פילל כי זה יהיה סופו?

חיה

בסמינר מתלכדת תוך כדי בירורים בשאלות התנועה. חויות חברות בפגישה, בשיחת־רעים, בערבי שירה, מרתקת וכובשת. קרוב לסיום הסמינר הופיע עתון ״החלוץ הצעיר״. הכח הדוחף לחדושו – קבוצת חברי התנועה בסמינר, והם גם שהשתתפו בו בחלק ניכר. את תשומת הלב של החברים והמדריכים כאחד תפשה אז רשימתו של אברהם. זה השתקן בשיחות, המכונס בתוך עצמו – הבריק לפתע לעיני כולם, הבריק והפתיע. נתגלה המשורר. עוד קודם לכן, לפני צאתו להכשרה, הוציא עתון פנימי בסניף. ״ביטויים״ היה שמו, ובו פרסם רשימות וכמה מהן הועתקו ל״להבות״ – עתון הנוער החלוצי. לשונו – לשון המראות, גם המופשט היה למוחשי. הביטוי – צלול, טהור, עצמי, חצוב מ״לבו ומסלעו״. הביטוי שלו בכתב – כבעל־פה (והם היו דומים מאד) תמיד חוצב מהמחצב הפנימי. את כל הכאב וחבלי היצירה של הביטוי, ההתלבטות מסביב לכל מלה, שתהיה נאמנה לאמת האישית, חשנו תמיד בדבריו. שפתו – שפת השירה, לא היתה שאולה. היא היתה תמיד ראשונית, מקורית.
אברהם יותר מכולם, היה מאז האיש שחי במעבה התנועה, תמיד בנדודים. מעיר לעיירה ומעיירה לכפר נידח, בהליכתו המאוששת, המוצקה. כל צעד – תוקף, כל צעד – הכרעה. שפע של אהבה נשא אתו לילדים, להמוני ילדי־עם, עזובים ומופקרים לרחוב ולריקנות. הוא אירגן, ליכד, כבש בחום אישיותו, באש האמת הפנימית שלו. על נקלה היה הורס את המחיצות בינו, הזר, האורח, לבין הילדים וחברת הנוער, להיותו קרוב אליהם, לאהבה אותם. הוא קרן והאציל על סביבתו, שר בדבקות, מרתק בקולו האיתן, הגברי. הן כולנו היינו באותו גיל, אך הוא, אברהם, היה הנוער בתוכנו. במשך כל שנות פעולתו בתנועה, בהכשרה וגם בארץ, זכה לחמימות ולאהבה רבה והערצה גלויה ומוסתרת.

(מתוך חוברת לזכרו של אברהם)

מימין לשמאל: אריה אברך, משה קליגר וא. גרבוב

״אהבה עזה־כאבן קלוסובאית וכאבן מחצבת ירושלים, שאני עתיד להידבק אליה״
״לבכות במסתרים, ביחידות, אבל לא להרפות מזו הדרך״.

אריה אברך ומשפחתו ביגור

אלתר אברך, אחיו של אריה, שנהרג בתאונת עבודה

אריה אברך

נולד בשנת תרס״ט־1909 ברטנה. הגיע ארצה בט״ו תמוז תרצ״א־יוני 1931. חניך תנועת החלוץ ומטובי מגשימיה ובוניה. איש תרבות ואוהב ספר. התמסר בלהט ובשקידה לכל עבודה ולכל תפקיד שקיבל על עצמו וידיו אמונות בכל מלאכה. שנים רבות עבד בעדר הצאן והיה עסוק שעות מרובות ביום במרעה, בחליבה ובגז, וגם אז לא הניח ידו מספר טוב. זמן מסויים עסק בהדרכת נוער עולה, אחר כך ערך את יומן משק יגור והעניק לו מטוב טעמו וידיעותיו המרובות. בשנות חייו האחרונות עבד בגן הנשירים. בזמן פריקת מרסס חדש נמחץ ונפצע קשה, וכעבור כמה שעות יצאה נשמתו. עליו נאמר: אם נכונה אגדת הל״ו — הרי הוא אחד מהם. בית הספריה בקיבוץ יגור נקרא על שמו — בית אברך.

לדמותו

ב״ספר קלוסובה״ מספר אריה פיאלקוב על ארבעה שליחים מקלוסובה שביקרו בעיירה, ואחד מהם, השלישי, היה אריה אברך.

״שני המבקרים הראשונים רישומם בעיירה ובסניף היה ניכר זמן רב, והנה־התלחשו יודעי דבר: הפעם יבוא איש הספר, איש הרוח, איש התרבות של קלוסובה. כך נראה היה אברך עוד בטרם בואו, אך עדיין לא נתפס הדבר כראוי: מאי משמע? לא ינאם? לא יתרץ קושיות ובעיות?

והנה הוא בא, ולבושו פשוט, והילוכו־מתון, ודיבורו —שקט. כיתרוהו, סובבוהו, כרגיל. אך הוא — שלא כרגיל. ממעט בדיבור,

א. אברך

מולדתי

ואני תפילה מולדתי, מולדתי!
רצי נא מנחתי הדלה —
את עצמי לך אביא,
לרטב ולזבל בזעתי ובדמי
רגבי אדמתך, שרובי־חמסינים.

לשעריך הנעולים אפלה כהלוי
לו, תניני לשים בעול צוארי —
לכת בתלם עם שחר טלול,
ולשוב עם ערב בעקבות הצאן.

כיעקב בעברו את הירדן
אבוא אליך ואתחנן:
נא אספיני, ואל תקיאיני
אם־אדמה!

(נכתב ביום עליתו לארץ־ישראל —
ט״ו תמוז, תרצ״א — 1931)

מרבה להקשיב, שופע חמימות בשיחה ומחייך בטוב־לב. באספה הראשונה ניסו החבר'ה להתהלך איתו כאשר עם קודמיו: קודם כל עליו להרצות, אח"כ יענה על שאלות שהן כל כך רבות ומטרידות, ומי אם לא המבקר, שליח קלוסובה, ישיב, יישב, ויתרץ? ואמנם מנסה אף אברך בכך אך ניכר מיד שלא בזה כוחו. תשובותיו והבהרותיו היו קצרות וממצות. נדמה היה שהוא כאילו ממהר לצאת מתוך "סבך"זה כדי להיכנס לעניינים קרובים לו יותר. ואכן, היתה אכזבה מסויימת בציבור החברים: השאלות המטרידות מה יהא עליהן? והיכן "הנאום" המקיף, המסביר, "המרביץ" למתנגדים? אך אברך כנראה אינו מרגיש בכך. הוא בשלו. מוציא ספר אחד, והוא "מסדה" של למדן, וקורא ממנו, מוציא ספר שני – "בגלגל" של שלונסקי – ואף ממנו קורא ומסביר. הנערים והנערות תמהים במקצת. לא לכך נתכוונו. אבל אברך ממשיך בקריאה תוך הטעמה, תוך הדגשה, תוך הסברת משפטים ורעיונות בהתלהבות עצורה.מורגש – דווקא לכך התכ־וון. הנה כאן העיקר – בעמל ש"בכף יד לנו קטנה ואצבעות חמש לה", בעקשנותם של מעפילי "מסדה" וביצירה החלוצית אשר בארץ.

וכך במשך כל זמן הביקור. שיחותיו פחות נתונות לשאלות אידיאולוגיות ויותר מספרות על החיים, על העבודה ועל מסירות הנפש אשר בארץ. קרא מספר "יזכור" על החלוצים שנפלו על משמרתם בארץ, ואגב־כך סיפר על הדרכים המשובשות, בים וביבשה, שבהן הלכו והעפילו חלוצים...

אחרי שיחות אחדות גדלה ההערכה ועלה היחס, ורבים נקשרו אליו בחיבה ובהערצה. היה לביקורו ערך מיוחד. הוא היפנה את תשומת־הלב יותר פנימה, ואמצעי לכך – השירה העברית.

יוסף אברך עם בנו אלתר ואשתו בקיבוץ יגור

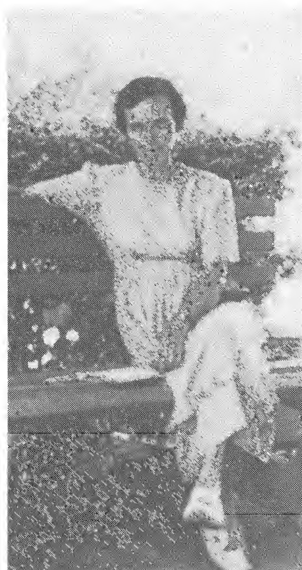
פנינה ברוסטין (לבית דרוג)

פנינה נולדה ב־1913 ברטנה למשפחה ציונית מרובת־ילדים. רוב היהודים ברטנה לא יכלו להרשות לעצמם לשלוח את ילדיהם לבית ספר תיכון בעיר המחוז קובל, אך משפחת דרוג היתה יוצאת־דופן מבחינה זו. הם שלחו את עמליה ואת אחיה משה, יבדל לחיים ארוכים, לקובל כדי שימשיכו בלימודיהם בגימנסיה. ביתה של המשפחה דרוג ברטנה היה מעין בית־ועד לנוער הלומד בעיירה. האמא הצליחה ליצור אוירה משפחתית חמה בבית ודאגה שאף אחד מבניה לא ירחיק־לכת מקן המשפחה. בשנות השלושים נפרצה הדרך להגשמה חלוצית ע״י נחשונים בודדים ברטנה. לא קל היה להינתק מהחיים המשפחתיים הפטריארכליים בעיירה הקטנה. ההורים היו אמנם ציונים נלהבים וחינכו את ילדיהם לציונות, אבל יחד עם זה שמרו על שלמות המשפחה. רבים חשבו שהראשונים לעליה לארץ ישראל צריכים להיות בני דלת־העם, שאין להם מה להפסיד. לא כן היה במציאות. פורצי הגדר הראשונים היו דווקא ממשפחות אמידות, והם שנתנו את האות להגשמה בתנועות הנוער בעיירה. פנינה היתה הנחשונית ממשפחת דרוג אשר יצאה להכשרה ועלתה בשנת 1934 לקיבוץ גבעת השלושה.

כשביקרתי אותה בגבעה סיפרה לי על הקשיים שנתקלה בהם והדגישה כי הניתוק מהמשפחה ברטנה עלה לה בסבל רב. למרות זה השתלבה בחיים הקיבוציים בכל להט נפשה ומסירותה לחברה הקיבוצית לא ידעה גבול. היא גם מתחה ביקורת עלי על שעזבתי את הקיבוץ. ביקרתי אותה לעיתים קרובות ולמראה השתרשותה בקיבוץ הייתי גאה עליה ועל דרכה, שכן קרובת משפחה היתה לי.

זכור לי הביקור אצלה לאחר שחלתה ועברה ניתוח. היא נחלשה מאד ואני הטפתי לה מוסר על שהיא מזניחה את עצמה ועובדת קשה למרות חולשתה. היא ענתה לי בפשטות: ״מוטלה, יתכן שאתה צודק, אבל אתה לא תשנה אותי. כזאת אני וכזאת אשאר כל ימי חיי״.

מרדכי גפן

פנינה דרוג בגבעת השלושה

לדמותה של פנינה

שכנים היינו בעיירה והכרתי אותה בבית־הספר ״תרבות״. הבית הגדול של משפחת דרוג היה תמיד אכסניה לכל עובר־אורח מ״החלוץ״ ו״השומר הצעיר״ והיו מקבלים אותו בסבר פנים יפות. פנינה היתה חניכת ״החלוץ הצעיר״ ואילו אחיה ואחיותיה היו חניכי ״השומר הצעיר״. פנינה דאגה תמיד לכל צורכי הבית ותרמה את חלקה בקבלת האורחים. באדיבות ובחיוך ארחה את החברים של כל בני המשפחה, וכך רכשה לבבות כולם. גם האחיות הצעירות צייתו לה.
אני זוכר אותה בסניף ״החלוץ״ תמיד צוחקת. לפעמים הפריע צחוקה לפעולות הסניף, אבל לפנינה סלחו תמיד, כי ידעו להעריך את הטבעיות והתמימות שלה.
כשהגיעה לארץ ובאה לגבעת השלושה — הפכה להיות רצינית; קיבלה את חיי הקיבוץ כדבר טבעי אשר אין ערעור עליו. תמיד חשבה שמא לא עשתה במידה מספקת למען הקיבוץ, אולי יש עוד משהו למלא בעבודה היומיומית, בתפקיד

ב"הגנה" או בתחומים אחרים של הפעילות הציבורית והחברתית במשק. בשיחות איתה על בעיות שונות של החברה הרגשתי תמיד, כי כל מה שפנינה אומרת – בא מהלב ומתוך דאגה לחברים.
פנינה חלתה. באחד מביקורי האחרונים אצלה ישבתי לידה ושוחחנו על כל מיני בעיות. ידעתי שזה, אולי, הביקור האחרון שלי אצלה. הפרידה היתה קשה. לא רציתי שפנינה תרגיש שידוע לי גורלה המר. שוחחתי עם האחיות ועובדי הפרסונל של המחלקה. הם העריכו מאד אותה ואת אדיבותה. למרות סבלה הגדול לא הקשתה על עבודתם, ולפיכך קיבלה את השירות הטוב ביותר מידי העובדים. מעטות דמו לה ביושר, במצפון, במסירות ובאהבה לזולת.
אנו, בני עירה, היינו תמיד גאים על פנינה. היא סימלה בעינינו את הטוב שבעיירה, בקיבוץ ובחברה. היא השאירה חלל ריק ונזכור אותה תמיד.

משה גוטמן

פנינה דרוג כטרקטוריסטית בקיבוץ גבעת השלושה (1937)

משה גרינשטיין ז"ל

משה נולד בי"ז אדר תרע"ה (10.3.1915) ברטנה. אביו, יוסף, היה סוחר עצי־יער, מחסידי קרלין, אחד מאלה שמצא בחסידות פורקן למאויי הנפש וכיסופי הגאולה. הצטרף לתנועת "החלוץ הצעיר" ומצא בתנועה זו את ביתו. במסירות ובנאמנות השתלב במערכות התנועה הקיבוצית, היה פעיל בסניף, במושבות־קייץ, בהכשרה, ולבסוף זכה להגשים את חלומו – עלה לארץ ישראל והצטרף למשק איילת השחר, שקלט את חברי קיבוץ ההכשרה "תל חי" בפולין, שחבריו הציגו לעצמם יעד בעודם בגולה – ליישב את הגליל העליון. מה גדלה שמחתי כשנפגשתי עם משה, לאחר פרידה של כמה שנים, בקיבוץ זה.
היינו כחולמים בביתנו החדש. נשמנו את חוויית השיבה למולדת, לאדמתנו. מוקסמים היינו מהנוף שנתגלה לעינינו. אם יש ביטוי מוחשי למושג של קליטת עליה־ הרי כאן, באיילת השחר, התגלתה זו במלוא תפארתה.
משה נקלט יפה בעבודה. הוא ניחן בתבונת־כפיים ובכושר התמדה, כבש את העבודה והתערה בחברה החדשה ונראה היה כאילו צמח בתוכה. אדם שקט היה, נוח לבריות, טוב־לב ומסביר פנים לכל. תמיד חיפש את הטוב והחיובי ומצא אותם. היה שלם עם עצמו ועם דרך חייו. אהב את המשק ולבו התרונן עם כל התקדמות שלו. אהב את החברים והחברים אהבו אותו.
בפגישתנו האחרונה כשמצאתיו יושב בחוץ ליד ביתו, כולו מכאובים ודווי, סיפר לי בנימה של סיפוק, כשעיניו מתרחבות ומבריקות, על המסירות והדאגה של חברי המשק ביחס אליו, והשמיע דברי שבח והוקרה על החברה הקיבוצית.
ארבעים ושש שנים עשה דרכו בביתו הקיבוצי, והוא יחסר לי ולהרבה־הרבה חברים בקיבוץ.
נפטר בי"ז שבט, תשל"ט – 14.2.79

שמואל גולדמן

ישראל (שרוליק) שטיינגרטן

ישראל שטיינגרטן, אחיו של אלחנן, עבר אותה כברת־דרך שעברו הוריו ואחיו ולאחר השחרור התבלט בפעילותו המחתרתית באיטליה. על דרכו זו מספר חיים לזר באחד הפרסומים של מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים (חוברת מס׳ 10):

״בסוף חורף 1942 נתארגנו גם ה״בנדרובצים״ ועשו את משכנם ביערות. היו אלה אוקראינים לאומיים שנתאכזבו מן ההבטחות הגרמניות להקים אוקראינה עצמאית. הם לחמו גם בגרמנים, גם ברוסים וגם בפולנים, אולם בראש וראשונה כילו את חמתם ביהודים שהתחבאו ביערות או במקומות אחרים. הבנדרובצים התחילו להצר את צעדיהם של הפרטיזנים. הם נאלצו להחליף מדי כמה ימים את מקומם. לילה אחד יצאו הפרטיזנים לפעולה כלכלית, להשיג מזון, והשגיחו שהאיכרים חוצפניים יותר מן הרגיל. עד מהרה נודע להם, כי בנדרובצים נמצאים בכפר, ובעוד הם מתכוננים לסגת, כבר עמדו שלושת חבריו של ישראל תחת משמר של שני הבנדרובצים, ידיהם מורמות, ומולם קני־הרובים. כשהבחינו בישראל בצאתו מאחד הבתים, פתחו עליו ביריות. ישראליק נשכב על יד גדר וירה כלפיהם. אחד מהם נפל חלל והשני התמוטט מרוב פחד. חבריו של ישראליק ניצלו את המבוכה, קפצו על סוסיהם והחלו בדהרה לעבר הבסיס שלהם. גם ישראליק התחיל לברוח, ומדי פעם נשכב על הארץ וירה לעבר רודפיו שהמטירו עליו אש. כאשר הבנדרובצים נואשו מלהשיגו – מצא את עצמו ישראל בודד במקום בלתי מוכר. לאחר שנח קצת, נכנס לביתו של אכר והכריח אותו להובילו לסביבה אשר בה נמצא הבסיס שלו. הפרטיזנים שהגיעו לבסיס לפניו סיפרו כי ישראליק נפל בקרב ועוד פרטיזן נשאר פצוע. להפתעת הכול, הופיע כעבור מיספר שעות ישראליק במחנה ונשקו עמו: מאז החלו לעלות המניות של הלוחמים היהודיים במחנה הפרטיזנים.

ישראל התנדב להיות חבלן. ראשית כל־מחמת רצונו להכות באויב, ושנית – כדי לתת גיבוי למשפחתו ולהצדיק את הימצאותה בין הפרטיזנים. אין פעולת־חבלה או פעולת קרב שלא ישתתף בה. אפילו על סף השחרור, לא נענה להפצרותיו של אביו, שיאיט קצת את הקצב ויזהר לנפשו.״

– – – ב־7 בינואר 1944 נפגשו עם הצבא האדום. ההורים של ישראל נשארו בעיירה בקירבת העיר רובנה, ואילו ישראל ואחיו אלחנן, יחד עם כל החטיבה הפרטיזנית, המשיכו להשתתף בכל מיני פעולות וקרבות. לאחר זמן יצאו ההורים לקייב, שם נמצא המטה הפרטיזני האוקראיני הראשי, מתוך צפייה לקבל ידיעות מהבן. הידיעות שהגיעו היו סותרות זו את זו, עד שלבסוף הצליח אחיו אלחנן לאתר אותו. האם נסעה לעיירה טורצ׳ן, מקום שם

היה ישראל לפי השמועה, נפגשה עם בנה והצליחה להשפיע עליו שיעבור לקייב, איפה שנמצאו בני משפחתו באותו זמן. בינתיים התחילו להגיע לקייב שמועות על אפשרויות עליה לארץ דרך רומניה. תחת לחץ המשפחה הסכים ישראל לקבל משרה של מבקר רכבות ובתפקידו זה סייע במידה רבה ל״בריחה״ שהחלה אז בצעדיה הראשונים.

בפברואר 1945 הגיעה משפחת שטיינגרטן ללובלין כרפטריאנטים והובאה ל״נקודת בריחה״. כמה חודשים שהו ברומניה ואחר כך בהונגריה ואוסטריה, כשהיעד הוא – איטליה. באיטליה נשלחו לדרומה של המדינה, למחנה ״סנטו צזאריה״, וכאן היוותה משפחת שטיינגרטן (כולל האבא יעקב) גרעין לפלוגת בית״ר ולסניף המפלגה הרביזיוניסטית.

עד־מהרה – מספר חיים לזר – הופך ישראליק לאחד מעמודי התווך של בית״ר בדרום איטליה על מחנותיו הרבים, וכשבאו לאיטליה שליחי אצ״ל הראשונים, הופך ישראליק לאחד הפעי־לים ולאחר מכן נתמנה למפקד אצ״ל לכל מחוז צפון איטליה. בהתחלת 1947 נשלח לבלגיה כאחראי לפעולות אצ״ל שם. בבלגיה היה קיים גרעין של פעילי אצ״ל בראשותה של הצעירה אֶנֶט, שמונתה לתפקיד זה ע״י שליח האירגון לאירופה. עם בואו של ישראליק לבלגיה, התחיל לפתח פעילות שהשתרעה מעבר לגבולותיה של ארץ זו. הוא מקים אז תאי אצ״ל נוספים באנטוורפן ובליאז׳, מגייס כסף, רוכש נשק, מפתח פעולות הסברה ע״י הפצת כרוזים, קשרים עם העתונות וכו׳. הוא מבקר גם בארצות אירופה האחרות ומקיים קשרים עם כל מרכזי האצ״ל באירופה. בתום שנה לשהותו בבלגיה עלתה המשטרה על עקבותיו והוא מקבל צו מן השלטונות לעזוב את בלגיה. לאחר שהות של כמה חודשים בצרפת, חזר לבלגיה בדרכון מזוייף, כדי לקחת את אנשיו ולהעלותם על האוניה ״אלטלינה״. בין אלה היתה גם אנט שעתידה להינשא לו בארץ. לאחר שעלה ארצה ב״אלטלנה״ התגייס ישראל לצה״ל, השתתף במלחמת השחרור כקצין בתפקיד סגן מפקד פלוגה.

לאחר ששוחרר מהצבא התחיל לעבוד בחברת־בנין ״רמט״ ובשנת 1969 נפטר מהתקף־לב.

ישראל שטיינגרטן ז״ל

מרדכי ינובר ז"ל

הוא היה הבוגר בחבורת הצעירים – ראשוני "החלוץ הצעיר". מטענו הרוחני, יחסי החברות שטיפח ואהבתו לצעירים – בכוחם של כל אלה הפך להיות המדריך והמחנך של התנועה בראשיתה. דמותו הזכירה את "המתמיד" של ביאליק.
למד וקרא בלי הרף, ואת כל אשר למד בעצמו ניסה אחר כך להנחיל לחניכיו. באמצעותו הכרנו את הקלסיקונים של הספרות העברית והוא גם הצליח לקרב אותנו אל סופרים כברנר, א.ד. גורדון, יצחק למדן ואחרים. במיוחד חביבה היתה עליו היצירה "מסדה" של למדן ועל שם יצירה זו נקראה גם הקבוצה שלנו.
משחר נעוריו דבק מרדכי בדרכה של התנועה החלוצית, אשר בה ראה את הפתרון לבעיות שהציקו לנו, ולפיכך עשה כמיטב יכלתו למען להחדיר את הערכים החלוציים לתנועת "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר". בין היתר יזם הוצאת עתון פנימי בשם "ביטויים" ודאג לכך שצעירים רבים יבואו לביטוי בעתון זה ויביעו באופן חופשי את רחשי לבם והגיגיהם. זוכרני, כי דברי הפרידה שאמר באוזני החברים שיצאו להכשרה, עודדו אותנו ושימשו תמריץ חשוב בדרכנו. גם הוא עצמו למרות חולשתו הגופנית, יצא להכשרה, חישל את עצמו לקראת העליה.
משהגיע לארץ הצטרף למשק "איילת השחר", והואיל ואני הגעתי למשק זה זמן־מה לפניו – יכולתי לעקוב אחרי דרך היקלטותו במשק החל מהיום הראשון לשהותו בתוכו. לא אחת ראיתיו כשהוא חוזר עם ידיים פצועות מעבודה קשה, אך לעולם לא התאונן, לא ביקש עבודה קלה יותר, וכל תפקיד ועבודה שנקבעו לו ע"י הקיבוץ – מילא על הצד הטוב ביותר, כשעיקר שאיפתו – להיות עובד אדמה מושרש בקרקע. הוא היה בין המתנדבים לעבודות־חוץ ולעזרה למשקים, ולא נרתע גם מפני קשיים אקלימיים בעבודתו במשק עמק הירדן.
במרוצת הימים נפרדו דרכינו, איש לעברו פנה ופגישותינו היו נדירות.
לא קלה היתה דרכו מחוץ למסגרת הקיבוץ, כשהוא נושא בעול משפחה, אולם הצליח להיקלט כמנהל חשבונות במוסד הסתדרותי וזכה להערכה רבה כאיש בעל רמה תרבותית, שידע לקיים יחסי־אנוש הוגנים עם כל אלה שבמחיצתם חי ועבד.
אנו, חניכי תנועת "החלוץ הצעיר", נשמור את זכרו תמיד, כמי שהקרין והשפיע על דרכנו והתפתחותנו בימי הנעורים.

שמואל גולדמן

ארנון־דוד גרבוב כותב לאמו

אמא, אל תתפלאי שהפעם אני כותב אליך פולנית,[1] כיוון שאני יודע שאבא מגויס ולא יהיה מי שיקרא לך מכתב זה ותצטרכי לחכות לבואו של הדוד זאב. ועוד סיבה לכך: רוצה אני שתביני כל מלה שאני כותב אליך לאור פנס־כיס.
אבא וגבי,[2] כאמור, מגוייסים. אבא יודע מהי מלחמה: שלוש שנים בפרטיזנים ושנתיים בצבא האדום חישלו את אופיו. מה רבה גאוותי להיות בנו! גם גבי כבר טעם טעמו של מתח בקפצו לראשונה ממטוס, ולאחר שפגשתיו בבסיס שלי הוא אמר לי: בתחילה, כשהנך מרחף בין שמיים וארץ, אתה שוכח בכלל שאתה קיים. לא אתה קופץ אלא מישהו אחר. אך מן הרגע שמיתרי המצנח מתחילים להתמתח הנך מרגיש שהפחד נמוג והדבר היחיד שאתה מייחל לו הוא לדרוך על "אמא אדמה" — ומה בוטח האדם בשעה שרגלו דורכת על האדמה שאולי נצטרך להגן עליה בקרוב בכל כוחנו...
גם אני כבר עברתי טבילת־אש ראשונה כשהשתתפתי בפעולת סמוע. את זוכרת, אמא, כשנכנסתי הביתה באמצע הלילה אפור כשק והדבר הראשון, לפני שנשקתי לך, ביקשתי ממך:"אמא, אמבטיה!"לשטוף מעלי את הכל... לא דיברתי אז הרבה, אבל הרגשתי שאת יודעת מה עובר עלי. ובלילה חלמתי שאני נמצא לבדי בחדר ורק נר אחד דולק. ופתאם התחיל הנר לדעוך וכבה ואפלה ושקט אין־סוף השתרר. התעוררתי ונזכרתי במפקד שלי שנפל מכדור שפגע בראשו ולאט לאט דעך. חזרנו מסמוע ואני קפצתי לכמה שעות אליך. זה היה אותו ערב שהיית מאד מודאגת כיוון שלא הרביתי לדבר עם סבא וסבתא ואתך. הכרתם את העצב שהיה נסוך על פני. למחרת קראתם בעתון את תיאור הפשיטה על סמוע ובו תוארה נפילתו של המפקד. אז הבנתם את פשר השתיקה.
זה כמה שבועות שלא הייתי בבית. מה נשמע אצלכם?
לפני כמה ימים פגשתי את גבי והוא "מבסוט". חבל שלא עלה בידי להיפגש עם אבא ולראות אותו בבגדי צה"ל. אני מרגיש את עצמי בטוב. אנו מקבלים הרבה דברים טובים מאנשים שונים וגם מכתבים מילדים קטנים המעודדים אותנו להגן עליהם. הלב נצבט בי בשעה שאני קורא את המכתבים האלה. אני יודע מה יקרה לילדים אלה אם, חס וחלילה, ינצחו שונאינו. אבל דבר זה לא יקום ולא יהיה! כל אחד מאתנו מוכן לתת הכל למען כבוד המולדת... את זוכרת כשהייתי בן שש; אז ביקרתי בבית־הספר הפולני והייתי הילד היהודי האחד שם. פעם קרא לי ילד אחד "ז'יד" מלוכלך. אני ידעתי שאני יהודי; גם את ואבא סיפרתם לי על כך, וכתגובה על העלבון זרקתי על פרצופו של הילד את

ארנון דוד גרבוב ז"ל

ארנון־דוד גרבוב

עלה לישראל עם הוריו בשנת 1960 בהיותו בן 12. למד בבי"ס בשכונת נוה־עוז ליד פתח־תקוה והתבלט כתלמיד טוב וספורטאי מצטיין. בן 18 היה כשהתגייס לצבא והתנדב ליחידת הצנחנים. עבר קורס לקשר וטבילת־קרב ראשונה ליד הכפר הירדני סמואה. יום אחד לפני שפרצה מלחמת ששת הימים דיבר עם אמו בטלפון וביקש ממנה שתחזיק מעמד כראוי במקרה שהלילה יאונה לו משהו. בין היתר אמר לה:"אני יוצא להגנה על ארצי, על ענין יקר וצודק, שהרי אין לנו מקום אחר בעולם זולת ארץ זו שלנו".
הוא נפל בקרב ליד עזה ביום הראשון למלחמת ששת הימים — 5.6.1967, בהיותו בן 19.
בשיחה בין יעקב אביו של ארנון־דוד ובין רב־סרן יחיאל אמסלם ז"ל (שהיה מפקדו של ארנון־דוד, ונפל בקרב יחד איתו) אמר לו המפקד, כי הוא גאה להיות מפקד ביחידה שבין חייליה מצויים חיילים כארנון־דוד, וגם הוא, אביו, רשאי להיות גאה על בן כזה.

פרוסת־הלחם שהיתה מרוחה בריבה אשר כה אהבתי. מה רב היה אז הקרבן שהבאתי על הגנת כבוד העם שלי, כיוון שפרוסה אחרת לא קיבלתי בתור עונש. נכון אמא׳לה, שזה מצחיק? אבל עכשיו, בקראי את מכתבי־הילדים הנני מוכן להקדיש את חיי, את אהבתי הגדולה אליכם. אבל אחת אבקש אל תתאבלו עלי ואל תבכו. היו אמיצים!

היום קיבלתי חבילה וכל מיני ממתקים בה וגם מכתב כתוב באידיש. בקושי קראתי אותו בעזרת כמה מחברי. במכתב כותבת האשה שהיא מפחדת מאד. היא היתה באושוויץ ואת ילדיה, ארבעה במספר, רצחו יחד עם בעלה. אחרי תלאות רבות הגיעה לארץ וגם הצליחה להקים משפחה. יש לה ילדים קטנים והיא בוטחת בצה״ל וכל ערב היא מתפללת לשלומנו. דמעות זלגו מעיני כל חברי־לנשק. אמא, האם אין זה מספיק לתת לנו די כוח להילחם בכל עוזנו נגד אלה הקמים עלינו?

אמא יקרה! עליכם להיות אמיצים, יקרה מה שיקרה. דעו לכם שאני הולך להגן ולהילחם על משהו צודק שאין דוגמתו בעולם. אותן שבע שנים שאני נמצא בארץ נדמה לי ששבעים שנה הן. כל כך התקשרתי לארץ! וכשאחזור מן הצבא אקח אותך אתי כדי שתכירי את כל אותם המקומות והאתרים הנפלאים שלחמתי בהם; לא תיארתי לעצמי כי כה יפה ונפלאה היא ארצנו הקטנה. עליה, על ארץ זו, הננו הולכים היום להגן. מקום אחר אין לנו בעולם! איך אומרת סבתא? בשביל הזכות לחיות בכבוד לפעמים יש צורך לשלם מחיר יקר מאד. הפעם מי יודע על מי יפול הגורל. היו אמיצים הרבה נשיקות לכולכם.

שלכם באהבה,

1 נכתב בפולנית במקורו.
2 אחיו הצעיר.

משה גוטמן ז״ל

זכרו של חברי משה גוטמן קשור אצלי עם המושבה הרצליה בימי־בראשית שלה. הרצליה של אז היתה: בתים נמוכים וצחורים שנראו כפנינים בוהקות על רקע נוף שהתמזגו בו ים, מטעים וחולות. עם פסיעותי הראשונות על אדמת הרצליה אמרתי בלבי: ארשתיך לי לעולם. לאחר מכן, בפגישותי עם ארבעה חברים יוצאי רטנה (מרדכי גפן, משה שטרן, שמואל מרדר ומשה גוטמן) שהקדימו אותי בעליה לארץ, הייתי מרבה לשבח את הרצליה שקלטה אותי כאם וכאחות.

מסתבר שכל השבחים האלה לא נפלו על אזנים ערלות. בבוקר־לא־עבות, ואולי היה זה בערב דווקא, לאחר העבודה, הופיע בחדרי בהרצליה משה גוטמן עם צרור מצומק והכריז בשובבנות: ״באתי לטעום מהגן־עדן שלך״...

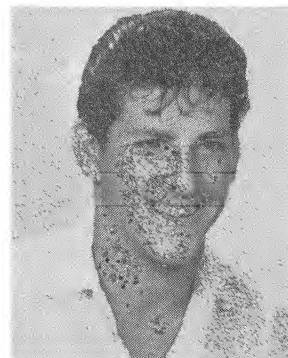
זמן־מה גרנו יחד ועבדנו יחד. משה היה מבוגר ממני בכמה שנים, היה לו נסיון־חיים עשיר מזה שלי ואף את המציאות הארצישראלית הכיר יותר טוב. הוא היה רע כאח לי והקל במידה רבה על חבלי קליטתי ואף סייע להפגת רגש הבדידות שמציק לאדם בסביבה זרה. נסיבות שונות גרמו לכך שדרכינו נפרדו לאחר מכן. משה חזר לפתח־תקוה, אל שלושת חבריו, אל המסלול אשר ממנו לא סטה במשך כיובל שנים: יסוד קבוצת בניין, התנדבות לפלוגות נוטרים בקו מסילת־הברזל, בניית כפר סירקין והתנחלות והקמת משפחה.

משה חלה במחלה ממארת ונאבק בה. כשהגיעה אליו הידיעה שאושפזתי בבית־חולים בעטיו של התקף־לב, התקשר לביתי, התעניין במצבי ואף הביע רצונו לבקרני. בעודני רתוק למיטת־חוליי הגיעה אלי הידיעה על מותו. מיצר הייתי על שלא יכולתי לקיים מצוות חסד אחרון וללוותו למנוחת־עולמים, אך תמיד אזכרנו לטובה.

ש. לביא

משה גוטמן ז״ל

יורם גוטמן ז״ל, בנם של משה וצפורה

על משה ז״ל

למעלה משישים שנה הייתי בחברות ובשכנות עם משה. אלה התחילו ברטנה, בחדרו של יודל המלמד, ונמשכו בבי״ס ״תרבות״, בתנועה החלוצית ואח״כ בכפר סירקין, כאשר שנינו היינו בין מייסדי הכפר. אפשר לומר, כי שנינו ינקנו מאותם השרשים ואף חווינו אותן חוויות של פרעות ואימים שעברו על יהודי רטנה. היה מעשה ואוקראינים הלשינו בפני הרוסים על אביו של משה, שהוא כביכול ספסר. הוא נדון לתליה, אך בדרך־נס פעמיים נקרע החבל שהידקו לצווארו, והתליינים ראו בכך את יד הגורל ועזבוהו לנפשו. אירוע זה ורבים אחרים הטביעו חותמם על משה והביאוהו לידי הכרה, כי אין כל עתיד ליהודים בפולין והדרך האחת שמבטיחה חיים אחרים — העליה לארץ ישראל והצטרפות לתנועת העבודה. הוא יצא להכשרה חלוצית ובשנת 1931 עלה לא״י.

במשך זמן־מה עבד בחברת ״מקור המים״ שקדחה בארות בהרצליה — עבודה שנחשבה כמסוכנת בימים ההם, כאשר היו הקודחים יורדים עד לעומק של 40 מטר ויותר. לאחר מכן עבד בפרדסי השרון. בתקופה יותר מאוחרת למד עבודות־בניין והצטרף לקבוצות בנין של ״סולל בונה״ בפתח־תקוה, בשנת 1936הצטרף לקבוצת הראשונים שהתנחלו בכפר סירקין. זאת היתה תקופת הסער והפרץ של משה. הוא בנה משק ללא תקציב, עבד ביום על פיגומי בנינים ובלילה מילא תפקידי שמירה והגנה. משה היה פעיל בכל מוסדות הכפר, וכשהתחילו להגיע הניצולים הראשונים מרטנה לאחר השואה — עשה כמיטב יכולתו להגשת עזרה לניצולים ולהקמת אירגון יוצאי־רטנה — פעילות שהתמיד בה עד יומו האחרון.

מרדכי גפן

מרים שושני (וויינשטוק) ז״ל

בשנות השלושים הראשונות התבלטה בחורה צעירה על רקע הפעילות הציונית־חלוצית בעיירה. שקטה הייתה, מופנמת, נעימת־הליכות, אך יחד עם זה דינאמית ומוכנה לעשות הכל למען התנועה אליה השתייכה – ״החלוץ הצעיר״.

אכן, היא נענתה כאשר החלטתי לעלות ארצה ולא שעיתי לתחנוני אמי להישאר ברטנה ולהמשיך לסייע לפרנסת המשפחה לאחר שאבי נפטר, ידעתי בסתר לבי, כי אפשר לסמוך על אחיותי הצעירות, וביחוד על מרים, שהיתה מחוננת גם בחוש למסחר. אכן, כך היה. עליתי בעיצומם של ימי המאורעות ב־1929, לבי חרד למתרחש אצל משפחתי ברטנה, אך מהמכתבים שקיבלתי נסתבר לי, כי מרים עושה כמיטב יכלתה.

בשנת 1935 העליתי לא״י את אמי המנוחה ואת אחותי מרים. היא הקימה קן משפחתי חם בעפולה ויחד עם בעלה, יבדל לחיים טובים וארוכים, עשתה הכל לחינוך הילדים שלה (בן ובת) ולהבטחת עתידם. מובטחני שישראל ובתיה יודעים להעריך את כל אשר אמא עשתה והקריבה למענם.

על מצבתה, בכפר־תבור, ראוי היה לחרות את דברי המשורר ח.נ. ביאליק ״יהי חלקי עמכם, ענווי־עולם, אלמי־נפש, רוקמי חייהם בסתר, צנועי הגות ועלילה – – – שועים ואתם – ולא הוגד לכם, נגידים – ובַל ידעתם״.

מרדכי גפן

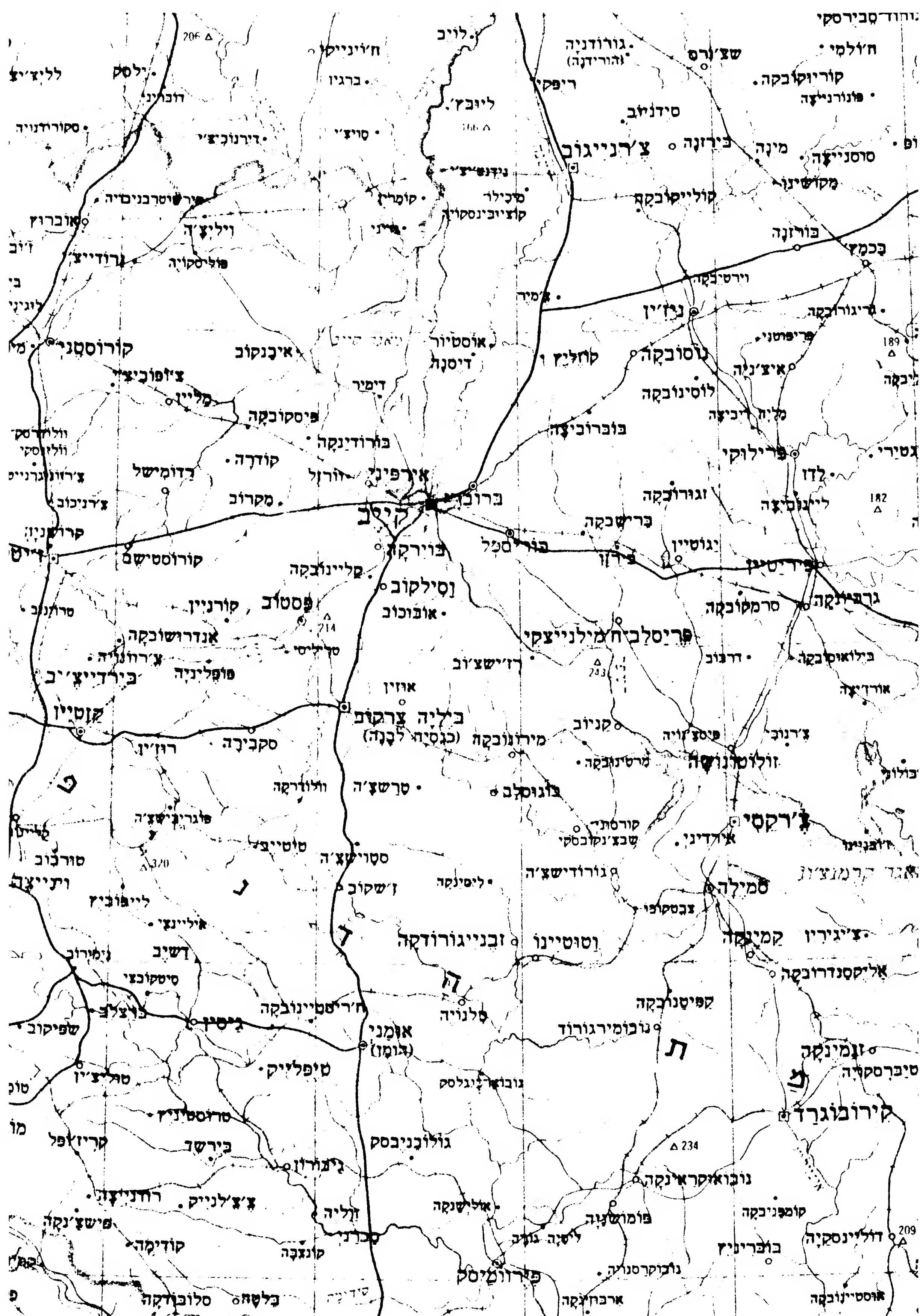

פנינה דרז׳נר

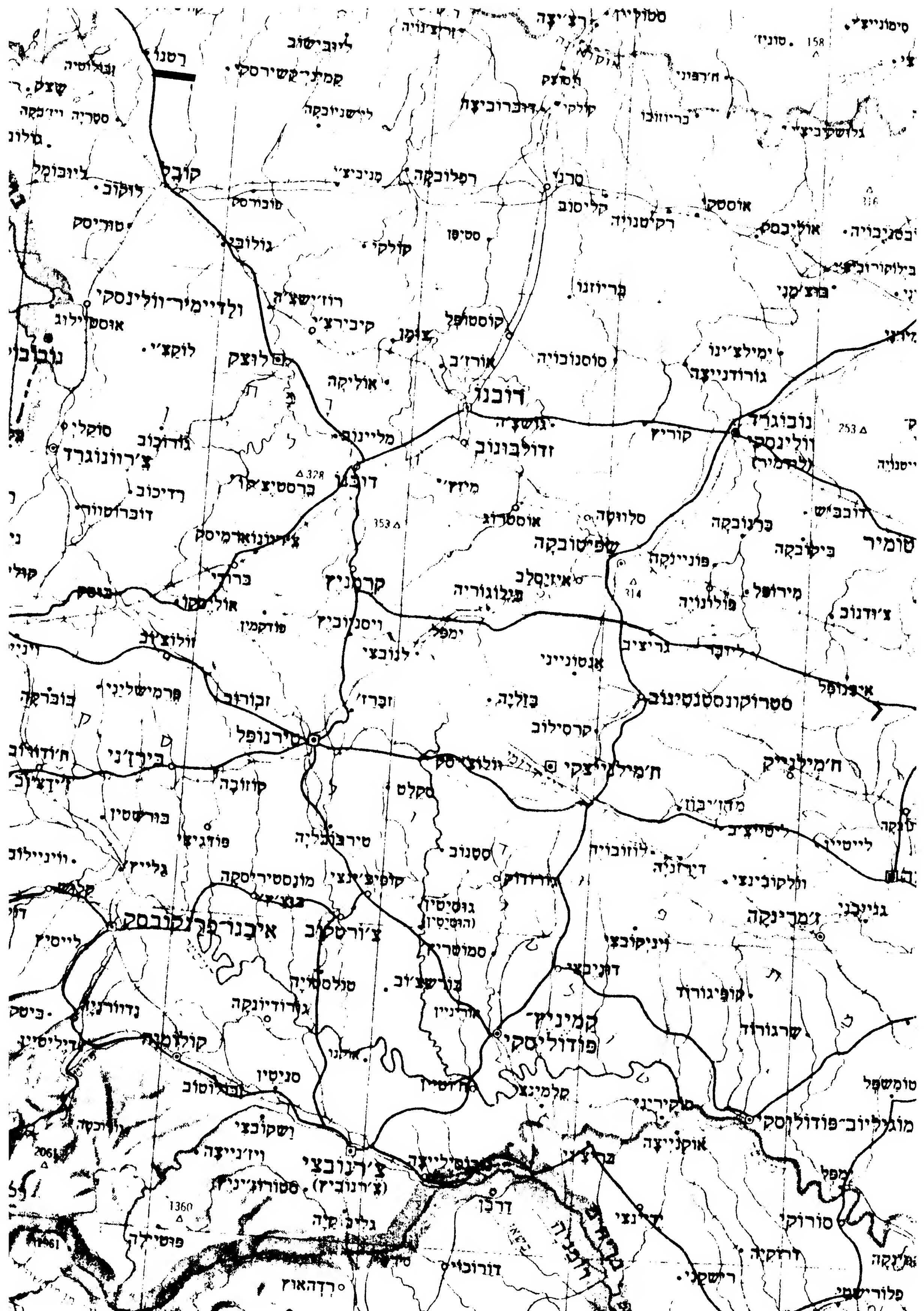
נולדה ברטנה בביתו של ציוני נאמן. משחר נעוריה היתה פעילה בשורות הנוער וכשהתבגרה יצאה להכשרה בקלוסוב, מקום שם נתגלתה בכל תכונותיה הטובות וזכתה להערכה כללית. עלתה בשנת 1935 והתחנה הראשונה שלה בארץ – קיבוץ גבעת השלושה. בימי מאורעות 1936 התנדבה לעזרת קיבוץ רמת־הכובש והיתה פעילה מאד ב״הגנה״. אחד היעדים בחייה היה – להעלות את בני משפחתה לארץ. בין היתר עלה ארצה בזכותה ובמאמציה אחיה דב – בעלי עתה. לניצולים מהשואה השתדלה פנינה להעניק הרגשת בית חם ושימשה להם כאם ממש. העזרה לזולת היתה אחד הערכים שטיפחה בעצמה וכן גם בבני משפחתה. היתה ערה מאד לסבל הזולת, וככל שיכלה לעזור – עזרה בלי אומר ודברים.

כשחלתה במחלה קשה וממארת – נשאה בגבורה ובחשאי ביסוריה ונאבקה עם המחלה. גם בשכבה על ערש־דווי לא נכנעה, המשיכה לתפקד כמיטב יכולתה, גילתה עירנות לגבי כל מה שהתרחש בארץ והשתדלה לא לדבר על מיחושיה וסבלה... חז״ל אמרו כי אדם ניכר בכיסו, כוסו וכעסו. אני הייתי מוסיפה סימן־היכר נוסף: גם במחלתו. מי שלא הכיר את פנינה כשהיתה בריאה – יכול היה להכיר אותה ולעמוד על טיבה גם בימי מחלתה. על כגון אלו מוסב שירו הידוע של ביאליק: ״יהי חלקי עמכם״.

נחמה מריל

חולמי
שצ'ורס
גורודניה
(הורודנה)
קוריוקובקה
פונורנייצה
ריפקי
סידנוב
צ'רנייגוב
מינה
סוסנייצה
בירזנה
מקושינו
קולייקובקה
בורזנה
בכמץ
קומרין
סוסקובקה
מכילו
קוזוביונסקויה
אוברוץ
וילינ'צה
נרודייצ'י
פוליסקויה
אימיה
נזין
וירטבקה
קריגורובקה
פריפוטני
קורוסטני
איבנקוב
אוסטיור
דיסנה
קוזלץ
נוסובקה
איצ'ניה
צ'ופוביצ'י
מלין
דימיר
לוסינובקה
פיסקובקה
בורודינקה
בוברוביצה
לדו
פרילוקי
ראדומישל
קודרה
אירפין
קייב
ברובריי
זגורובקה
מקרוב
בוירקה
בוריספל
בריסבקה
יגוטין
פריאסלב
קורוסטישב
קלינובקה
וסילקוב
פסטוב
קורנין
סרמקובקה
גרבינקה
אובוכוב
אנדרושובקה
פריסלב־חמילנייצקי
רז'ישצ'וב
פופלניה
בירדייצ'ב
אוזין
בילואוסבקה
קזטיין
ביליה צרקוב
(כנסיה לבנה)
קניוב
מירונובקה
סקבירה
רוז'ין
זולוטונושה
וולודרקה
טרשצ'ה
בוגוסלב
צ'רקסי
סטוייבצ'י
סטוישצ'ה
שבצ'נקובסקי
סורבוב
ויניצה
ליסינקה
גורודישצ'ה
סמילה
ז'שקוב
ליפוביץ
זבנייגורודקה
וסוטיינו
קמינקה
ז'מירוב
אליקסנדרובקה
ח'ריסטינובקה
קפיטנובקה
גייסין
אומני
(אומן)
טלנויה
נובומירגורוד
זנמינקה
שפיקוב
טולצ'ין
טיפלייק
גובואריגלסק
קירובוגרד
טרוסטיניץ
גולובניבסק
נובואוקראינקה
בירשד
גיבורון
אולשנקה
פומושנה
קומפניבקה
רודניצה
צ'צ'לניק
דולינסקיה
פישצ'נקה
ליפיה גורה
בוברינץ
קודימה
קוגבה
פרבומיסק
נוביקרסנויה
בלטה
סלובודקה
ארבוזינקה
אוסטיינובקה
ב
ג
ה
ת
ד
פ

סטולין
רצ'יצה
סימונייצ'י
ליובישוב
קמין-קשירסקי
ליושניובקה
דוברוביצה
קובל
לוקוב
ליובומל
רפלובקה
סרני
קליסוב
רקיטנויה
אוסטקי
אוליבסק
גולובי
קולקי
ססיפו
קריוזנו
ולדימיר-וולינסקי
אוסטילוג
רוז'ישצ'ה
קיבירצ'י
צומן
קוסטופל
סוסנוביה
ימילצ'ינו
גורודנייצה
לוצק
לוקצ'י
אוליקה
דובנו
נובוגרד-וולינסקי
קוריץ
זדולבונוב
גושצ'ה
מליינוב
סוקל
גורוכוב
צ'רוונוגרד
ראדיכוב
ברסטיצ'קו
דובנו
מיזוץ'
אוסטרוג
סלוושה
שפיטובקה
ברנובקה
ביטובקה
איזיאסלב
בילוגוריה
פולונויה
מירופל
ברודי
קרמניץ
אוליסקו
זולוצ'וב
פודקמין
ויסנוביץ
ימפל
לנובצי
אנטוניני
גריציב
ליובר
סטרוקונסטנטינוב
איבנופל
זבורוב
זבריז'
בזליה
קרסילוב
טרנופל
ח'מלניצקי
ח'מלניק
וולוצ'יסק
בירז'ני
קוזובה
סקלט
פודגיצי
טרבובליה
ססנוב
גורודוק
לויובויה
ליטיצ'ב
ליטין
וולקובינצי
ג'מרינקה
מונסטיריסקה
איבנו-פרנקובסק
צ'ורטקוב
גוסיטין
(הוסיטין)
סמוטריץ
ויניקובצי
דונייבצי
קופיגורוד
שרגורוד
טולסטה
גורודינקה
נדוורנה
קולומיה
קמניץ-פודולסקי
חוטין
קלמינץ
מוגליוב-פודולסקי
סניטין
ושקובצי
צ'רנובצי
(צ'רנוביץ)
ויז'נייצה
סטורוג'ינץ
אוקנייצה
דרבן
סורוקי
דרוקיה
רישקני
פוטילה
דורוכוי
רדהאוץ
158
253
328
353
314
1360